

Tuinsteden

TUSSEN UTOPIE EN REALITEIT

Harm Jan Korthals Altes

04/23

THOTH

TUINSTEDEN

“A map of the world that does not include Utopia is not worth even glancing at.”

Lewis Mumford

Geciteerd in: Ruth Eaton, *Ideal Cities. Utopianism and the (un)built environment*, Londen, 2002

Tuinsteden

TUSSEN UTOPIE EN REALITEIT

Harm Jan Korthals Altes

Uitgeverij THOTH Bussum

Deze uitgave is mede torstandgekomen met financiële steun van:
DSP-groep BV Amsterdam
Van Ecsteren - Fluck & Van Lohuizen Stichting
Gemeente Apeldoorn
Gemeente Ede
Groene Stad Almere
J.E. Jurriaanse Stichting
M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting
Ministerie VROM / Directoraat-Generaal Wonen / Directie Strategie
Ontwikkelingsbedrijf Gemeente Amsterdam
Proper-Stok Groep BV Rotterdam
Stichting Charema, Fonds voor Geschiedenis en Kunst
Stichting Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds
Universiteit van Amsterdam
Woningbouwvereniging Maarn
Woonstede

Afbeelding omslag: Tuindorp Maarn

© 2004 Harm Jan Korthals Altes en Uitgeverij THOTH, Nicuwe 's-Gravelandseweg 3, 1405 HH Bussum
www.thoth.nl

Grafische vormgeving: Studio Hans Lemmens, Amsterdam

Druk: drukkerij Mart.Spruijt bv, Amsterdam

Bindwerk: Epping & Van der Linden bv, Woerden

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Uitgeverij THOTH, Nieuwe 's-Gravelandseweg 3, 1405 HH Bussum.
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or any information storage and retrieval system, without written permission in writing from the publisher.

ISBN 90 6868 356 x

Woord vooraf

'Tuinstad' is een gemakkelijk gebruikt etiket voor een nieuwbouwstad of nieuwbouwwijk. Het klinkt aantrekkelijk, net als bijvoorbeeld 'parkwijk', en het verkoopt waarschijnlijk goed.

Maar wat betekent 'tuinstad' nu écht? Dat is de vraag die in dit boek centraal staat.

Bij de zoektocht naar het antwoord blijkt al snel dat de inhoud van het begrip op zijn best zo ver strekt als 'ontwerpvoorbeeld voor een aangename woonwijk'. Zoekt men verder dan blijkt 'tuinstad' echter te staan voor een model dat de stad niet alleen in haar verschijningsvorm maar ook in haar bestuur en haar economie radicaal wil hervormen.

Deze studie is een zoektocht geweest op het snijvlak van de sociaal-wetenschappelijke en de ontwerpende disciplines. Hoe hangen die samen, hoe versterkt de verschijningsvorm de beoogde maatschappelijke orde in de tuinstad?

Velen hebben mij bij deze zoektocht geholpen. Een aantal daarvan wil ik op deze plaats persoonlijk bedanken. Allereerst de hoogleraren Rob van Engelsdorp Gastelaars en Dirk Frieling, die het project ruim dertien jaar hebben begeleid en vertrouwen hebben weten te houden in de goede afloop. Vervolgens dank ik Leo de Klerk van de Universiteit van Amsterdam voor zijn hulp op methodisch vlak bij het verzamelen en interpreteren van de gegevens uit mijn onderzoek naar de huidige woonbeleving in tuinsteden (tuinstadachtige woningbouwprojecten). Ik dank verder de gemeenten, woningbeheerders en bewoners die dit onderzoek mogelijk hebben gemaakt. Dank ook aan de fondsen en instellingen, die de publicatie van de studie financieel mede mogelijk hebben gemaakt.

In dit woord van dank is de laatste plaats (ereplaats) ingeruimd voor mijn echtgenote. Zij heeft een onwaarschijnlijk geduld en vertrouwen in het project aan de dag gelegd. Behalve dat, heeft zij mij gesteund in tal van praktische zaken. Zonder haar had ik de weg naar de soms diep in nieuwere wijken verstopte tuinstadprojecten (vooral in het buitenland) misschien nooit gevonden, en was ik zeker niet in het bezit gekomen van een aantal voor de studie belangrijke boeken. Zij trok die in de (alweer vaak buitenlandse) boekhandels met de haar typerende speurzinnen uit de kast waar ikzelf ze over het hoofd zag.

Ik besluit met de hoop uit te spreken dat het boek zijn weg naar het publiek zal vinden en de lezer zal weten aan te spreken. De tuinstad verdient dat.

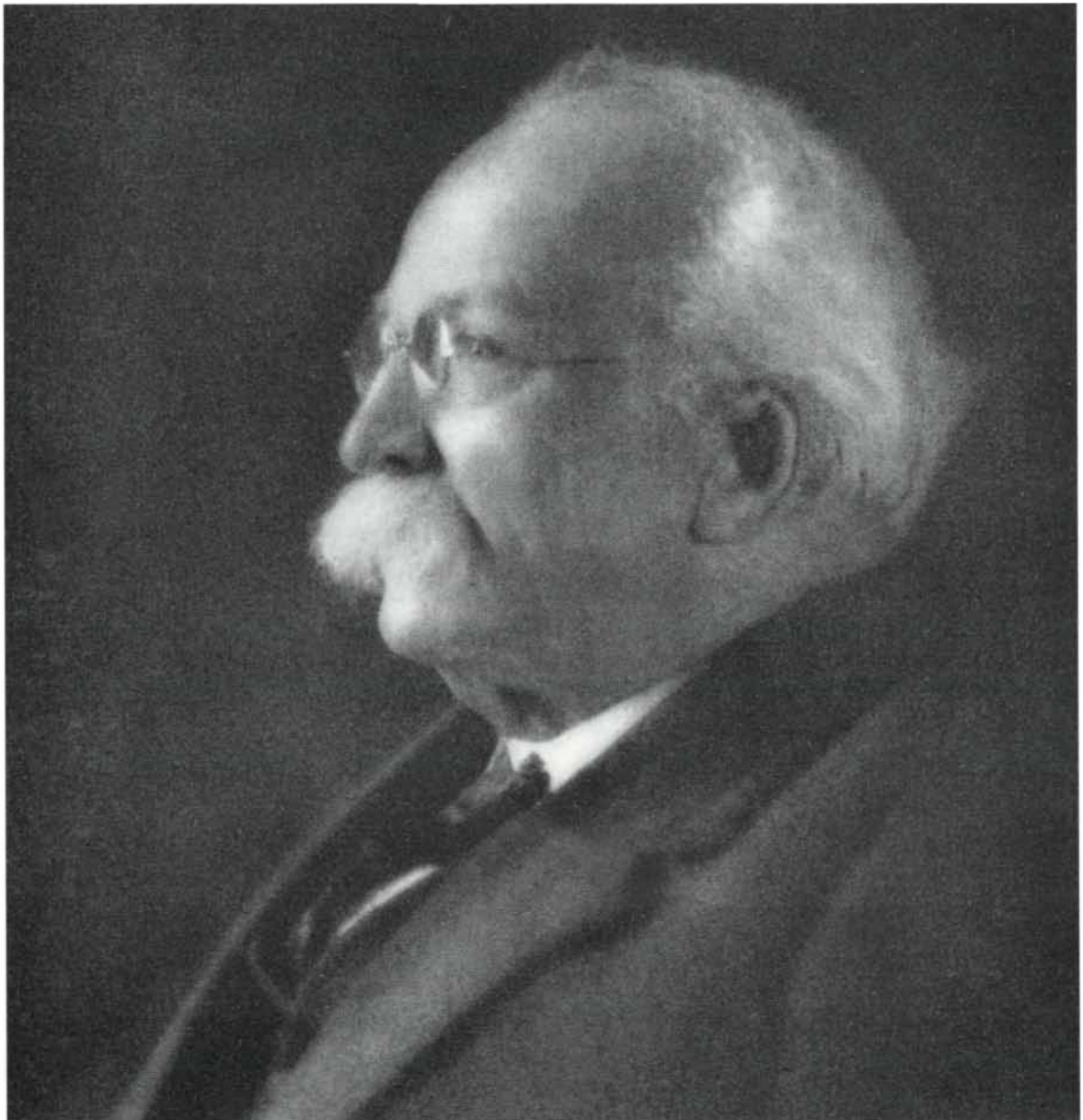
Inhoud

- 5 **Woord vooraf**
- 8 **1 Kennismaking met het tuinstadmodel**
Ontdekking van een tegenstelling 9 Geboorte van een onderzoeksproject 10
Een eerste verkenning van het tuinstadmodel 10 Conclusie 14 Leeswijzer 14
- 16 **2 De praktijk in de Angelsaksische wereld: liberalisering**
Howards inspiratie 17 Letchworth, 1903: liberalisering van de sociale doelstelling 20
Ruimtelijke uitwerking 24 Hampstead Garden Suburb, 1906: verschuiving naar
ontwerpvoorbeeld 24 Welwyn Garden City, 1927: de hoofdstroom definitief gemist 27
Tuinsteden in Amerika: liberaal vanaf het begin 29 Conclusie 34
- 36 **3 De praktijk in de Duitstalige wereld: radicalisering**
Duitsland 37 Oostenrijk 45 Zwitserland 50 Conclusie 51
- 53 **4 Het tuinstadmodel uitgewerkt tot analysemodel**
Vooraf 54 Dimensie 'bestaanswijze' 55 Dimensie 'bestuurswijze' 61
Dimensie 'samenlevingswijze' 67 Dimensie 'ruimtegebruik' 72 Dimensie 'groenvoorziening' 77
Dimensie 'vormgeving' 80 Selectie van verworven inzichten voor het analysemodel 84
Conclusie 86
- 88 **5 Tuinstadprojecten van Nederlandse fabrikanten**
Vooraf 89 Griendtsveen, De Peel 91 Agnetapark, Delft 93 Ede Vooruit 95
Projecten van de staatsspoorwegen in Haren en Maarn 98 Tuindorp Heyplaat, Rotterdam 101
Treebeek bij Staatsmijn Emma 103 't Lansink, Hengelo 108
Tuindorp Elinkwijk en Zuilen I, Utrecht 110 Conclusie 113

115	6 Tuinstadprojecten van Nederlandse woningbouwverenigingen en gemeenten
	Vooraf 116 Tuindorp De Bilt 118 Tuindorp Kolkakker, Ede 120
	Tuindorp Vreewijk, Rotterdam 122 Tuinwijk Zuid, Haarlem 125 Betondorp, Amsterdam 127
	Witte Dorp, Rotterdam, en andere complexen voor 'ontoelaatbaren' 130 Knutteldorp, Deventer 132
	Boschdrift, Hilversum 134 Analyse en vergelijking 137 Conclusie 139
140	7 Herkenning en waardering tuinstadmodel door huidige bewoners
	Inleiding 141 Ontwikkelingen in beheer en bewoning in de drie onderzochte tuindorpen 145
	Dimensie 'samenlevingswijze' 147 Dimensie 'ruimtegebruik' 149
	Dimensie 'groenvoorziening' 151 Dimensie 'vormgeving' 155 Conclusie 158
159	8 Algehele woonsatisfactie en de rol van het tuinstadmodel
	Inleiding 160 Woonsatisfactie in tuindorpen 160 Verschillen tussen tuindorpen en andere
	wijktypen 161 Verhuurbaarheid 164 De waardering nader verklaard 165 Bouwstenen van
	de lokale samenleving 167 Bouwstenen van een tuinstadachtige vormgeving 172 Conclusie 174
176	9 Planning op stadsregionaal schaalniveau en het tuinstadmodel
	Inleiding 177 Eindhoven: ontwikkeling van lokale naar regionale planning 179
	Emmen: open groene stad 183 Almere: stadsregionale planning vanuit een nationale
	taakstelling 188 Conclusie 195
197	10 Nieuwe tuinsteden tussen utopie en realiteit
	Onderzoeksconclusies in kort bestek 198 Waar is het tuindorpmodel toepasbaar? 198
	Hoe moet het tuindorpmodel worden toegepast? 200 Eindconclusies 207
209	Noten
231	Geraadpleegde literatuur
236	Personenregister
238	Plaatsnamenregister
240	Illustratieverantwoording

1 Kennismaking met het tuinstadmodel

Ebenezer Howard (1850-1928)

Ontdekking van een tegenstelling

ROTTERDAM, 1990

In het voorjaar van 1990 stond in het vaktijdschrift *De Architect* een bespreking van het ontwerp voor de tuinstad Prinsenland in Rotterdam.¹ De auteurs gaven in dit artikel hoog op van het inspirerende architectonische ontwerp, maar bekritiseerden het opvoeren van de dichtheid om de grondexploitatie rond te krijgen. Daarmee werd aan het tuinstadkarakter afbreuk gedaan, oordeelde men. De aandacht voor de architectonische kwaliteit kon dat niet goedmaken, zo sprak uit het artikel.

Dit artikel kon bij kritische lezers de vraag doen rijzen of er een eenduidige definitie van een tuinstad zou bestaan. Zouden woningdichtheid en architectuurkwaliteit werkelijk de enige criteria zijn voor een tuinstad? Was er een minimumnorm voor de woningdichtheid om nog van 'tuinstad' te mogen spreken? Kon een hoge woningdichtheid worden gecompenseerd door (nog) meer aandacht aan de architectuurkwaliteit te schenken? En aan welke eisen zou die architectuur dan moeten voldoen? Zou er een standaard neergelegd zijn voor een tuinstadkwaliteit, een handboek met ontwerpprincipes voor een tuinstadmilieu? Welke rol voor 'groen' zou daarin zijn vastgelegd?

Prinsenland moest een groot park krijgen – dat was mede de legitimatie voor een hoge dichtheid in de woonbuurten. Maar was 'groot park' voor een tuinstad specifiek genoeg? Of stelde de tuinstadgedachte van oorsprong misschien allerlei eisen aan groen, die in Prinsenland even vergeten waren?

WENEN, 1920

Wie in Wenen een boekwinkel met een rijke sortering op architectuurgebied binnengaat en willekeurig welk handboek over de Weense volkshuisvestingsgeschiedenis raadpleegt, zal daarin een hoofdstuk aantreffen over de 'Wiener Gartenstadtbewegung'.² Daar valt dan te lezen dat in de periode 1918-1925 complete tuinstadprojecten tot stand zijn gebracht door eigen initiatief en zelfwerkzaamheid van bewonersgroepen, die voortkwamen uit de volkstuindersverenigingen. Groepen die hecht georganiseerde coöperaties vormden, zelf de bouw regelden, en later ook het beheer. Groen rondom de woning werd zo veel mogelijk productief gemaakt: het werd ingericht als moestuin of boomgaard, er werden stallen ingericht voor het houden van vee. De economie was semi-agrarisch. In economisch moeilijke tijden kon men leven van de opbrengst van de moestuinen en het vee.

De coöperaties bleken een vast patroon van ontwerpmethoden te hanteren om hun organisatievorm ruimtelijk gestalte te geven. Op een centraal plein stond het coöperatiegebouw, zichtbaar en bereikbaar, waar werd beslist over gezamenlijke belangen. De verkaveling van het woongebied laat een structuur van besloten straten en hofjes zien. De ruimtelijke vorm lijkt een uitdrukking te zijn van het zelfbestuur en de beslotenheid van de lokale samenleving.

Geboorte van een onderzoeksproject

De tegenstelling tussen beide artikelen is voor liefhebbers van stedenbouw en sociale geografie uitermate boeiend. Aan de Weense Siedlungen lag een vastomlijnd sociaal-ruimtelijk model ten grondslag, dat wil zeggen een model dat zowel de sociaal-maatschappelijke orde omschrijft als de ruimtelijke vorm waarin deze orde gestalte krijgt.³

In het Rotterdamse project Prinsenland daarentegen is er geen uitgesproken beeld gevormd van een sociale orde op wijkniveau. Bewoners zijn niet betrokken bij de planvorming, de ontwikkelaars behandelen de dagelijkse leefomgeving als een consumptiegoed. De gekozen ontwerpmiddelen willen gestalte geven aan een aantrekkelijk woonmilieu, niet aan een nastrevenswaardige sociaal-maatschappelijke orde.

'Tuinstad' staat in Prinsenland niet voor een welomschreven sociaal-ruimtelijk model, het is een woonmilieutypering, een etiket om de consument te sturen in zijn keuze voor een woning in een hem aansprekend woonmilieu. Op zichzelf is daar niets mis mee, maar misschien zou er een aanzienlijke kwaliteitsimpuls voor het wijkontwerp ontstaan wanneer er aansluiting zou worden gezocht met het oorspronkelijke, meeromvattende model; in dat geval is er sprake van kansen, die onbenut blijven door het feit dat planners geen inzicht hebben in het oorspronkelijke tuinstadmodel en daardoor ook geen gedachten kunnen vormen over het toepasbaar maken van dit model voor de huidige bouwopgave.

Het is, mede gezien de omvangrijke bouwopgave in de komende decennia, aantrekkelijk om een studie te doen naar de eventuele verloren geraakte en verborgen blijvende kwaliteiten van het wijkontwerp. Een studie met als doel 'inzicht verwerven in het sociaal-ruimtelijke model dat ten grondslag heeft gelegen aan het fenomeen 'tuinstad' zoals dat sinds eind negentiende eeuw in de Europese stedenbouw toepassing heeft gevonden, alsmede inzicht verwerven in de mate waarin de in Nederland gebouwde tuinsteden voldoen aan dit model'.

De eerste opgave die zich bij een dergelijke studie aandient is de reconstructie van het tuinstadmodel, dat wil zeggen een omschrijving van de kenmerken waaraan een tuinstad in zijn volkomen vorm zou

behoren te voldoen, met zijn sociale ordening, met zijn gedachte om die ordening op lokaal niveau aan te pakken, en met zijn gedachte om die sociale ordening gestalte te geven in de ruimtelijke ordening.

Vervolgens zou systematisch moeten worden bekeken, in hoeverre Nederlandse tuinstadprojecten aan dit model voldoen. En dan zou zich de intrigerende vraag aandienen of het tuinstadconcept, al was het maar krakkemikkig uitgewerkt, ook in de ogen van de huidige bewoners nog herkenbaar zou zijn en een meerwaarde zou bezitten boven projecten die niet vanuit de tuinstadgedachte of een ander sociaal-ruimtelijk model ontworpen waren. Als dat namelijk het geval zou blijken, kan dit waardevolle aanwijzingen opleveren voor de aanpak van het ontwerp van nieuwe wijken en wellicht ook van de herstructurering van bestaande wijken. Vragen die dan opdoemen, zijn:

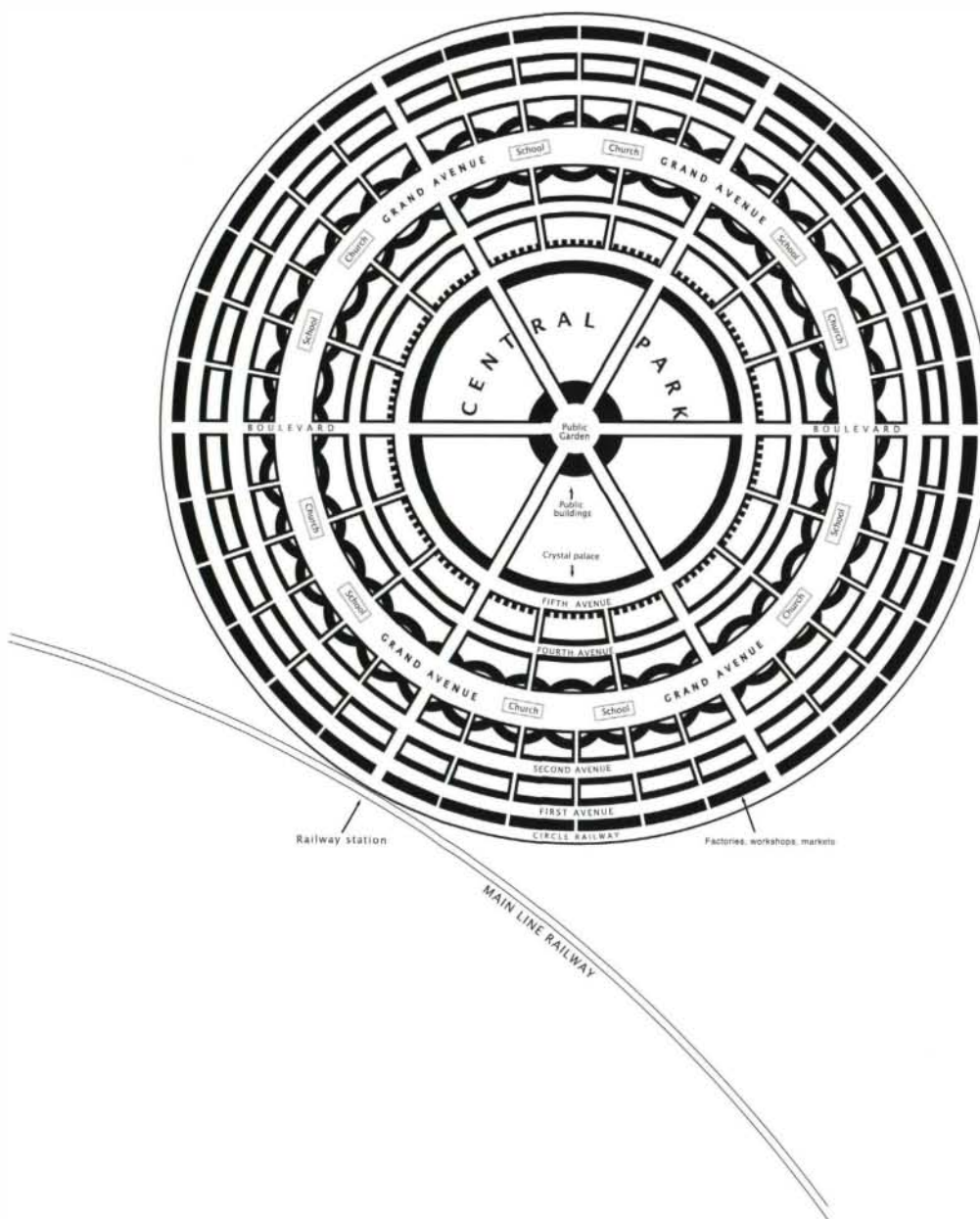
- Welke elementen uit het oorspronkelijke tuinstadmodel mogen in de huidige maatschappelijke context nog bruikbaar geacht worden?
- Sluit het model aan op actuele trends en behoeften?
- Waar en hoe is het nieuwe tuinstadmodel toepasbaar?

Een eerste verkenning van het tuinstadconcept

De tuinstadbeweging is een pan-Europese beweging, die begon in Engeland aan het einde van de negentiende eeuw. Ellendige woontoestanden en hoge kindersterfte van grote groepen mensen die samengepakt waren in geïndustrialiseerde metropolen, vormden de aanleiding tot het ontstaan van de beweging.

De tuinstadgedachte is onlosmakelijk verbonden met de figuur van Ebenezer Howard (1850-1928). Hij was degene die de gestelde problemen in de volkshuisvesting en de stedenbouw tegemoet trad met een doordacht sociaal-ruimtelijk model, beschreven in *To-morrow, a Peaceful Path to Real Reform* (1898), dat in 1902 herdrukt en wereldwijd bekend geworden is onder de titel *Garden Cities of To-morrow*.⁴

Howard wilde industrie en bevolking uit de stad halen en verspreid op het platteland herhuisvesten in nieuw te bouwen, zelfvoorzienende, zelfbesturende en gecontroleerd groeiende 'tuinsteden' van ongeveer 30.000 inwoners. Tuinstadprojecten vatte hij op als

Howard geeft in *Garden Cities of To-morrow* een gedetailleerde grafische weergave van een uitsnede ('ward') van het bebouwde gebied van de tuinstad, inclusief het centrumgebied. Een 'ward' (= part) beslaat éénzesde van het totale bebouwde oppervlak. De andere vijf 'wards' hebben een

identieke opzet, waardoor op eenvoudige wijze een grafische weergave van de totale tuinstad kan worden geconstrueerd. Howard vermeldt bij de afbeelding dat deze uitdrukkelijk niet als ontwerp dient te worden gezien. Het is, zoals Howard zelf zegt: 'a diagram only'.

Tuinstadmodel Ebenezer Howard - De tuinstad zelf
Schaal 1:20.000

een huwelijksarrangement tussen stad en platteland, waarin het beste van beide tot uitdrukking zou komen. Gezond wonen was de belangrijkste doelstelling:

"The object of the Garden City is, in short, to raise the standard of health and comfort of all true workers of whatever grade - the means by which these objects are to be achieved being a healthy, natural and economic combination of town and country life, and this on land owned by the municipality."⁵

Howards voorstel is voor die tijd revolutionair, en in sociaal opzicht zelfs als utopie te bestempelen. De revolutie ligt verstopt in de woorden 'Land owned by the municipality'. Gemeenschappelijk grondbezit vereiste een totale reorganisatie van het toenmalige kapitaalbeheer; Howard wilde daarmee komen tot een sociale ordening die uitgaat van zelfbestuur, medezeggenschap en een coöperatieve organisatie van de bewoners. Bewoners bepalen samen hoe de grond bestemd en beheerd wordt; zij bepalen ook de besteding van winst op de grondexploitatie.⁶

De bevolking moest zo veel mogelijk een afspiegeling van de totale maatschappij zijn. Howards tuinstad was geen arbeiderskolonie, zoals in de Weense tuinstadprojecten. Bij Howard moesten alle rangen en standen vertegenwoordigd zijn ("all true workers of whatever grade"). Howard geeft in *Garden Cities of To-morrow* een wervende beschrijving van de wijze waarop zijn model ruimtelijk gestalte moet krijgen. Enkele fragmenten:⁷

"Six magnificent boulevards traverse the city from centre to circumference (...);"

"In the centre is a circular space (...) laid out as a beautiful and well-watered garden; and, surrounding this garden, each standing on its own ample grounds, are the larger public buildings - town hall, principle concert and lecture hall, theatre, library, museum, picture-gallery and hospital";

"(...) A public park (...) which includes ample recreation grounds within very easy access of all the people";

"Running all around the Central Park (...) is a wide glass arcade called the 'Crystal palace' (...) In wet weather one of the favourite resorts of the people (...) Here manufactured goods are exposed for sale, and here most of that class of shopping which requires the joy of deliberation and selection is done (...) A considerable part of it is used as a Winter

Garden - the whole forming a permanent exhibition of a most attractive character";

"Grand Avenue is fully entitled to the name it bears, for it is 420 foot wide, forming a belt of green (...) that really constitutes an additional park (...) which is within 240 yards of the furthest removed inhabitant";

"The houses fronting on Grand Avenue (...) are arranged in crescents - thus also to the eye yet further enlarging the already splendid width of Grand Avenue";

"... excellently built houses, each standing in its own ample grounds (...);"

"Noticing the very varied architecture and design which the houses and groups of houses display (...)".

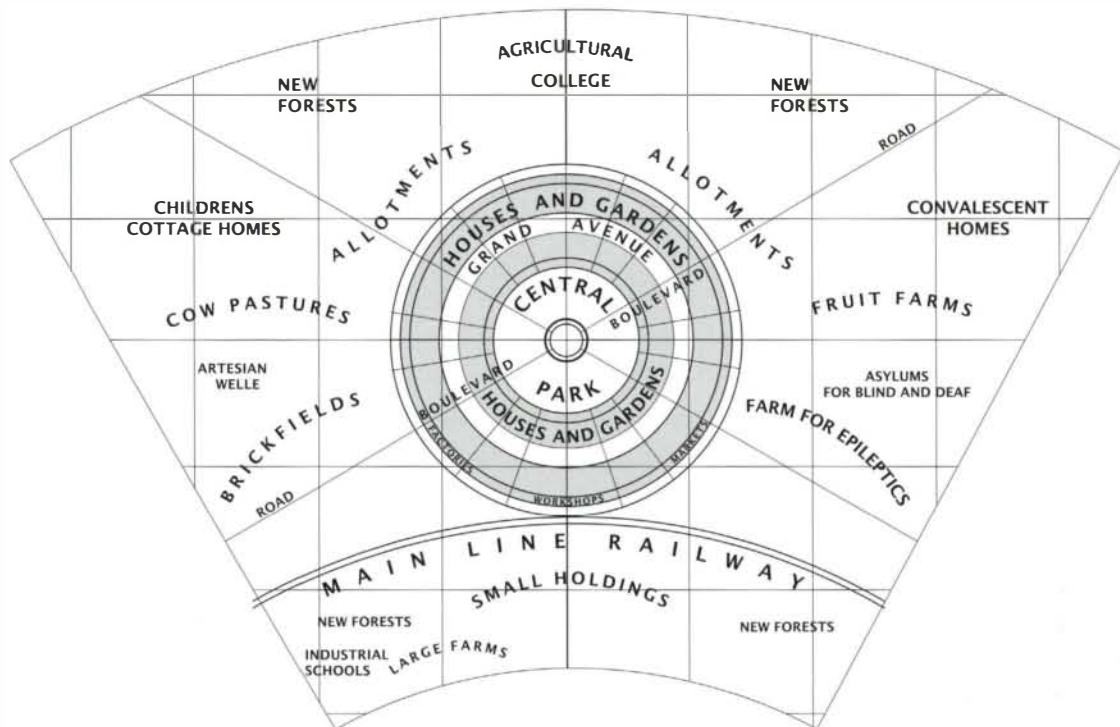
De beschrijving schetst een beeld van uitgestrekte, gro-tendeels groene, publiek toegankelijke en aantrekkelijk vormgegeven ruimte. Het gaat in het model niet alleen om een mooie vormgeving en een aangenaam woonmilieu, maar ook om sociale aspecten zoals ontmoeting, flaneren op markten en winkelpromenades, bezoek aan culturele evenementen en recreatie in het groen. Door de publieke voorzieningen centraal te situeren, optimaal bereikbaar te maken en aantrekkelijk vorm te geven, beoogt Howard het gebruik van die publieke voorzieningen zo veel mogelijk te stimuleren.

Het model bevat, met andere woorden, zowel een ruimtelijke als een sociale kant. Howard ziet een wisselwerking ontstaan tussen die twee kanten: de vormgeving versterkt het gebruik, en een intensief gebruik maakt het op zijn beurt mogelijk om veel te investeren in de vormgeving. Sociale en ruimtelijke aspecten vormen bij Howard een hecht geïntegreerd model; een sociaal-ruimtelijk model in ware zin.

De tuinstad had zowel een industriële als een agrarische bestaansgrond. Daartoe werd de stad rondom door een groene gordel omgeven. Daarin liggen onder meer stadsboerderijen, die de bevolking voorzien van verse groente en melk. Groenafval uit de stad wordt teruggebracht in de groene gordel om te worden gecomposteerd; er wordt een gesloten ecologische kringloop totstandgebracht.

Howard hanteert een vaste oppervlakteverhouding tussen stad en buitengebied: 1:5. Het buitengebied herbergt allereerst agrarische functies ('allotments', 'cow pastures', 'small holdings', 'fruit farms', 'large farms') maar daarnaast zijn er ook educatieve en

Tuinstadmodel van Ebenezer Howard
 Stad en ommeland
 Schaal 1:50.000

medische voorzieningen in opgenomen, alsmede opvanghuizen voor bijzondere doelgroepen. Verder herbergt het buitengebied nog: 'new forests', voor recreatiedoeleinden, en 'brickfields', van waaruit de tuinstad van bouwmaterialen wordt voorzien. Er wonen in het buitengebied 2000 mensen, waardoor de totale bevolking van de tuinstad op 32.000 komt.

Howards model kan alleen al om praktische redenen ook uitsluitend op de beperkte schaal van de lokale samenleving zijn beslag krijgen. Kort getypeerd: groot genoeg om zelfstandig te kunnen draaien en klein genoeg om overzichtelijk te blijven. Howard hanteert 32.000 inwoners strikt als bovengrens.

Howard hield in zijn concept rekening met het moment waarop de tuinstad een schaalvergroting zou moeten ondergaan. Hij zag daarvoor als oplossing dat zich, als in een proces van biologische celdeling, een tweede tuinstad zou afsplitsen van de eerste, die even-

cens tot maximaal 32.000 inwoners mocht groeien, vervolgens een derde, etcetera, tot een netwerk van op zich zelfstandige steden zou zijn ontstaan. De steden konden met elkaar desondanks als één stad functioneren, doordat zij met een snelle raillijn met elkaar verbonden waren (de reistijd van stad naar stad bedroeg slechts zes minuten). Revolutionair voor die tijd was Howards voorstel om spoorlijnen ondergronds aan te leggen: de raillijnen tussen de tuinsteden en de centrale stad worden overkluisd door de autowegen.

In de groene ruimte tussen de verstedelijkte kernen was plaats voor allerlei voorzieningen, die de doelstellingen van het tuinstadmodel ondersteunen. Naarmate de schaal van het stelsel groter werd, konden deze voorzieningen aan betekenis en bereik winnen. Zo kon bijvoorbeeld de gehele energievoorziening met waterkracht geregeld worden. Howard voorzag de aanleg van een stelsel van stuwmeren, watervallen en kanalen. Er

Angelsaksische en de Duitstalige wereld. Howard schetste de utopie; wat werd het in de realiteit? Een breed overzicht van gerealiseerde tuinstadprojecten zal in deze hoofdstukken door de lezer vergeefs worden gezocht. Er zijn alleen al op het Euraziatisch continent tuinstadvoorbeelden te vinden van Uppsala tot Malaga, en van Liverpool tot Tokio.⁸ Een inventarisatie van tuinstadvoorbeelden is niet het doel van de studie, het gaat om het verwerven van inzicht in het sociaal-ruimtelijk model. De selectie van beschreven voorbeelden in hoofdstuk 2 en 3 wil vooral de ontwikkeling van dat model laten zien, die in de Angelsaksische wereld een heel andere kant is uitgegaan dan in de Duitstalige wereld.

In hoofdstuk 4 wordt uit dit materiaal, aangevuld met ondersteunende literatuur, een toetsingskader ontwikkeld waarmee op systematische wijze voor tuinstadprojecten in Nederland wordt bekeken in hoeverre de realiteit verschilt van de utopie. Dit gebeurt in de hoofdstukken 5 en 6.

In de hoofdstukken 7 en 8 wordt voor een aantal van deze Nederlandse tuinstadprojecten onderzocht wat de huidige bewoners nog van het gehanteerde model herkennen en tot welke waardering van het woonmilieu dit leidt. Tot dit punt beperkt de studie zich tot het lokale schaalniveau. Tot 1920 was het nog mogelijk om van een compleet sociaal-ruimtelijk model voor de lokale schaal uit te gaan.

In hoofdstuk 9 wordt een blik geworpen in de stedenbouwgeschiedenis van na 1920, toen onvermijdelijk het moment zich aandiende waarop de bundeling van functies op laag schaalniveau niet meer zinvol was. Wonen, werken, winkelen en recreatie groeiden uit elkaar, het territorium van mensen ging zich uitdijen van de zone op loopafstand rond de woning tot de gehele stadsregio. Hoofdstuk 9 beschrijft aan de hand van enkele Nederlandse voorbeelden uit de planningspraktijk in de periode 1920-2000 hoe deze schaalprong in de praktijk werkte en in hoeverre het tuinstadmodel bij de uitwerking op lokale schaal nog betekenis behield.

Dit hoofdstuk is een brug naar het slothoofdstuk, hoofdstuk 10, waarin de discussie op gang wordt gebracht over de waarde van het tuinstadmodel in de huidige praktijk. Is het model bruikbaar voor de bouwopgave die er ligt? Sluit het model aan op actuele trends en behoeften? Waar en hoe is het model toepasbaar?

2

De praktijk in de Angelsaksische wereld: liberalisering

Hampstead Garden City, Londen

Howards inspiratie

In Howards geboortjaar, 1850, was er met de huisvesting van arbeiders in grote industriële metropolen in Europa veel mis; Engeland liep voorop, vanwege de voorsprong in het industrialisatieproces die het land had op de rest van Europa. Door de massale trek van mensen vanuit het platteland naar de industriële metropolen ontstonden wantoestanden in de huisvesting in de voorsteden die deze bevolkingsgroepen moesten opvangen. Gezinnen moesten genoeg nemen met kleine, bedompte, vochtige en nauwelijks van sanitair of verwarming voorziene woningen. Door de enorme druk op de woningmarkt konden speculatieve huisjesmelkers woekerwinsten maken op dit slechte product. De huurders hielden daardoor te weinig van hun loon over om behoorlijk voedsel te kopen. Door de ondervoeding, krappe huisvesting en de slechte hygiëne lag de de kindersterfte in metropolen zoals Londen en Liverpool boven de 10%.¹

Een antwoord kon niet uitblijven. Ebenezer Howard was een van degenen die met een antwoord kwam. Toen hij *To-morrow, a Peaceful Path to Real Reform* publiceerde (1898) was hij al op middelbare leeftijd. De ideeën voor zijn model vormde hij echter al veel eerder. Howard werd in het centrum van Londen geboren in een gezin met negen kinderen, waarvan er vier vroeg stierven, waardoor hij al vroeg in zijn leven in aanraking kwam met kindersterfte.² Hij bezocht in zijn jeugd diverse kostscholen buiten Londen, waar hij zelf kon ervaren dat de leefomstandigheden daar gezonder waren dan in de metropool. Na zijn schooltijd keerde hij terug naar Londen en ging als klerk in

dienst bij een handelskantoor. Het avontuur lokte echter en in 1871 trok hij naar Amerika en begon een farm in Nebraska.

Deze onderneming mislukte, waarop hij naar Chicago trok en daar weer administratief werk ging doen om aan de kost te komen. Hij bleef daar tot 1876. De jaren in Amerika zijn sterk vormend voor hem geweest. In Amerika bestonden in die tijd enkele honderden experimentele 'home colonies', geïsoleerde nederzettingen van idealistische en religieuze groepelingen, verspreid van New England tot in Texas. Trefwoorden die de sociale grondslag van deze kolonies typeren waren: gemeenschappelijk bezit, wederzijdse hulp, vrijwillige vereniging en harmonie met de natuur. De stichters hoopten dat de talrijke lokale initiatieven zich aaneen zouden sluiten tot een 'co-operative commonwealth' die de heersende kapitalistische orde op termijn zou gaan verdringen.

Een van die kolonies was Hopedale (Massachusetts), rond 1850 gesticht door Adin Ballou, een toonaangevende priester in de Universalist Church. Hopedale was een broedplaats voor onder meer alternatieve geneeskunde, voedingshervorming en spiritualisme. Hopedale bracht een spiritueel medium voort, Cora Richmond. Howard maakte in 1875 een optreden van haar mee in een kerk van de First Spiritual Society of Chicago en was daar sterk van onder de indruk. Zijn geloof in de christelijke moraal was tanend en het moderne spiritualisme gaf hem een nieuw richtsnoer voor zijn spiritueel leven.

Terug in Londen kwam hij als stenograaf in dienst van de overheid. Zijn ware roeping was echter die van sociaal hervormer. In het conservatieve milieu waarin

hij door zijn werk verkeerde, kreeg hij weinig mogelijkheden om daar uiting aan te geven. In 1879 vielen werk en roeping even samen: hij reisde toen met een parlementaire commissie als intern verslaggever naar het platteland van Ierland, waar hij enorme armoede en sociale misstanden aantrof. Aanleiding van de reis was het pachtersoproer dat was uitgebroken naar aanleiding van uitzettingen van pachters door hun landeigenaar. Het onrechtvaardige landeigendomssysteem en het slechte economische functioneren van het platteland maakten indruk op Howard en brachten hem op de gedachte dat iedere sociale hervorming zou moeten starten bij hervorming van het landeigendom.

Cora Richmond kwam regelmatig naar Engeland, waardoor Howard contact bleef houden met de spiritualistische beweging rondom haar. Zo ook in 1881, bij welke gelegenheid zij Howard toevertrouwde: "You have a message to give the world."³

In 1882 kwam de Amerikaanse landhervormer Henri George naar Engeland, schrijver van het boek *Progress and Poverty*. Hij wees in zijn publicatie en zijn optredens met een beschuldigende vinger naar de landspeculatie in grote steden. Hij stelde dat arbeidersgezinnen voor een slechte eenkamerwoning in een industriële metropool als Londen een bedrag betaalden waarvoor dezelfde arbeider in een kleine stad een prima eengezinswoning met eigen tuin zou kunnen huren.

Howard voelde zich door het betoog van Henri George gesterkt in zijn overtuiging dat de crux van de sociale hervorming in de landhervorming lag. Die landhervorming zou dus zowel op het platteland als in de steden de levensomstandigheden sterk kunnen verbeteren.

In 1890 kwam Alfred Marshall met de invloedrijke publicatie *Principle of economics*. Hij kaartte ook het speculatieprobleem aan dat in het toenmalige economische systeem overal optrad waar industrie en mensen opeengehoopt werden op een klein grondgebied. Hij pleitte voor decentralisatie.

Voorbeelden van goede huisvesting voor het personeel van grote fabrieken waren er op dat moment al. Verlichte fabrikanten lieten op diverse plaatsen in Engeland zien hoe zij het gezondheids- en volkshuisvestingsvraagstuk oplosten door rond de nieuwe, gedecentraliseerde fabrieken nieuwe woongebieden op te zetten. Een van de vroegste voorbeelden was

Saltaire van de textielfabrikant Titus Salt bij Leeds, opgericht in 1871.⁴ Salt decentraliseerde zijn fabriek naar het landelijk gebied en bouwde er voor zijn personeel woningen bij. Stedenbouwkundig betekende deze woningbouw echter geen werkelijke stap vooruit: de verkaveling kende een vergelijkbare hoge dichtheid en een monotoon aanzien als in de oorspronkelijke industriesteden. In New Earswick bij York (chocoladefabrikant Rowntree), Bournville bij Birmingham (chocoladefabrikant Cadbury) en Port Sunlight bij Liverpool (zeepfabrikant Lever) werd in dit opzicht een belangrijke stap vooruit gezet. De woningdichtheid lag laag (15-25 woningen per hectare), alle woningen hadden ruime tuinen en er was veel aandacht besteed aan de architectuur en het stedenbouwkundig ontwerp. Deze kolonies waren daardoor voorbeelden van een aantrekkelijke en gezonde nederzettingvorm. Zij boden méér dan wat strikt noodzakelijk was voor de lokale samenleving. De kolonies bevatten allerlei voorzieningen voor kunst, cultuur, onderwijs en recreatie. Bournville was daarin het sterkst ontwikkeld. De oprichter (Cadbury) kocht rondom het bouwterrein een extra stuk land aan dat duurzaam onbebouwd zou blijven en als groene gordel zou worden ingericht. Die gordel bood tevens plaats aan een aantal bovenwijkse voorzieningen. De woningbouwprojecten van Cadbury waren bovendien niet exclusief voor diens personeel bestemd: 50% werd vrij op de markt gebracht.⁵

De deugden van dit type modelkolonies werden uitgedragen door de 'Society for the Promotion of Industrial Villages', die in 1886 de publicatie *Industrial Villages: remedy for Crowded Towns and Deserted Fields* uitgaf. De handicap van al deze voorbeelden was dat zij gekoppeld waren aan één grote fabrikant. Dat gaf die fabrikant (te) veel macht over de inrichting van het model en maakte de nederzetting (te) afhankelijk van het economisch functioneren van die ene fabriek.

Uit alle voorbeelden van decentralisatie en kolonisatie die Howard in Amerika gezien had concipieerde hij zijn tuinstadmodel, een omvattend model dat sociale en ruimtelijke principes van de voorbeelden combineerde, en dat niet afhankelijk zou zijn van één fabrikant als grote geldschietter. Van de 'home colonies' in Amerika nam hij de coöperatieve organisatie van het bestuur en de semi-agrarische bestaanswijze over. Van George en Marshall gebruikte hij de prin-

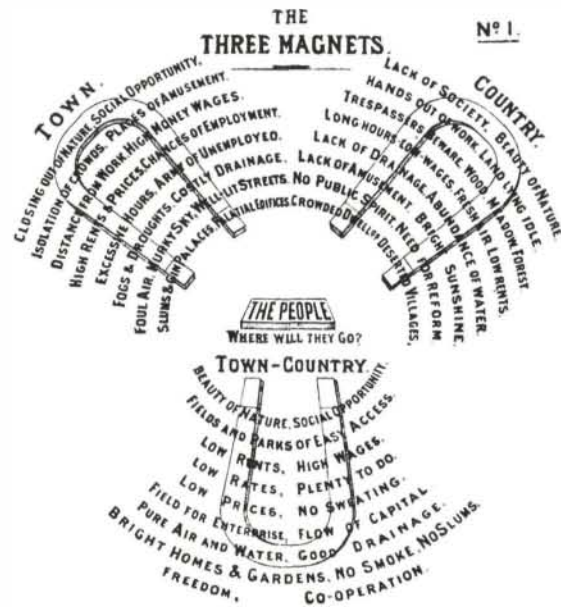
cipes voor landhervorming en decentralisatie. Het resultaat was een 'healthy, natural and economic combination of town and country life' in een nieuwe stedelijke nederzetting. Die nederzetting zou zelfbesturend zijn. De grond en een deel van de gebouwen zou gemeenschappelijk bezit zijn. Bewoners zouden zelf de bestemming van de grond mogen bepalen en mogen beslissen wat er met eventuele winst op de verhuur van grond en gebouwen zou gebeuren. Dat model zou de wereld daadwerkelijk een stap dichterbij de 'co-operative commonwealth' kunnen brengen, die destijds de stichters van de 'home colonies' in New England voor ogen hadden.

Howards model ging qua bevolkingsopbouw uit van een complete dwarsdoorsnede van de samenleving. De 'home colonies' en de 'industrial villages' waren naar zijn smaak te eenzijdig samengesteld naar interesse en beroep, om maar niet te spreken van kolonies in Australië en Nieuw Zeeland, die merendeels uit paupers en criminelen bestonden. Een complex bestuursmodel zoals hij voor ogen had, dat uitging van betrokkenheid en inbreng vanuit een breed spectrum van interesses en vaardigheden van bewoners, zou met zo'n eenzijdig samengestelde bevolking nooit realiseerbaar zijn. Hij greep voor zijn model terug op kolonisatievoorbeelden uit de Romeinse tijd. De Romeinen koloniseerden gebieden met 'een representatie van de donorstaat - kolonisten uit alle gelederen'.⁶ Zij lieten leidersfiguren eerst naar het kolonisatiegebied vertrekken, als kwartiermakers. De lagere klassen die na hen kwamen, hadden daardoor het gevoel dat zij met de maatschappij mee koloniseerden, en niet bij de maatschappij vandaan werden gehaald.

Om het tuinstadmodel te verduidelijken heeft Howard verschillende nederzettingvormen gerepresenteerd in een 'drie magneten model'. De eerste magneet stelt de stad voor, de tweede magneet het platteland en de derde magneet de tuinstad. In het middelpunt van de drie magneten stelt Howard de retorische vraag: "The people; where will they go?" Het antwoord luidt volgens hem natuurlijk: "naar mijn tuinstad!"

Hoe stelde hij zich de kenmerkende eigenschappen van de drie nederzettingvormen voor?

In de stadsmagneet schetste Howard de ongezonde woontoestanden en de opgejaagde stedelijke economie, met zijn lange werkdagen, die weliswaar goed

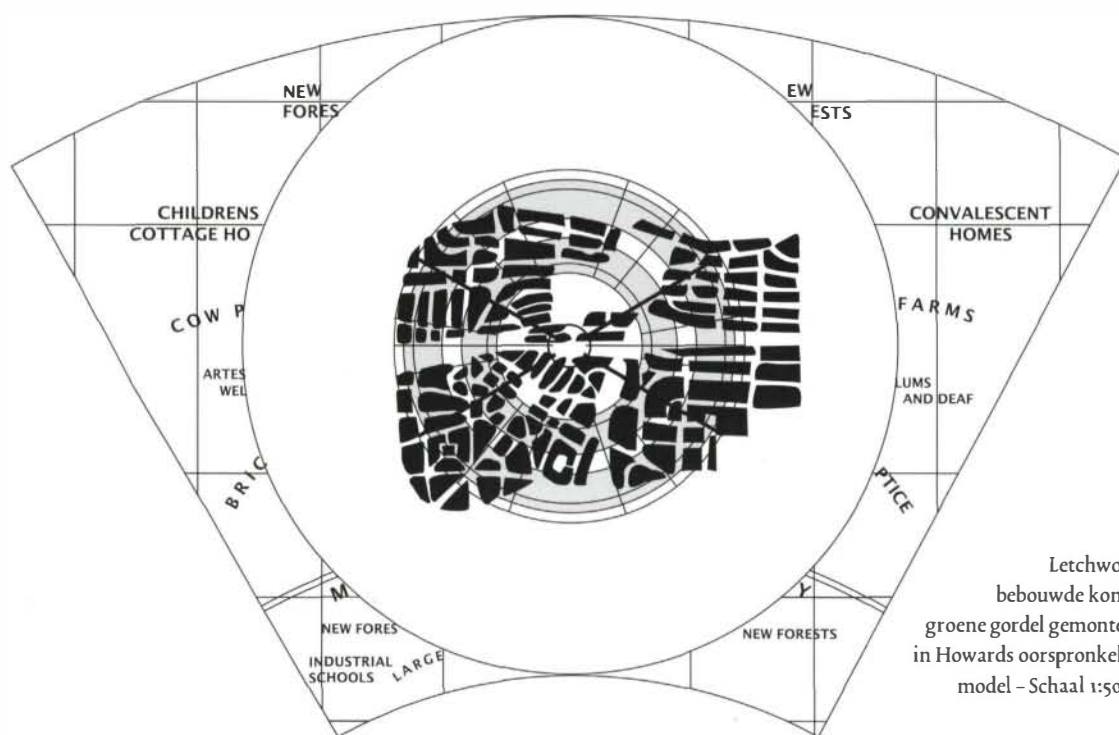
Het driemagnetenmodel van Howard

beloond werden, maar waar hoge prijzen van huur en levensonderhoud tegenover stonden, en waar 'palatial edifices' (bombastische gebouwen) de uitdrukking vormden van de onmacht van het individu om invloed uit te oefenen op het bestuur. Dit noemde hij de 'push'-factoren, dat wil zeggen de factoren die de stad als nederzettingvorm onaantrekkelijk maken. Daartegenover stonden de 'pull'-factoren: de ontspanningsmogelijkheden, het openbare leven en de verlichte straten schetste hij als 'trekkers' van de stad.

In de country-magneet schetste Howard als aantrekkelijke kanten van het leven op het platteland de frisse lucht en de nabijheid van de natuur. De werkloosheid, de lage lonen en het gebrek aan gemeenschapsleven noemde hij als de keerzijde van die medaille. Howard verheerlijkte het platteland net zo min als de stad, ook het platteland als nederzettingvorm kende 'push'- en 'pull'-factoren. Noch stad, noch platteland was ideaal, maar samen kon het iets moois worden. Howard: "Town and country must be married, and out of this joyous union will spring a new hope, a new life, a new civilisation".⁷

Howard ging ervan uit dat door het huwelijksarrangement tussen stad en platteland een model zou ontstaan dat de sociale en ruimtelijke voordelen, maar niet de nadelen, in zich zou verenigen. Met deze visie

Letchworth:
bebouwde kom en
groene gordel gemonteerd
in Howards oorspronkelijke
model - Schaal 1:50.000

duceren in plaats van verticaal'.¹⁰ Toen Howard bij de oprichting van de Garden City Association in 1899 steun zocht bij de vakbeweging om een modeltuinstad te realiseren, vertelden vakbondsleiders hem simpelweg dat de inhoud van hun kas geormerkt was voor stakingsgeld en niet voor de bouw van steden. Howard miste daardoor met zijn voorstel de aansluiting bij de politieke hoofdstroom. Dat lag overigens ook aan de houding van hemzelf. Hij deed al bij de presentatie van zijn model niet bepaald zijn best om de vakbonden te paaien. In *Garden Cities of To-morrow* schrijft hij: "If labour leaders spent half the energy in co-operative organization that they now waste in co-operative disorganization, the end of our present unjust system would be at hand."¹¹

Realisatie van een demonstratieproject was op dat moment nog uitsluitend mogelijk vanuit particulier initiatief en kapitaal. Voor de realisering van het project richtte de Garden City Association in 1900 de Garden City Limited (N.V. Tuinstad) op, die aandelen ging uitgeven om kapitaal te verwerven voor de bouw van tuinsteden in het algemeen. In 1902 richtte de Garden City Association vervolgens de Garden City Pioneer Company op (later omgedoopt in First Garden City Limited), die specifiek voor de realisatie van het eerste tuinstadproject werkzaam was. Zij zocht een

locatie in een landschappelijk fraai gebied niet ver van Londen, maar ook niet te dichtbij, want dan zou de stad zich misschien gaan ontwikkelen als een satelliet en niet, zoals uitdrukkelijk de bedoeling was, op eigen benen komen te staan. Men kwam uit op Letchworth, 50 kilometer ten noorden van Londen. Het gebied had een spoorverbinding met Londen via een aftakking van de Great Northern Railway. Het kostte anderhalf jaar om terrein te verwerven. Dit gebeurde in het diepste geheim, om te voorkomen dat speculanten stukken grond voor de neus van de maatschappij weg zouden kopen. De toenmalige eigenaars werd niet verteld dat er een nieuwe stad op hun grond zou worden gebouwd. De prijs bedroeg 0,11 per m².¹² Er werd in totaal 1600 hectare aangekocht, waarvan 460 hectare voor verstedelijkingsdoeleinden en het overige deel als groene gordel bestemd was.

Wanneer het ontworpen stedelijk gebied met zijn groene gordel (totaal 1600 hectare) wordt gemonteerd in het oorspronkelijke model van Howard voor de tuinstad met zijn ommeland, wordt de afwijking van het oorspronkelijke model duidelijk. Het stedelijk gebied van Letchworth beslaat ongeveer dezelfde ruimte als Howard daarvoor bedacht had, de groene gordel is bij Letchworth echter aanzienlijk kleiner dan Howard deze tekende in zijn model.

In de 460 hectare te verstedelijken gebied was ook de Norton Common begrepen, een hoogwaardig groengebied van 26 hectare dat binnen het nieuwe stadsgebied als park zou gaan fungeren en dus onbebouwd zou blijven.

Toen het terrein was aangekocht, werd een ontwerpprijsvraag uitgeschreven. Deze werd gewonnen door de architecten Raymond Unwin en Barry Parker. Het plan werd in 1904 gepubliceerd. In het plan zijn wel alle straten, maar is niet alle bebouwing aangegeven. Geheel ontworpen (dus inclusief de bebouwing) ziet men het stadshart, met de in alle richtingen uitwaaiende boulevards (links van het midden). Rechts van het midden, bij het rangeerterrein van de spoorlijn, zijn de 'factory sites' voor een deel al ingetekend met bebouwing. In 1904 begon ook het bouwrijp maken en de bouw van de eerste woningcomplexen. Voor het bouwrijp maken moesten grote voorinvesteringen worden gedaan: een waterleiding, een gasfabriek, een elektrisch krachtstation, nieuwe wegen en

een nieuw station. Alle noodzakelijke technische voorzieningen moesten er eerst zijn voordat er van verkoopbare of verhuurbare woningen sprake kon zijn. Daardoor duurde het tot 1906 voordat zich in enigermate de vorm van een stad begon af te tekenen.

In 1914 echter trof de bezoeker behalve de 1700 huizen en 30 fabrieken die Stuyt in zijn reisverslag noemt ook al winkels, banken, zalen, centra, een bioscoop, clubgebouwen, een zwembad, scholen en kerken aan. Onder de openbare voorzieningen bevonden zich ook ongebruikelijke, maatschappelijk vernieuwende voorzieningen, zoals een openluchtschool voor volwassenen, waaraan tevens een dormitorium, een zwembad en een zelfbedieningsrestaurant waren gekoppeld. Letchworth had zich, zoals Stuyt zei, "in die korte tijd uitstekend ontwikkeld". Ook in de groengordel, waarin de 'uitloopfuncties' voor de stad een plaats moesten krijgen, zoals stadsboerderijen en sanatoria, waren in 1914 al functies in bedrijf. De stadsboerderijen, die zich toelegden op de productie van levensmiddelen

Letchworth: bebouwde kom - Schaal 1:20.000

voor de stad, stonden er al vóór de eerste huizen. Men beschouwde ze als een van de noodzakelijke voorzieningen, vergelijkbaar met de waterleiding. Er waren in 1912 al 46 kleine agrarische bedrijven, die in de coöperatie Small Holdings Limited waren verenigd.¹³

Door in de groene gordel gelijk op te werken met de bouwactiviteiten in de stad, bracht men het beoogde huwelijk tussen stad en platteland tot stand. De gerealiseerde openbare voorzieningen zorgden ervoor dat de stad méér was dan een verzameling huizen en bedrijven, en ook echt tot leven kwam. Over de organisatie van de lokale samenleving toonde Stuyt zich bij zijn bezoek in 1914 tevreden: "Het sociale leven is reeds goed georganiseerd en elke winter wordt groter activiteit op religieus en intellectueel gebied tentoon gespreid, terwijl aan muziek en andere schone kunsten bijzondere zorg wordt besteed."¹⁴

Ook aan het winkelgebied werd bijzondere zorg besteed. Howard zag het winkelen niet alleen als economische maar ook als sociale activiteit. Er was rond 1928 een compleet winkelcentrum totstandgekomen met een winkelstraat die de indruk gaf organisch gegroeid te zijn (zoals in een kleine plattelandstad). Het winkelcentrum was deels gerealiseerd in de vorm van een overdekte passage, overeenkomstig het voorstel van Howard (zie hoofdstuk 1), om de winkelvoorzieningen onder te brengen in een "wide glass arcade, called the Chrystal palace (...) in wet weather one of the favourite resorts of the people".

Het zelfvoorzienende karakter van de tuinstad bleek niet alleen uit het voorzieningenniveau, maar ook uit de aanwezigheid van lokale pers. De maatschappij (First Garden City Limited) gaf een eigen blad uit, *Letchworth Magazine*, het hervormingsgezinde blad *Progress* werd gedrukt en uitgegeven in Letchworth en er was een plaatselijke krant, de *Letchworth Citizen*.

Op twee aspecten, die voor Howard cruciaal waren, had Letchworth echter niet aan het sociaal-ruimtelijke model voldaan: het beheer van de grond door bewoners en de representatieve bevolkingssamenstelling van de donorstad.

Allereerst het cruciale punt van het beheer. Het bestuur van de Letchworthse ontwikkelingsmaatschappij voerde veel discussie over de handhaving van het principe van gemeenschappelijk grondeigendom. Zeepmagnaat Lever, die eerder Port Sunlight gerealiseerd had, stapte uit het bestuur omdat hij hand-

Winkelcentrum Letchworth, met overdekte passage

having van dit principe niet kon rijmen met zijn liberale ondernemersvisie. De uitkomst van de discussies in het bestuur was dat de grond inderdaad niet werd verkocht, maar in erfpacht werd uitgegeven. De frequente herziening (lees: verhoging) van de erfpachtcanon, die Howard opvoerde als geldmaker van de tuinstadonderneming, werd door het bestuur echter als onhaalbaar beschouwd. Deze voorwaarde zou bedrijven en bewoners te zeer afschrikken, daarom gaf men de kavels voor 99 of 999 jaar in erfpacht uit. Het beheer van de erfpachtopbrengsten bleef bij de maatschappij, de First Garden City Limited. Bewoners hadden geen invloed op het beleid van de maatschappij.¹⁵

Op het tweede cruciale punt, de bevolkingssamenstelling, wijkt Letchworth evenzeer aanzienlijk af van het ideaalmodel. De bouwinitiatieven kwamen hoofdzakelijk vanuit Tenant Societies (organen die te vergelijken zijn met een vereniging van huurders of een vereniging van eigenaren), die samengesteld waren uit middenklasse-groeperingen. De Tenant Societies bouwden voor hun eigen groep. De woningen die zij bouwden waren voor arbeiders te duur. De ontwikkelingsmaatschappij zag zich genoodzaakt zelf een werkmaatschappij op te richten die woningbouw voor arbeiders aan zou pakken, anders zou voor deze doelgroep in het geheel geen aanbod zijn ontstaan.¹⁶

Arbeiders voelden zich in Letchworth minder thuis

dan de middenklasse. In sommige gevallen werden zij bewust uitgesloten. Illustratief is de beslissing van het bestuur van de ontwikkelingsmaatschappij om in het bestuur van het 'community house', dat geopend werd in 1907, geen arbeiders op te nemen, terwijl de voorziening wel mede voor arbeiders bedoeld was.¹⁷

De vakbonden bekeken de ontwikkeling van Letchworth met reserve. Zij constateerden dat de ontwikkelingsmaatschappij bedrijven uit Londen tot verhuizing naar Letchworth trachtten over te halen mede door gebruik van het argument 'lage lonen'. Een redacteur van de *Letchworth Citizen* die in 1912 pleitte voor invoering en handhaving van een minimumloon, kreeg ontslag. Het wantrouwen van de vakbonden was dus terecht. Een bewoner, die de tuinstadbeweging van het begin af gesteund had en met hervormingsgezinde gedachten in Letchworth was komen wonen, verzuchtte: "Het is niet de sociale revolutie geworden waar we op hoopten."¹⁸ Bezoekers zoals Stuyt vielen de genoemde tekortkomingen aan de sociale kant van het tuinstadmodel niet op. Zij vergeleken het project niet met het ideaalmodel uit het boekje, maar met de toenmalige leefomstandigheden in bestaande steden. Dan was Letchworth inderdaad een aanzienlijke stap vooruit.

Ruimtelijke uitwerking

De vooruitgang geldt niet alleen voor de sociale, maar ook voor de ruimtelijke kant van het model. Over de ruimtelijke kant van het model spreekt Stuyt in de meest jubelende bewoordingen: "sprookjesstad..."; "schoonheid alom, waartussen wij geen enkele wanclank vermochten te ontdekken..."; "De wijze waarop fabrieken en scholen hier tot sieraad voor de omgeving zijn geworden, de brede, flinke schaal waarop alles is ingericht, de prettige aangename toon die overal heerste, het was voor ons een feest zoals wij zelden in ons leven nog hadden bijgewoond."

De observatie 'brede, flinke schaal waarop alles is ingericht' is frappant wanneer in aanmerking wordt genomen dat de ontwikkelaars van Letchworth de ruimte-indicatoren fors bijstelden ten opzichte van het ideaalmodel van Howard: een groot park in het centrum ontbrak, en er was ook geen 'Grand Avenue' van 120 meter breed. De verdeling tussen publieke en

private ruimte lag in Howards model op 50-50, in Letchworth op 30-70. De liberalisering van het model laat zich uit deze verschuiving al aflezen.

Bovendien kan gesteld worden dat er geen specifieke vormgeving is gevonden voor het revolutionaire model van een ruimtelijk zelfstandige, semi-agrarische en coöperatief bestuurde stad. Letchworth heeft een vormgeving gekregen die weliswaar aansprak, maar die net zo goed een dorpsuitbreiding of een nieuwbouwwijk van een metropool zou kunnen zijn.¹⁹

Vormgeving is echter een luxevraagstuk, zeker in de tijd waarin Letchworth totstandkwam. Het verbeteren van de volksgezondheid was veel urgenter en was ook het uiteindelijke doel van het tuinstadmodel. Letchworth was succesvol op dit criterium.

Het kindersterftecijfer en ook het sterftecijfer voor de totale bevolking lag driemaal zo laag als in de metropolen Londen, Liverpool en Manchester. Ook in vergelijking met plattelandstadjes, waar geen fabrieken stonden, springt Letchworth er gunstig uit.²⁰

BETEKENIS VAN LETCHWORTH ALS VOOR- BEELDPROJECT

Letchworth liet zien dat de realisatie van een complete stad 'uit het niets' en in samenhang met het agrarische ommeland geen utopie was. Dat was op zich reeds een prestatie van formaat waarmee werd aangetoond dat het een alternatief verstedelijkingsmodel voor de ongezonde metropool zou kunnen zijn. Dat kan voor die tijd gerust een planologische revolutie worden genoemd. De gedroomde sociale revolutie is het echter niet geworden. Hooggegrepen idealen zoals bewonerszelfbestuur en volmaakte menging van alle rangen en standen bleven een utopie. Letchworth laat op sociaal vlak geen vernieuwingen zien.

Hampstead Garden Suburb, 1906: verschuiving naar ontwerpvoorbeeld

Wie honderd jaar na het verschijnen van *Howards Garden Cities of To-morrow* in Londen over Finchley Road rijdt, ziet morsige bebouwing aan weerszijden met veel discount-winkels en goedkope eetgelegenheden. Daar verwacht men geen toegangspoort tot een tuinstad van honderd jaar oud. Toch staan daar ineens monumentale, kasteelachtige gebouwen voor-

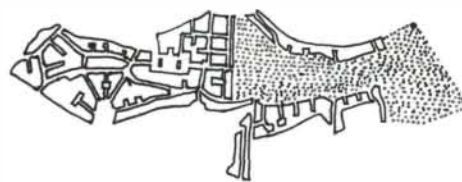
zien van vooruitspringende rondbogen met daar-
onder winkelgalerijen. Ze vormen de uitnodigende
entree tot Hampstead Garden Suburb. De naam zegt
al dat het gaat om een voorstad en niet om een stad-
op-eigen-benen. Deze plek was gunstig voor de reali-
satie van een voorstad omdat er vlakbij juist het nieuwe
voorlopige eindpunt van de metro (Northern Line)
gereed was gekomen.

De stichtster van deze Garden Suburb stond los van
de Garden City Association, zij ging op eigen houtje te
werk.²¹ Haar naam was Henrietta Barnett en ze was de
rijke erfgename van een fabrikant van schoonheids-
producten. Ze was getrouwd met een predikant die
verschillende liefdadigheidsverenigingen had opge-
richt. Barnett had enkele jaren van haar leven tussen
de armen van White Chapel doorgebracht. Zelf be-
woonde ze een landgoed, niet ver van de plaats waar
Hampstead Garden Suburb zou worden gebouwd.

Door haar werk in de liefdadigheid ontwikkelde zij
in gedachten een model voor een ideale samenleving.
Deze zou ontstaan door sociale klassen te mengen en
de mensen te huisvesten in pittoreske woningen,
gebouwd in lage dichtheden met vloeiende overgan-
gen tussen privé-ruimte en openbare ruimte, waarin
hagen en boombeplanting een prominente rol spelen.
Zij zocht de sociale verbetering veel meer dan Howard
in de toepassing van ruimtelijke en esthetische
middelen. Politiek getinte doelstellingen, zoals de col-
lectivisering van het grondbezit, die bij Howard het
centrale uitgangspunt zijn, vormden voor Barnett
geen issue.

Om haar ideaalmodel in praktijk te brengen zocht
zij een terrein en een architect. In de jaren 1905-1906
kocht zij een drietal terreinen die tezamen het toen al
bestaande natuur- en recreatiegebied Hampstead
Heath Extension min of meer omsloten. Zij bracht dit
grondbezit onder in een stichting, de Hampstead
Garden Suburb Trust. Het totale oppervlak van deze
bouwgronden bedroeg rond 105 hectare, viermaal zo
klein als het te verstedelijken oppervlak in het model
van Howard. Henrietta Barnett wilde geen complete
stad realiseren, een wijk was voor de realisatie van haar
doelstelling genoeg.

Zij kocht niet de groengebieden rond het bouw-
terrein. Dit was niet nodig, aangezien het te verstede-
lijken gebied uit oogpunt van natuur en recreatie al
ideaal aansloot op de Hampstead Heath Extension,

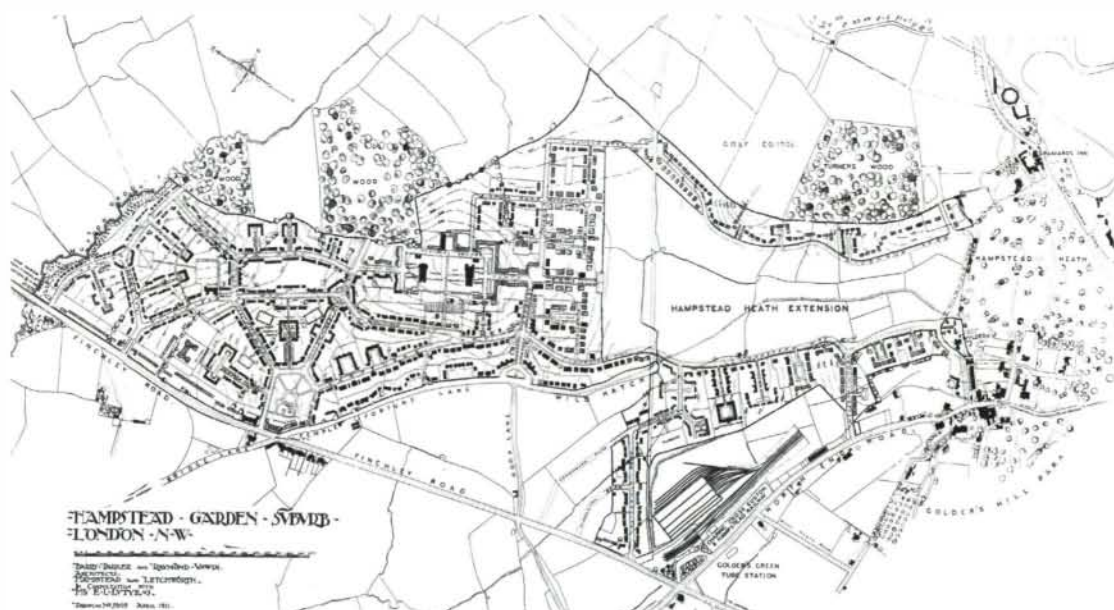

Hampstead Garden Suburb: bebouwde kom en groene gordel
Schaal 1:50.000

een gebied dat zich typisch leende voor een duurzame
bestemming tot groengebied. In feite werd een groot
park in de nieuwe wijk opgenomen zonder dat dit
extra investeringen vergde. Dit park was qua functie
niet te vergelijken met de groene gordel zoals Howard
die in zijn model had bedoeld en die in Letchworth
ook was gerealiseerd. Het groen was in Hampstead
geheel bestemd voor recreatie, niet voor agrarische
doeleinden of de huisvesting van stedelijke uitloop-
functies. Evenmin was er een bedrijventerrein in het
plan opgenomen. Voor werkgelegenheid was de
bevolking geheel op de metropool aangewezen. Het
economische aspect ontbrak totaal in het model van
Barnett.

Als hoofdarchitect voor het wijkontwerp werd
Raymond Unwin gekozen, die toen juist met het ont-
werp voor Letchworth klaar was. In 1906 vervaardigde
deze een eerste schetsontwerp, dat een zeer ruime ver-
kaveling met villa's aan gebogen lanen vertoonde. In
1909 was het definitieve plan klaar. Dit vertoonde een
hogere dichtheid, rechttere straten en een consequen-
tere aanpak van de openbare ruimten. Er kwam een
rangorde van typen openbare ruimten in het plan, elk
type met een vormgeving die bij de status ervan paste.
Centrale pleinen waren groot en monumentaal, woon-
hoven ('closes') waren schilderachtig en besloten. De
verdeling tussen publieke en private ruimte lag rond
35-65. De 50-50 verdeling die Howard voorstelde werd
dus bij lange na niet gerealiseerd, maar wel iets dichter
benaderd dan in Letchworth (daar was deze 30/70).

De grond- en bouwrijzen lagen hoger dan in
Letchworth (hier wrekt zich de nabijheid van de
Londense City) waardoor de woningen, ondanks het
opvoeren van de dichtheid, in een hogere prijsklasse
terecht kwamen dan oorspronkelijk was bedoeld.
Geen van de woningen was betaalbaar voor arbeiders.

Hampstead Garden Suburb: bebouwde kom - Schaal 1:20.000

Van de beoogde naar rang en stand gemengde bevolking kwam dus al meteen niets terecht. De sociale kant van het tuinstadmodel van Howard was daarvoor in Hampstead nauwelijks te herkennen: medezeggenschap in het bestuur, coöperatieve organisatie en lokale economie waren al bij de oprichting geen doelstelling; nu viel ook het ideaal van de gemengde bevolking nog weg. Aan de sociale kant van het model speelde alleen de interactie tussen buurtgenoten (en dan vooral de wijze waarop deze door de stedenbouwkundige vormgeving werd bevorderd) nog een rol.

Aan de ruimtelijke kant werd het tuinstadmodel van Howard echter wel goed benaderd. De ontwerpers van Letchworth overtroffen met deze tweede opdracht hun prestaties in Letchworth. Elke stedenbouwer en architect zal zo niet lyrisch, dan toch aangenaam getroffen worden bij een rondwandeling door dit woongebied. De schilderachtige en gevarieerde architectuur, de monumentaliteit van de hoofdassen, afgewisseld door de intimiteit van de woonhoven die hierop uitkomen, en waar de overgangen tussen privé en openbaar met bijzonder subtiele landschappelijke middelen zijn vormgegeven, het doorgaande stelsel van hagen en bomenrijen, waardoor de huizenrijen

ondanks de variatie toch tot één geheel aaneengeklonken worden, de overgang van het woongebied naar het omringende natuurgebied, die fraaie doorkijkjes en vergezichten opleveren; een rondwandeling door Hampstead Garden Suburb is als een college in stedenbouw, architectuur en landschapsarchitectuur. Een college dat nog eens nagelezen kan worden in Raymond Unwins beroemd geworden stedenbouwkundig handboek *Town Planning in Practice*, gepubliceerd in 1909.²²

BETEKENIS VAN HAMPSTEAD GARDEN SUBURB ALS VOORBEELDPROJECT

Het effect van de grote ontwerp prestatie op de ontwikkeling van de tuinstadgedachte was een verschuiving van een hoofdzakelijk sociaal model naar een hoofdzakelijk ruimtelijk model, met 'vormgeving' als opvallendste aspect. Hampstead heeft in de eerste plaats betekenis als ontwerpvoorbeeld. En niet zozeer een voorbeeld voor een tuinstad, maar eerder voor een tuinwijk. Een ontwerpvoorbeeld voor een aantrekkelijk woonmilieu, dus niet in de eerste plaats een voorbeeld van de wijze waarop een nieuwe stad georganiseerd zou moeten worden, en al helemaal niet een voorbeeld om dat op een revolutionaire manier te doen.

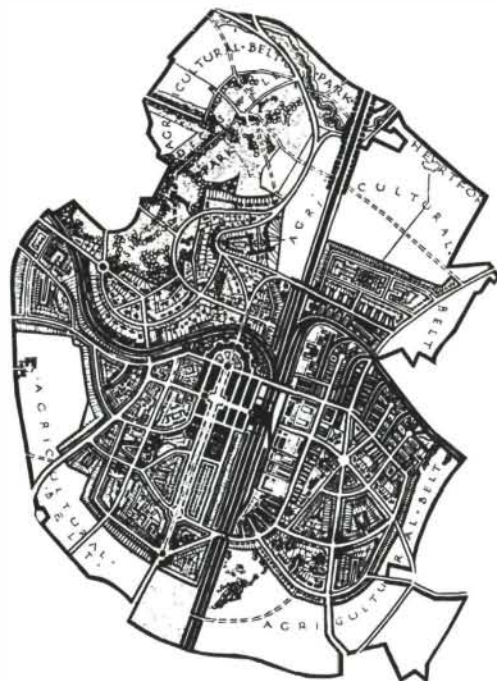
Hampstead ging internationaal aandacht trekken, vooral van architecten, méér dan Letchworth. Dat bellemmerde de Engelse tuinstadbeweging in haar mogelijkheden de ontwikkeling van het tuinstadmodel terug te buigen naar een uitgebalanceerd en geïntegreerd sociaal-ruimtelijk model. De tuinstadbeweging raakte vereenzelvigd met het ontwerpvoorbild voor een aangename woonwijk. Een model zonder eigen voorzieningen, zonder eigen werkgelegenheid, zonder eigen bestuur, en zonder revolutionair elan.

Welwyn Garden City, 1927: de hoofdstroom definitief gemist

In de Eerste Wereldoorlog liep Engeland een bouwachterstand op. De bevolkingsaanwas in de metropolen ging echter onverminderd voort. Howard en de zijnen hadden uitgerekend dat er in één dag meer gezinnen Londen binnenkwamen dan er in een jaar tijd aan woningen werd bijgebouwd in Letchworth. Het woningbouwtempo lag met de gehanteerde financierings- en ontwikkelingsmethode, die geheel afhankelijk was van particulieren, veel te laag. De overheid zag op dat moment de noodzaak in van een krachtige financiële impuls aan de woningbouw, geformaliseerd in wetgeving. In 1919 kwam de Addison Act en in 1921 de Housing Act tot stand. Deze wetten maakten de ontwikkeling van een reeks satellietsteden (New Towns) rond Londen mogelijk, waarbij de overheid als grootste financier optrad.²³

De overheid was echter niet geïnteresseerd in het tuinstadmodel dat aan Letchworth ten grondslag lag. Dat was een model voor een lokale samenleving, een autonome afsplitsing van de metropool. Zo'n model ontkent het belang van regionale planning, die ook het goed functioneren van de metropool zelf veilig zou stellen. De New Towns werden nadrukkelijk gepland vanuit hun regionale functie. Het waren functioneel vormgegeven steden, met goede verbindingen naar de metropool, waarop een groot deel van de bevolking voor werkgelegenheid zou zijn aangewezen.

Howard en de zijnen geloofden echter nog steeds in het model van de zelfstandige tuinstad en voerden daar een intensieve campagne voor. Zij boogden op het succes van Letchworth, ook in financieel opzicht.

Welwyn Garden City: bebouwde kom en groene gordel
Schaal 1:50.000

Ze wilden dit succes ten tweede male bewijzen en lieten hun oog voor de realisatie van een tweede tuinstad-experiment vallen op Welwyn, 22 kilometer ten noorden van Londen, halverwege het traject Londen-Letchworth. In 1919-1920 kochten zij de terreinen en brachten het benodigde startkapitaal bijeen in de Welwyn Garden City Limited. Het totale terrein is 950 hectare, het te verstedelijken oppervlak 450 hectare. Het te verstedelijken oppervlak is dus vergelijkbaar met Letchworth en het ideaalmodel van Howard, het oppervlak voor de groene gordel daarentegen is aanmerkelijk kleiner (500 hectare in Welwyn tegen 1140 hectare in Letchworth en 2000 hectare in Howards model).

Desondanks is Welwyn net als Letchworth een complete tuinstad; een nederzetting met een compleet cultureel en commercieel centrum, ruimte voor industrie en omgeven door een groene gordel.

De grondprijs was van een vergelijkbaar laag niveau als in Letchworth (f 0,09 per m²), zodat de financiële startpositie van de aandelenmaatschappij gunstig was.²⁴ In het beheer van het kapitaal werd op één punt

belangrijk afgeweken van de werkwijze in Letchworth. In Letchworth had men de sociale doelstelling van de aandelenmaatschappij formeel veilig gesteld door het maximale dividend te stellen op 4%; het surplus zou aan openbare doeleinden worden besteed. Het had in Letchworth grote moeite gekost om aan dit beleggersvriendelijke uitgangspunt vast te houden. Om nu in Welwyn de drempel voor aspirant-beleggers te verlagen, had men bedacht dat de Welwyn Garden City Limited slechts een papieren holding zou zijn en dat de werkelijke omzet zou omgaan in dochterbedrijven, waar geen dividendmaximum voor gold. Die constructie werkte, maar betekende wel een uitschakeling van het particuliere ondernemerschap.²⁵ Veel economische bedrijvigheid, zoals het grond- en bouwwerk, maar ook de detailhandel, werd onder de vleugels van de Welwyn Garden City Limited en haar dochterbedrijven gebracht. De uitschakeling van de vrije markt van vraag en aanbod voor deze bedrijfstakken neigde naar corporatisme; de directies van de holding en de dochterbedrijven trokken op deze manier veel macht naar zich toe. Howards oorspronkelijke sociaal-politieke doelstelling van de tuinstad raakte hierdoor nog verder uit beeld dan in Letchworth was gebeurd.

RUIMTELIJKE UITWERKING

De Welwyn Garden City Limited wees als hoofdontwerper voor de nieuwe tuinstad Louis de Soissons aan. Deze was meer dan Unwin gecharmeerd van monumentale composities. Centraal in het plan legde hij een lange, Versailles-achtige as aan die wordt afgesloten door een halve cirkel, waaraan bestuursgebouwen en centrumvoorzieningen moesten komen te liggen. In de woongebieden die rondom deze centrale as liggen, is het monumentale karakter verlaten ten gunste van het pittoreske. Daarin volgt Welwyn de ontwerpuitgangspunten die golden voor Letchworth en Hampstead.²⁶

De spoorlijn deelde de stad doormidden. Aan de westkant kwamen de centrumvoorzieningen en de woongebieden voor de middenklasse; aan de oostkant kwamen de industrie en de woongebieden voor arbeiders. Deze rangschikking van functies bevordert de segregatie en geeft het model iets tweeslachtigs. Het westelijke (en grootste) deel is een luxe suburb rond een commercieel centrum; de bewoners zijn voor

Welwyn Garden City: bebouwde kom (uitsnede) – Schaal 1:20.000

werkgelegenheid aangewezen op de metropool. Het oostelijke, kleinere deel biedt zowel woon- als werkgelegenheid, maar voor een eenzijdig uit arbeiders bestaande bevolking.

Op een werkelijk naar rang en stand gemengde en geïntegreerde samenleving, die Howard met zijn sociaal-ruimtelijke model nastreefde, werd in Welwyn niet aangestuurd.

De luxe wijken aan de westkant kregen ruime kavels en overwegend vrijstaande en halfvrijstaande woningen in een dichtheid van slechts 15 woningen per hectare, belangrijk lager dan in Letchworth en in Hampstead Garden Suburb, waar de dichtheid rond 25 woningen per hectare ligt. De verdeling tussen publieke en private ruimte ligt in dit verkavelingstype rond 20-80; nog verder verwijderd van Howards 50-50 verdeling dan in Letchworth en Hampstead, waar de verdeling uitkomt op 30-70, respectievelijk 35-65. De verschrompeling van het aandeel publieke ruimte illustreert de steeds verdergaande liberalisering van het tuinstadmodel.

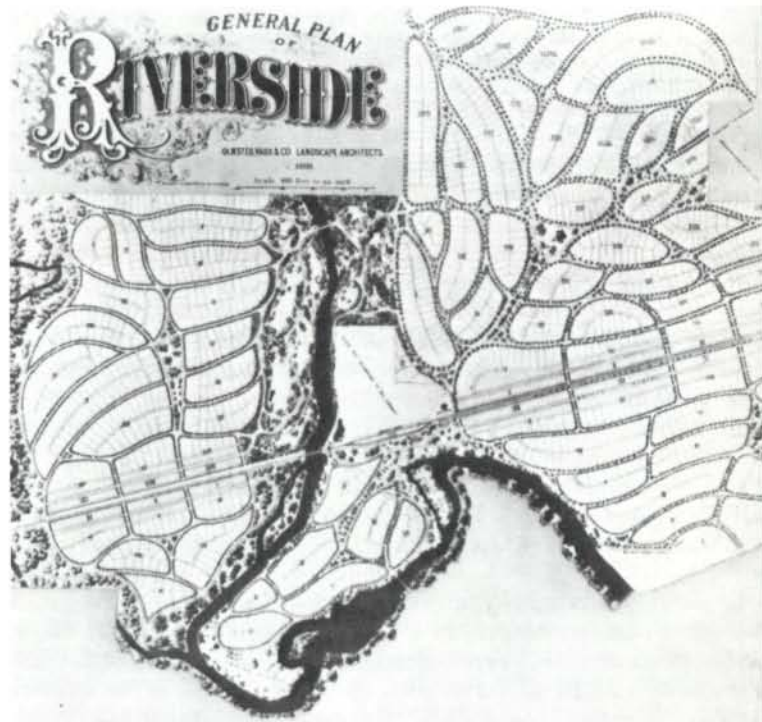
BETEKENIS VAN WELWYN GARDEN CITY ALS VOORBEELDPROJECT

Welwyn heeft als stedelijk ontwikkelingsmodel minder invloed op de wereld van planners en beslissers gehad dan Letchworth. Temidden van de ontwikkeling van de talrijke New Towns rond Londen, waarin de overheid zelf veel geld stak, viel de relatief kleine uiting van particulier initiatief in Welwyn nauwelijks op. Met zijn ontkenning van het belang van stadsplanning op regionale schaal was de oprichting van Welwyn een achterhoedegevecht met de actuele planingsopgave. Welwyn verschilde vanaf het begin al in niets van een suburbane samenleving. De bewoners waren gehecht aan groen en ruimte maar niet aan lokale voorzieningen en interactie. Welwyn kreeg door de korte afstand tot Londen al direct een functie in de metropool, het werd geen lokale samenleving in ware zin; de werkgelegenheid zat grotendeels in Londen.

De financiële impuls voor grootschalige satellietbouw had in theorie kansen geboden om zelfstandige tuinsteden te verbinden tot een netwerkstad, een 'Ring of Smokeless, Slumless Cities', zoals Howard zo'n model zelf noemde. Nu de overheid wetgeving aannam en fondsen fourneerde die de realisering van een regionaal netwerk van zelfstandige tuinsteden dichterbij bracht, had het voor de hand gelegen dat Howard en de zijnen dit idee opnieuw zouden oppakken. In de praktijk trad echter het omgekeerde op: een krampachtig pogen om de samenleving op lokale schaal te willen blijven organiseren. Volgelingen van Howard, zoals F.J. Osborn, propageerden dit lokale model zelfs nog tot na de Tweede Wereldoorlog.²⁷

Tuinsteden in Amerika: liberaal vanaf het begin

In Amerika's grote industriesteden bestonden eind negentiende eeuw vergelijkbare congestie- en vervuilingproblemen als in Europese steden, ondanks het feit dat de Amerikaanse steden relatief jong waren. Er bestonden al ruim vóór het verschijnen van Howards *Garden Cities of To-morrow* tendensen om de stad te decentraliseren. Modellen daarvan zijn de 'railroad suburb' en de 'company town'. Voorbeelden zijn talrijk; er zijn er hier twee geselecteerd die behulpzaam zijn om het inzicht in het sociaal-ruimtelijk model van de tuinstad te verdiepen.

Riverside, Railroad Suburb bij Chicago – Schaal 1:20.000

RAILROAD SUBURB: RIVERSIDE, CHICAGO

Met de aanleg van de spoorlijnen ontstonden al vrijwel direct de 'railroad suburbs'. De spoorwegmaatschappijen kochten grond langs hun lijn en beoogden de waarde daarvan te verzilveren door op deze gronden woongebieden te ontwikkelen. Deze woongebieden waren forensenplaatsen voor bemiddelde bewoners. De werkgelegenheid bleef in de stad gevestigd. Riverside bij Chicago behoort tot een vroeg voorbeeld van een 'railroad suburb'. Het is aannemelijk dat Howard dit project zelf leerde kennen bij zijn verblijf in Amerika in de jaren 1871-1876, en dat het hem tot inspiratie heeft gediend.²⁸

Het plan (1869) was van de landschapsarchitect F.L. Olmsted en vertoont vrijstaande villa's aan romantisch slingerende lanen, alsmede parkzones aan de rivieroever. In het plan komt de achtergrond van Olmsted als landschapsarchitect naar voren: er worden vormgevingsidealen uit de toenmalige landschapsarchitectuur in tot uitdrukking gebracht.²⁹ Doch ook in het sociale aspect koesterde Olmsted idealen. Het leven in een sub-

urb kende volgens hem twee kanten, die zich even sterk moesten ontwikkelen: de individualiteit van het eigen huis en het gezin aan de ene kant en het groepsleven aan de andere kant. Het groepsleven in de suburb zou volgens Olmsted vanzelf tot bloei komen als de bewoner het alternatief had zich ook op zijn eigen kavel terug te kunnen trekken. Daarnaast moest het plan voldoende kritische massa krijgen om een eigen voorzieningencentrum te kunnen bouwen, want dat centrum zag hij als de plek in het plan waar de groepsinteractie plaats zou vinden. Groene open ruimten wilde hij informeel behandelen, niet als afgebakend en formeel ingericht plantsoen. Een informele sfeer zou het sociaal contact bevorderen, meende Olmsted. Hij baseerde zijn inzichten deels op herinneringen uit zijn jeugd die hij had doorgebracht in een landelijke dorp van de vroege kolonisten in New England, en voor een ander deel op observaties die hij tijdens een studiereis langs kolonisten-nederzettingen had gemaakt. Hij was vanuit New England tot in Texas getrokken, waar hij onder meer de Duitse kolonie New Braunfels bezocht. Over de meeste nederzettingen was hij ontevreden, zowel uit sociaal als uit ruimtelijk oogpunt. Hij vond ze rommelig, ongezellig, en trof er geen sociaal en cultureel leven van betekenis aan. New Braunfels echter was een uitzondering. De romantische vakwerkarchitectuur, de verzorging van het straatbeeld met bloemen en het intensieve, op Duitse leest geschoeide sociaal-culturele leven bevielen hem zeer.³⁰ De intensieve menselijke interactie en het harmonisch samenleven dat Olmsted kende uit zijn jeugd en uit kolonistennederzettingen zoals New Braunfels, wilde hij in Riverside opnieuw tot leven wekken. Daartoe kopieerde hij ook de informele ontwerpkenmerken van deze referenties in zijn plan voor Riverside.

Olmsted hechtte sterk aan het uitgangspunt dat grond in bezit en beheer moest zijn van individuele bewoners. Openbaar en privé-domein moesten door logische, duidelijk aangegeven en af te spreken grenzen van elkaar worden onderscheiden. Dit in tegenstelling tot een woongebied dat door een corporatie wordt beheerd; daarin zijn grenzen imaginair en niet duidelijk gemarkeerd. De aanwezigheid van zo'n centraal bestuursorgaan zou volgens Olmsted het ontstaan van het gewenste evenwicht tussen individualiteit en gemeenschappelijkheid in de weg staan.³¹

Het plan voor Riverside had als tweede sociaal uit-

gangspunt dat het niet alleen voor de suburb zelf, maar ook voor de moederstad meerwaarde moest leveren. De wegverbinding met Chicago werd uitgevoerd als een groene promenade, waardoor hij tevens als park voor de stedelingen kon dienen.

COMPANY TOWN: PULLMAN CITY

Het tweede decentralisatiemodel in Amerika is de 'Company Town', een stad die geheel in dienst staat van een fabrikant; vergelijkbaar met de fabrikantendorpen zoals die ook in Engeland bekend zijn. Het waren nederzettingen die op het platteland werden gevestigd in de nabijheid van de grondstof voor industrie, soms op zeer afgelegen plaatsen. Het kon gaan om staal, hout, katoen of delfstoffen (mijnbouw). Er waren er eind negentiende eeuw tientallen in Amerika.³² In de meeste gevallen stond de vormgeving van deze nederzettingen ten dienste van het optimaal functioneren van de fabriek en een optimaal rendement van de aangekochte grond. Sociale doelstellingen ontbraken meestal. Het model was in de eerste plaats gericht op efficiency.

Een van de uitzonderingen is Pullman City, de Company Town van de spoorwegmaterieelfabrikant George Pullman, enkele mijlen buiten Chicago, een project dat Howard met zekerheid zelf heeft leren kennen bij zijn tweede verblijf in Amerika in 1884.³³

Pullman koesterde sociale doelstellingen in hoge mate. Toen Pullman het plan voor de oprichting van zijn company town opvatte (1880), was er net een decennium van grote arbeidsonrust achter de rug. Werkgevers moesten zich sterk gaan maken voor een sociaal beleid, wilden zij de arbeidsonrust aan de wortel aanpakken.

Pullman zocht de sociale verbeteringen in eerste instantie in het aanbieden van voorzieningen vanuit het bedrijf: ongevalsverzekering, medische zorg, onderwijs, sport, muziek en gezelligheidsverenigingen. Daarnaast zocht hij de verbeteringen in het aanbieden van goede huisvesting. Hij geloofde in 'de educatieve waarde van schoonheid en een mooie, harmonieuze woonomgeving'.³⁴ Zijn referentie was de modelnederzetting Saltaire bij Bradford, Engeland. Niet de romantiek van de slingerende lanen zoals Olmsted die toepaste in Riverside, maar een strenge geometrische orde en eenheid in materiaalgebruik (baksteen) leverde voor hem het type schoonheid op dat het beoogde educatieve effect op de bewoners zou hebben. Pullman

individuele bewoners en vrije vestiging van kerkenooschappen. Hier werden schoonheid en sociale voorzieningen dus ingeruild voor meer vrijheid voor de bewoners. Het model van de Amerikaanse company town had definitief de ommezwaai in liberale richting gemaakt.

AANSLUITING OP DE TUINSTADBEWEGING: FOREST HILLS GARDENS EN RPAA

Via kringen van ontwerpers kreeg Amerika aansluiting op de tuinstadbeweging in Europa. Sleutelrol in deze aansluiting speelde het project Forest Hills Gardens, dat startte in 1908. De Russel Sage Foundation kocht in dat jaar een stuk land in het stadsdeel Qucens, New York, aan de spoorlijn naar Long Island.³⁷ De stichting wilde daar een suburbane modelnederzetting realiseren die aan de hoogste (klassieke) ontwerpstandaard zou voldoen; die opdracht ging naar de landschapsarchitect F.L. Olmsted (jr.) en de architect G. Atterbury. Deze lieten zich inspireren door Unwins juist verschenen *Town Planning in Practice* (1909). Het resultaat is een dorpsachtige bebouwing met een middeleeuws aanvoende architectuur, en een zorgvuldig daarop aansluitend groenontwerp voor de openbare ruimte. De ruimtelijke opbouw vertoont een geleiding met geleidelijke overgangen. Bij het station is de dichtheid hoog en vormen de woningen aaneengesloten wanden aan straten en rond groene pleinen. De dichtheid neemt af naarmate men verder van het station af raakt, tot men uiteindelijk bij parkachtige villabebouwing aan de randen uitkomt. De afwisseling in dichtheid en bouwvorm draagt bij aan afwisseling in straatbeelden en levert een vloeiende overgang naar het aangrenzende park op. Atterbury ging van het standpunt uit dat een perfect ontwerp nodig was om de suburb zo goed mogelijk te verkopen. Eerst de huizen en de openbare ruimte maken, de sociale vulling volgt daaruit vanzelf. De realisatie van Forest Hills Gardens is opgevat als een pure ontwerpogave, niet als opgave om een sociaal-ruimtelijk model gestalte te geven.

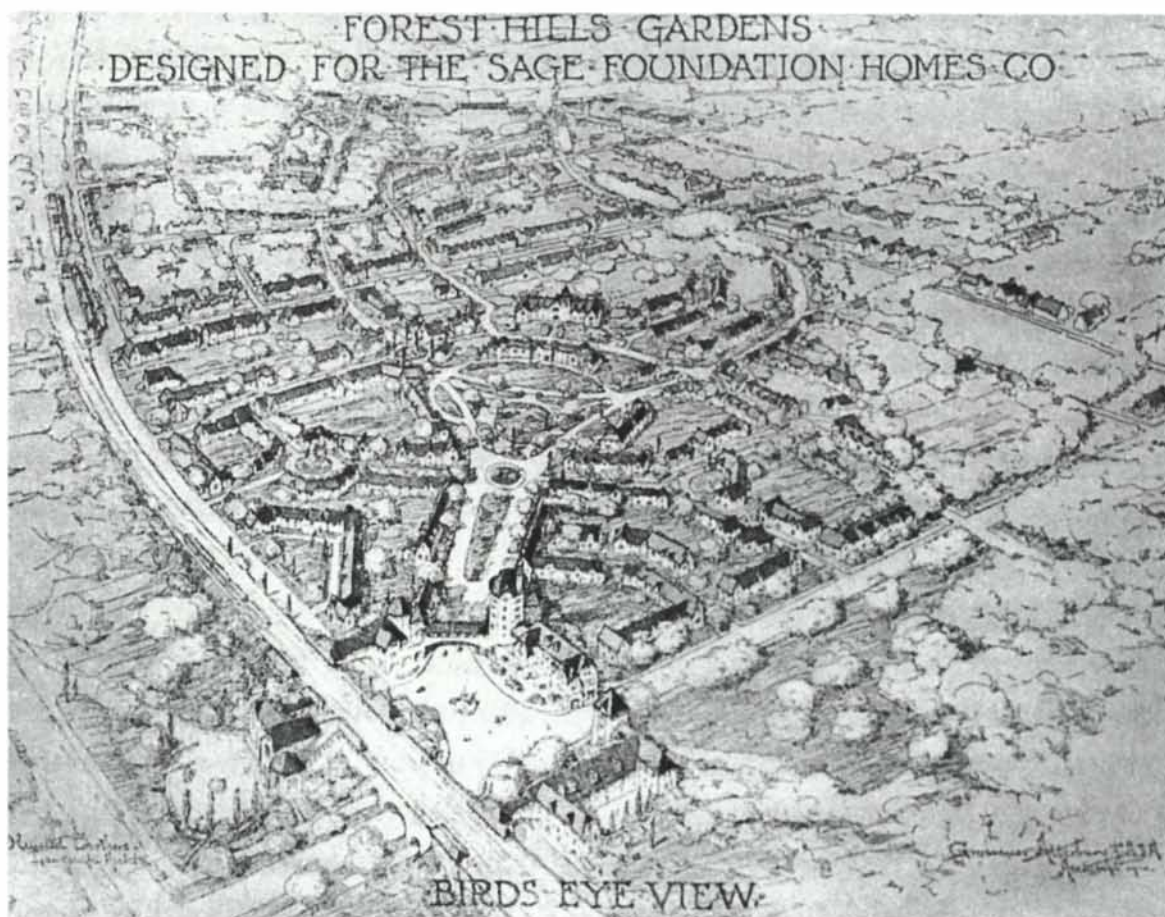
Verbinding van Amerika met de Europese tuinstadbeweging op sociaal vlak ontstond later, namelijk in 1923, het jaar van oprichting van de Regional Planning Association of America, de RPAA.³⁸ De RPAA was een lobby- en studieclub voor stedenbouw in metropolitane regio's; vergelijkbaar met de Garden City Association in Engeland, maar minder strak georgani-

seerd en aanmerkelijk kleiner. De standplaats was New York, de drijvende kracht werd gevormd door Clarence Stein en Lewis Mumford. De meeste leden waren architecten, met de praktische instelling om met elkaar goede oplossingen te bedenken voor volkshuisvesting en verkeersafwikkeling op de schaal van de wijk en de stad; Mumford zorgde dat daarnaast ook sociale doelstellingen en planning op regionale schaal in discussie kwamen. De banden tussen de Amerikaanse en de Europese tuinstadbeweging werden aangehaald door de organisatie in 1925 van de *International Town, City and Planning Conference* in New York, waarbij ook Ebenezer Howard aanwezig was. Het thema was de toekomst van de tuinstadbeweging en regionale ontwikkeling. Praktische uitvoering aan de tuinstadgedachte werd onder meer gegeven in Sunnyside Gardens (stadsdeel Queens, New York, 1924) en in Radburn (staat New Jersey, 1928).

In essentie waren dit pogingen om ondanks de erkenning dat de bewoners hun leven ingericht hadden op regionale schaal ook te voorzien in de behoefte aan sociale activiteiten en recreatiemogelijkheden in de eigen woonomgeving. Radburn is in ontwerperskringen een bekend voorbeeld van een verkavelingspatroon met gescheiden systemen voor auto- en voetgangersverkeer, dat optimale recreatieve routes en speel- en ontmoetingsmogelijkheden wil bieden. Daarmee kreeg het sociale aspect op blokniveau gestalte. Op buurtniveau gaf men aan het sociale aspect gestalte door als bouwsteen voor het wijkontwerp de 'neighbourhood unit' te kiezen.³⁹ Zo'n 'unit' is een samenhangend ontworpen groep van ongeveer vijfhonderd woningen met centraal daarin een basisschool. De sociale activiteiten hebben bij die school hun kristallisatiepunt. Met deze ontwerpuitgangspunten was Radburn een sociaal-ruimtelijk model in beperkte zin: het bevatte wel gedachten over de manier van samenleven, maar niet over bestuur en economie; die aspecten van het model waren immers op de regionale schaal geregeld.

ONTWIKKELING RPAA

De RPAA werd, ondanks de geringe grootte van de groep, een invloedrijk orgaan.⁴⁰ Enkele leden bekleedden belangrijke posities, waaronder het supervisor-schap van de New York's Commission on Housing and Regional Planning, en het auteurschap van een

Forest Hills Gardens, New York - Vogelvluchtperspectief, 1909

Radburn, New Jersey - Plattegrond van een plandeel, 1928.
 Schaal 1:10.000.

regionale studie voor de staat New York (1926-1928), vervuld door het RPAA-lid Henry Wright. In deze studie werd de toepassing van tuinstadplanning op regionale schaal krachtig bepleit.

De invloed van de RPAA op de planningspraktijk duurde tot 1929. In dat jaar stortte de beurs op Wall Street in, met een economische crisis als gevolg. De overheid wilde de crisis bestrijden door anti-cyclisch te investeren. Dit beleid mondde uit in de 'New Deal', een programma voor investeringen in onder meer stedenbouwkundige projecten. Dit investeringsprogramma werd opgezet en uitgevoerd door allerlei organen die voor een deel speciaal in het kader van de New Deal waren opgericht. Voor de taakuitvoering van die organen werd ook een beroep gedaan op de RPAA leden, die verspreid over het land posities gingen bekleden in de uitvoering van het New Deal programma; dit gaf hen geen gelegenheid meer voor het beleggen en bijwonen van centrale bijeenkomsten. In 1932 viel de RPAA uiteen.

Samenvattend is de Amerikaanse tuinstadbeweging te karakteriseren als in hoofdzaak liberaal, niet gericht op hervorming, maar wel tijds omschakelend naar het schaalniveau van de regionale planning. Zij toonde aan dat alleen via een krachtige overheidsplanning en vanuit een doorwrocht regionaal plan van werkelijk zinvolle toepassing van tuinstadprincipes sprake kon zijn, wilden tuinsteden niet tot geïsoleerde kunstobjecten vervallen.

Conclusie

Howard heeft in *Garden Cities of To-morrow* (1902) een geïntegreerd sociaal-ruimtelijk model geschetst, waarvan de wortels teruggaan tot de coöperatief georganiseerde nederzettingen van idealistische pioniers uit het Amerika van rond 1875. Het model krijgt op papier gestalte als zelfstandige en complete lokale samenleving van overzichtelijke omvang (maximaal 32.000 inwoners). De stad heeft een semi-agrarische economie; de verhouding tussen groene (agrarische) ruimte en verstedelijkte ruimte is 5:1.

Howard zag in dit verstedelijkingsmodel de oplossing van de gezondheidsproblemen waarmee de grote industriële metropolen in die tijd kampten. Door industrie en werkgelegenheid te decentraliseren in

nieuwe, door bewoners zelf bestuurde nederzettingen, zou het geestelijk en lichamelijk welzijn van de bevolking aanmerkelijk verbeteren. Het zou een situatie scheppen, waarin ieder mens zich optimaal zou kunnen ontplooiën. Het was een model met een utopisch karakter.

In de eerste praktijktoepassing, in Letchworth (1903 en verder), is het model in grote lijnen gerealiseerd. Op een aantal aspecten echter is een aanmerkelijke reductie van het oorspronkelijke model waar te nemen. Het agrarisch gebied is kleiner dan in het ideaalmodel, en er is geen zelfbestuur. De ontwikkelingsmaatschappij werkte niet-democratisch. Het coöperatieve organisatiemodel dat Howard voorstond werd niet doorgevoerd. De grondopbrengsten en beslissingen over grondbestemmingen bleven in handen van de oprichters, en dat waren liberalen.

Het tuinstadmodel van Howard, bedoeld als demonstratieproject voor sociale hervorming, ontwikkelde zich tot een model waarin de financiers de macht aan zich konden houden. Letchworth was eerder een oligarchie dan een coöperatie. De arbeidersbeweging hield zich afzijdig van het initiatief.

In sociaal opzicht gaapte er een grote kloof tussen utopie en realiteit. De realisatie van een tweede tuinstadproject, Hampstead Garden Suburb (1906 en verder), bracht een tweede reductie in het oorspronkelijke sociaal-ruimtelijke model aan. De tuinstad werd een tuinvijk, met een viermaal zo klein bebouwd oppervlak, zonder eigen werkgelegenheid, met een eenzijdig uit midden- en hogere klasse samengestelde bevolking, met een minimumpakket van eigen voorzieningen, en zonder semi-agrarische groene gordel.

De derde tuinstad, Welwyn, werd gerealiseerd in een tijd (1919 en verder) dat het model van een geheel op lokale schaal georganiseerde samenleving al niet meer paste bij de maatschappelijke realiteit. In plaats van aansluiting te zoeken bij de New Town-beweging, die stadsplanning op regionale schaal aanpakte, bleven de oprichters vasthouden aan een zelfstandig en onafhankelijk functionerende lokale samenleving. Alleen de ruimtelijke en vormgevingsaspecten konden daardoor nog enigszins een voorbeeldwerking verwerven in de vakwereld. Daarmee werd definitief bezegeld dat de Engelse tuinstadbeweging hoofdzakelijk betekenis kreeg voor het organiseren en ontwerpen van woonwijken; niet van steden of regio's.

Worden de Verenigde Staten in de beschouwing betrokken, dan wordt het geschetste beeld nog scherper. De oprichters van nieuwe nederzettingen waren volbloed liberalen, zij misten het maatschappelijk engagement van hun Engelse collega's. Met het revolutionaire stadsmodel van Howard voelden zij zich niet verbonden. De realiteit was voor hun van het begin af aan het startpunt, niet de utopie. Toch ontstond er aansluiting met de Engelse tuinstadbeweging; deze verliep via kringen van ontwerpers. De Regional Planning Association of America (RPAA) fungeerde hierin als ideeënmotor en communicatiemedium. De erkenning van de rol van de regio zit al in de naamgeving van dit orgaan besloten. De RPAA had tegelijk de ambitie om aangename woonmilieus op lokale schaal te ontwerpen en de ordening op regionale schaal beter aan te pakken. Scherper dan hun Engelse collega's zagen de Amerikanen in dat deze ambities niet in één model op te lossen waren.

3

De praktijk in de Duitstalige wereld: radicalisering

Freihof, Wenen

Duitsland

OPRICHTINGSTIJD DEUTSCHE GARTENSTADT GESELLSCHAFT, 1902-1913

Duitsland was in een halve eeuw sterk verstedelijkt. Het aantal steden met meer dan 100.000 inwoners was tussen 1850 en 1910 gestegen van 5 naar 48.¹ Door die druk op de steden stegen de grondprijzen en werd in hoge dichtheden gebouwd. Er ontstond een nieuw verkavelingstype dat een extreme dichtheid kende: de 'Mietskaserne', een rechthoekig bouwblok dat op zich al een hoge woningdichtheid kende die nog werd opgevoerd door ook het binnenterrein te verkavelen in bouwblokken met etagebouw. Een klein percentage van de bevolking woonde nog maar grondgebonden, anders dan in Engeland, waar de eengezinswoning, al was het in hoge dichtheden, ook in de industriële metropolen de standaard bleef. Tegen die achtergrond ontstond in Duitsland een sterke 'Bodenreformbewegung', waarin Adolf Damaschke een toonaangevende figuur was vanuit zijn functie als hoogleraar aan de 'Königliche Landwirtschaftliche Hochschule' in Berlijn.

Echter niet alleen vanuit de elite, ook vanuit de arbeidersbeweging zelf waren er initiatieven om verbetering in de situatie te brengen. Al vanaf 1867 waren er door arbeiders bouwcoöperaties opgezet ('Baugenossenschaften'). In 1889 kregen deze initiatieven de politieke en financiële wind in de rug door het van kracht worden van de 'Genossenschaftsgesetz' (die de oprichting van coöperaties met beperkte aansprakelijkheid mogelijk maakte) en het beschikbaar stellen aan coöperaties van leningen door de diverse 'Landesversicherungsanstalten'.²

Ebenezer Howards *Garden Cities of To-morrow* was precies de publicatie waar Duitsland op zat te wachten. Howard reikte in deze uitgave het model aan waarmee grondspeculatie op grote schaal bezworen kon worden zodat voor grote groepen mensen in één klap zowel het grondgebonden wonen als de redelijke huur weer bereikbaar zouden worden. Hervormingsgezinde architecten, schrijvers, politici, professoren en vertegenwoordigers van de coöperatieve beweging sloten zich in 1902 aaneen in de Deutsche Gartenstadt Gesellschaft (DGG). De hoofdbestuurleden waren Bernhard Kampffmeyer, Hans Kampffmeyer en W. Hammerschmidt. Hun eerste stap was het vertalen en uitbrengen van Howards juist verschenen werk *Garden Cities of To-morrow*.³

De DGG publiceerde in 1911 een 'Zusammenfassende Darstellung'.⁴ Dit is een overzicht van gerealiseerde tuinstadprojecten in Duitsland, vergezeld van uitgebreide beschouwingen over de idealen en de activiteiten van de DGG. Uit deze publicatie blijkt dat de Duitse tuinstadbeweging een socialistisch karakter droeg. De beweging heeft niet de verschuiving in liberale richting doorgemaakt, zoals dat in Engeland gebeurde. Eerder het tegendeel gebeurde: radicalisering. Werd in Engeland de tuinstadbeweging door de arbeidersbeweging gewantwoord en genegeerd, in Duitsland gingen tuinstadbeweging en arbeidersbeweging juist een alliantie aan. Dit blijkt al uit de genoemde samenstelling van het DGG-bestuur, waarin naast elite-persoonlijkheden ook leidersfiguren uit de socialistische, voor en door arbeiders werkende, coöperatiebeweging zitting hadden.⁵

Het blijkt echter ook en vooral uit de praktijk: in elf

van de veertien tuinstadprojecten die in de 'Zusammenfassende Darstellung' worden gedocumenteerd, zijn 'Baugenossenschaften' de opdrachtgever van de woningbouw. Wie in de tuinstad wilde wonen moest lid ('Genosse') worden van de betreffende 'Baugenossenschaft'. Elk lid had één stem. Dit waarborgde betrokkenheid en democratisch bestuur van het gemeenschappelijk bezit. De grond bleef in bezit en beheer van de coöperatie. De woningen waren voor een deel wel eigendom van de bewoners, maar de coöperatie had terugkooprecht tegen de oorspronkelijke prijs. Dit systeem voorkwam speculatie en prijsopdrijving.

Op de schaal van het bouwproject was in Duitsland dus ook al vóór Howards tuinstadmodel daar bekend werd, een instrument tegen prijsopdrijving en speculatie beschikbaar. Het model van Howard vormde een stimulans om kleinschalige aanpakken van verschillende groepen te bundelen tot grotere gehelen. Daarmee zouden complete wijken en (voor-)steden ontstaan die in hun geheel zouden kunnen ontsnappen aan de nadelen van het kapitalistische huisvestingssysteem. De inzet van deze ontsnappingspoging was overigens zeker niet uitsluitend materieel. De grootschalige invoering van het coöperatieve systeem zou ook een sociaal en spiritueel effect hebben. Hans Kampffmeyer zegt hierover: "In zulke tuinsteden leidt de gemeenschappelijke arbeid (...) tot beter wederzijds kennen en begrijpen, zij wekt het ons verloren gegane gevoel er weer voor op, dat niet de wederzijdse strijd maar de wederzijdse hulp voor de verheffing der mensheid doorslaggevend is."⁶

Met die woorden haalde Kampffmeyer het spirituele ideaal achter Howards tuinstadmodel, dat Howard veertig jaar eerder opvatte bij zijn verblijf in Chicago (zie hoofdstuk 2) weer boven water en droeg hij bij aan de verspreiding daarvan in de Duitstalige wereld. De Duitse tuinstadbeweging hield met zijn hechte vertrouwen in het coöperatieve systeem vast aan het hoge revolutionaire gehalte van Howards model. Utopie en realiteit blijken in de Duitse maatschappelijke context van toen dichter bij elkaar te liggen dan in Engeland.

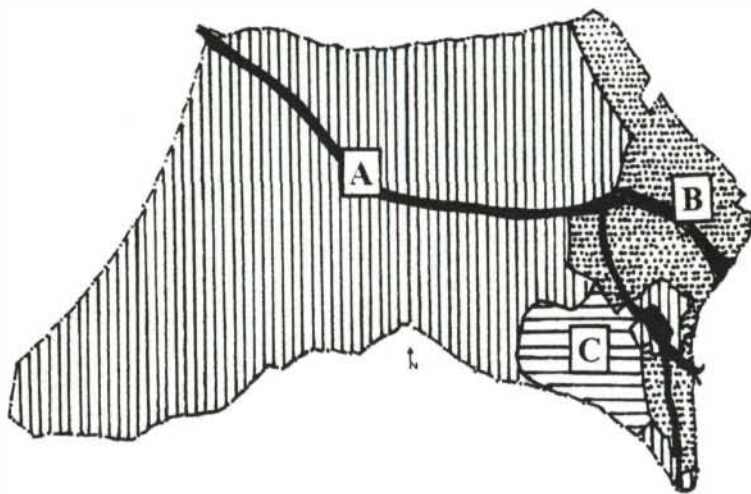
De revolutionaire boodschap werd door de DGG de Duitstalige wereld ingezonden via haar propagandamedium *Gartenstadt*. Het blad geeft, zo schrijft Kampffmeyer, "bijzondere aandacht aan 'Genossen-

schaftsfragen', omdat de DGG als een van haar belangrijkste opgaven ziet, de coöperatieve geest in brede lagen van de bevolking op te wekken en te versterken".⁷

Het blad kende een zelfstandige rubriek voor 'Kleingartenbau und Kleintierzucht'. Dit illustreert het belang dat de Duitse tuinstadbeweging hecht aan de semi-agrarische bestaanswijze in tuinstadprojecten. Deze zou bewerkstelligen dat bewoners zich weer verbonden zouden voelen met grond en natuur, zodat zij de periode van opgesloten zijn op de zolderkamertjes van de Mietskaserne definitief achter zich konden laten en ook in praktische zin zouden gaan profiteren van de tuin die zij nu (weer) bij hun woning hadden.

De sterke ideologische tendens om het grootkapitaal in de tuinstadontwikkeling uit te sluiten, betekende dat de Duitse tuinstadprojecten nooit de omvang bereikten van hun Engelse tegenvoeters. Om als 'Baugenossenschaft' tot bouwen te komen was een aantal van tweehonderd leden ruim voldoende. De schaal waarop gebouwd werd bleef klein, de propaganda die de DGG voerde voor de realisering van complete tuinsteden vermocht weinig aan deze praktijk te veranderen. Het coöperatieve systeem werkte naast schaalverkleining ook homogenisering in de hand: coöperaties hadden de neiging groepen uit één en dezelfde laag van de bevolking aan te trekken. Een complete, naar rang en stand gemengde stad zou het coöperatieve systeem nooit uit zichzelf opleveren. Dat zou alleen mogelijk gemaakt kunnen worden wanneer van hogerhand werd gestimuleerd dat coöperaties van verschillende signatuur hun initiatieven bundelden in één plan.

Het kleinschalige karakter van de tuinstadprojecten was overigens ook een bewuste keuze van de DGG. Kampffmeyer schrijft in de 'Zusammenfassende Darstellung', dat op ledenvergaderingen heftige discussies werden gevoerd over de wenselijke schaal voor tuinstadprojecten. Een deel van de leden wilde aan de gedachte van Howard aan het stichten van zelfstandige, semi-agrarische nederzettingen blijven vasthouden.⁸ De praktijk stelde echter andere eisen. Het tuinstadmodel als uitbreidingsmodel voor steden, dat was de opgave waar men in de meeste gevallen voor stond. Het stichten van nieuwe steden was alleen aan de orde wanneer er industrieën buiten bestaand verstedelijkt gebied moesten worden opgericht. De DGG had daarvoor een aparte 'Beratungsstelle für Industrieansied-

Hellerau, Dresden
Verdeling van het grondbezit van de
Gartenstadtgesellschaft Hellerau,
schaal 1:20.000.

- A = grond bestemd voor uitgifte aan particulieren
- B = grond uit te geven aan Baugenossenschaft Hellerau
- C = grond bestemd voor bedrijfsbebouwing (Dresdner Werkstätte)

lung' in het leven geroepen. De 'Zusammenfassende Darstellung' geeft echter geen voorbeelden van dit type tuinstadprojecten. Alle voorbeelden die zij documenteert zijn aan te merken als satellieten van een bestaande stad, aan de rand daarvan of enkele kilometers daarvan verwijderd, maar wel altijd functioneel en fysiek met die stad verbonden.

PRAKTIJKVOORBEELD UIT DE PERIODE

1902-1914: HELLERAU

Hellerau (bij Dresden) is het paradigma van de Duitse tuinstadbeweging. De initiatiefnemer was hier een fabrikant. In 1908 werd door Karl Schmidt, de directeur van de Dresdner Werkstätte für Handwerkskunst, de Gartenstadtgesellschaft GmbH opgericht. Deze maatschappij kocht een terrein van 140 hectare in agrarisch gebied op een afstand van 6 kilometer van het centrum van Dresden. Van dit terrein behield de maatschappij 78% zelf om uit te geven als privé-kavels voor hoofdzakelijk vrijstaande woningen, 6% was bestemd als bedrijventerrein hoofdzakelijk voor de nieuwbouw van de Dresdner Werkstätte, en 16% werd uitgegeven aan de Baugenossenschaft Hellerau.⁹ Zowel de Dresdner Werkstätte als de Baugenossenschaft Hellerau hadden statutair vastgelegd dat maximaal 4% dividend aan aandeelhouders uitgekeerd zou worden en dat overschotten ten goede zouden komen aan openbare voorzieningen.¹⁰

Karl Schmidt stelde Richard Riemerschmidt als hoofdarchitect van het plan voor Hellerau aan. Hij ontwierp de stedenbouwkundige opzet van de eerste

fase (het oostelijke deel van het terrein), hij was architect van een deel van de woningen en voerde supervisie over het werk van de andere architecten die ingeschakeld werden voor de woningbouw en het ontwerp van openbare gebouwen. Dit betrof Heinrich Tessenow, Theodor Fischer, Bailie Scott en Hermann Muthesius.¹¹ Met de introductie van de laatste twee werd de ontwerpersinvloed van de Engelse tuinstadbeweging binnengehaald in Hellerau. Bailie Scott had gewerkt aan de tuinsteden Letchworth en Hampstead; Muthesius had in de tijd dat hij in Londen in diplomatieke dienst was geweest (1896-1903) een studie gemaakt van de Engelse landhuisarchitectuur en had in 1905 *Das Englische Haus* gepubliceerd.

Het stedenbouwkundig plan van Riemerschmidt vertoont een lage woningdichtheid (indicatie: 17 woningen per hectare). De woningen in het terreindeel van de Gartenstadtgesellschaft zijn vrijstaand. De woningen van de Baugenossenschaft Hellerau zijn overwegend in rijen gebouwd (4 tot 10 woningen per rij), maar beschikken over een royale tuin, waarin plaats is voor moestuinen en boomgaardjes, zodat ook daar de woningdichtheid ongeveer op de genoemde 17 woningen per hectare uitkomt. In de afbeelding van de bebouwing die in de eerste fase (1908-1923) is gerealiseerd, vallen de verschillende bouwwijzen onmiddellijk op. De woningbouw van de Baugenossenschaft Hellerau is gesitueerd in het oostelijke, langgerekte terreindeel. In het zuidelijke terreindeel ligt het eerste wijkje van vrijstaande woningen dat ontstond door uitgifte van kavels aan particulieren.

Hellerau, Dresden – bebouwing van de eerste fase (1908-1923), de oostelijke helft van het terrein, schaal 1:20.000

Karl Schmidt liet bij aanvang van de ontwerpfase een enquête uitgaan naar de werknemers van zijn bedrijf, die op dat moment nog in de krappe etagewoningen in de binnenstad van Dresden waren gehuisvest. In deze enquête konden zij hun wensen aangeven voor de indeling van hun nieuwe woning in Hellerau. De uitslag van de enquête werkte door in de opdracht aan de architect die de woningen moest ontwerpen.¹²

Hellerau richtte zich op alle rangen en standen: de huurprijzen varieerden tussen de 250 en 2500 Mark per jaar. De huurvoorwaarden waren gunstiger dan bij de particuliere huisbazen in de stad Dresden: de verhuurder kon het huurcontract niet eenzijdig opzeggen en de huur niet willekeurig verhogen. Ook was het huurrecht overerfbaar.¹³

Er kwam in Hellerau niet alleen woningbouw tot stand, maar ook een rijk geschakeerd voorzieningspakket, waaronder winkels, scholen en een hotel. Er werd bovendien een culturele voorziening met een breder bereik opgericht, het Instituut voor muzikaal-ritmische vorming 'Dalcroze'. Dit instituut kreeg een eigen huisvesting in het 'Festspielhaus', naar ontwerp van Heinrich Tessenow. Er vonden bewegingsrepetities en theateropvoeringen plaats waardoor het instituut internationale bekendheid kreeg en kunstenaars van verschillende disciplines naar Hellerau wist te trekken. Tot de bezoekers met internationale vermaardheid mocht het instituut onder meer Nijinski, Diaghilev, Rilke, Shaw, Kafka en Le Corbusier reke-

nen.¹⁴ Hellerau kreeg door al deze aandacht een grote naam. Een van de bezoekers schreef rond 1919 in een brief aan een vriend: "Dresden ist die Hauptstadt Deutschlands, weil es eigentlich Hellerau heisst."¹⁵

De kwalificatie 'hoofdstad' is bijzonder, gezien de kleine schaal van het project. Het projectgebied van de Baugenossenschaft Hellerau bevatte 360 woningen, het terrein van de Gartenstadtgesellschaft Hellerau had een capaciteit van ongeveer 1500 woningen, maar die capaciteit was op het moment van het schrijven van de bewuste brief nog maar voor een klein deel benut. Men sprak in 1919 over een 'Hauptstadt' van nog geen 1000 woningen. Kwaliteit was belangrijker dan kwantiteit, spirituele en culturele doeleinden lagen evenzeer ten grondslag aan het project als materiële en hygiënische doeleinden.

Hellerau is veeleer aan te merken als een manifest dan als een verstedelijkingsproject. Een manifest vóór betaalbare en goede huisvesting (ruimte, eigen tuin), een rijk cultureel leven en een democratisch bestuur (eigen inbreng van huurders in de bouw, het beheer en de organisatie van het culturele leven). Een manifest tegen speculatie, hoge huren en willekeur van huisbazen in hun verhuurpolitiek.

PRAKTIJKVOORBEELD UIT DE PERIODE 1914-1923: MARGARETHENHÖHE

In de periode 1914-1923 stagneerde in Duitsland de woningbouw, dus ook de aanleg van tuinsteden. Een plan uit 1913 van de architect Bruno Taut voor de 'Gartenvorstadt Gross Berlin' Falkenberg werd bijvoorbeeld maar voor een klein deel uitgevoerd. De eerste oorzaak van de stagnatie was de Eerste Wereldoorlog van 1914-1918. In die tijd werd vrijwel uitsluitend gebouwd voor de werknemers in de oorlogsindustrie. Zo kwam in de buurt van Berlijn voor de werknemers van het staatsmunitiebedrijf de Gartenstadt Staaken tot stand.¹⁶

Ook na de oorlog kwam de woningbouw in Duitsland echter niet meteen op gang. In de periode 1918-1923 waren zowel de politieke situatie als de Duitse munteenheid instabiel. Dit belemmerde de financiering van de woningbouw.

Een belangrijke uitzondering op de stagnatie in de woningbouw werd gevormd door de stad Essen. Daar bouwde ijzergieterij Krupp in de oorlogstijd (overigens ook daarvoor en daarna) duizenden woningen

voor zijn arbeiders, verspreid over een tiental 'Siedlungen' (satelliet-tuinwijken). De eerste Krupp-Siedlungen waren echte fabriekskolonies, waarin het huurcontract en het arbeidscontract met elkaar verbonden waren. De stichter en eigenaar van de Krupp fabriek, Alfred Krupp, voerde er een patriarchaal regime.¹⁷

Na diens dood in 1902 kreeg zijn sociaal bewogen schoondochter Margarethe Krupp-Freiin von Ende (1854-1931) het beheer over het familievermogen. Zij richtte in 1906 de *Margarethe Krupp Stiftung für Wohnungs-fürsorge* op. Deze stichting kocht een gebied van 100 hectare aan in de bosrijke zoom van de stad Essen. Daarvan was 44 hectare bestemd voor bebouwing, de overige grond was bestemd om groen te blijven.¹⁸

De Siedlung werd naar de oprichtster Margarethenhöhe genoemd. Als architect werd Georg Metzendorf in de arm genomen. Hij ontwierp een totaalplan voor een "Gartenwohnstadt" met marktplein, herberg, winkels, warenhuis, kerken en scholen. De woonbebouwing bestaat hoofdzakelijk uit rijtjeswoningen. De rijtjes zijn kort (2-6 woningen). De tuinen zijn klein, waardoor de woningdichtheid ongeveer op 34 woningen per hectare uitkomt.

Een deel van de woningen is gebouwd in gestapelde vorm (kleinschalige portieckflats), bijvoorbeeld als wandbebouwing aan een plein. In totaal huisvestte het plan, geschat op basis van een gemiddelde woningdichtheid van 34 woningen per hectare, rond 1350 huishoudens.

Dit betrof een gemengde bevolking: 45% was Krupp-werknemer, de overige 55% had geen verbintenis met Krupp. Ook naar rang en stand was er sprake van menging: 73% was ambtenaar of opzichter, 27% was arbeider. De bouw begon in 1909 en duurde voort tot 1938.

Margarethenhöhe is door zijn omvang en complexiteit een van de vlaggenscheppen in het bestand van Duitse tuinsteden, vergelijkbaar met Hellerau.

Het miste echter de democratische inslag van Hellerau en bezat evenmin een internationale culturele publiekstrekker, zoals Hellerau die bezat in de vorm van het Dalcroze-instituut.

Bovendien komt het specifieke voordeel van het grondgebonden wonen minder uit de verf. De woningen in Margarethenhöhe hebben een kleine tuin en een deel van de woningen heeft helemaal geen tuin.

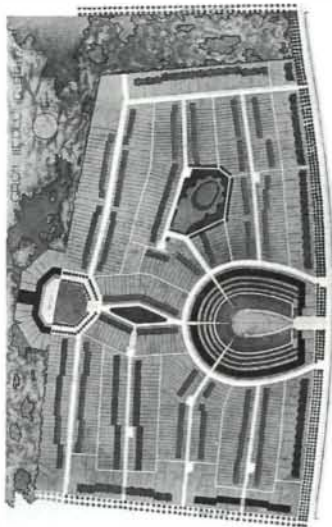
Siedlung Margarethenhöhe, Essen
Schaal 1:10.000

Ruimte voor moestuinen en boomgaardjes was er nauwelijks. De woningdichtheid is er bijna tweemaal zo hoog als in Hellerau.

PRAKTIJKVOORBEELDEN UIT DE PERIODE

1924-1933: BERLIJN EN FRANKFURT AM MAIN

In 1924 reorganiseerde Duitsland de staatsfinanciën, waardoor de munt weer stabiel werd. In grote steden zoals Frankfurt am Main en Berlijn werd huurbelasting ingevoerd, waarmee de overwinsten van huishoudsmelkers werden afgeroomd en de gemeenten nieuwe woningbouw konden financieren. Toonaangevende architecten zoals Bruno Taut (Berlijn) en Ernst May (Frankfurt) werden toen gevraagd om tuinstadachtige woningbouwprojecten te ontwerpen. Hun architectuur was sterk beïnvloed door het Modernisme ('Nieuwe Bouwen'). De romantiserende, ambachtelijke architectuur uit de vooroorlogse periode werd afgezworen en ingeruild voor een rationele, rechtlijnige architectuur en een industriële bouwwijze.

Hufeisensiedlung, Berlijn
Schaal 1:10.000

Duitsland beschikte over een hogeschool, het Bauhaus, die als leerschool en spiritueel centrum van de modernisten diende. Gestapelde bebouwing was in de leer van de modernisten een passende woonvorm, ook in tuinsteden. De projecten van de modernisten laten veelal een menging van eengezinsbouw en gestapelde bouw zien. De woningdichtheid is door deze opzet aanzienlijk hoger dan bij traditionele tuinstadprojecten. Een voorbeeld is de Hufeisensiedlung van Bruno Taut in Berlijn.¹⁹ Het centrale gegeven in dit project is een waterpartij, waar de appartementenblokken in een hoefijzervorm omheen zijn geplooid. Vanuit dit middelpunt waaiëren straten uit, waaraan eengezinswoningen liggen. De woningdichtheid in dit project komt uit op 54 woningen per hectare. Latere projecten, zoals Siemensstadt, bestaan zelfs exclusief uit gestapelde bouw. De dichtheid kon daar tot 75 woningen per hectare oplopen.²⁰

De projecten waren in de regel aanmerkelijk groter dan de projecten van coöperaties. In Berlijn bijvoorbeeld bedroeg de gemiddelde projectgrootte 1030 woningen. Het waren complete wijken, met eigen scholen en winkels.²¹

De 'Siedlungsbau' in Berlijn en Frankfurt zoals hier beschreven, gaat uit van een ander sociaal-ruimtelijk model dan dat van de eerste DGG-coöperaties. De gemeente had in Berlijn en Frankfurt een belangrijke

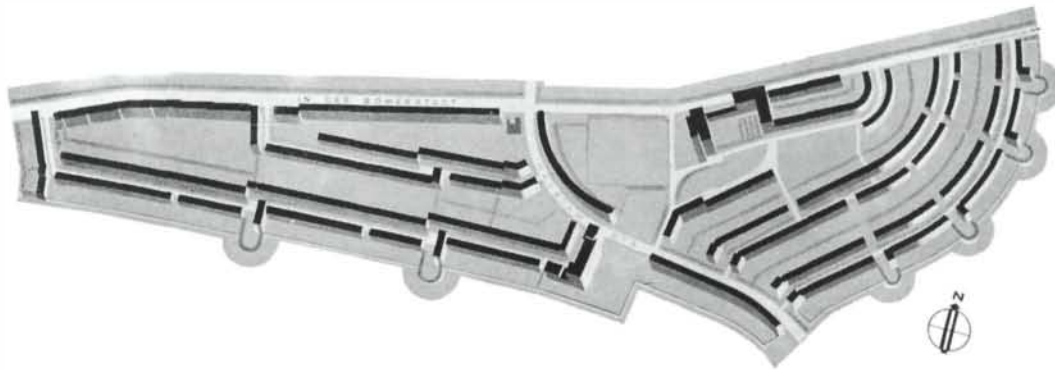
regierol. Het was eerder planning van bovenaf dan van onderop. De arbeiders vertegenwoordigden hun belangen niet zelf, maar lieten dit over aan het stadsbestuur. De politieke context verschoof van coöperatie-socialisme naar het socialisme van de verzorgingsstaat. Het tuinstadmodel werd in de verzorgingsstaat ingebed.

Daarmee werd tevens een schaa sprong mogelijk, omdat men niet meer gebonden was aan de kleinschaligheid van de coöperatiebouw, en werd het gemakkelijker om de ruimtelijke samenhang van de Siedlungen in regionaal verband vorm te geven. De hele planning was immers in één hand: de gemeente. Een voorbeeld in Frankfurt is Römerstadt. Deze wijk vormt een onderdeel van een geplande reeks van wijken in het noordwesten van de stad, gericht op het dal van de Nidda. Deze wijken werden in onderlinge samenhang en in samenhang met de omringende groene ruimte ontworpen.

Frankfurt had een sterk uitgewerkte 'groenpolitiek' voor de stad. Concreet hield die politiek in dat het groen in de stad zodanig productief gemaakt zou worden dat er geen groente, vlees en melk van buiten de stad ingevoerd zou hoeven te worden. Een uitgekiend systeem van moestuinen, schooltuinen, coöperatieve volkstuincomplexen en gemeentelijke groenproductieparken moesten deze doelstelling waarmaken. In het dal van de Nidda, in Frankfurt, is het model gerealiseerd, zij het op de schaal van het stadsdeel en niet op dat van de gehele stad.²²

De groenpolitiek was ook uitgewerkt op de schaal van het bouwblok en de individuele woning. Eengezinswoningen kregen als regel een flinke moestuin achter de woning. Een doorlopend systeem van brede (met paard en wagen berijdbare) paden ontsloot dit achtergebied. Overeenkomstig de agrarische functie noemde men deze ontsluiting 'Dungweg' ('Dung' betekent 'mest'). De semi-agrarische bestaanswijze die het tuinstadmodel propageert, dringt door tot in het model van de verkaveling.

In latere Siedlungen, waar eengezinswoningen steeds meer moesten plaatsmaken voor gestapelde bouw, werd door de landschapsarchitecten veel aandacht gegeven aan de behandeling van de gemeenschappelijke tuinen. Die hebben echter een sier- en speelfunctie. Het productieve groen verschoof naar het stadspark. De gedachte aan een semi-agrarische

Römerstadt, Frankfurt am Main

Schaal 1:10.000

economie in stedelijk gebied raakte op de achtergrond en maakte weer plaats voor een traditioneel stedelijke economische structuur, gedomineerd door industrie en dienstverlening.

Deze verschuiving uit zich ook in de stedenbouwkundige opzet van de wijken. De verkavelingspatronen waren doorgaans rechtlijnig. Van de beslotenheid die Engelse en Engels georiënteerde tuinstadontwerpers met hun pleintjes en hofjes in het verkavelingsontwerp legden, is in de wijken met overwegend gestapelde bouw vrijwel niets meer terug te vinden.

De Siedlung Römerstadt benadert door de toepassing van gebogen straten in het stedenbouwkundig ontwerp nog enigszins de romantische Engelse stijl, bij een Siedlung zoals Westhausen echter is de verkaveling tot het uiterste gerationaliseerd.

De architectuur van de woningen vormt door alle tuinstadprojecten heen een constante factor: rationeel, rechtlijnig en kubistisch. Ook in de vroege wijken, die het tuinstadmodel op hoofdlijnen nog volgden, draagt de architectuur al volop de kenmerken van het modernisme.

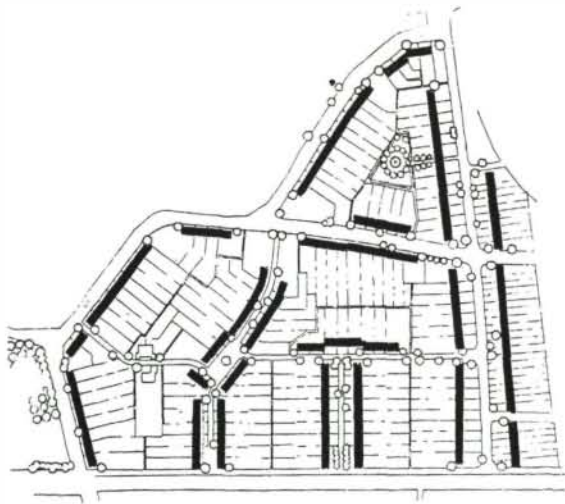
NIET-MODERNISTISCHE TUINSTAD-ONTWIKKELING

Niet in alle Duitse steden werd de socialistische coöperatiebouw verdrongen door de volkshuisvestingspolitiek van de socialistische verzorgingsstaat. In steden met een conservatief gemeentebestuur bleef de woningbouw in handen van coöperaties. Een voor-

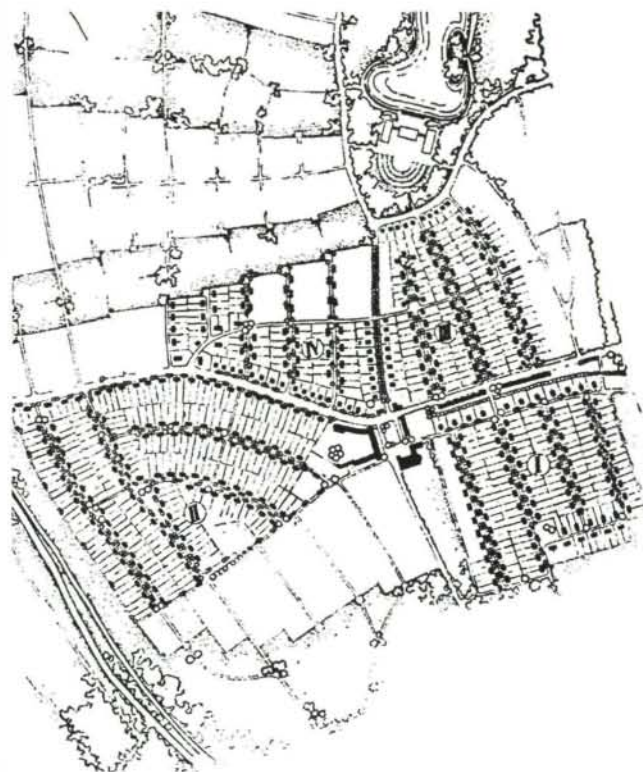
beeld daarvan was de stad Keulen. Er ontstonden daar vanaf 1897 coöperaties, in totaal zo'n 140.²³ De meerderheid daarvan is opgericht na 1920. De coöperaties hadden vanaf 1913 een overkoepelende service-organisatie voor de planning en realisatie van de woningbouwprojecten ter beschikking, de 'Gemeinnützige Aktiengesellschaft für Wohnungsbau Köln'. Een deel van de projecten betreft de bouw van kleinschalige 'Siedlungen'.²⁴ In slechts enkele gevallen ging het om wijken van boven de 1000 woningen (de gemiddelde grootte van de projecten in Frankfurt en Berlijn). De leden van de coöperatie vormden veelal een homogene groep, bijvoorbeeld door hun beroep. Daardoor konden sommige coöperatieprojecten zeer klein en homogeen zijn. De Siedlung Gremberg was gebouwd voor en door spoorwegbeambten; deze kwam nog tot over de 200 woningen. De meeste Siedlungen waren echter kleiner, met de Professorensiedlung (14 woningen) als allerkleinste. Lidmaatschap van deze laatste coöperatie was voorbehouden aan hoogleraren van de Keulse universiteit. De segregatie van projecten naar beroepsgroep (spoorwegbeambten, professoren) illustreert het homogene karakter van de coöperaties.

De architectuur was in de meeste projecten traditioneel, de ontwerpers streefden naar romantische, schilderachtige, sprookjesachtige effecten. In de Märchensiedlung (Iddelsfeld) werkt het streven naar sprookjesachtigheid zelfs in de naamgeving van de wijk en de straten door.

Modernistische architecten kregen slechts in uit-

Märchensiedlung (Iddelsfeld), Keulen
Schaal 1:5.000

Siedlung Vogelsang, Keulen
Schaal 1:10.000

zonderingsgevallen de kans om te bouwen. Toen er een concreet plan lag voor de Weisse Stadt, een modernistische wijk ontworpen door de Keulse architect Walter Riphahn, probeerde de burgemeester persoonlijk te verhinderen dat het plan door zou gaan, omdat hij de modernistische architectuur niet bij het karakter van de stad vond passen.

TUINSTADPROJECTEN ALS CRISISMAATREGEL

Na de beurskrach van 1929 ging het ook in Duitsland economisch snel bergafwaarts. De werkloosheid nam toen met grote sprongen toe. Gemeenten zetten het tuinstadmodel met zijn semi-agrarische bestaanswijze in als crisismaatregel. Voorbeelden daarvan zijn onder meer te vinden in Frankfurt en Keulen. In Frankfurt werd een plan gemaakt voor de oprichting van een Siedlung van maar liefst 3500 woningen, Goldstein.²⁵ Elke woning had een lap grond (1000 tot 2500 m²). Daarmee kon elk gezin vrijwel volledig voorzien in de eigen voedselbehoefte. De woningen waren zeer eenvoudig van vorm en indeling. Be-

woners werden zelf ingeschakeld bij de bouw. Ook Keulen bouwde een aantal 'Erwerbslosensiedlungen', in totaal ruim 1100 woningen verspreid over vier locaties.²⁶ "Bewoners die gewend waren aan een volslagen ander leefmilieu, uit oude stadsbuurten met hun smalle stegen, waar geen tuinen en geen bomen waren (...) werden naar de rand van de stad verplant en om zo te zeggen op een half-agrarische zelfverzorgings-bestaansvorm omgeschakeld (...) Men moet de 'Siedler' grote lof toezwaaien. Er waren werklozen, voor een deel zeker al door vele teleurstellingen ontmoedigd, voor een deel zelfs uitgehongerd, die zich hier tot het uiterste aan de arbeid gegeven hebben."²⁷

AFLOOP

In 1933 namen in Duitsland de nationaal-socialisten de macht over. De aandacht voor volkshuisvestingsvraagstukken verwaterde. Politiek verschoof de aandacht van binnenlandse naar buitenlandse zaken. Het modernisme werd in het Derde Rijk beschouwd als 'Entartete Kunst'. Het Bauhaus werd gesloten. Met de

ontwikkeling van modernistische Siedlungen was het plotseling afgelopen.

SAMENVATTING

De snelle verstedelijking had in grote Duitse steden grondspeculatie en woningbouw in hoge dichtheden tot gevolg. Dit leidde eind negentiende eeuw al tot het ontstaan van een tegenbeweging. Arbeiders richtten zelf Baugenossenschaften (coöperaties) op, die dankzij de Genossenschaftsgesetz (1887) juridisch en financieel in staat werden gesteld zelfstandig een woonproject voor de eigen leden te realiseren. Daarmee kon op kleine schaal speculatie uitgeschakeld worden. Toen Howard in 1902 met zijn tuinstadmodel naar buiten kwam, werd dit in Duitsland omarmd door personen uit verschillende geledingen. Howards model bevatte precies wat nodig was om speculatie ook op grotere schaal (wijk, stadsdeel, zelfstandige stad) uit te kunnen schakelen en betaalbare, grondgebonden huisvesting voor brede lagen van de bevolking (weer) betaalbaar te maken. De leidersfiguren sloten zich aan in de Deutsche Gartenschaf Gesellschaft (DGG). Deze propagandavereniging stimuleerde de bouw van enkele tientallen tuinstadprojecten, voor het grootste deel door coöperaties. De Duitse tuinstadbeweging vond aansluiting bij de coöperatieve arbeidersbeweging, die de Engelse tuinstadbeweging miste. Het Duitse model betekende zelfs een radicalisering ten opzichte van het oorspronkelijke model van Howard. De schaal waarop men de projecten realiseerde was echter kleiner dan in Engeland en het kwam niet tot de bouw van zelfstandige steden; het Duitse model leverde tuinwijken en tuinvorsteden op.

In later jaren werd de realisatie van tuinstadprojecten bemoeilijkt door instabiele staatsfinanciën. In 1924 kwam er een opleving, vooral in Berlijn en Frankfurt. Het initiatief lag daar bij de gemeente, waardoor het eigen initiatief van bewoners (de coöperatieve grondslag) minder ruimte kreeg, maar de planning wel op regionale schaal kon worden aangepakt. Dat resulteerde in Frankfurt tevens in een semi-agrarisch groenmodel, dat was uitgewerkt tot het schaalniveau van de stadsregio. Met dat model werd de realisatie van de groene utopie zoals Howard die had gelanceerd (een semi-agrarische economie, met een gesloten ecologische kringloop tussen stad en platteland) een stap dichterbij gebracht.

In steden met een conservatief bestuur bleef het bouwinitiatief bij de coöperaties liggen. Regionale planning kwam daar minder gemakkelijk uit de verf en de architectuur bleef een traditionele inslag houden.

Oostenrijk

VOORGESCHIEDENIS

De metropool Wenen heeft een bloeiende tuinstadbeweging gekend. In hoofdlijnen volgde deze beweging dezelfde coöperatieve grondslagen als de tuinstadbeweging in Duitsland, maar nog radicaler. Dit valt te verklaren uit de politieke ontwikkelingen. Oostenrijk werd in de tijd van de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie, de tijd van keizerin 'Sissi', conservatief bestuurd. Er bestond weliswaar een sociaal-democratische partij die hervormingen in de volkshuisvesting voorstond, maar die kreeg nauwelijks politieke ruimte. Particuliere organisaties die de volkshuisvestingsituatie wilden verbeteren kregen evenmin veel kans. Zo'n particuliere organisatie was bijvoorbeeld de 'Zentralstelle für Wohnungsreform' (opgericht in 1907), die zich sterk baseerde op het werk van Howard en die politieke steun vond bij de sociaal-democratische partij.²⁸

Desondanks werden ook in de keizerlijke periode al voorwaarden geschapen om tot verbetering van de volkshuisvesting te komen. In 1910 werd een Staatsfonds voor de Volkshuisvesting ingesteld, waaruit initiatieven van bouwcoöperaties gefinancierd konden worden. In 1912 werd door Franz Klein, de minister van Justitie, een erfpachtwet ingesteld, waardoor coöperaties voor hun bouwprojecten grond in erfpacht konden krijgen van de gemeente. Franz Klein was in die periode (1911, 1912, 1913) voorzitter van de conferenties die de 'Zentralstelle' jaarlijks belegde. Deze leidden onder meer tot grootschalige aankoop van grond door de gemeente Wenen, die bestemd was om aan coöperaties uit te geven.

In 1918, het einde van de Eerste Wereldoorlog, viel de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie uit elkaar. Daarmee raakte Oostenrijk een achterland van 53 miljoen zielen kwijt, waaronder de vruchtbare, voor de voedselvoorziening belangrijke Donauvlakte in Hongarije en Slowakije. De minst vruchtbare, bergachtige gebieden bleven bij Oostenrijk. Wenen

werd een waterhoofd: een stad van 2 miljoen inwoners, waar eenderde van de totale Oostenrijkse bevolking was geconcentreerd. Wenen was in de periode 1915-1918 door de geallieerden al afgesneden geweest van voedselaanvoer; door het gebrek aan vruchtbaar achterland werd dit in het nieuwe Oostenrijk een structureel probleem. Sprekend voor de slechte voedselvoorziening was dat Wenen de enige stad in Europa was met een geboortentekort (3,4 per 1000 inwoners per jaar), terwijl andere steden een geboortenoverschot kenden (5 à 15 per 1000 per jaar).²⁹

DE 'SIEDLER'BEWEGING

De staat noch de stad deden aanvankelijk iets aan het voedseltekort, dus moest men zichzelf helpen. Om aan voedsel te komen stroomde de bevolking in groepen uit over de omringende bossen en weiden van de stad, waar zij een stuk grond ingebruiknamen en elkaar hielpen eenvoudige houten huizen te bouwen met ruimte eromheen voor moestuinen en kleinvee. Het aantal moestuinen steeg in de periode 1914-1921 van 500 naar 30.000. De zelfhulpgroepen raakten steeds beter georganiseerd en kregen de vorm van 'Genossenschaften' (coöperaties) met zelfbewuste namen als 'Mein Heim', 'Neues Leben' en 'Aus Eigener Kraft'.³⁰

Het politieke klimaat was in Wenen gunstig voor de 'Siedlerbewegung'; verkiezingen in 1919 hadden winst voor de sociaal-democraten gebracht. De 'Siedler' vonden in de sociaal-democratische burgemeester Reumann een sympathisant. De gemeentelijke steun aan de coöperaties bleek onder meer concreet uit de financiering van de woningbouw. De gemeente stelde, vergelijkbaar met Frankfurt en Berlijn, een huuropbrengstbelasting in, waaruit leningen en subsidies verstrekt konden worden aan coöperaties.

'Siedler' zijn betekende meebouwen aan het project als geheel. Om de solidariteit te bevorderen wist men in het begin nog niet welke woning men zou krijgen; de woningen werden pas bij oplevering verloot. Het aantal arbeidsuren dat men in het project diende te steken, bedroeg per coöperatielid ('Genosse') 1600 à 2000 uur. Dat kwam neer op 15 à 30% van de bouwsom. De zelfwerkzaamheid van de 'Genossen' betekende dus medefinanciering van het project met arbeid in plaats van geld. Deze financieringsvorm wordt door de geschiedschrijvers treffend aangeduid als 'spierhypotheek'.³¹ Het overblijvende deel van het bouw-

vakkerswerk werd verricht door 'Grundstein', een coöperatief georganiseerde aannemerij. De bouwmaterialen werden voorzien door de 'Gewerkschaftliche Siedlungs- und Baustoffenanstalt' (GESIBA).

De coöperaties vormden met elkaar een krachtig netwerk, verenigd in de ÖVSK (Österreichisches Verband für Siedler- und Kleingartenwesen). De ÖVSK vertegenwoordigde in 1922 230 verenigingen met in totaal 50.000 leden.³² Voorzitter was Adolf Müller, een sociaal-democraat, vakbondsman en zelf voorzitter van twee Siedlercoöperaties in Wenen. Secretaris was Otto Neurath, een professor in de politieke economie. Neurath noemde zichzelf 'Gesellschaftstechniker', hij wilde niet langs partijpolitieke lijnen denken en werken. Een werkelijk democratisch zelfbestuur van een Siedlung was in zijn visie partijloos.

De ÖVSK had tot 1924 een eigen 'Bauberatungsbüro', waar coöperaties met technische en andere vragen naar toe konden. Dit bureau verdedigde bovendien de coöperatiebelangen naar de gemeente. De ÖVSK was voor eenderde deel aandeelhouder in de eerder genoemde GESIBA. De andere twee aandeelhouders waren de gemeente Wenen en de Staat Oostenrijk.

De gemeente Wenen zag al snel in dat de zelfhulp in goede banen geleid moest worden, om onherstelbare landschappelijke en ecologische schade aan het Wienerwald en ander waardevol gebied te voorkomen. Daartoe richtte de gemeente in 1921 het Siedlungsamt op. Max Ermers was de eerste directeur van deze gemeentelijke dienst, maar hij werd al snel opgevolgd door Hans Kampffmeyer, die wegens zijn verdiensten voor de Duitse tuinstadbeweging gevraagd was naar Oostenrijk te komen. Kampffmeyer bleef zeven jaar directeur. Het 'Siedlungsamt' verdeelde de grond, kende subsidies toe en gaf technische raad aan de coöperaties.

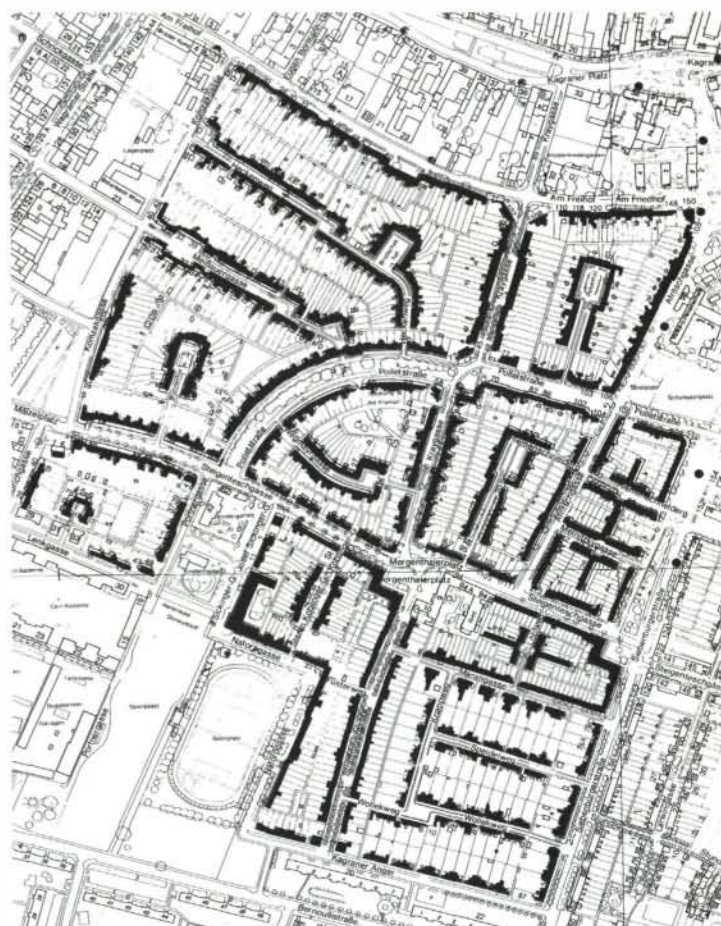
Met Kampffmeyer haalde men tevens de rurale, romantiserende architectuur en de besloten hofjesstedenbouw binnen: de architecten Muthesius en Tessenow, die eerder in Hellerau (zie paragraaf 'Duitsland') naar Engels voorbeeld woningbouw hadden ontworpen, werden door hem naar Wenen gehaald. In 1921 kwam de Engelse tuinstad-architect Raymond Unwin (zie hoofdstuk 2) zelfs naar Wenen om lezingen te geven.

Een architect uit eigen gelederen die als een van de belangrijkste drijvende krachten achter de Weense

Siedlerbewegung wordt gezien, is Adolf Loos. "Nooit had een bouwende bevolking een waarachtiger, behulpzamer en begripvoller vriend gehad", noteerde Ermers later uit een getuigenverklaring.³³

Loos benadrukte naast de autonomie ook het belang van een goede integratie van moestuinen en kleinveehouderij in de woningbouwprojecten. Moestuiniëren betitelt Loos als een "oerbehoefte", "een toevlucht tot moeder natuur", "het ware geluk en enige zaligheid van de arbeider". "De volkstuin", zegt Loos, "is het nieuw en zelfgeschapen vaderland van de arbeider". In de (volks)tuin is "ieder zijn eigen baas".³⁴ De Siedlerbewegung zag in dat moestuincomplexen en woningcomplexen geïntegreerd moesten worden. Dat behoeftte de volkstuinen voor opheffing in de gevallen dat de gemeente de grond nodig had voor woningbouw of industrie. Bovendien was het makkelijker voor de bewoners zelf (ze hadden hun moestuin direct bij hun woning) en stedenbouwkundig fraaier. Loos wist de integratie van volkstuiniëren en wonen radicaal te realiseren. "De woning moet ontworpen worden vanuit de eisen die de groenproductie eraan stelt in plaats dat de tuin, zoals gebruikelijk, de resultante is van het woningontwerp", zo stelde hij.³⁵ Daartoe werden de tuinen zo gunstig mogelijk op de zon en uit de wind gesitueerd. Muurtjes en schermen moesten dit microklimaat verder begunstigen. Elke woning had een aangebouwde stal in twee verdiepingen: onder voor de geiten, boven voor de kippen. De mest uit deze stallen werd gebruikt om over de moestuin uit te strooien. Aan deze stallen was ook het sanitair van de woning gekoppeld, zodat zelfs het menselijk afval aan de compostproductie bijdroeg.

De Siedlungen Rosenhügel (1921) en Freihof (1923) stammen uit de bloeiperiode van de beweging. Freihof is de zuiverste ruimtelijke uitdrukking van het Siedler-model. De toegang tot het complex verloopt via poorten of poortachtige situaties. In het hart van de wijk is een plein met wat forsere bebouwing, waarin voorzieningen zijn opgenomen. Vanuit dit midden vertakken zich de straten, die bochtig en verspringend verlopen, zodat intieme straatbeelden ontstaan. Het principe van de 'close' (besloten woonhof) wordt veelvuldig toegepast; de Engelse invloed laat zich daaruit makkelijk aflezen. De kavels zijn lang en smal. De woningdichtheid bedraagt 25 woningen per hectare. Alle kavels zijn aan de achterzijde bereikbaar via

Siedlung Freihof, Wenen
Schaal 1:10.000

een 'Dungweg'. Daardoor lenen de percelen zich goed voor moestuiniëren en dierhouderij.

Het ruimtelijk model stelt gunstige voorwaarden voor de groenproductie. De 'groene utopie' van Howard wordt hier gerealiseerd, maar als miniatuur. Het is een huwelijk tussen stad en platteland op de kleinst denkbare schaal: de woonwijk. Bij Howard zit het platteland nog altijd aan de buitenkant van de stad, bij de Siedlungen in Wenen zit het aan de achterkant van de huizen.

VERTREK VAN ADOLF LOOS UIT WENEN

Vanaf 1924 verslechterden de condities voor het realiseren van autonome Siedlungen in rap tempo. Dat blijkt onder meer uit de omstandigheden waarin Adolf Loos moest werken.

Siedlung Rosenhügel, Wenen: ruraal aan de tuinzijde, stedelijk aan de straatzijde

Loos werd in 1924 door de gemeente Wenen gevraagd als chef-architect van het Siedlungsamt. Loos aanvaardde deze betrekking na veel aarzeling slechts 'knarsetandend'. De gemeente wilde gestapelde bouwvormen voor het oplossen van de woningnood en geen Siedlungen. Loos wist dus dat er van zijn functie niet echt iets te maken viel. Hij liet zich echter niet dwingen tot medewerking aan plannen voor massale woningcomplexen in etagebouw. Bij wijze van compromis ontwierp Loos een 'Terrassenhausprojekt', waarin ook de woningen op hoger gelegen lagen over een grote buitenruimte beschikten. De gemeente vond dit voorstel te duur en realiseerde op de beoogde locatie alsnog een massaal woningcomplex in etagebouw, met andere architecten. Uit onvrede met deze gang van zaken legde Loos nog in hetzelfde jaar als zijn benoeming (1924) zijn functie bij het Siedlungsamt neer en emigreerde naar Parijs.³⁶

VERDRINGING VAN ZELFBESTUUR EN ZELFWERKZAAMHEID

Ook uit veranderingen in de financiering van coöperaties bleek de verslechtering van de condities voor het realiseren van autonome Siedlungen. Na 1924 kregen de coöperaties de gemeentelijke middelen niet

meer direct, maar via de GESIBA toegewezen. De oplevering aan de huurders geschiedde voortaan als traditioneel kant-en-klaarproject. Zelfwerkzaamheid als gedeeltelijke financiering van de woningen viel weg. De planning, bouw en verhuur van nieuwe Siedlungen kwam grotendeels in handen van de gemeente te liggen, dus zonder tussenkomst van een coöperatie. Van zelfbestuur was dus evenmin sprake meer.

De sociale kant van het Siedlungsmodel verloor daardoor het specifieke radicale en coöperatieve karakter van eerdere Siedlungen, zoals Rosenhügel en Freihof.

Deze verschuiving uit zich ook aan de ruimtelijke kant van het model. Stedenbouwkundig is bij de gemeentelijke Siedlungen, méér dan bij de eerdere Siedlungen, sprake van een totaalcompositie. Lockerwiese (1928) is daarvan een voorbeeld. Het plan voor deze Siedlung bevat een avenue-achtige gebogen cen-

Siedlung Lockerwiese, Wenen
Schaal 1:10.000

trale as, die via poorten (waarboven woningen liggen) uitloopt op een centraal plein. Een monumentale schepping-uit-één-stuk, die via het zelfwerkzaamheidsmodel nooit tot stand was gekomen.

SIEDLUNGSMODEL VERDRONGEN DOOR VOLKSWOHNUNGSPALAST

Kwantitief werd de Siedlungsbau na 1922 steeds meer een randverschijnsel. De woningproductie door de gemeente ging vanaf dat moment de productie door Genossenschaften in de schaduw stellen. De productie van woningen door Genossenschaften kwam in geen enkel jaar boven de 1000, de gemeente produceerde een veelvoud daarvan: 2.230 in 1923, 5.730 in 1924, 12.000 in 1925.³⁷

Vrijwel de gehele gemeentelijke woningproductie had de vorm van gestapelde bouw: appartementenblokken van 4 tot 6 lagen, Grosshäuser, die waren ingepast in de stedelijke structuur of die een zelfstandige compositie vormden. De composities van Grosshäuser werden aangeduid als Volkswohnungspalast: het waren imposante, soms zelfs ronduit bombastische ensembles van gebouwen, die deden denken aan paleizen. Het gemeentebestuur vond deze bouwvorm een goede uitdrukking van de volkshuis-

vestingspolitiek van 'das Rote Wien'; beter dan de Siedlungen, die te bescheiden en door revolutionair voelende socialisten ook te burgerlijk werden gevonden.

Doch niet alleen om ideologische, ook om praktische redenen legde de Siedlungsbau het kwantitatief af tegen de 'Volkswohnungspalaste': ontsluiting en bouwrijp maken van de Siedlung-terreinen vergden relatief hoge investeringen. Er waren nieuwe tramlijnen, wegen en rioleringen nodig om de Siedlungen op de stedelijke netwerken aan te sluiten. De 'Grosshäuser' daarentegen verrezen voor het merendeel binnen bestaand stedelijk gebied (bijvoorbeeld op locaties van in onbruik geraakte militaire kazernes) en kenden een hogere woningdichtheid, dus lagere kosten per woning voor bouwrijp maken en aanleg van infrastructuur.³⁸

De complexen bevatten per stuk vaak meer dan 1000 woningen, ze waren dus zo groot dat de gemiddelde Siedlung er ruim in verdween. De gemeente ging zo voortvarend te werk met de bouw van de Grosshäuser dat de woningproductie in de Siedlungen daarbij vrijwel in het niet viel. In de periode 1919-1925 was het aandeel van de Siedlungen in de totale woningproductie 12%, over een langere periode genomen zakte

dit aandeel onder de 10%. Het belang van het werk dat de Genossenschaften met de Siedlungen leverden is niet zozeer gelegen in de bijdrage aan het lenigen van de woningnood, maar veeleer in de demonstratie van een methode om de bewoners vergaand bij de bouw en het beheer van hun woningcomplex te betrekken en dat in een zodanige vorm, dat de mensen hun binding met de grond herkrijgen.³⁹

SIEDLUNGEN ALS CRISISMAATREGEL

Tot 1938 ging de woningbouw door Siedler-coöperaties nog mondjesmaat door. In de nadagen van de Siedlerbeweging werden onder meer de 'Nebenerwerbssiedlungen' gesticht, woningen met grote tuinen voor werklozen, gericht op een semi-agrarische bestaanswijze; vergelijkbaar met de Siedlung 'Goldstein' in Frankfurt en de Keulse 'Erwerbslosensiedlungen' (zie paragraaf 'Duitsland'). De grootste was Leopoldau (425 woningen). Opdrachtgevers waren de gemeente Wenen en de GESIBA; het betrof dus net als in Keulen en Frankfurt crisispolitiek van de overheid, het waren geen initiatieven van Siedlergroepen zelf.

In totaal zijn er tot het jaar 1938, alle typen Siedlungen bijeen genomen, 7000 woningen verspreid over 50 Siedlungen totstandgekomen. Daarna kwam er vanwege de naderende wereldoorlog een voorlopig einde aan de bouwactiviteit.

SAMENVATTEND

De Oostenrijkse tuinstadbeweging manifesteert zich in de metropool Wenen. In de oprichtingstijd van de tuinstadbeweging (1902-1913) was het politieke klimaat in Wenen nog ongunstig voor tuinstadbouw en gebeurde er praktisch gesproken nog niets in die richting. Na de val van de dubbelmonarchie (1918) ontstond in Wenen grote voedselschaarste. De overheid deed daar niets aan en er ontstonden zelfhulpgroepen van tuinders, die provisorische woningen bouwden en zich aaneen sloten tot coöperaties. De politiek was de coöperaties welgezind; de gemeente steunde ze door uitgifte van grond en verstrekking van kredieten voor de bouw van welgeplande Siedlungen. Er ontstond een radicaal, sterk op autonomie en groenproductie gericht tuinstadmodel. Qua vormgeving stond dit model onder Engelse invloed, mede doordat er Engelse tuinstadontwerpers naar Wenen werden gehaald.

De bloeiperiode van de Siedler-beweging duurde maar enkele jaren (1921-1924). Het bouwinitiatief werd overgenomen door de gemeente. Het coöperatie-socialisme maakte plaats voor het socialisme van de verzorgingsstaat. De volkshuisvestingspolitiek van de stad Wenen zocht de oplossing van de woningnood hoofdzakelijk in etagebouw. Het 'Volkswohnungspalast' kwam in zwang als symbool van socialistische volkshuisvesting.

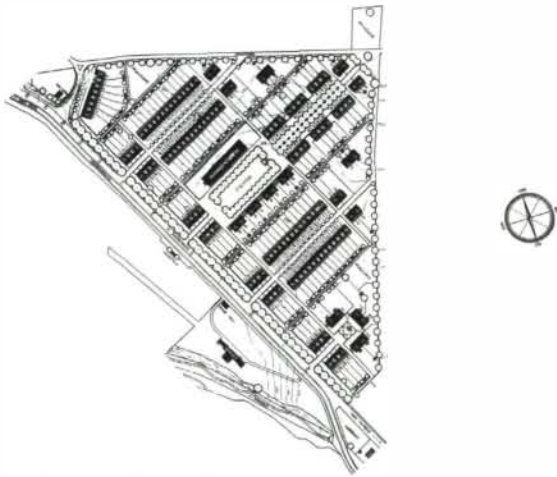
Het aandeel van de Siedlungen in de totale woningproductie werd marginaal; het 'Volkswohnungspalast' verdrong definitief de 'Siedlung'.

Zwitserland

Zwitserland beschikt over een voorbeeld van een bouwproject, dat door de oprichters doelbewust naar het coöperatieve tuinstadmodel is opgezet. Dit voorbeeld betreft Freidorf bij Basel, gebouwd door de koepelorganisatie van 'Konsumvereine'.⁴⁰ In Zwitserland waren de verbruikerscoöperaties aan het begin van de twintigste eeuw sterk georganiseerd, vergelijkbaar met Duitsland en Oostenrijk. Al in 1890 was er een koepelorganisatie van verbruikerscoöperaties opgericht, het Verband Schweizerischer Konsumvereine (VSK). In 1922 waren 360.000 huishoudens, die één derde van de totale bevolking vertegenwoordigden, georganiseerd in de VSK. Deze organisatie kwam in 1919 tot de stichting van Freidorf, dat een coöperatieve 'modelstaat' moest worden op zeer kleine schaal: het complex zou bestaan uit 150 woningen rond een centraal voorzieningengebouw.

De financiering van het bouwinitiatief kwam vanuit een wet die bepaalde dat er belasting werd geheven op de in oorlogstijd verdiende winsten. De opbrengst van die belasting diende voor sociale doeleinden benut te worden. De VSK was een van de organisaties waaraan deze heffing zou worden opgelegd. De verplichte afdracht kon worden omzeild door zelf te investeren in sociale doeleinden. Dit vulde men in door een woningcomplex te bouwen voor VSK-werknemers.⁴¹

De VSK koos de architect Hannes Meyer om dit bouwinitiatief vorm te geven. Hij koos een streng geometrische verkaveling met een centraal plein. Het plein wordt gedomineerd door een massief voorzie-

Siedlung Freidorf, Basel
Schaal 1:10.000

ningengebouw. In dit gebouw, het 'Genossenschaftshaus', zijn alle functies die men noodzakelijk achtte om de coöperatieve modelstaat zelfstandig te kunnen laten draaien onder één dak samengebracht: school, winkel, vergaderzalen, toneelzaal, gastenverblijf, bibliotheek, turnzaal en een aantal kleinere functies. Het gebouw toont een sobere en strakke architectuur en inrichting. De woningarchitectuur toont een sterke mate van standaardisering in de maatvoering van gevels, daken, ramen en deuren. Doel daarvan was inkomensverschillen binnen de bewonersgroep onzichtbaar te maken.

Een van de uitgangspunten van de VSK was realisatie van bewonerszelfbestuur. Daartoe stichtte de VSK de 'Siedlungsgenossenschaft Freidorf'. Deze stelde een 'Verwaltungsrat' in, waarin bewoners zitting namen. De raad delegerde de organisatie van verschillende aspecten van het maatschappelijk leven aan zeven commissies uit deze raad; te weten voor opvoeding, gezondheid, bedrijven, bouw, financiën, veiligheid en ontspanning.⁴² Deze commissies werden al vóór de bouw gevormd; de leden woonden toen dus nog elders. Hannes Meyer leidde de bouwcommissie. Deze liet onder meer een enquête naar alle toekomstige bewoners uitgaan om de woonwensen in kaart te brengen, zoals ook in Hellerau was gebeurd (zie paragraaf 'Duitsland').

Het model van Freidorf heeft iets tweeslachtigs. Er is weliswaar bewonerszelfbestuur, maar het model

daarvoor is van bovenaf bedacht, niet door bewoners zelf. Die tweeslachtigheid uit zich ook in de vormgeving: op het eerste gezicht wel tuinstadachtig, maar wie goed kijkt ziet dat de stedenbouw en architectuur veel strakker, monumentaler en uniformer is dan bij een gemiddeld tuinstadproject. Om kort te gaan: Freihof laat wel de radicalisering van het tuinstadmodel zien, maar ontbeert het werkelijke bewonerszelfbestuur dat kenmerkend is voor dit radicale model.

Conclusie

Het sociaal-ruimtelijk model dat oprichters van tuinstadprojecten in Duitstalige landen hanteerden, verschilt aanzienlijk van dat in Angelsaksische landen. Het tuinstadmodel is in de Duitstalige landen in sociaal opzicht dichtbij het oorspronkelijke model gebleven. Eigen initiatief en zeggenschap voor bewoners is het uitgangspunt. Dit kreeg organisatorisch gestalte in coöperaties (Genossenschaften), die zelf de opdrachtgeversrol voor de bouw naar zich toe trokken. De tuinstadbeweging versmolt in de Duitstalige landen met de coöperatieve arbeidersbeweging, waar in Engeland die aansluiting juist mislukte. De tuinstadbeweging in Engeland liberaliseerde, die in Duitsland radicaliseerde. Radicalisering leidde tot schaalverkleining en homogenisering. Coöperaties bouwden voor de eigen kleine groep, meestal enkele honderden woningen.

Zelfstandige steden stichten bleek voor het oplossen van de problemen van de grote steden in Duitsland niet de kern van de planningsopgave. Het Duitse tuinstadmodel is een satellietmodel. Door op enkele kilometers afstand van de stad een satelliet te bouwen kon men al over grond beschikken voor een lagere prijs. De coöperatieve organisatievorm waarborgde dat speculatie geen kans zou krijgen in de satelliet. Eigen werkgelegenheid was veelal geen uitgangspunt in het model; men zorgde voor goede verkeersverbindingen, bijvoorbeeld de aanleg van een tram, zodat bewoners in de centrale stad werkzaam konden zijn. Op die punten betekende de praktijk dus een reductie van het model. De utopie bleek niet haalbaar, maar was ook niet echt nodig: met een kleinschalige satelliet werd het doel al bereikt.

Groen gaf mogelijkheden voor het verwerven van neveninkomsten. In de Duitstalige landen ligt het

accent op productiegroen; niet op siergroen, zoals in het Engelse model. De moestuin bij de woning is de basiseenheid van het productiesysteem. De moestuin gaf de arbeider zijn binding aan de grond weer terug, die in de huurkazernes uit de negentiende eeuw verloren was geraakt. Het huwelijk tussen stad en platte-

land kreeg in de Duitstalige landen gestalte op de kleinst denkbare schaal: de woonstraat.

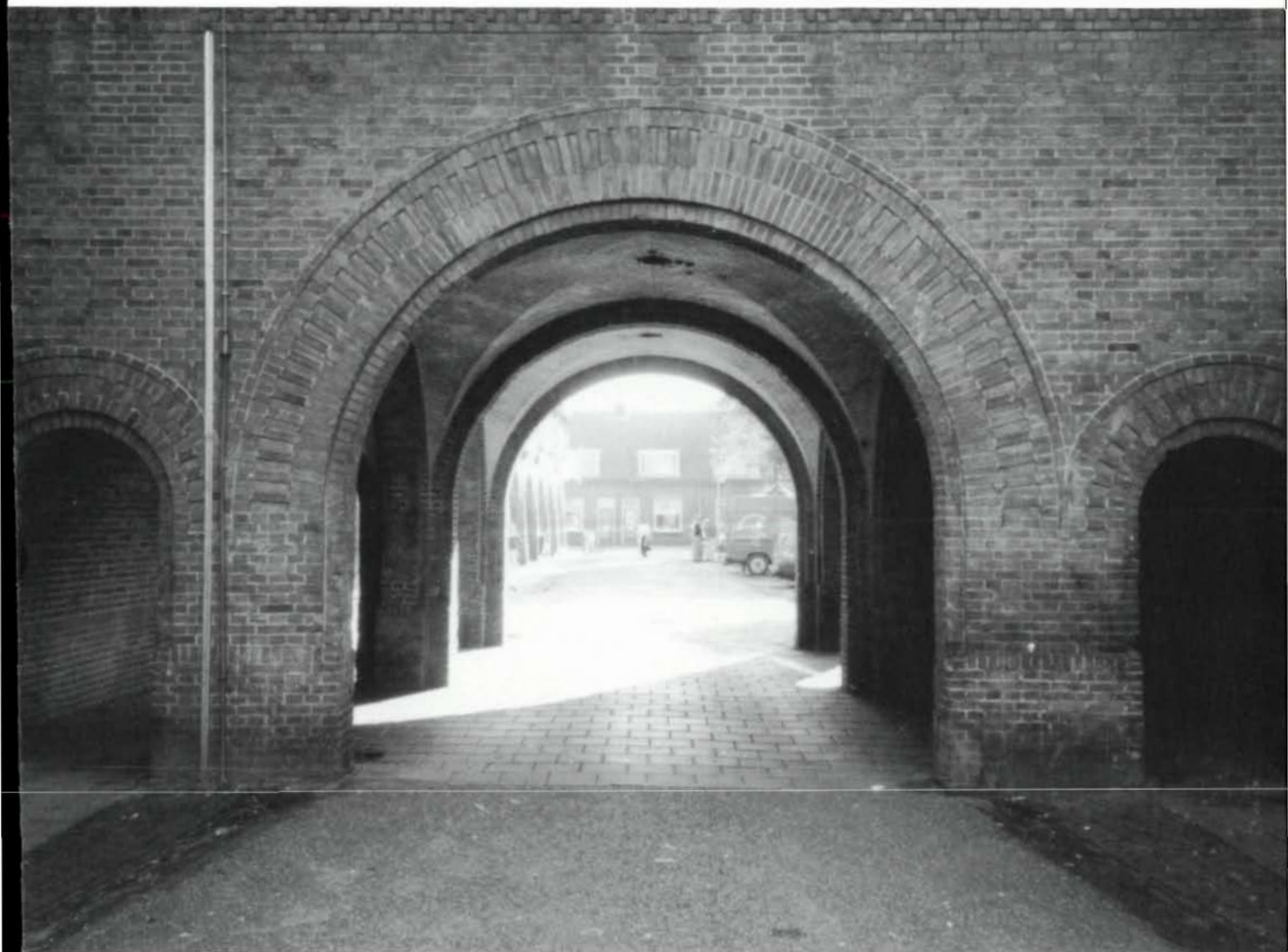
Om de vergelijking overzichtelijk te maken zijn de hoofdkenmerken van tuinstadprojecten in Duitstalige landen respectievelijk in Engeland in een tabel bij elkaar gebracht.

Tuinsteden Engeland				
Kenmerk	Garden City diagram Howard	Letchworth Garden City	Hampstead Garden Suburb	Welwyn Garden City
Totaal aangekocht grondoppervlak	2400 ha	1600 ha	105 ha	950 ha
Bebouwd oppervlak (ontwerp)	400 ha	460 ha	105 ha	450 ha
Zelfbestuur bewoners	ja	nee	nee	nee
Volledige werkgelegenheid	ja	ja	nee	nee
Eigen voorzieningen	ja	ja	nee	ja
Indicatie woningdichtheid	25 won./ha	27 won./ha	24 won./ha	15 won./ha
Tuinsteden Duitstalige landen				
Kenmerk	Hellerau (D)	Margarethenhöhe (D)	Hufeisensiedlung (D)	Freidorf (O)
Totaal aangekocht grondoppervlak	146 ha	100 ha	19 ha	48 ha
Bebouwd oppervlak (ontwerp)	146 ha	44 ha	19 ha	48 ha
Zelfbestuur bewoners	ja	nee	nee	ja
Volledige werkgelegenheid	ja	ja	nee	nee
Eigen voorzieningen	ja	ja	nee	ja
Indicatie woningdichtheid	17 won./ha	34 won./ha	54 won./ha	25 won./ha

Hoofdkenmerken tuinsteden vergeleken

Het tuinstadmodel uitgewerkt tot analyse- model

4

Knutteldorp, Deventer

Vooraf

DOEL EN WERKWIJZE

De voorgaande hoofdstukken geven een schets van het tuinstadmodel en de praktijkuitwerking ervan in de Angelsaksische en Duitstalige wereld. Met die beschrijving worden de bedoelingen van de oprichters van tuinstadprojecten globaal wel duidelijk, maar een omvattend en gespecificeerd model dat als analysemodel voor tuinstadprojecten kan dienen, is daarmee nog niet gegeven.

Alvorens over te stappen naar de Nederlandse voorbeelden van tuinstadprojecten, wordt eerst een verdiepingsslag gemaakt. Daarvoor is een uitgebreide literatuurstudie verricht, die in dit hoofdstuk wordt gepresenteerd. Als referentie zijn auteurs geselecteerd die het model behandelen van een complete samenleving op lokale schaal, hetzij als object van onderzoek en analyse, hetzij als ideaal. Sommigen behandelen het lokale samenlevingsmodel in al zijn facetten, anderen behandelen (meer diepgaand) een deelaspect van het model. Een aantal behandelen expliciet het tuinstadmodel, maar dit was voor de selectie geen harde voorwaarde.

Bij de selectie is gelet op het empirisch gehalte van de publicaties. Het criterium was dat de inzichten moesten zijn gebaseerd op onderzoeksresultaten, dus niet slechts de eigen mening van de auteur zouden weerspiegelen. De verworven inzichten uit de literatuurstudie leiden aan het slot van het hoofdstuk tot een gespecificeerd en omvattend model voor de analyse van tuinstadprojecten. Dit analysemodel wordt in de twee volgende hoofdstukken toegepast op Nederlandse voorbeelden van tuinstadprojecten.

BENOEMING VAN DE 'DIMENSIES' IN HET MODEL

Het tuinstadmodel is een breed en omvattend model, zo bleek al in hoofdstuk 1. Het valt uiteen in verschillende onderdelen, hierna te noemen: 'dimensies'; het model bevat zowel sociale als ruimtelijke dimensies. Voor een analysemodel is het noodzakelijk dat de dimensies helder en onderscheidend zijn. De benoeming van de dimensies is een cruciale stap, die structurerend werkt voor de constructie en invulling van het analysemodel. Vanwege het cruciale belang van deze stap is, alvorens de dimensies definitief te benoemen, eerst gekeken naar de wijze waarop andere auteurs dit hebben gedaan.

Voor de sociale dimensies is naar de socioloog Talcott Parsons gekeken, alsmede de socioloog Jacques Burgers, die op Parsons heeft voortgeborduurd. Voor de benoeming van de ruimtelijke dimensies bleek het echtpaar Tummers-Zuurmond (landschapsarchitecten/stedenbouwkundigen) houvast te bieden.

Parsons vat de samenleving op als een systeem, dat uiteengelegd is in vier dimensies, door hem meestal aangeduid als functies.¹ Hij onderscheidt de volgende functies in 'het systeem samenleving':

Adaptation (economie: productie, consumptie);

Goal Attainment (bestuur, beleid);

Integration (wetgeving en handhaving);

Pattern Maintenance (normen en waarden, cultuur).

Deze vier functies vormen samen het 'AGIP-model'. Met dit model reikt Parsons een gereedschapskist aan om een sociaal systeem (samenleving, bedrijf, instelling) op elk schaalniveau te kunnen ontleden in functies. Uitgangspunt daarbij is dat systemen neigen

naar evenwicht. Wanneer een ontwikkeling in de ene functie het evenwicht van het totale systeem bedreigt, wordt dit vanuit een andere functie gecorrigeerd. Parsons' analytische model is niet rechtstreeks gebonden aan een territorium. Bij de dimensies 'Goal attainment' en 'Integration' is de grens van het territorium meestal wel duidelijk. Wanneer men bijvoorbeeld een staat of een gemeente analyseert, is de grens van het jurisdictiegebied tevens de grens van het systeem. De economische dimensie daarentegen is meestal ruimer of zelfs geheel onbegrensd. Wanneer men bijvoorbeeld een staat analyseert die handel drijft met vele andere staten in de wereld, is de economische dimensie van het systeem niet als territorium af te bakenen.²

Functies werken op verschillende niveaus. Parsons spreekt niet van 'schaalniveau', maar van 'organisatieniveau'. De functies op de verschillende organisatieniveaus zijn afhankelijk van elkaar. Een voorbeeld van die afhankelijkheid in de functie 'I': op stedelijk niveau is er politie, maar die kan niets uitrichten zonder wetgeving op het niveau van de staat; omgekeerd heeft het geen zin om wetten te maken op het niveau van de staat, als een handhavingsapparaat op stedelijk niveau zou ontbreken.

Burgers heeft in zijn proefschrift *De schaal van solidariteit* het analytische model van Parsons gebruikt.³ Hij heeft het niet in zijn geheel overgenomen en als 'matrijs' gebruikt, maar als inspiratiebron om te komen tot analysecategorieën die bruikbaar waren voor het doel van zijn eigen studie. Hij hanteert een analysemodel dat de samenleving categoriseert in vier aspecten: het economische, politieke, sociale en culturele aspect.

Burgers' culturele aspect heeft veel meer een ruimtelijke en esthetische lading dan bij Parsons. Bij Parsons heeft 'cultuur' de betekenis van waarden en normen in brede zin, en valt cultuur binnen de dimensie 'Pattern Maintenance'. Bij Burgers staat de ruimtelijke uitdrukking van waarden centraal, het gaat daarbij bijvoorbeeld om de afleesbaarheid van de waarden in de stedenbouwkundige en architectonische vormgeving. Het culturele aspect is veeleer een ruimtelijke dan een sociale dimensie van het systeem.⁴

Het echtpaar Tummers hanteert in zijn publicatie *Het land in de stad* een model dat zuiver gericht is op het analyseren van ruimten, in het bijzonder groene ruimten op regionaal schaalniveau. Zij analyseren, naast de

vormgeving (landschappelijke en esthetische aspecten van parkaanleg) ook kwantitatieve aspecten, zoals de bebouwingsdichtheid van stedelijk gebied en de maatvoering van groene ruimten in en om stedelijke gebieden. Verder onderscheiden zij de verschillende (groene) functies en bestemmingen in het gebied, alsmede de ecologische kwaliteiten van het aanwezige groen. De auteurs waarvan in het bovenstaande kort hun analysemodel werd gepresenteerd (Parsons, Burgers en het echtpaar Tummers) geven het nodige houvast om te komen tot het onderscheid van een reeks welomschreven en elkaar uitsluitende dimensies ten behoeve van de onderhanden tuinstadstudie.

Voor de sociale dimensies is de indeling over te nemen die Burgers maakt (op basis van Parsons' analysemodel) in een economische, politieke en sociale dimensie. Deze dimensies worden in het vervolg benoemd als 'bestaanswijze', 'bestuurswijze' en 'samenlevingswijze'.

Voor de ruimtelijke dimensies vervult het werk van het echtpaar Tummers de belangrijkste referentie, waarbij de dimensies in het vervolg worden benoemd als 'ruimtegebruik', 'groenvoorziening' en 'vormgeving'. De laatste dimensie heeft een bredere strekking dan in het model van Tummers. Conform het analysemodel van Burgers gaat het in de vormgevingsdimensie ook (en vooral) om vormgeving als uitdrukking van cultuur. Een overzicht verduidelijkt de herkomst van de zes dimensies, zoals deze in het vervolg van de studie worden gehanteerd.

PRESENTATIEWIJZE

In het onderstaande worden eerst de drie sociale en vervolgens de drie ruimtelijke dimensies besproken. De dimensie 'bestaanswijze' gaat aan kop, omdat de bestaansbasis van de tuinstadsamenleving, en het autarkische karakter dat Howard zich bij de tuinstad-economie voorstelt, in hoge mate bepalend is voor de andere dimensies van het model.

Dimensie 'bestaanswijze'

BASIS

Howard decentraliseert de bevolking vanuit de industriële metropolen naar het platteland. Dat betekent echter geenszins dat hij de metropolitane economie ook 1:1 overneemt. Integendeel, Howard stelt in zijn

Parsons	Burgers	Tummers	Studie tuinsteden
Adaptation (productie en consumptie)	Economisch samenlevingsaspect	-	Bestaanswijze
Goal attainment (bestuur en beleid) Integration (wetshandhaving)	Politiek samenlevingsaspect	-	Bestuurswijze
Pattern maintenance (onderhoud waarden en normen)	Sociaal samenlevingsaspect	-	Samenlevingswijze
-	-	Ruimtegebruik: Bevolkingsdichtheid Maatvoering groene ruimten	Ruimtegebruik
-	-	Groenvoorziening: Functies in en van het groen Ecologie	Groenvoorziening
-	Cultureel samenlevingsaspect: Ruimtelijke symboliek en cultuurspreiding	Vormgeving: Artistieke en landschappelijke kwaliteiten van parkaanleg	Vormgeving

Dimensies in het tuinstadmodel en begrippen van referentie-auteurs

model drie revolutionaire (zeker voor die tijd) amendementen op het metropolitane economische model voor:

- De bestaansbasis van de tuinstadbevolking is niet alleen industrie, maar ook landbouw.
- De tuinstad is (mede dankzij het voorgaande uitgangspunt) volledig zelfvoorzienend (het autarkie-principe).
- Grond en gebouwen zijn in gemeenschappelijk bezit, beheerd door de gemeente, en met een belangrijke stem van de burger in de besteding van eventuele meeropbrengsten uit verkoop en verhuur. Met andere woorden: het kapitaal (en de zegenschap daarover) is veel gelijkmatiger over de bevolking verdeeld dan in de (toenmalige) industriële metropool.

Het laatste uitgangspunt heeft in eerste instantie politiek-bestuurlijke implicaties en wordt daarom bij de hierna te bespreken dimensie 'bestuurswijze' behandeld. De eerste twee uitgangspunten worden echter direct hieronder uitgediept.

Howards basisidee is dat zijn model een huwelijksarrangement is tussen stad en platteland. Wanneer daarentegen de verdeling van de bevolking over stad en ommeland in ogenschouw genomen wordt, valt op dat de verdeling van de bevolking over stad en het omringende platteland zeer ongelijk is: 15:1. Puur

kwantitatief gemeten stelt het aandeel van de landbouw in de werkgelegenheid weinig voor: slechts 2000 van de in totaal 32.000 inwoners leven van de landbouw. Op grond van dat geringe aandeel (6%) zou op het eerste gezicht geconcludeerd moeten worden dat de verhouding tussen de twee partners in dit huwelijksarrangement erg ongelijk is. Dit verandert wanneer er ook op een kwalitatieve manier naar wordt gekeken, en de schijnwerpers op de bedrijfsvoering worden gericht. Dan blijkt namelijk de landbouw de dominante partner te zijn in het huwelijksarrangement.

Howard gaat uit van een groot aandeel van het midden- en kleinbedrijf in de economie van de tuinstad. De gehele bedrijvigheid wordt in zijn model gekenmerkt door de kleinschalige bedrijfsvoering die van oudsher kenmerkend is voor de agrarische sector. De industrie neemt de bedrijfvormen over die gangbaar zijn in de landbouw. De grootschalige fabriekscomplexen die toentertijd in de traditionele industriële metropool gebruikelijk waren, maken plaats voor eenmansbedrijven, familiebedrijven en kleinschalige coöperaties.

Die keuze houdt nauw verband met het hierboven als derde genoemde, politiek-bestuurlijk gerelateerde uitgangspunt: de grotere spreiding van kapitaal (en zegenschap) over de bevolking. Bij grote bedrijven is de onge-

lijkheid in de bezitsverhouding tussen werkgevers en werknemers groter dan bij kleine bedrijven. In kleine bedrijven kan zelfs 100% van de medewerkers mede-eigenaar van het bedrijf zijn.

De kleinschalige opzet van de bedrijfsvoering blijkt ook uit het ruimtelijk model (zie de eerste afbeelding in hoofdstuk 1): de kavels die Howard voor bedrijven reserveert, meten maximaal 60 x 160 meter, en sluiten direct aan op de woonbebouwing. Voor grootschalige fabrieken maakt Howard geen plaats in zijn ruimtelijk model. Om tot de beoogde kleinschaligheid in de bedrijvigheid te komen, wordt de drempel om een eigen onderneming te beginnen zo laag mogelijk gemaakt.

Kleinschaligheid in de bedrijfsvoering heeft naast een betere spreiding van bezit en zeggenschap (Howards democratiseringsideaal) nog een ander belangrijk voordeel: kleine bedrijven zijn sneller om te schakelen op een andere markt. Dat maakt de economie minder conjunctuurgevoelig en dus minder afhankelijk (Howards autarkie-ideaal).

De bedrijvigheid vertoont in Howards model differentiatie naar branche, om de gevoeligheid van de economie voor branchespecifieke conjunctuurschommelingen zo veel mogelijk te vermijden. De mogelijkheid om over te schakelen op de landbouw, of een baan in de industrie te combineren met het onderhoud van een volkstuin, vergroot de conjunctuuronafhankelijkheid nog eens extra.

Samenvattend zijn de basisuitgangspunten van het tuinstadmodel op de bestaansdimensie: autarkie, kleinschaligheid, ondernemerschap en differentiatie.

UITWERKING

Om het inzicht in de werking van de economie in een autarkische samenleving te verdiepen is als hoofdacteur R.E. Pahl geselecteerd, in het bijzonder diens publicatie *Divisions of labour*.⁵

Casus in deze publicatie is de bevolking en hun bestaanswijzen op het eiland Sheppey in Zuidoost-Engeland, waarvan de hoofdplaats de haven Sheerness is. Door het eilandkarakter en de grote afstand tot metropolitane centra van werkgelegenheid heeft de economie van Sheppey een autarkisch karakter. De economie leunt voor een groot deel op de scheepsbouw en andere industrieën, het aandeel van de landbouw is beduidend kleiner.

Om de bestaanswijzen van de inwoners van Sheppey te kunnen beschrijven maakt Pahl een typologie van werk. Om een economische activiteit te typeren, is het nodig exact te weten welk type relatie de opdrachtgever en de opdrachtnemer van het werk met elkaar hebben.

Pahl geeft een voorbeeld: een vrouw die thuis de was strijkt. Deze activiteit kan op zes verschillende manieren worden getypeerd, afhankelijk van de relatie-structuur waarin de activiteit is ingebed.

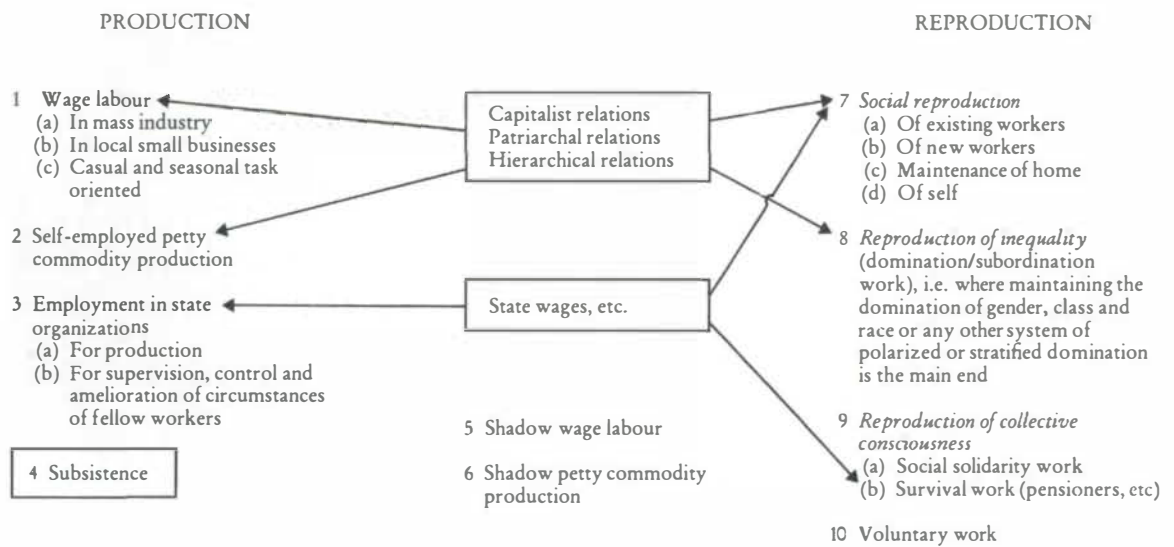
Het kan zijn dat zij in een wasserij werkt en strijkwerk mee naar huis heeft genomen om het daar af te maken: dan is het loonwerk (type 1).

Het kan zijn dat zij een eigen naaiatelier heeft en een kledingstuk strijkt om het netjes aan de koper af te kunnen leveren: dan valt de activiteit in type 2. Het kan zijn dat zij tegen betaling strijkwerk aangenomen heeft zonder dit aan de belasting te melden: dan is het type 6.

Het kan zijn dat zij haar eigen kleding of die van huisgenoten strijkt: dan is het type 7.

Het kan zijn dat zij de kleding van haar burens strijkt omdat de buurvrouw ziek op bed ligt: dan is het type 9a. Het kan zijn dat zij de uniformen voor de leden van de fanfarevereniging strijkt, dan is het type 10; mits zij zelf aangeboden heeft dit te doen, want als er op enigerlei wijze sociale druk op haar is uitgeoefend, dan valt dit strijkwerk in type 8.

Pahl onderscheidt drie relatietypen: 'capitalist', 'patriarchal' en 'hierarchical'. Daaraan is in het kader van de studie naar de werking van de economie in het tuinstadmodel een vierde type toe te voegen: 'co-operative'. Pahl trof dit type in Sheppey niet aan omdat het in de tijd dat hij zijn onderzoek verrichtte (rond 1980) niet meer relevant was, maar in Howards tijd maakte de coöperatief georganiseerde productie en consumptie een grote opmars. Het begon in 1844 in het Engelse Rochdale. Een groep wevers opende daar de eerste coöperatieve winkel. Aanvankelijk wekte dit binnen de arbeidersbeweging nog uitsluitend hoongelach. De opmars van de coöperatieve beweging was echter onstuitbaar. Zestig jaar later, in 1915, zijn er in Engeland 1385 coöperatieve verenigingen, met een totale omzet van 1,5 miljard gulden, 3 miljoen leden, en 83.000 werknemers. De 'British Wholesale' (het belangrijkste inkoop- distributie- en gedeeltelijk ook productiecentrum van de coöperaties) had in 1915 een omzet van 418

Typologie van werk (R.E. Pahl)

miljoen gulden. De coöperatief georganiseerde productie en consumptie vormde in Engeland en ook in een aantal andere Europese landen rond 1900 10-20% van de totale economie, zoals onder meer gedocumenteerd wordt door Calmthout.⁶ Toevoeging van het relatietype 'co-operative relations' is dus gerechtvaardigd.

Nadat deze toevoeging in het model is aangebracht, moet de volgende vraag zijn: hoe past het werk dat in de tuinstad gedaan moet worden in Pahl's typologie? In de hoofdcategorie productief werk springt het type 'wage labour in local small businesses' (type 1b) eruit als belangrijk werktype. Howard verkoos kleinschalige bedrijvigheid boven 'wage labour in mass industry' (type 1a).

Hier is inbedding in het type 'capitalist relations' dan wel 'co-operative relations' van toepassing.

Howard had een voorkeur voor 'co-operative relations'. De bedrijfsvoering werd dan bijvoorbeeld georganiseerd in de vorm van werkplaatsen, waar twee tot tien mensen gezamenlijk opdrachten uitvoeren en achteraf de winst delen, of waarin zij voor eigen rekening en risico werken maar het gereedschap en de ruimte gezamenlijk financieren en beheren.⁷ Dit type

werk neigt naar wat Pahl typeert als 'self employed petty commodity production' (type 2), maar dan ingebed in een coöperatieve relatiestructuur.

De onderste categorie in de kolom 'production', te weten 'subsistence' (type 4) springt er in het tuinstadmodel ook uit als belangrijk werktype. De economie was immers semi-agrarisch. Het model hield sterk rekening met opbrengsten uit werk dat in de eigen tuin, in volkstuincomplexen of in boerenbedrijven gedaan wordt om direct te voorzien in de eerste levensbehoeften. Ook dit agrarische werk was voor een deel ingebed in een coöperatieve relatiestructuur. Volkstuincomplexen werden gezamenlijk beheerd en de 'small holdings' (zelfvoorzienende tuinbouwbedrijven) waren in een coöperatie verenigd (zie hoofdstuk 2).

In Howards model is 'subsistence' niet 'ieder voor zich', maar 'allemaal voor elkaar'; het coöperatieve karakter van de bedrijfsorganisatie komt juist in de volkstuincomplexen en in de 'small holdings' duidelijk tot uitdrukking.⁸

Een vergelijkbaar patroon is aan te brengen in de hoofdcategorie 'reproduction'. In een lokale samen-

Groei van de coöperatieve sector 1844-1915. Links: Opening van de eerste coöperatieve winkel door de pioniers van de coöperatieve beweging in Rochdale, Noord-Engeland, 1844.

Rechts: Het centrum van de Engelse coöperatieve beweging, de 'British Wholesale' in Manchester, 1915, van waaruit voor 3 miljoen leden inkoop en distributie van goederen werd geregeld.

leving waarin mensen sterk betrokken zijn bij elkaar en bij het bestuur (met andere woorden: een samenlevingsmodel waarin het coöperatieve relatietype prevaleert), zal de prikkel om burens uit de brand te helpen groter zijn dan in een samenleving waar men anoniem is; daar zal men eerder een professioneel bedrijf inhuren om het probleem op te lossen. Prevalentie van coöperatieve relaties zal dus leiden tot een relatief hoog aandeel van 'social solidarity work' (type 9a) in het totale werkpakket. Pahl geeft daar voorbeelden van en constateert dat het belang van dit type werk toeneemt wanneer de werkgelegenheid in de formele werktypen terugloopt (rond 1980 werd de marinewerf in Sheerness, een van de belangrijkste werkgevers van Sheppey, gesloten). Mensen gaan na het verliezen van hun baan hun tijd vullen met vrijwillig klussen bij burens en familie, die later als wederdienst bij jou thuis komen helpen timmeren, zodat je een waardestijging van je vermogen kunt realiseren ondanks het feit dat je geen baan hebt in de formele economie.

In een structuur van coöperatieve relaties voelen inwoners zich geroepen, zo veronderstelt Howard, zich onbezorgd in te zetten voor organisaties zoals

scholen, ziekenhuizen, kerken en opvangvoorzieningen voor bijzondere doelgroepen. Howard beschrijft het werk dat tuinstadbewoners verzetten in dit type organisaties als 'a labour of love, performed by a diligent band of workers, without fee or reward (...) Little trammelled by conditions laid down by the authorities of Garden City'.⁹ Dit uitgangspunt brengt met zich mee dat ook het werk in de categorie 'voluntary work' (type 10) een relatief hoog aandeel heeft in het totale werkpakket in de tuinstad. 'Co-operative relations' is hier wederom het type relatie dat van toepassing is.

Wanneer alle typen werk die in het voorgaande beschreven zijn bij elkaar worden genomen, blijkt dat een groot deel van het totale werkpakket in de tuinstad volgens het ideaalmodel te zijn ingebed in 'co-operative relations'. De relatietypen 'Hierarchical relations' en 'patriarchal relations' zijn in het model zoveel mogelijk uitgesloten, immers Howard verklaarde democratische verhoudingen van toepassing op de bedrijvigheid. Howards bewoners hebben zich geëmancipeerd tot mondige burgers, die hun stem in het bestuur van hun bedrijf laten horen.

'Capitalist relations' werden door Howard niet uitgesloten van het model, maar deze vormen als het aan hem ligt een kleine categorie in vergelijking met 'coöperatieve relations'.

In de praktijk echter, zo bleek in Letchworth (zie hoofdstuk 2), moest het bestuur van de tuinstad blij zijn met elk bedrijf dat de stap zette om te verhuizen naar de tuinstad. Het bestuur kon zich niet permitteren om kapitalistische en grootschalige bedrijven uit te sluiten van vestiging in de tuinstad; dan zou de gronduitgifte veel te langzaam gaan, of zelfs geheel stagneren.

SAMENHANGEN MET ANDERE DIMENSIES

Er is een samenhang tussen de bestuursdimensie en de bestaansdimensie. 'Kleinschaligheid' en 'participatie' vormen de verbindende begrippen. Door een kleinschalige opzet van de bedrijvigheid wordt eigen ondernemerschap bevorderd en krijgen werknemers de kans het bedrijfsbeleid mede te bepalen. Howards bestuursmodel, dat in de volgende paragraaf aan bod komt, kent eenzelfde kleinschalige opzet. Daardoor krijgen alle burgers de kans om te participeren aan zowel het bestuur van de stad als dat van het bedrijf. Eenmaal aangeleerde participatievaardigheden kunnen hun nut dubbel bewijzen.

Er is verder een samenhang aan te geven tussen de bestaansdimensie en de dimensie 'samenlevingswijze'. Bij die dimensie draait het om de erkenning van gemeenschappelijke waarden en normen, en de verbondenheid ('integratie') die daar het gevolg van is.

Het waarden- en normenpakket wordt gekenmerkt door een grote mate van gemeenschappelijkheid en solidariteit. Het streven naar welzijn voor alle inwoners staat voorop. Coöperatieve organisatie van de economie maakt mogelijk dat een deel van de winst volgens een door de bewoners zelf bepaalde verdeelsleutel naar 'goede doelen' gaat, bijvoorbeeld jeugd-welzijn en volksontwikkeling. Activiteiten en voorzieningen die niet alleen plezierig en gezond zijn voor mensen, maar die ook bijdragen aan het onderhoud van de gemeenschappelijke waarden en normen.¹⁰

In de huidige tijd is de betekenis van de coöperatief georganiseerde economie in betekenis afgenomen, maar niet verdwenen.¹¹ Ook de auteur Christoff Badelt toont dat aan in zijn publicatie *Sozio-ökonomie der Selbstorganisation*.¹²

Badelt heeft studies verricht naar praktijkvoorbeelden van kleinschalige en coöperatieve organisatievormen in de huidige tijd (rond 1980). Uit die voorbeelden blijkt vaak ook op een treffende wijze de samenhang tussen de bestaansdimensie en de samenlevingsdimensie. Een van Badelts voorbeelden betreft een groep van dorpsbewoners die gezamenlijk een kruidenierswinkel runt. Aanvankelijk was er een traditionele, op commerciële leest geschoeide winkel in het dorp, maar de winkelier kon daar op een gegeven moment niet meer van leven en vertrok. Om het ontstane gat in het voorzieningenniveau op te vullen richtten de initiatiefnemers de genoemde coöperatieve winkel op.

Badelt constateerde sinds de oprichting van de coöperatieve winkel een toename van het gevoel van trots, eigenwaarde en onafhankelijkheid bij de dorpsbewoners. De voorziening stimuleerde, omdat hij door en voor de bewoners zelf gerund werd, bovendien de sociale contacten tussen bewoners. "Dit op brede basis integrerende effect is naast de zuiver economische consequenties een van de hoofdvordelen van het coöperatieve model", aldus Badelt. Bij de bespreking van een coöperatief georganiseerde openbaar vervoerdienst in een ander dorp, constateerde Badelt eenzelfde integrerend effect.

Deze voorbeelden verduidelijken dat coöperatieve organisatievormen de integratie bevorderen. 'Zelfvoorziening' wordt een gemeenschappelijk gedeelde waarde, het bijdragen aan de instandhouding van de voorziening wordt de gedeelde norm. Deze gemeenschappelijkheid van waarden en normen, alsmede de intensivering van de sociale contacten, hebben tezamen het door Badelt geconstateerde integratie-effect.

SAMENVATTEND

De tuinstadsamenleving vormt economisch een onafhankelijke, stabiele eenheid. 'Autarkie' (zelfvoorziening) is een belangrijk economisch uitgangspunt van het model.

De economie leunt op het eerste gezicht op twee pijlers: landbouw en industrie. Bij nader inzien ligt dat complexer. Door het belangrijke aandeel van vrijwilligerswerk, openbare diensten, burenhulp en zelfvoorziening in de voedselbehoefte in het totale werkpakket leunt de economie op méér pijlers. Deze hoge mate van differentiatie is mede ingegeven door de beoogde organisatie van de bedrijvigheid: zoveel mogelijk klein-

schalig en ingebed in coöperatieve relatiestructuren, zo min mogelijk in grootschalige, hiërarchisch en kapitalistisch georganiseerde industrie. Doel van de schaalverkleining is in eerste instantie een hoog democratisch gehalte: werknemers hebben een stem in het bedrijfsbeleid en delen gelijkelijk in de winst, soms delen zij ook in het kapitaal.

Er is een samenhang tussen de bestaansdimensie en de bestuursdimensie: participatie in het bestuur bevordert ook de participatie in de bedrijfsvoering en het eigen ondernemerschap.

Ook bestaat er samenhang tussen de bestaansdimensie en de samenlevingsdimensie: coöperatieve organisatievormen bevorderen de integratie.

Dimensie 'bestuurswijze'

BASIS

Howard wilde een lokale samenleving, die zichzelf bestuurt. Howard zelf kenschetste deze bestuurswijze met de trefwoorden 'Freedom' en 'Co-operation'. Hij had een model voor ogen dat uitgaat van een grote mate van betrokkenheid, directe inbreng in het bestuur uit alle geledingen van de bevolking en een grote mate van spreiding van bestuursverantwoordelijkheden. Om deze grote spreiding overzichtelijk en beheersbaar te houden stelde Howard een scherpe grens aan de groei: 32.000 inwoners was het maximum, en zou er behoefte zijn aan verdere groei dan zou een tweede tuinstad in de nabijheid van de eerste tuinstad gesticht moeten worden, en wel een evenzeer autonome tuinstad.

Vanuit de genoemde uitgangspunten ontwierp Howard een bestuursmodel dat bestaat uit een stelsel van kleinschalige, met elkaar zoveel mogelijk op gelijke voet communicerende organisaties. De organisaties zijn gegroepeerd in kringen die een bepaald thema of een bepaalde discipline representeren. Alle organisaties die zich bezighouden met de infrastructuur van de tuinstad bijvoorbeeld, zijn gegroepeerd in de 'engineering group'. 'Group' betekent in Howards model dus 'groep van organisaties'. De organisaties liggen in steeds wijdere kringen gegroepeerd rondom een centrale raad. Deze raad moet het totale stelsel bij elkaar houden. Gemeenschappelijke waarden en normen zijn het bindmiddel waar de centrale raad op moet

kunnen vertrouwen, anders zouden centrifugale krachten het stelsel uiteendrijven. Howard zet de gemeentelijke organisaties die het meest aan de opbouw, het onderhoud en de handhaving van het gemeenschappelijke waarden- en normenpakket bijdragen in de binnenste kringen. Hoe verder naar de rand, des te minder afbreuk een eventueel (licht) afwijkende cultuur binnen die organisatie aan de gemeenschappelijke cultuur van het totaal doet.

De 'municipal groups' vormen tezamen het feitelijke bestuur, dat sowieso een hecht geheel moet vormen: de cirkels zijn hier gesloten. De 'non-municipal groups' en de 'semi-municipal group' maken wel deel uit van het model, maar hun verbinding met de gemeentelijke organisaties is lossier. In feite vormen deze organisaties geen representanten van de bestuursdimensie, maar representeren zij andere dimensies. De 'semi-municipal group' bijvoorbeeld, bevat de organisaties die de detailhandel per branche representeren. Deze organisaties zijn er primair om de zaken binnen de eigen gelederen te regelen en verzorgen daarnaast de collectieve belangenbehartiging van de betreffende detailhandelsbranche naar het gemeentebestuur toe.

Zeer opmerkelijk is dat politieke partijen in Howards model geen rol spelen. Dat hangt uiteraard samen met het voorgaande: bij een dusdanige consensus over de gemeenschappelijke waarden en normen bestaan er geen ideologische tegenstellingen binnen de bevolking en is er dus geen reden om op lokale schaal politieke partijen te vormen. Op de achtergrond speelt het in collectief bezit en beheer houden van de grond en gebouwen, een element van het model dat ook in de vorige paragraaf al aan de orde kwam, een belangrijke rol. Ongelijke bezitsverhoudingen vormen een dankbare voedingsbodem voor het ontstaan van ideologische en belangentegenstellingen. Howard neutraliseert die door alle burgers gelijke rechten en kansen te geven, en te laten delen in het kapitaal, of tenminste in de zeggenschap daarover.

Als alternatief voor de politieke partij gaat Howard er in zijn model vanuit dat mensen zich zullen groeperen rond specifieke belangen en functies, dus niet rond een algemene ideologie. Bijvoorbeeld: slagers bundelen zich in de groep 'meat market', woningbouwverenigingen in de groep 'building societies' en tuinders in de groep 'small holdings'. Zij wijzen uit

het model met parlementaire democratie de regel en is rechtstreekse democratie de uitzondering. Uitgangspunt van de parlementaire democratie is dat de bevolking, op verschillende bestuursniveaus (staat, regio, gemeente), zijn vertegenwoordigers kiest om hun belangen te behartigen en dat de individuele burger daarmee ontheven is van eigen verantwoordelijkheid in bestuurszaken. Dit uitgangspunt leidt tot het ontstaan van actieve, veelal professionele, voor hun activiteiten betaalde bestuurders, die een kleine groep vormen ten opzichte van de inactieve massa die zij vertegenwoordigen. De kleine groep professionele en semi-professionele bestuurders typeert Meindertsmas als de 'politieke elite'. Zolang die elite heterogeen is en zich organiseert in 'kampen' (lees: politieke partijen) die stevig met elkaar in debat gaan, zijn er voor de burger mogelijkheden om te weten te komen wat er speelt en kan daar invloed op worden uitgeoefend, bijvoorbeeld in partijbijeenkomsten waarin de debatten worden voorbereid. Wanneer echter het politieke debat verstomt, nemen de informatie- en participatiemogelijkheden voor de burger af en kan hij het gevoel krijgen dat de politieke elite de zaken over de hoofden van de burgers heen aan het regelen is. Het parlementaire model wordt dan schijndemocratie. Er wordt nog wel bestuurd, maar niet namens de burgers.

Fennema stelt dat het risico van verwording van het parlementaire model tot een schijndemocratie een evident en vrijwel onmogelijk te ondervangen nadeel van het parlementaire model is. Het enige werkelijk afdoende alternatief dat daarvoor ter beschikking staat, en dat ook in Howards model het hoofduitgangspunt vormt, is *directe democratie*. Daarin dragen burgers direct zelf bestuursverantwoordelijkheid (er zijn dan geen professionele bestuurders) óf er zijn wél professionele bestuurders, maar die nemen geen besluiten van aanmerkelijk belang zonder raadpleging van de burgers; raadpleging die bijvoorbeeld plaatsvindt via een publiek debat, een referendum of een enquête.

Het model van directe democratie is geworteld in het gedachtegoed van Jean-Jacques Rousseau (1712-1778), een belangrijke Franse denker uit de eeuw der Verlichting. In het democratiebegrip van Rousseau betreft democratie alle burgers en moeten daarom alle burgers bij de besluitvorming worden betrokken.

Directe democratie, geeft Meindertsmas aan, is aantrekkelijk maar zeer moeilijk te organiseren, vooral op

de schaal van de staat. Op kleine schaal, bijvoorbeeld de wijk of de gemeente, zijn de mogelijkheden voor directe democratie reëler.

Fennema geeft als voorbeeld van een poging om directe democratie te introduceren binnen een bestaand stelsel van parlementaire democratie de *provo*-en *kabouter*-beweging die in de jaren zestig ontstond en die vooral in Amsterdam manifest was. De politieke elite voerde in die jaren volgens de aanhangers van de beweging geen publiek debat van betekenis over belangrijke kwesties zoals de bewapening van het land, de inrichting van het (universitaire) onderwijs, de ruimtelijke ordening van de stad, de volkshuisvesting en het verkeersbeleid, terwijl daar bij een groeiende groep burgers wel grote behoefte aan was. De beweging lanceerde allerlei plannen waarin de eigen inbreng en verantwoordelijkheid van de burger meer tot uitdrukking kwam en propageerde dat besluitvorming op buurt- en bedrijfsniveau zou plaatsvinden, in 'buurtraden' en 'bedrijfsraden', die samen een 'radenstructuur' zouden vormen. In de visie van *provo* en *kabouter* zou de 'radenstructuur' het parlementaire bestuursmodel niet vervangen, maar zouden de modellen naast elkaar bestaan en integreren. Die integratie mislukte echter in Amsterdam: de modellen bleven tegenover elkaar staan.

Eenzelfde tendens kenmerkte de *kraak*-beweging, die in de jaren tachtig in Amsterdam opkwam. Uit protest tegen de onwil (of onmacht) van het stadsbestuur om de behoefte aan betaalbare woonruimte te vervullen en greep te krijgen op de speculatie met onroerend goed, werden leegstaande panden illegaal ingebruikgenomen. De *kraak*-beweging zette zich nog sterker dan *provo* en *kabouter* af tegen de politieke elite. Het was een anarchistische beweging, waarvan integratie met het parlementaire model niet voor de hand lag. Als illustratie van een model om 'de stad in eigen hand' te krijgen, voldoet de *kraak*-beweging echter goed. *Stad in eigen hand* is letterlijk de titel van het proefschrift van Virginie Mamadouh.¹⁴ Zij beschrijft en analyseert hoe *provo*'s, *krakers* en *kabouters* door eigen, directe actie greep trachtten te krijgen op de ruimtelijke ordening en de volkshuisvesting van de stad. *Provo*'s, *krakers* of *kabouters*: bij alledrie de bewegingen was er geen sprake van vervanging van de politieke elite. Het parlementaire model bleef de basis van het bestuursmodel.

Wordt een vergelijking getrokken met het bestuursmodel van Howard, dan is die vervanging wél volledig aan de orde. In alle organisaties in Howards bestuursmodel heeft de burger iets in te brengen. Het model kan opgevat worden als uitwerking van een 'radenstructuur', zoals provo en kabouter die propageerden. Let wel: dit geldt op het schaalniveau van de tuinstad (een groep van maximaal 32.000 mensen). Buiten de tuinstad veranderde er helemaal niets aan het bestuur.

De burger is in Howards model op twee manieren betrokken: direct en indirect. Directe participatie is aan de orde door deelname van de burger in de 'semi-municipal', 'pro-municipal' en de 'coöperative and individualistic' groep van organisaties.

Indirecte participatie is aan de orde in de gemeentelijke organisatie, de 'municipal groups'. Burgers participeerden daarin niet direct, maar werden gevraagd hun stem uitbrengen voor de verkiezing van hun vertegenwoordigers in gemeentelijke organen.¹⁵

In het model van Howard was het niet mogelijk om politieke carrière te maken. De beslissers waren immers gemeenteambtenaren, geen politici. Wie invloed wilde op de gemeente moest zich aansluiten bij één of meer van de 'raden'. De bestuursfuncties daarin waren een vrijwilligerstaak, dus de carrière was niet de motivatie, maar de solidariteit met de groep.

Na beschouwing van Howards model wordt duidelijk waarom de omvang van de tuinstadsamenleving aan een maximum (32.000 inwoners) gebonden is. Bij dat maximum, was Howards inschatting, kon nog met een bestuursmodel gewerkt worden dat gebaseerd was op solidariteit en coöperatieve organisatievormen. Bij verdere groei zou dit model niet meer houdbaar zijn. De samenleving zou anoniem worden, mensen zouden minder in de persoonlijke sfeer met elkaar omgaan, de omgang zou formeler worden, solidariteit en coöperatieve organisatie zouden geen vanzelfsprekende uitgangspunten meer kunnen zijn. Vandaar Howards pleidooi om verdere groei op te vangen in een tweede, eveneens autonome tuinstad, vervolgens een derde, ook weer autonome stad te stichten, enzovoort. Die steden zouden wel een netwerk met elkaar kunnen gaan vormen, maar met behoud van ieders autonomie.

Dat lijkt op het eerste gezicht een revolutionair en vernieuwend idee, maar toch zou een dergelijk netwerk van autonome steden geen unieke, volledig nieuwe

constructie zijn. Ido de Haan verschaft inzicht in de parallellen met elders en eerder vertoonde netwerken van autonome steden; om die reden is Ido de Haan als nevenauteur (naast Fennema) voor deze paragraaf geselecteerd. Ido de Haan beschrijft in zijn proefschrift getiteld *Zelfbestuur en staatsbeheer* hoe het zelfbestuur werkte in Italiaanse steden zoals Florence en Venetië in de periode 1400-1700.¹⁶ Die steden ('stadstaten') waren autonoom en vormden waar nodig een federatie om zich te kunnen verdedigen tegen aanvallers van buiten. De stadstaten stelden hun autonomie op hoge prijs; het begrip 'vrijheid' was synoniem voor 'zelfbestuur'.

De Haan stelt dat de Republiek van de Zeven Verenigde Nederlanden stoelde op een vergelijkbaar type zelfbestuur, zij het niet van autonome steden, maar van autonome regio's.

De Haan betitelt de politieke stroming die uitgaat van autonome steden of regio's als republikanisme. De Haan: "De traditie van het zelfbestuur is geworteld in de strook steden die Europa van Amsterdam tot Florence doorsnijdt. Deze steden bewaren hun vrijheid door de actieve deelname van grote groepen burgers, die moeten beschikken over moed en welsprekendheid en die gericht moeten zijn op het algemeen welzijn."¹⁷ Tegenover de autonomie van de 'stadstaat' stelt De Haan het 'staatsbeheer' door de nationale staat. Landen zoals Engeland en Frankrijk ontwikkelden zich in de periode 1400-1700 van feodale staten naar absolutistische eenheidsstaten, waarin het gezag bij de staat berustte en de staat ook voor de verdediging zorgde; met als keerzijde van de medaille dat de steden zich aan het gezag van de staat moesten onderwerpen en belasting moesten afdragen voor het instandhouden van het leger en andere centraal geregelde zaken. De absolutistische eenheidsstaten ontwikkelden zich na 1800 tot democratische eenheidsstaten.

In Engeland verliep dit proces geleidelijk, in Frankrijk via een revolutie. De nationale staat ontwikkelde zich vervolgens naar de sociale rechtsstaat. Er werd in West-Europa vanaf 1900 in vrijwel alle democratische nationale staten geleidelijk algemeen kiesrecht ingevoerd en er kwam een stelsel van sociale rechten, dat in eerste instantie vooral betrekking had op de regeling van de arbeidsverhoudingen. In latere jaren ging dit stelsel zich uitstrekken tot een groot aantal domeinen van het menselijk bestaan. De sociale rechtsstaat ontwikkelde zich tot verzorgingsstaat.

Ook in de context van de verzorgingsstaat, na de Tweede Wereldoorlog, beleefde het republikanisme af en toe opvlammingsen. De Haan ziet daarvan de opkomst van de eerder aangehaalde sociale bewegingen zoals *provo*, *kabouter* en de *kraakbeweging* als voorbeelden.

Het model van Howard kan binnen de stroming van het republikanisme geplaatst worden: tuinsteden zijn autonome stadstaten (met een stukje ommeland) die zich nestelen binnen de context van de sociale rechtsstaat.

De Haan onderscheidt drie substromingen in het republikanisme: de *libertaire*, de *communitaire* en de *deliberatieve*. Zij verschillen in het uitgangspunt dat de inwoner tot volwaardig burger van de (stad)staat maakt. De *libertaire* republiek weegt de bijdrage aan de economie het zwaarst, de *communitaire* republiek kijkt hoofdzakelijk naar de integratie van de inwoner in de bestaande gemeenschapsstructuren, en voor de *deliberatieve* republiek is de bijdrage aan het politieke debat het voornaamste criterium.

Wordt deze indeling vergeleken met het model van Howard, dan kan geconstateerd worden dat Howard met zijn opvatting van burgerschap tussen de *deliberatieve* en de *communitaire* stroming in staat. Enerzijds houdt het grote aantal belangenorganisaties waarin burgers zich geacht worden te organiseren in dat de participatiegraad, de mondigheid en het organisatietalent van de burgers hoog ontwikkeld is en neigt het model dus naar de *deliberatieve* variant van het republikanisme. Anderzijds wordt de burger gestimuleerd zich aan te sluiten bij één of meer van de vele 'raden' en 'coöperaties' die in het bestuursmodel opgenomen zijn. In dat opzicht neigt het model van Howard naar de *communitaire* variant van het republikanisme. Om opgenomen te zijn in de 'raden' en coöperaties, hoeft de burger niet moedig of welsprekend te zijn. Hij kan desgewenst volstaan met het uitoefenen van zijn stemrecht op momenten dat beslissingen worden genomen.

Echter: op welke wijze de burger ook participeert, in alle gevallen is actieve participatie en mondigheid een vereiste om aan de lokale samenleving deel te nemen. In de context van de maatschappij in Engeland op het einde van de negentiende eeuw vereiste dat een ontwikkeling op het vlak van emancipatie. De mondig burger was op dat moment nog niet geboren; deel-

name aan het bestuur van 'raden' en coöperaties zou gestimuleerd en getraind moeten worden.

Participatie als doel in het tuinstadmodel betekende dus dat tevens emancipatie tot doel moest worden uitgeroepen. Alleen dan kon redelijkerwijs verwacht worden van burgers dat zij de moed en de vaardigheid zouden (gaan) bezitten om mee te (gaan) beslissen over ingrijpende zaken zoals de bestemming van de grond en de verdeling van meeropbrengsten uit de verhuur van grond en gebouwen, zoals Howard voor ogen stond.

In Engeland bleven deze doelen, zoals bleek in hoofdstuk 2, een utopie. Grond en gebouwen bleven in handen van de bestuurders van de tuinstadmaatschappij, een 'radenstructuur' kwam er niet van de grond, de inbreng van bewoners in het bestuur was zeer beperkt en van een stimulans voor emancipatie tot mondige burgers was evenmin sprake.

In de Duitstalige landen daarentegen werd het model van de tuinstad als autonome 'stadstaat' wel gangbaar. De realisatie en het beheer van tuinsteden werd door autonome coöperaties ter hand genomen, waarin elk lid één stem had (zie hoofdstuk 3). De emancipatie tot mondige burger geschiedde daar al doende. De coöperaties kregen binnen de sociale rechtsstaat een erkende positie, hetgeen onder meer blijkt uit de toegang tot kredietmogelijkheden en subsidies die beschikbaar waren gesteld door instituties binnen de sociale rechtsstaat.

De schaal van de coöperaties was echter zeer veel kleiner dan waar Howard van uitging; dat scheelde bijna een factor 20 (zie hoofdstuk 3). Daardoor kwam er niet een echte radenstructuur tot stand in het bestuursmodel van de tuinstadprojecten in de Duitstalige landen: elk project had één raad die over alle zaken besliste. Doordat elk lid in die raad één stem had en iedereen lid was, viel in de Duitse tuinstadprojecten de 'raad' samen met de 'gemeenschap'. Door deze eigenschap neigt het model in de Duitstalige landen meer in de richting van de *communitaire* variant van het republikanisme dan in het oorspronkelijke model van Howard.

SAMENHANGEN BESTUURSDIMENSIE MET ANDERE DIMENSIES

De eerste samenhang die in het oog springt is die tussen de bestuursdimensie en de bestaansdimensie. Bestuur van de stad en bestuur van het bedrijf kenden in Howards model een vergelijkbare kleinschalige op-

zet. Een keerzijde van de kleinschalige opzet van de bedrijvigheid zou kunnen zijn dat dit leidt tot een zodanige versnippering, dat een effectieve behartiging van belangen onmogelijk zou worden.

Howard reikte voor dat probleem echter een oplossing aan. De inbreng van bedrijven in het bestuur werd per branche gebundeld. De organisaties die de branchebelangen vertegenwoordigen, staan in de buitenste ring van het model: de 'co-operative and individualistic group' van organisaties. In de agrarische sector bevat het model organisaties voor de 'small holdings' (kleine tuinbouwbedrijven), 'allotments' (volkstuintcomplexen), 'dairies' (melkerijen), 'cow pastures' (rundveebedrijven), 'large farms' en 'small farms'. In de industriële sector zijn er organisaties voor de 'factories' (grotere fabrieken), de 'workshops' (werkplaatsen) en 'laundries' (wasserijen). Daarnaast is er een aparte kring van 'raden' die de belangen van de detailhandel behartigen. Deze zijn ondergebracht in een aparte categorie, de 'semi-municipal group'. Door deze opzet konden de belangen van alle bedrijven, hoe klein ook, toch goed behartigd worden.

Naast de samenhang van de bestuursdimensie met de bestaansdimensie is er ook een samenhang met de vormgeving. In dit verband zijn de inzichten van de auteurs Peter Hall en Walter Posch van belang, die voor dit specifieke onderdeel van de paragraaf over de bestuursdimensie als nevenauteurs zijn geselecteerd. Peter Hall geeft in *Cities of To-morrow* een omvattende analyse van de verstedelijkingsgeschiedenis op wereldschaal.¹⁸ Daarin hanteert hij een tweedeling tussen verstedelijkingsmodellen met een *top down* bestuurswijze en verstedelijkingsmodellen met een *bottom up* bestuurswijze. Hall rangschikt het tuinstadmodel in de rij van verstedelijkingsmodellen met een 'bottom up' bestuurswijze. In die reeks heeft het tuinstadmodel gezelschap van de zelfbouwwijken bij Zuid-Amerikaanse en Indiase metropolen, en van de 'community architecture'. Dit laatste model ontstond uit een stroming die eind jaren zestig in Engeland opkwam vanuit bewonersgemeenschappen, ondersteund door architecten, uit protest tegen grootschalige stadsvernieuwing ('stedenbouw met de bulldozer') en huisvesting van mensen in massale hoogbouwwijken. Deze stroming is vergelijkbaar met de 'bouwen voor de buurt'-beweging, die in Nederland (met name in de grote steden) actief was en die kleinschalige stadsvernieuwing met een

grote mate van participatie van buurtbewoners in het planproces propageerde en realiseerde.

In de tegenovergestelde reeks, te weten de modellen met een 'top down' bestuurswijze, figureert als toonaangevend model de hoogbouwstad van Le Corbusier (hoofdstuk 'The city of towers'). Hall heeft voor het hoogbouwmodel geen goed woord over. Zijn analyse leidt tot de conclusie dat de van bovenaf bedachte en opgelegde stedenbouwkundige en architectonische modellen, in het bijzonder de hoogbouwstad van Le Corbusier, als dictaten werken die geen recht doen aan de levenswijze en de eigen verantwoordelijkheid van de bewoners. De massaliteit en monumentaliteit dwingen bewoners volgens Hall in een keurslijf. Het zijn volgens Hall niet in de eerste plaats de bestuurders die deze dwang uitoefenen, maar de architecten die door de bestuurders zijn ingehuurd. Hall verwijt de architecten van de hoogbouwstad, zoals Le Corbusier, arrogantie.

Bij het tuinstadmodel daarentegen toont hij zich zeer gecharmeerd van de inbreng van de architecten. Hij looft de vormgevingsprincipes die Unwin in zijn ontwerpen van tuinsteden en woningcomplexen doorvoert. De romantische architectuur en de groepering van woningen rond groene hoven beschouwt hij als een geslaagde poging om de gedachte aan kleinschaligheid, medezeggenschap en betrokkenheid uit te drukken die aan de bestuurswijze van de tuinstad ten grondslag liggen. Hij betitelt deze uitdrukkingvorm als 'Unwinesque'.

Halls analyse is gekleurd door zijn persoonlijke voorkeur voor 'bottom-up' bestuursmodellen; dat doet echter niets af aan het inzicht dat Hall biedt in de relatie tussen vormgeving en bestuursmodel.

Een vergelijkbare relatie wordt ook gelegd door de auteur Walter Posch, in zijn werk *Die Wiener Gartenstadtbewegung*.¹⁹ Hij legt een verband tussen de mate van centralisme van het staatsbestel en de vormgeving. In de centralistische staten is het 'Massenmietshaus' (de woonkazerne) de gangbare bouwvorm; de uitdrukking van de macht en de zorg van de staat gaat vóór de uitdrukking van het individu. Het 'Volkswohnungspalast', het prototype van het expressieve maar anonieme grootschalige etagebouwcomplex zoals dat in Wenen in de jaren dertig gebouwd werd (zie hoofdstuk 3), ziet Posch als hoogtepunt in de uitdrukking van de macht en zorg vanuit de centrale staat. In de decentralistische staten daarentegen is de

eengezinswoning met eigen tuin de gangbare bouwvorm; daarin krijgt de zelfexpressie van de bewoner meer ruimte en is de invloed van de staat minder afleesbaar dan in het 'Massenmietfhaus'.

SAMENVATTEND

Howards tuinstadmodel kenmerkt zich op de bestuursdimensie door autonomie, kleinschaligheid van bestuursorganisaties en een hoge participatiegraad van bewoners in deze organisaties. Het is een model dat stoelt op directe democratie en niet het parlementaire model waarbij bewoners zich laten vertegenwoordigen door een politieke elite. Iedereen speelt een rol in het bestuur door zich aan te sluiten als lid bij één of meer van de vele kleinschalige belangenorganisaties die de gemeente sturen in haar beslissingen.

Deze sturing geschiedde dus niet langs partijpolitieke weg. Door het instellen van collectief eigendom over grond en gebouwen neutraliseerde Howard de ideologische en economische belangentegenstellingen, die buiten de tuinstad tot scheiding langs partijpolitieke lijnen leidt.

Om het kleinschalige en informele karakter van het bestuursmodel tot in lengte van dagen te kunnen vasthouden stelde Howard een maximum aan de omvang: de tuinstad mocht groeien tot 32.000 inwoners, bij verdere behoefte aan groei zou een tweede en volgende tuinstad moeten worden gesticht.

De participatie in bestuursorganen, hoe kleinschalig ook, vereist emancipatie van de bewoners tot 'mondige burger'. Het bestuursmodel ontwikkelt zich dankzij de vaardigheden van de participerende burgers tot een volwaardige vorm van zelfbestuur, doch binnen de context van het staatsbeheer. Al wat bewoners zelf kunnen regelen valt binnen het zelfbestuur, alles daarbuiten blijft zoals normaal binnen het staatsbeheer geregeld.

Het autonomiemodel vindt ruimtelijk zijn neerslag in de bouwvorm. De eengezinswoning is het gangbare woningtype; een type dat ruimte laat voor zelfexpressie. Dit laatste betekent geenszins dat elk individu zich anders presenteert en de beslotenheid van de eigen woning opzoekt. Het communautaire karakter van het model komt tot uitdrukking in de verkaveling: de eengezinswoningen zijn gegroepeerd rond besloten hoven en pleinen. De tuinstadbewoner vindt beslotenheid in de groep, niet op het eigen kavel.

Dimensie 'samenlevingswijze'

BASIS

Howard streeft in zijn tuinstadmodel naar een vertegenwoordiging van alle rangen en standen in de bevolking; de tuinstad is bedoeld voor "all true workers of whatever grade".

Ook geeft Howard een schets van het publieke leven: 'Social opportunity' en 'Plenty to do'. Met die twee trefwoorden bedoelt Howard: een actief sociaal-cultureel leven, voortkomend uit een aanbod van activiteiten en voorzieningen dat niet onderdoet voor een willekeurige andere stad van 30.000 inwoners.

UITWERKING

Om het inzicht te verdiepen in de opbouw en de werking van een kleinstedelijke samenleving is de auteur René König geselecteerd. Met zijn uitvoerige, rijk gedocumenteerde overzichtspublicatie van stedelijke samenlevingsvormen, getiteld *Grundformen der Gesellschaft: die Gemeinde*, is König uitstekend geschikt als hoofdauteur voor de uitdieping van de samenlevingsdimensie.²⁰ König vat de 'Gemeinde' op als 'globale Gesellschaft auf lokalem Basis'.

Zijn definitie van 'Gemeinde' luidt als volgt: "Een complete samenleving op lokale schaal van het type van een lokale eenheid, die een onbepaalde hoeveelheid instituties, sociale groepen en andere sociale verschijnselen bevat, welke talloze vormen van sociale interacties, gemeenschappelijke bindingen en gemeenschappelijke waarden vereisen; bovendien heeft zij naast talrijke vormen van innerlijke verbondenheden, uiteraard ook haar zeer voor de hand liggende institutioneel-organisatorische buitenkant."²¹

Voor het verdiepen van het inzicht in de samenlevingsdimensie van het tuinstadmodel zijn binnen deze definitie vooral de 'interacties', 'bindingen' en 'innerlijke verbondenheden' van belang. König brengt deze begrippen samen onder de noemer *integratie*.

Wanneer mensen zich in een (lokale) samenleving verbonden voelen met elkaar en frequente interactie met elkaar hebben, is de integratiegraad hoog. Is er daarentegen anonimiteit onder groeperingen of leven de mensen langs elkaar heen, dan is de integratiegraad laag.

König stelt dat mensen vooral integreren op basis van gedeelde waarden en normen. In zijn definitie van

'Gemeinde' zegt hij immers dat de lokale eenheid gemeenschappelijke waarden vereist.

Wanneer de samenleving bestaat uit groepen die op hoofdlijnen consensus hebben over de waarden en normen, bevordert dat de interactie en de integratie. En omgekeerd draagt de veelvuldige interactie, het veel dingen samen doen, ertoe bij dat de gemeenschappelijke waarden en normen in stand gehouden worden. De bovenklasse stelt de waarden en normen, en draagt deze uit in een typerende gedragscode. Op de schaal van de gemeente is er een sterke samenhang tussen sociale klasse en het waardensysteem.²² Hoe beter iemand de gedragscode van de hogere klasse volgt, hoe hoger zijn plaats in het sociale systeem. Het mechanisme dat hier werkt is sociale controle. Mensen wijzen elkaar terecht, wanneer bepaald gedrag niet voldoet aan de code, dat wil zeggen het voorbeeld dat de hogere klasse de rest van de bevolking stelt.

König komt niet tot een kwantitatieve operationalisatie van het begrip integratie, in de vorm van een schaal waarin de integratiegraad in een getal kan worden uitgedrukt of iets dergelijks.

Wel reikt hij criteria aan waarmee de integratie in grote trekken meetbaar kan worden gemaakt. Als hoofdcriteria voor het bereiken van een integratiegraad van enige betekenis noemt König:

- Democratische verhoudingen: er mag geen 'onderklasse' bestaan die systematisch genegeerd wordt en die uitgesloten wordt van deelname aan activiteiten of het gebruik van voorzieningen; evenmin mag er sprake zijn van een kleine elite, die zijn wil en zijn waarden oplegt aan de rest van de bewoners;
- Eenheid in waarden en normen: de lokale samenleving mag niet 'verzuild' zijn, dat wil zeggen de verticale integratie (het samenklonteren binnen de eigen zuil) mag de horizontale integratie (interactie met burens en met mensen die deel uitmaken van andere sociale groepen) niet overvleugelen.

Wanneer aan het eerste criterium niet wordt voldaan kan de sfeer in de gemeente getekend zijn door opstandigheid en sociaal conflict dat aangewakkerd wordt vanuit de onderklasse. De harmonieuze, coöperatieve samenlevingswijze die de norm is voor een gemeente, wordt dan nooit bereikt; antagonisme is de dagelijkse realiteit. König haalt verschillende studies aan over gemeenten, waar een dergelijk antagonisme daadwerkelijk aan de orde is. Wordt aan het tweede cri-

terium niet voldaan dan is er weliswaar geen conflict (de zuilen laten elkaar in vrede) maar is de interactie tussen de zuilen dermate gering dat van integratie van betekenis in de totale gemeente geen sprake is.²³

Wanneer aan de hoofdcriteria voor integratie voldaan is, komen de volgende twee criteria aan de orde:

- Aanwezigheid van identiteitsbepalende symbolen, bijvoorbeeld een gebouw dat voor de bewoners een grote culturele betekenis heeft;
- Het bestaan van een lokale krant met een breed lezerspubliek.

Bij het eerste criterium geldt dan wel dat het symbool voor alle bewoners betekenis heeft, en niet slechts voor een specifieke groep. In een verzuilde lokale samenleving zullen symbolen vaak alleen voor de bijbehorende 'zuil' een identiteitsbepalende betekenis hebben. Neem bijvoorbeeld de kerkgebouwen. Voor de zuil die daar kerkt heeft dit gebouw een sterke symboolwaarde; voor de andere zuilen is dit gebouw eerder een symbool waar men zich tegen afzet.

König behandelt naast de integratie op de schaal van de gemeente ook de integratie op buurtniveau. Uit de definitie zoals König hanteert voor een complete samenleving is duidelijk dat de integratie op het niveau van de totale lokale samenleving niet van persoonlijke contacten afhangt. Daarvoor gaat het om te veel mensen die te ver uit elkaar wonen. Op de schaal van de straat, het blok en het hof daarentegen, is persoonlijk contact wél een relevante factor voor de integratiegraad. Persoonlijk contact wordt bevorderd door nabijheid. Mensen in de nabijheid te hebben waarmee men goed omgaat is plezierig, gemakkelijk en veilig. In noodsituaties kan men erop vertrouwen dat er via de burens snel hulp te organiseren is. König haalt studies aan waaruit blijkt dat de mate waarin mensen open staan voor contacten met burens verschilt per klasse. In lagere klassen hebben mensen elkaar meer nodig en stellen mensen zich open voor burenscontacten; in hogere klassen trekken mensen eerder muren op tussen de huizen en de tuinen, omdat mensen elkaar nauwelijks nodig hebben en de privacy meer appreciëren dan de wetenschap dat in eventuele noodsituaties snel hulp te organiseren is. De interactie op buurtniveau neemt toe naarmate mensen meer verwanten in de buurt hebben wonen. 'Verwantschap' is naast 'nabijheid' een tweede belangrijke factor die de integratiegraad op buurtniveau bepaalt.²⁴

Bij de toelichting die König geeft op de integratie op buurtniveau wordt ook duidelijk waarom voor de integratie op het niveau van de gehele samenleving de lokale krant zo'n belangrijke factor is. Op buurtniveau kunnen persoonlijke contacten de basis zijn voor communicatie (nieuwjes gaan van mond tot mond), op het hogere schaalniveau werkt zo'n geruchtencircuit niet meer en is een centraal medium, in casu de lokale krant, noodzakelijk voor een adequate nieuwsverspreiding.

De uitgangspunten van König zijn toepasbaar op het tuinstadmodel. De tuinstadsamenleving zal een hoge integratiegraad kennen: aan alle criteria wordt voldaan, althans op papier.

Allereerst is de samenleving toegankelijk voor iedereen, er worden geen groepen uitgesloten. Het bestuursmodel zorgt er met zijn lage drempel voor participatie voor dat er geen onderklasse kan ontstaan, en er evenmin een elite kan ontstaan die zijn wil en waarden aan de gehele rest van de bevolking kan opleggen. Het ligt ook niet voor de hand dat er een verzuilde samenleving zou ontstaan. Howard schetst een beeld van harmonie en coöperatie over de volle breedte van de stedelijke samenleving. Een identificatiesymbool is er ook: het grote groen ingerichte centrale plein, waaraan alle belangrijke publieke gebouwen liggen.

En ten aanzien van de lokale krant kan vastgesteld worden dat het belang daarvan bij de praktijkuitwerking van het tuinstadmodel in Letchworth werd onderkend. Van het begin af aan werd ingezet op het binnenhalen van de grafische industrie. Die kwam er: de Garden City Press. Deze gaf de lokale krant uit, de *Letchworth Citizen*, en drukte daarnaast het landelijke blad *Progress*, dat zich onder meer leende om de bekendheid van het tuinstadmodel te vergroten.

En niet alleen op de schaal van de totale samenleving, maar ook op de kleine schaal van de straat en het hof voldeed het tuinstadmodel aan integratiecriteria: interactie tussen burens en buurtgenoten werd gestimuleerd door de woningen te richten op een centrale buitenruimte.

Blijft staan de belangrijke vraag wat de aard is van de gemeenschappelijke normen en waarden die de tuinstadbewoners bonden.

In *Tomorrow, a Peaceful Path to Real Reform*, zegt Howard: "The authorities of Garden City will trust to the growth of public spirit and of mutual confidence

(...) to bring men into closer union."²⁵ Howards vertrouwen in 'public spirit' en 'mutual confidence' als bindmiddel voor de samenleving gaan terug op zijn kennis van de kolonie Hopedale, waar Howard in belangrijke mate zijn inspiratie opdeed voor het tuinstadmodel (zie hoofdstuk 2): persoonlijke contacten, solidariteit, vertrouwen, wederzijdse hulp en vrijwillige vereniging van de leden vormden de basis van de samenleving in die kolonie.²⁶

De oriëntatie op de waarden en normen van Hopedale betekent in essentie een oriëntatie op de traditionele samenleving. In een traditionele samenlevingswijze vormen wederzijdse hulp en vertrouwen de grondslag van de interactie tussen mensen; zonder strakke regels, zonder hiërarchie, liefst helemaal zonder handhavingsapparaat, en met een grote mate van democratie en eigen verantwoordelijkheid.

Een reeks van auteurs staat ter beschikking om de grondslag van de interactie tussen mensen uit te diepen. In de studie *Senior en Stad* waarop Kees Dignum in 1997 promoveerde is een inventarisatie opgenomen van auteurs die dit thema behandelen.²⁷ Zij vergelijken de interactie tussen mensen in een traditionele samenleving met die in een moderne samenleving. De grote lijn in de studies van deze auteurs is de verschuiving van territoriale bindingen naar categoriale bindingen. In de traditionele samenleving zijn mensen gebonden aan hun territorium, in de moderne samenleving verwatert die binding en komt er een binding aan instituties voor in de plaats, die niet territorium-gebonden meer zijn.

Vóór de Tweede Wereldoorlog tonen de voornaamste auteurs die zich met het thema bezighouden, Wirth, Park en Burgess (de 'Chicago school'), zich bezorgd over de negatieve effecten van de genoemde verschuiving. Het oppervlakkig worden en verwateren van territoriale binding leidde volgens hun tot vereenzaming, desintegratie en deviant gedrag. Het verlies van de hechte woongemeenschap op buurtniveau zou leiden tot een verlies aan sociale controle; het zelfregulerend vermogen van buurten en wijken zou teloor gaan.

In de naoorlogse periode borduurt een groot aantal auteurs voort op dit thema. Uit Engeland zijn bekend de studies van Wilmott & Young, Newby & Bell en Frankenberg; uit Duitsland de studies van König en Bahrdt; uit Amerika de studies van Webber, Warren,

Gottschalk, Lofland, Stein en Redfield. Ook Nederland liet zich niet onbetuigd, met studies van Constandse, Groenman, Van Doorn, Gadourek, Grünfeld en Zijderveld.

De auteurs van na de Tweede Wereldoorlog kijken minder negatief tegen het transitieproces aan dan de vooroorlogse. Sommigen tonen zich ermee ingenomen omdat het verwateren van territoriale binding emancipatie zou bevorderen: mensen krijgen de kans zich te ontworstelen aan de knellende banden van de lokale samenleving waar zij in opgesloten zaten. Zij kunnen het zwaartepunt van hun sociale interactie vrijelijk verleggen naar elders. De buurt houdt nog wel betekenis, maar voornamelijk als expressie van status en leefstijl, veel minder als kader voor sociale interactie. Uit de genoemde rij van auteurs is een selectie gemaakt om het tuinstadmodel nader te verdiepen: Gottschalk, Lofland, Wirth, König en Grünfeld.

In zijn publicatie *Communities and Alternatives* (1975) verheldert Shimon Gottschalk het onderscheid tussen communale organisaties, zoals die bij de traditionele samenleving met zijn territoriale bindingen behoort aan de ene kant, en formele organisaties, zoals die bij de moderne samenleving met zijn categoriale bindingen behoort.²⁸ In de communale organisatie (traditionele samenleving) is het enige machtsmiddel overredingskracht, terwijl de formele organisatie (moderne samenleving) naast overredingskracht ook geschreven normen kent en een apparaat met sanctiemogelijkheden om die normen te handhaven. In communale organisaties (traditionele samenlevingen) zijn mensen volgens hem verbonden door 'generalized co-operation' (medewerking op brede, vanzelfsprekende basis en zonder er iets voor terug te willen hebben), terwijl in een formele organisatie (moderne samenleving) de mensen met elkaar verbonden zijn door een contract dat de breedte van de samenwerking afbakt.

Lyn Lofland werkt met een vergelijkbaar begrip: 'generalized reciprocity'.²⁹ Deze manier van omgaan met elkaar acht zij typerend voor het 'parochial realm'. Daarmee bedoelt zij de persoonlijke netwerken die mensen onderhouden via hun buurt, hun kennissen en hun werk. In dat soort netwerken vraagt men geen geld voor een dienst en verwacht men voor een dienst ook niet meteen een wederdienst. Dat kan omdat er een vertrouwensbasis tussen de mensen is. Lofland onderscheidt het 'parochial realm' van het

'public realm', waar passanten onbekenden voor elkaar zijn of elkaar alleen vanuit een specifieke interesse opzoeken. In het 'public realm' gaan mensen formeel met elkaar om en vragen elkaar wél geld voor een dienst; daar ontbreekt een vertrouwensbasis.

Voor diensten die mensen elkaar uit vanzelfsprekende solidariteit leveren maakt R.E. Pahl (zie eerdere paragraaf) in zijn typologie van werk een aparte categorie: 'social solidarity work'. Burenhulp wordt geboden op basis van solidariteit, de helper hoeft er niet direct wat voor terug; ook wanneer de tegenprestatie op langere termijn uitblijft, heeft de hulpactie altijd nog nut gehad, maar dan als bijdrage aan de instandhouding van de lokale samenleving. In formele organisaties (moderne samenlevingen) daarentegen gaat men met specifieke mensen relaties aan en zijn acties gebaseerd op ruilbaarheid ('voor wat hoort wat; en liefst meteen afrekenen'). Instandhouding van vriendschap en van de lokale samenleving speelt niet of nauwelijks een rol als motief tot actie.

In communale organisaties (traditionele samenlevingen) omschrijft Gottschalk de interactie als 'freewheeling', in formele organisaties (moderne samenlevingen) is de interactie aan regels verbonden, die men bij voorkeur in een contract vastlegt.

In dit verband levert naast Gottschalk ook Louis Wirth bruikbare inzichten, neergelegd in zijn artikel 'Urbanism as a way of life'.³⁰ Wirth onderscheidt de traditionele samenleving met zijn 'rurale eenvoud' van de moderne samenleving met zijn 'urbane complexiteit'. De traditionele samenleving steunt op gewoonte- en vriendschapsbanden, ondersteund door buurtorganisaties. De moderne samenleving steunt op zakelijke banden en competitie; buurtorganisaties zijn afwezig. In de moderne samenleving kent men de medemens slechts in één rol. Wirth noemt dit verschijnsel 'rolsegmentatie'. Hoe moderner de samenleving, hoe versnipperder de netwerken die een mens opbouwt rondom de verschillende rollen die hij speelt. Wanneer de rolsegmentatie tot in het extreme is doorgevoerd, overlappen deze netwerken elkaar nergens. Binnen elk netwerk kennen de leden elkaar dan uitsluitend in de specifieke rol die men binnen dit netwerk speelt. Dit leidt tot oppervlakkigheid in de sociale contacten tussen mensen. In de traditionele samenleving echter kent men de 'hele mens'. Netwerken overlappen, contacten kunnen persoonlijk

worden en er kan een vertrouwensbasis gaan ontstaan. Regels voor de interactie zijn niet meer nodig, contracten hoeven niet te worden gesloten; als er iets mis zou gaan, weet men elkaar wel te vinden.

Het tuinstadmodel wilde de lokale samenleving schikken naar een traditionele samenlevingswijze, waar het merendeel der bewoners vertrouwen en solidariteit als belangrijke waarden delen. In een samenleving waarin bewoners vertrouwen en solidariteit als belangrijke waarden delen, is de kans op normafwijkend gedrag klein, zo veronderstelt Howard. Tekenend is dat hij in de begroting voor de exploitatie van de tuinstad bij de post 'politie' vermeldt dat de kosten van politiezorg bescheiden zullen blijven. Hij gaat ervan uit dat de tuinstad een type publiek aantrekt dat de wetten en normen zal respecteren ('Law abiding people').³¹ De veldwachter die er zat toen het gebied nog volledig platteland was kan blijven zitten, het korps behoeft na de verstedelijkingsgolf die het land overspoelt (30.000 inwoners erbij) niet of nauwelijks uitbreiding volgens Howard. Tevens gaat Howard ervan uit dat de inwoners zelf, via een referendum, zullen kiezen geen alcohol te schenken in horecagelegenheden. Alcohol ziet hij als een van de grootste veroorzakers van normoverschrijdend gedrag, dus die oorzaak zou dan alvast zijn weggenomen.

Om de kans op gedeelde waarden en normen zo groot mogelijk te laten zijn, zou een homogene groep de beste basis bieden. Hoe homogener de groep, des te groter de kans dat men elkaar vindt op gemeenschappelijke waarden en normen. Het tuinstadmodel is op dit punt echter tweeslachtig. Enerzijds wil het homogeniteit omdat daarmee het gewenste zelfbestuur makkelijker en met minder risico's realiseerbaar is dan bij heterogeniteit. Anderzijds wil het heterogeniteit omdat daarmee pas van een werkelijke complete samenleving sprake is.

Dit dilemma tekent zich scherp af in de tuinstadbeweging. In de Angelsaksische landen was de samenleving in de tuinstad heterogeen, maar kwam het zelfbestuur niet uit de verf. In Duitstalige landen daarentegen stond zelfbestuur juist voorop, maar leidde dit tot homogenisering. Coöperaties bestonden in de praktijk uit homogene groepen naar leefstijl en status, die er niet uit zichzelf toe kwamen aansluiting te zoeken met andere coöperaties.

Op dit dilemma is in de naoorlogse sociologische literatuur doorgeborduurd door onder meer de

Nederlandse auteur F. Grünfeld, in diens publicatie *Habitat and Habitation*.³²

Grünfeld heeft kwantitatief onderzoek gedaan naar de vraag of er een samenhang bestaat tussen de bevolkingssamenstelling van een wijk en de mate waarin burensociale contacten onderhouden. Ook bekeek hij de relatie tussen de bevolkingssamenstelling en de woonsatisfactie. De uitkomsten waren: hoe homogener de bevolkingssamenstelling, des te frequenter de sociale interactie, dus hoe hoger de integratiegraad; en hoe hoger de integratiegraad, des te hoger de woonsatisfactie.

Grünfeld toonde daarmee dus aan dat de bevolkingssamenstelling de woonsatisfactie beïnvloedt via de sociale interactie: mensen wonen ergens prettig, mede omdat zij prettig contact met de burens hebben. Daarnaast toonde hij ook een direct verband tussen de bevolkingssamenstelling en de woonsatisfactie aan. Mensen appreciëren een buurt die hun eigen status en leefstijl weerspiegelt; los van het gegeven of zij hun burens ooit spreken.

SAMENHANGEN MET ANDERE DIMENSIES

Er is een samenhang tussen de samenlevingsdimensie en de bestuursdimensie. Het bestuursmodel van Howard gaat ervan uit dat verantwoordelijkheid voor bestuurstaken over kleine, zelfbesturende organisaties versnipperd kan worden (zie vorige paragraaf). Voor dit type zelfbestuur zijn betrokkenheid en integratie een noodzakelijke voorwaarde. Ontbreken deze, dan zal het niet lukken om bewoners bereid te vinden om op vrijwillige basis werkte verrichten in de vele kleinschalige, zelfbesturende en meebesturende organisaties die in het 'diagram of administration' opgenomen zijn.

Betrokkenheid en integratie bevorderen zelfbestuur, maar omgekeerd bevordert zelfbestuur ook betrokkenheid en integratie. Oorzaak en gevolg zijn hier niet te onderscheiden, het gaat erom dat er een wisselwerking tussen de dimensies bestaat.

SAMENVATTEND

Howard wil een groep mensen in de tuinstad huisvesten die tezamen alle rangen en standen vertegenwoordigen; een groep mensen die consensus heeft over elementaire waarden en normen, en die een actief publiek leven instandhoudt; een werkelijk complete samenleving op lokale schaal.

De waarden en normen die tuinstadbewoners met

elkaar delen zijn geschoeid op traditionele leest: wederzijdse hulp, persoonlijk contact, solidariteit en vertrouwen. Die waarden zijn noodzakelijk om bestuur en bedrijvigheid op coöperatieve en democratische wijze te kunnen organiseren, zoals Howard wil. Wordt de samenleving geschoeid op moderne leest, dan komt individualiteit in de plaats van solidariteit en wordt vertrouwen vervangen door een contract. Dan verdwijnt het perspectief voor een coöperatieve en democratische opzet van bestuur en bedrijvigheid en kan men met grootschalige, hiërarchische bedrijfsvormen beter uit de voeten.

Er is een samenhang tussen de bestuursdimensie en de samenlevingsdimensie. Betrokkenheid en integratie bevorderen zelfbestuur, maar omgekeerd bevordert zelfbestuur ook betrokkenheid en integratie. Hier blijkt een interne spanning in het model te zitten. Enerzijds is homogeniteit wenselijk, omdat daarmee zelfbestuur realiseerbaar is. Anderzijds is heterogeniteit wenselijk, omdat daarmee een werkelijke lokale samenleving gecreëerd wordt.

In de eerdere hoofdstukken kwam die spanning al aan het licht (zie hoofdstuk 2 en 3): in de Angelsaksische landen was de lokale samenleving heterogeen, maar kwam het zelfbestuur niet uit de verf. In Duitstalige landen stond zelfbestuur juist voorop, maar gebeurde dit in kleine, homogene groepen. Daardoor ontstond niet de breed samengestelde bevolking die het ideaal van een complete samenleving op lokale schaal kon benaderen.

Dimensie 'ruimtegebruik'

BASIS

De slechte hygiënische toestanden waarin bewoners van industriële metropolen eind vorige eeuw terecht waren gekomen, waren de directe aanleiding voor het ontstaan van de tuinstadbeweging. In hoofdstuk 2 is dit uitvoerig beschreven. Howard zelf noemt verbetering van de volksgezondheid als belangrijkste tastbare doelstelling van zijn tuinstadmodel: "Its object is to raise the standard of health and comfort", zegt hij in *Garden Cities of To-morrow* (ook geciteerd in hoofdstuk 1). Voor een deel waren de onhygiënische toestanden terug te voeren op ruimtegebrek in en om de woning. Door de gebrekkige ventilatie hoopten stof,

vocht en ziektekiemen zich in de bedompte kamers op. Gevolg was een grote kans op infectieziekten, waarvoor met name kinderen vatbaar waren. Méér leefruimte en bewegingsvrijheid voor bewoners, zowel in de woning zelf als in de woonomgeving, was een belangrijk uitgangspunt voor het tuinstadmodel. Howard wil de bewoners van de tuinstad toegang geven tot een ruime woning met tuin, in een omgeving met gezonde lucht en schoon water. Daarnaast wil hij in de wijdere omgeving, maar nog wel op loopafstand, parken en recreatiegebieden kunnen aanbieden. Hij typeert dit met de bewoordingen "bright homes and gardens", "pure air and water", en "Fields and parks of easy access".

De leefruimte en bewegingsvrijheid die Howard wil aanbieden blijkt bij analyse van het ruimtelijk model concreet uit de volgende kenmerken van het model:

- Alle woningen hebben een eigen tuin; de kavelgrootte is gemiddeld 250 vierkante meter. De woningdichtheid komt niet boven de 25 woningen per hectare.
- Er is binnen de bebouwde kom voorzien in twee parken: het 'central park' van 52 hectare en de 'Grand Avenue', die een rondlopend park van 60 hectare vormt. Deze parken beslaan tezamen 27% van het totale verstedelijkte gebied. De loopafstand naar het park is voor elke bewoner van de tuinstad kleiner dan 250 meter. Een deel van de bewoners heeft zelfs de keus uit twee parken binnen een straal van 250 meter van de woning. Het 'central park' wordt omzoomd door het Crystal Palace, waarin een wintertuin is ondergebracht die het bewoners mogelijk maakt om ook in 'the most doubtful of weathers' van groen te genieten.
- Naast het aanbod van groen in de bebouwde kom, in de vorm van parken en een wintertuin, biedt het model een gemakkelijk toegankelijk groengebied rond de bebouwde kom: 'Fields and parks of easy access'. In totaal beslaan deze 'fields and parks' een oppervlakte van 2000 hectare. Howard stelt zich voor dat het ommeland van de tuinstad, ook al is het grotendeels bestemd voor (agrarische) functies die niet publiek toegankelijk zijn, te beschouwen is als één groot park, van 2000 hectare. Ook dit park ligt op loopafstand van alle woningen: maximaal 700 meter.

UITWERKING

De hypothese dat een lagere woningdichtheid en een grotere bewegingsvrijheid tot een betere volksgezondheid zou leiden, heeft onderbouwing met liefst kwantitatief onderzoeksmateriaal. Voor dat doel is Carl Flügge als referentie-auteur geselecteerd. Flügge was rond de Eerste Wereldoorlog professor en directeur van het Hygiënisch Instituut van de Universiteit van Berlijn. In zijn publicatie *Grossstadtwohnungen und Kleinhaussiedlungen* maakt hij vergelijkingen tussen de gezondheidstoestand van bewoners van plattelandsdorpen respectievelijk van huurkazernes in de grote steden.³³

Hij doet dat op basis van algemene gezondheidsstatistiek en lokale studies van vakgenoten, waaraan hij waar nuttig eigen observaties toevoegt. De meeste referenties van Flügge zijn afkomstig uit Duitsland, op enkele plaatsen citeert hij ook buitenlands onderzoek, bijvoorbeeld uit Engeland. Hij stelt zich kritisch op tegenover onderzoekers die wat hem betreft al te gemakkelijk causale verbanden leggen tussen de eigenschappen van de woning/woonomgeving en de gezondheidstoestand van de bewoners. Hij betoogt dat de inkomenspositie en de leefgewoonten interveniërende variabelen zijn, die foute interpretaties van statistiek tot gevolg kunnen hebben. Wanneer er bijvoorbeeld een statistisch verband tussen woonruimte en sterfte gevonden wordt (hoe kleiner de woon- en leefruimte per bewoner, hoe groter de sterfte) dan hoeft dat niet per se door die kleine woning veroorzaakt te worden, het kan ook zijn dat in de kleinste woningen de armste gezinnen wonen, die het minste geld hebben om zich behoorlijk te voeden. Niet de woning, maar het lage inkomen is dan de bepalende factor. Ook kunnen leefgewoonten, zoals ventilatiegedrag en netheid in de woning de gezondheid sterk beïnvloeden. Bewoners van precies hetzelfde woningtype in hetzelfde woonblok kunnen dan toch een aanmerkelijk verschillende gezondheidstoestand te zien geven.

Flügge signaleert dat veel auteurs deze interveniërende variabelen niet constant (kunnen) houden en daardoor tot foute conclusies komen of in ieder geval een te sterke invloed toeschrijven aan de invloed van de woning/woonomgeving op de gezondheid.

Ondanks deze kritische opstelling tegenover de statistiek en de onderzoekers die ze hanteren komt Flügge tot duidelijke conclusies.

Allereerst blijkt er in zijn tijd een waarneembaar verschil te bestaan in gezondheidstoestand tussen de bevolking in grote steden respectievelijk op het platteland. Dat verschil blijkt niet uit de cijfers voor de algemene sterfte, want die wijken nauwelijks van elkaar af, maar uit de geschiktheid van rekruten voor militaire dienst. Op het platteland is die 57%, in steden gemiddeld 49%, en in Berlijn, dat toen al meer dan een miljoen inwoners had, zelfs maar 31%.³⁴ Ook was er een klein, maar systematisch optredend verschil in lichaamslengte en borstomvang: bij de jeugd die op het platteland was opgegroeid was deze 1-3% groter dan bij de jeugd die in de grote steden was opgegroeid. Flügge stelt dat deze verschillen niet aan de kwaliteit van de woning of aan de leefruimte in de woning toegeschreven kunnen worden. Op het platteland kwam overbewoning en een slechte woningkwaliteit (stof, vocht, slechte ventilatie, oververhitting in de zomer) in gelijke mate voor als in de woonkazernes in de grote steden. Het verschil is volgens Flügge te verklaren door een betere voeding (op het platteland is makkelijker aan verse melk en groenten te komen, ook voor huishoudens met lage inkomens) en door het meer in beweging zijn in de buitenlucht. In de omgeving van de woonkazernes is nauwelijks ruimte om veilig en plezierig te spelen, op het platteland is die ruimte er wel.

Flüggés hardste conclusie ligt in de relatie tussen volksgezondheid en de leefruimte in de woonomgeving: "De woningdichtheid en het wonen in hooggelegen etagewoningen, dat de grotestadsbewoners rijkelijk verblijf en beweging in de buitenlucht onmogelijk maakt, is als hoofdoorzaak voor de verslechtering van hun constitutie aan te merken."³⁵

Flügge bespreekt expliciet het tuinstadmodel en constateert dat dit uit oogpunt van volksgezondheid aanmerkelijk beter voldoet dan woonkazernes in de grote steden, alleen al omdat er in de tuinsteden veel meer leefruimte en bewegingsvrijheid in de directe woonomgeving geboden wordt, en de woningen zo'n gemakkelijke uitloopmogelijkheid hebben (eigen tuin, bewoners hoeven nauwelijks trappen op en af). Flügge ziet daarnaast als voordeel van tuinsteden, mits deze werkelijk volgens het oorspronkelijke model op een semi-agrarische economie gebaseerd zijn, dat bewoners automatisch veel beweging in de buitenlucht krijgen bij het bewerken van hun moes-

tuinen en akkers, en dat zij zich met de productie van hun land gezond kunnen voeden.³⁶

Voor een maximaal effect op de gezondheid moeten echter ook de woningen zelf aan gezondheidscriteria voldoen (daglichttoetreding, isolatie van vloeren en wanden, ventilatiemogelijkheden), moet overbewing worden voorkomen, moeten de wegen in de tuinstad behoorlijk verhard zijn (anders komt er straatstof in de woningen) en moet de afvalafvoer goed geregeld zijn. Wanneer de tuinstadwoningen het op die criteria slecht zouden doen, zou het effect van de bewegingsruimte in de omgeving teniet kunnen worden gedaan, zo stelt Flügge.

Hoe men zich zo'n ruim opgezette, gezondheidsbevorderende leefomgeving voor kan stellen, wordt helder in het werk van Raymond Unwin, architect en tijdgenoot van Flügge. Unwin is als tweede referentie-auteur voor deze paragraaf geselecteerd. Unwin doet geen moeite de hypothese over de relatie tussen woningdichtheid en gezondheid kwantitatief te onderbouwen. Het essay waaraan onderstaand materiaal ontleend wordt, draagt de ietwat tendentieuze titel *Nothing gained by overcrowding*.³⁷ Unwin betoogt, onderbouwd met verkavelingsschema's, diagrammen en kosten/baten berekeningen, dat woonmilieus in lage dichtheid (rond 25 woningen per hectare) een grotere toekomstwaarde en een hogere gebruikswaarde hebben dan woonmilieus met een hoge dichtheid (rond 50 woningen per hectare). Hij bepleit het bouwen in lage dichtheid niet alleen om gezondheidsredenen, maar ziet ook op andere vlakken voordelen, zoals de ontmoetings-, speel- en groenfunctie. Unwins berekeningen leiden tot het inzicht dat bij het opvoeren van de dichtheid met een percentage x , de maat van de individuele kavels met een percentage $x + y$ afneemt.

Een voorbeeld: bij een twee maal zo hoge dichtheid worden de kavels drie maal zo klein.

De bewoner levert dus veel meer in dan de projectontwikkelaar er extra aan verdient. Oorzaak van het niet met elkaar in de pas lopen van dichtheid en kavelgrootte is de benodigde hoeveelheid verharding. Bij een hogere dichtheid moeten op een kleinere oppervlakte meer woningen ontsloten worden. De straten liggen dichter op elkaar. Bij het woonmilieu met hoge dichtheid is 33% van het terrein nodig voor verharding, zo berekent Unwin, terwijl dit getal bij een woonmilieu in lage dichtheid op 15% ligt (steeds uit-

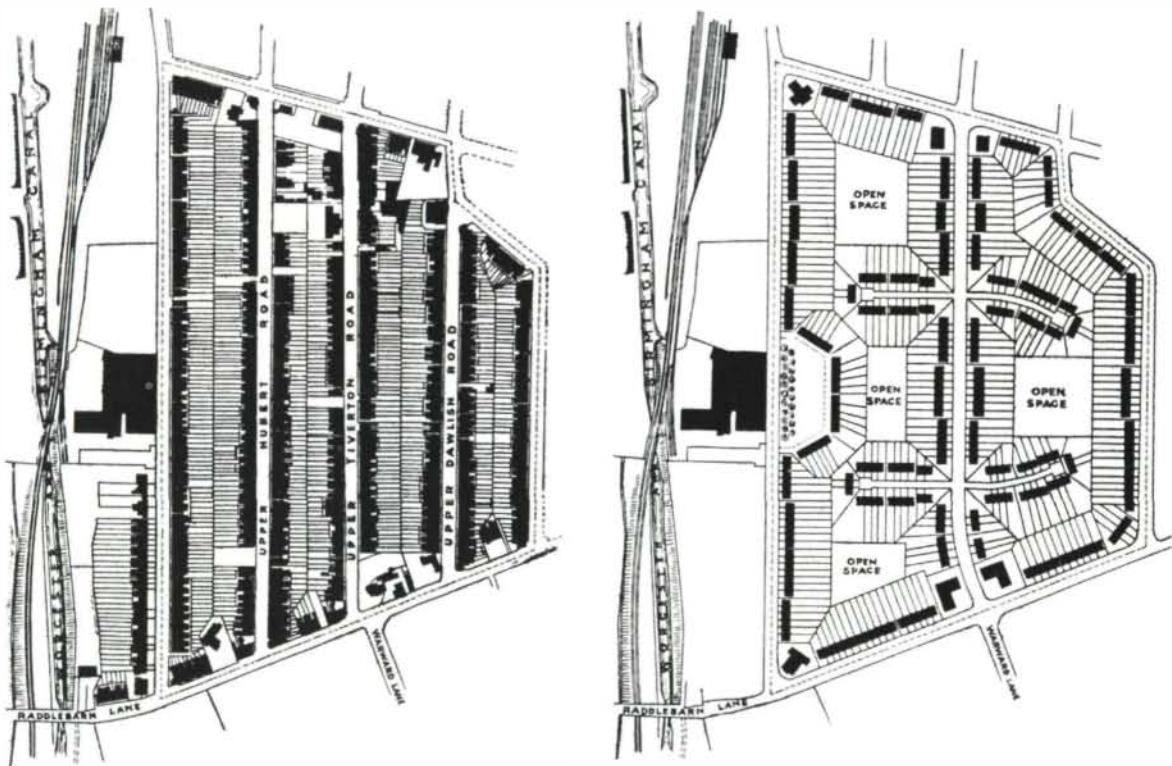
gaande van de eengezinswoning als enig toegepaste woningtype; met gestapelde woningbouw kunnen deze verhoudingen anders liggen). Unwin illustreert zijn berekeningen met een verkavelingsvoorbeeld waarin twee plan-alternatieven voor dezelfde locatie naast elkaar gezet zijn. Hij halveert in dit voorbeeld de woningdichtheid door de blokdiepte te verdubbelen. Daardoor ontstaan grotere kavels, komen er tussen de blokken aantrekkelijke ruimten te liggen (die bijvoorbeeld als speelplek voor kinderen kunnen worden ingericht) en kan een meer gevarieerde verkaveling worden gemaakt. Behalve de straat als ruimtetype kunnen er ook hoven en pleinen in het plan worden opgenomen. Bij hoge dichtheid zijn dit soort ruimten niet fatsoenlijk in te passen in het ontwerp, en valt er vrijwel niets anders van te maken dan een aaneenschakeling van smalle straten. Plan 2 (het rechtermodel) biedt per woning tweemaal zoveel openbare ruimte. Daarvan kan bovendien 30% (de binnenterreinen vormen samen een aanzienlijk deel van de totale openbare ruimte) desgewenst een groene inrichting krijgen. Bij het linkermodel is dat 0%: alle openbare ruimte is verhard omdat hij nodig is voor de ontsluiting van de woningen.

Unwin pleit voor het bouwen op plaatsen waar de grond goedkoop is, dus voor een sterke suburbanisatie. De lagere dichtheid zou dan kostenneutraal gerealiseerd kunnen worden.

Unwin vergelijkt de kosten van grond en verharding voor twee bouwlocaties: een locatie met dure grond, waar in hoge dichtheid gebouwd wordt, en een locatie waar de grondprijs tweemaal zo laag is, waar in lage dichtheid gebouwd wordt. Hij komt met zijn berekening tot de conclusie dat de kosten per woning voor grond en verharding in beide projecten even hoog uitkomen. Omdat de locatie met de lage dichtheid een veel betere kwaliteit biedt (grotere kavels, meer speelruimte, meer variatie) is de prijs-kwaliteitsverhouding van projecten in lage dichtheid op goedkope grond aanmerkelijk gunstiger dan van projecten in hoge dichtheid op dure grond.

SAMENHANGEN MET ANDERE DIMENSIES

Leefruimte (vertaald in een woningdichtheid die niet boven de 25 woningen per hectare uitkomt) is niet alleen nodig voor de toetreding van licht, lucht en zon, maar ook om over grond te beschikken die kan

Verkavelingsvoorbeeld Unwin: twee plan-alternatieven voor dezelfde locatie

worden bestemd tot moestuin. Voor de semi-agrarische bestaanswijze die het tuinstadmodel kenmerkte waren moestuinen, boomgaarden en volkstuinten nodig. In het Engelse model lagen deze gronden in de groene gordel rond het bebouwde gebied, maar in het Duitse model waren deze aan de woningen gekoppeld (privé-moestuinen) en moest daarvoor dus binnen de bebouwde kom ruimte worden gemaakt. Er is een aanzienlijke overlap tussen de ruimte- en de groendimensie. Groen vraagt ruimte, en omgekeerd, wanneer er ruimte is, vraagt deze om een zinvolle en aangename (groene) invulling. In de volgende paragraaf wordt dit verder uitgewerkt.

König en Unwin zien een samenhang tussen de ruimtedimensie en de samenlevingsdimensie.

René König ziet een verband tussen 'nabijheid' en 'integratie'. In grote lijnen geldt: hoe groter de nabijheid, hoe hoger de integratiegraad; echter onder de voorwaarde, dat de privacy van bewoners gewaar-

borgd is. Wanneer bewoners te dicht op elkaars lip zitten, gaan zij zich voor elkaar afsluiten. Om het begrip 'nabijheid' meetbaar te maken, brengt König onderscheid aan tussen 'functionele afstand' en 'fysieke afstand'.³⁸ De 'fysieke afstand' is het werkelijke aantal meters. Die maat acht König echter minder bepalend voor de integratie dan de 'functionele afstand'. Deze laatste maat wordt bepaald door de afstand tussen de voordeuren en het beloop van wandelroutes in de buitenruimte. Wanneer de entrees en de wandelroutes zo liggen dat burens elkaar ontmoeten bij het weggaan en binnenkomen, ontstaat er vanuit het ruimtegebruik een impuls voor integratie. De functionele afstand is dan kleiner dan de fysieke afstand. Wanneer daarentegen de entrees aan verschillende kanten van het blok liggen en wandelroutes elkaar niet kruisen, is de fysieke afstand groter dan de functionele afstand. Je woont weliswaar naast elkaar, maar je komt elkaar haast nooit tegen.

König observeert dat architecten aan nabijheid en stedenbouwkundige vormgeving nogal eens een belangrijke invloed toekennen op het ontstaan van persoonlijke contacten en integratie. König meent dat architecten de rol van het ontwerp sterk overschatten. Volgens hem spelen ruimtelijke variabelen slechts een bescheiden rol in het integratieproces. Culturele factoren (overeenkomstige interesses, overeenkomstige waarden en normen) zijn daarin volgens hem aanzienlijk belangrijker.

Een voorbeeld van een architect die aan ruimtelijke variabelen een grote invloed op de integratie toekent is de eerder behandelde Raymond Unwin.³⁹ Unwin laat in het ontwerpvoorbeeld zien dat bij bouwen in hoge dichtheden lange, smalle straten worden gemaakt en binnenterreinen volledig verkaveld zijn in privé-tuinen. Noch aan de voorkant, noch aan de achterkant zijn openbare speel- en ontmoetingsruimten te maken voor de bewoners. Alle ruimte is verkaveld óf verhard ten behoeve van de ontsluiting. Bij een tweemaal zo lage dichtheid daarentegen ontstaan er mogelijkheden om zowel aan de voorzijde als aan de achterzijde openbare ruimten te ontwerpen met een hoge speel- en ontmoetingswaarde. Door de vormgeving daarvan en de oriëntatie van entrees op de ruimten kan de ontwerper de functionele afstand tussen woning en openbare ruimte kleiner maken dan de fysieke afstand en zo de integratie een extra handje helpen. Unwin brengt het principe van König dus in praktijk: verklein de afstand, maar behoud de privacy.

Peter Hall snijdt de samenhang tussen de ruimtedimensie en de bestuursdimensie aan.⁴⁰ In het model voor de hoogbouwstad, waarin de bestuurswijze 'top-down' is, bepalen architecten (en hun opdrachtgevers) wat goed is voor de bewoners. Deze kunnen bij de uitvoering van de opdracht keuzes maken, bijvoorbeeld over de bouwvorm en de woningdichtheid, die de bewoner zelf nooit zou hebben gemaakt wanneer hem inspraak in het ontwerp was gegund. Hall stelt dat bewoners in de hoogbouwstad door toedoen van de architect zijn opgezadeld met een situatie waarin de woningen dicht opeen gepakt zijn en weinig uitloopmogelijkheden bieden. Het is een bouwvorm die zowel de privacy als de bewegingsvrijheid belemmert.

Hij stelt het tuinstadmodel daar diametraal tegenover. In het tuinstadmodel hebben bewoners medezeggenschap over de bouwvorm en de woningdicht-

heid. Het resultaat is een ruimtelijke situatie waarin de dichtheid zodanig gekozen is dat bewoners vrije keuze hebben burenccontacten aan te gaan dan wel zich daaraan juist te onttrekken. Bovendien biedt deze zelfgekozen bouwvorm in de tuinstad (eengezinswoningen met eigen tuin, niet gestapeld) uitloopmogelijkheden en bewegingsvrijheid.

SAMENVATTEND

Het gaat in de ruimtedimensie hoofdzakelijk om de woningdichtheid en de bouwvorm.

De norm is de eengezinswoning met eigen tuin in een dichtheid van 25 woningen per hectare. Dit biedt bewoners leefruimte in en om de woning, met een gunstig effect op de volksgezondheid.

In Howards model strekt de doelstelling voor het scheppen van leefruimte zich verder uit dan de ruimte in en om de woning. Hij voorziet ook in parken en toegankelijke groene ruimte in de bredere omgeving. Die ruimte is toch noodzakelijk voor de semi-agrarische bestaanswijze; het effect ervan op welzijn en gezondheid van de bewoners van de tuinstad, dat bereikt wordt door dit groengebied tevens een recreatieve functie toe te kennen, is een welkom neveneffect. De overlap tussen recreatieruimte en ruimte voor agrarische bedrijvigheid impliceert dat er een samenhang is tussen de ruimte- en de groendimensie. Daarnaast is er een samenhang tussen de ruimte- en de samenlevingsdimensie. De ruimtedistributie beïnvloedt de mogelijkheden voor sociale contacten tussen bewoners.

De gehanteerde norm voor de woningdichtheid in het tuinstadmodel (25 woningen/ha) betekent onderlinge nabijheid van burens, maar zonder dat mensen op elkaars lip zitten; dat is gunstig voor de integratie. Het nabijheidseffect wordt versterkt door de 'functionele afstand' tussen burens zo klein mogelijk te maken. De ontwerper kan daarvoor zorgen: woningen, entreedeuken en routes zo veel mogelijk richten op één gemeenschappelijke buitenruimte; dat bevordert de persoonlijke contacten tussen bewoners. Tuinstadontwerpers zoals Raymond Unwin hebben dit principe uitgewerkt en via publicaties gepropageerd.

Dimensie 'groenvoorziening'

BASISUITGANGSPUNT

Groen is in het tuinstadmodel een productiefactor: de bestaanswijze van de bewoners leunt mede op de agrarische sector (zie paragraaf 'Dimensie "bestaanswijze"'). Dat wil niet zeggen dat elke vierkante meter groen in de tuinstad automatisch productief gemaakt wordt. In het oorspronkelijke model ligt er een scherp onderscheid tussen groen in de stad en groen om de stad. Het groen in de stad is siergroen, het groen om de stad is er voor de productie. Het Angelsaksische tuinstadmodel ontwikkelde zich in de praktijk hoofdzakelijk tot een parkmodel. De productieve groene gordel werd weggelaten, in omvang sterk beperkt of parkachtig behandeld. In de tuinstadvariant die zich in de Duitstalige landen ontwikkelde daarentegen, diende het groen vrijwel uitsluitend een productiedoel; niet alleen het groen om de tuinstad, maar ook het merendeel van het groen in de tuinstad had een produktiefunctie. Beide varianten beoogden naast het hoofdoel tevens een educatief doel: bewoners op te voeden tot een leefwijze in harmonie met de natuur. De groene leefwijze was een voornaam onderdeel van het gemeenschappelijke waarden- en normenpakket.

UITWERKING

Het productiemodel zoals dat zich in Duitstalige landen ontwikkelde verdient nadere uitdieping omdat het aan de economische basis van de tuinstad ligt: de tweeledige bestaanswijze, industrie én landbouw. Het model in de Duitstalige landen komt voort uit de verenigingen voor het beheer van volkstuincomplexen, 'Schrebergärten' genoemd.

Een beknopte historische schets verduidelijkt deze ontwikkeling.

De kwartiermaker van de Schreberbeweging was Ernst Hauschild (1808-1866), directeur van een middelbare school in Leipzig.⁴¹ Deze belegde in 1864 in zijn school een grote ouderraad met het doel steun te verwerven voor de oprichting van een kinderspeelplaats. Dit initiatief sloeg aan: er werd een vereniging opgericht waar zich in een maand tijd bijna 250 ouders bij aansloten. Achtergrond van het succes was dat in het toenmalige Duitse opvoedingssysteem de nadruk erg eenzijdig lag op geestelijke ontwikkeling. De wens om ook aandacht aan lichamelijke ontwikke-

ling te besteden, werd onder de ouders van de leerlingen breed gedragen. De vereniging werd 'Schreberverein' genoemd, ter nagedachtenis aan de kort daarvoor overleden Daniel Schreber.⁴² Een jaar later kon de Schreberverein de eerste 'Schreberplatz' ingebruiknemen. Nadat deze voorziening drie jaar als speelplaats had gefunctioneerd, werden op voorstel van de leraar Karl Gesell aan de rand van de speelplaats plantperken aangelegd. Daarmee werd beoogd de lichamelijke ontwikkeling van kinderen te stimuleren door ze tuinwerk te laten doen. De kinderen verwaarloosden de tuinen echter, waarop de ouders zich genoodzaakt zagen in te grijpen. 'Kinderbeete' werden 'Familienbeete'. Er ontstond behoefte het eigen familieperk te omzomen met een hek of haag, er werden fruitbomen aangeplant en er werden houten onderkomens voor slecht weer gebouwd. Het model voor het later ook in Nederland zo bekend geworden volkstuincomplex was geboren. Dat dit model ontwikkeld is vanuit een speelvoorziening voor kinderen, weet nu bijna niemand meer.

Het kinderspel gebeurde op vaste tijden en stond onder streng toezicht van vrijwilligers. Er waren 'Oberhelfer', 'Helfer' en 'Unterhelfer' aangewezen om het spelen te begeleiden.

Naast de speelbegeleiding werden georganiseerde natuurwandelingen voor kinderen aangeboden, konden kinderen van verenigingsleden korting op kaartjes voor het zwembad krijgen en werd er voor weinig geld melk verstrekt. Kinderen van armen kregen gratis melk. De 'Schreberplatz' werd om die reden ook wel 'Milchkolonie' genoemd.

Een auteur die het verschijnsel 'Schrebergärten' en de verspreiding daarvan over Duitsland nauwkeurig documenteert, is Leberecht Migge. Omdat Migge in de praktijk als groenontwerper werkte en regelmatig publiceerde over zijn ervaringen en ideeën ten aanzien van de groenvoorziening in de stad, is hij uitstekend geschikt om te selecteren als referentie-auteur voor deze paragraaf. In zijn handboek *Gartenkultur des 20en Jahrhunderts* presenteert Migge cijfers en feiten over de Schreberbeweging in enkele tientallen grote en middelgrote Duitse steden.⁴³ Daaruit blijkt dat ook in andere steden dan Leipzig de activiteiten van Schrebergärtenverenigingen veel verder strekten dan alleen het beheer van het tuinencomplex annex speelplaats. Er waren zelfs verenigingen die ver buiten de

stad waar zij gevestigd waren actief waren. Zij zorgden voor de aanleg van vakantie- en kuuroorden voor lichamelijk zwakke kinderen in natuurgebieden op afstand van de stad. Zij organiseerden van daar uit ouderavonden en educatieve wandelingen in het omringende landschap. In de wintermaanden legden zij ijsbanen aan en wierpen zij zich op handvaardigheidsonderricht, dat binnenshuis kon plaatsvinden.

Migge woonde en werkte aanvankelijk in de Noordduitse kunstenaarskolonie Worpswede (bij Bremen), waar hij de kleinschalige, op ecologische principes gestoelde modelkolonie Sonnenhof had opgezet.⁴⁴ In 1929 werd Migge door Ernst May naar Frankfurt gehaald om uitwerking te geven aan de 'groenpolitiek' van deze stad.⁴⁵ Hij werkte daartoe een theoretisch model uit voor de zelfvoorzienende stad, met een gesloten ecologische kringloop. Zijn voornaamste drijfveer daarvoor was de bestaanszekerheid die een semi-agrarische bestaanswijze bood aan de burgers. Hij maakt aannemelijk dat de industriële metropool mensen sterk afhankelijk had gemaakt van conjunctuurschommelingen in de industrie. In de relatieve stabiliteit van de agrarische sector zocht hij een tegenwicht waarmee burgers zelf (dus zonder tussenkomst van de overheid of een andere instantie) in staat worden gesteld het nadelige effect van een conjunctuurdaling in de industrie te kunnen neutraliseren. Migge maakte concreet wat Howard in zijn tuinstadmodel slechts als globale schets aangaf. Stad en platteland waren door Howard weliswaar innig met elkaar verbonden, maar het bleven economisch gescheiden werelden. De plattelanders leefden van hun agrarische bedrijven en de stedelingen leefden van hun werk in de industrie of de dienstverlening in de stad.

Migge daarentegen gaf een concreet programma van eisen om de gesloten ecologische kringloop vorm te geven. Dit programma bestaat uit een breed scala van productieve groencategorieën waarin stad en land daadwerkelijk economisch geïntegreerd zijn. Er is bij Migge geen scheiding meer tussen agrarische en stedelijke bedrijvigheid, alle stedelingen die daarvoor kiezen kunnen een (additioneel) inkomen verwerven in de agrarische productie. En dat gold voor alle leeftijden: in Migges tuinstad zijn er individuele moestuinen en volkstuincomplexen gericht op de volwassen tuinstadbewoner, en schooltuincomplexen gericht op de kinderen. Migge wilde schooltuincom-

plexen een vèrgaande vorm van zelfbestuur geven, waardoor zowel de tuinbewerking als de coöperatieve organisatievorm kinderen al met de paplepel ingegoten werden.⁴⁶ Migge arrangeerde daarmee het huwelijk tussen stad en platteland tot en met de bruiloftsmars.

SAMENHANGEN MET ANDERE DIMENSIES

De groendimensie is sterk verstrengeld met andere dimensies in het tuinstadmodel.

In de uitwerking van het Schrebermodel en het kringloopmodel van Migge zijn alle eerder besproken dimensies aangeroerd. Het sterkst is de samenhang met de *bestaansdimensie*. Het feit dat het tuinstadmodel kiest voor een semi-agrarische bestaanswijze impliceert automatisch dat de dimensie bestaanswijze sterk overlapt met de dimensie groenvoorziening. Het model verplicht tot de keuze om de groene ruimte grotendeels in te richten voor productiedoeleinden. Wanneer de keuze gemaakt wordt om deze productiefunctie geheel of gedeeltelijk binnen de bebouwde kom onder te brengen, is er tevens een samenhang tussen de *ruimtedimensie* en de groendimensie. De ruimte die nodig is voor het productiegroen, bepaalt in belangrijke mate de woningdichtheid. Echter, ook wanneer niet voor het productiemodel gekozen wordt maar voor het parkmodel limiteert de groenvoorziening de woningdichtheid. Het groen zal een minimummaat en oppervlakte moeten hebben, wil het werkelijk uit de verf komen. Groen is in het tuinstadmodel nooit de resultante van de ruimtelijke inrichting, maar vormt het vertrekpunt. Er blijken verder samenhangen te bestaan tussen de groendimensie en de *bestuursdimensie*. Volkstuincomplexen waren zelfbestuurd, de organisatievorm was coöperatief en democratisch. Ook de samenhang met de *samenlevingsdimensie* is aan de orde. Door de activiteiten in de 'Schrebergärten' maken kinderen zich op jonge leeftijd de natuurwaarden eigen, die een belangrijk bestanddeel vormen van het gemeenschappelijke waarden- en normenpakket, dat de tuinstadsamenleving bindt. Door deze homogeniteit in waarden en normen wordt de integratie bevorderd. Hier is sprake van een wisselwerking. Het belang van natuurwaarden in de cultuur die de tuinstadbewoners bindt, bevordert goed gebruik van groenvoorzieningen.

Dimensie 'vormgeving'

BASIS

Howard schetst in zijn beschrijvingen van de tuinstad een beeld van royale stedelijke avenues die naar een centraal plein leiden, waar de stedelijke publieke voorzieningen liggen; alle voorzieningen zijn aanwezig die nodig zijn om de levendigheid en het culturele niveau van een stad van 30.000 inwoners te benaderen.

Howard zoekt naar een vormgeving die orde en rust geeft, en een zorgvuldige plaatsing van voorzieningen die de (loop)afstanden voor bewoners zo kort mogelijk doet zijn. Howards oplossing voor dat probleem is een zuiver geometrische radiale stad, waarin enkele groene publieke ruimten liggen (de Grand Avenue en het Central Park) die voor een stad van 30.000 inwoners verhoudingsgewijs zeer groot zijn; zij passen eerder bij een stad van 300.000 inwoners. Howards voorkeur voor de grootstedelijke maat en schaal van de publieke ruimte is niet vreemd, want zijn referentie is onder meer de planmatige opzet van de stad Washington, waarvan de ruimtelijke opzet en het straatbeeld hem bevalt.⁴⁷ Zijn anti-referenties zijn de chaos van Londen en de straten van de standaard Amerikaanse gridstad, die hij als karakterloos bestempelt. Zowel Londen als Washington vormen een grootstedelijke referentie; ook uit de naamgeving van de straten en pleinen in zijn model (Boulevard, Avenue, Central Park) blijkt die oriëntatie op de grote stad.

Wie echter nu in de vakwereld van planners en ontwerpers "tuinstad" zegt, roept een geheel ander beeld op: romantisch, schilderachtig, slingerende lanen, besloten pleintjes en hofjes, poortjes, kleine blokjes woningen met puntdaken, folkloristische architectuur en ambachtelijk materiaalgebruik. De grootstedelijke oriëntatie heeft plaatsgemaakt voor de schaal en de romantiek van het dorp. Die omslag in schaal en vormgeving hebben Unwin en Parker in de eerste tuinstad, Letchworth, geïntroduceerd en in Hampstead verder uitgewerkt (zie hoofdstuk 2); en die vormgeving is de standaard geworden voor het tuinstadontwerp.

UITWERKING

De achtergronden van de romantische vorm waarin het tuinstadmodel zijn uitdrukking vond worden onder meer verklaard door de kunsthistorica Françoise

Choay. In haar boek *L'urbanisme, utopies et réalités, une anthologie* geeft zij een analyse van een groot aantal verstedelijkingsmodellen, waaronder ook het tuinstadmodel.⁴⁸ Daardoor is Choay uitstekend geschikt als referentie-auteur voor deze paragraaf.

In haar denkraam hanteert Choay een tweedeling tussen verstedelijkingsmodellen die in de industrialisatie kansen zien en modellen die daarin voornamelijk bedreigingen zien.

In de eerste groep zijn de modellen toekomstgericht en noemt zij deze 'progressistisch', in de tweede groep zijn de modellen gericht op het herstellen van een verloren geraakte cultuur van de kleine middeleeuwse ambachtsstad. Modellen in deze groep noemt zij 'culturalistisch'. Als derde categorie onderscheidt Choay het 'naturalisme'; deze categorie bevat slechts één model.⁴⁹ Het tuinstadmodel valt vanzelfsprekend in de groep 'culturalistische' verstedelijkingsmodellen.

Choay hanteert een aanmerkelijk engere definitie van 'cultuur' dan Talcott Parsons (zie paragraaf 'Vooraf'). Parsons verstaat er het totale pakket van normen en waarden onder dat een samenleving bindt. Choay echter definieert 'cultuur' als de normen en waarden die in een samenleving gangbaar zijn voor esthetiek en productiewijze. In de middeleeuwse samenleving werden deze normen en waarden gesteld door de kunsten en ambachten. De essentie van tuinsteden is bij Choay dat de ontwerpers ervan een omgeving trachten te scheppen waarin de kunsten en ambachten van de kleinstedelijke samenleving uit de middeleeuwen zouden herleven.

De architecten die Howards model concretiseerden tot een ruimtelijk ontwerp, zoals Unwin en Parker, sympatiseerden met de Arts and Crafts-beweging die rond 1860 ontstond. Toonaangevende figuren in de beweging waren John Ruskin (1818-1900) en William Morris (1834-1896), die beiden kunstenaar en cultuurcriticus waren. De beweging zette zich af tegen de naar haar oordeel onbevredigende esthetische kwaliteit van massaproducten die de industrie voortbracht. De industrie verdrong volgens hen de ambachten en stelde daarvoor in de plaats niets dan lelijkheid. De beweging wilde allereerst bij het grote publiek herwaardering doen ontstaan voor handwerk, decoratie en vormgeving uit het pre-industriële tijdperk. Zij gaf daartoe publicaties uit en organiseerde tentoonstellingen van decoratief en ambachtelijk geproduceerd

materiaal voor stoffering en inrichting van woningen. De ideologie van de beweging gaat echter verder dan die eerste tastbare doelstelling. Om de kwaliteiten van het leven van weleer te bereiken gaan Ruskin en Morris ervan uit dat het mogelijk moet zijn om het tijdsbeeld dat zij als ideaal zagen, de pre-industriële samenleving, terug te halen en tot nieuw leven te wekken. Als middel daartoe zien zij een terugkeer tot de vormgeving van die tijd. De bijbehorende stedelijke cultuur zou dan vanzelf volgen. Ruskin en Morris werkten dus vanuit een beeld terug naar een maatschappijmodel, te weten de lokale samenleving bepaald door de middeleeuws-stedelijke cultuur van kunsten en ambachten. De kunst in hun ideaalmodel moest een kunstvorm zijn die vanuit mensen zelf komt. Morris: "Als de kunst, die nu ziek is, moet leven en niet moet sterven, dan zal hij in de toekomst moeten komen van het volk, bestemd moeten zijn voor het volk en gemaakt moeten zijn door het volk". "Deze kunst", leidt Choay hieruit af, "is gelieerd aan de traditie en kan zich alleen ontwikkelen door tussenkomst van een ambachtsman." Er was in de middeleeuwse samenleving nauwelijks een scheiding tussen kunst en productie. Het begrip 'ambacht' dekte beide. Morris ziet dat als een waarde die in het industriële tijdperk moest worden prijsgegeven.

Op het niveau van de woninginrichting liet de Arts and Crafts-beweging zien hoe die waarde weer kon worden teruggewonnen, op het niveau van de woning zelf echter nog niet.

Die stap werd door Unwin en Parker in hun ontwerpen voor Letchworth Garden City en Hampstead Garden Suburb wél gezet; Ruskin en Morris maakten dat overigens geen van beiden meer mee.

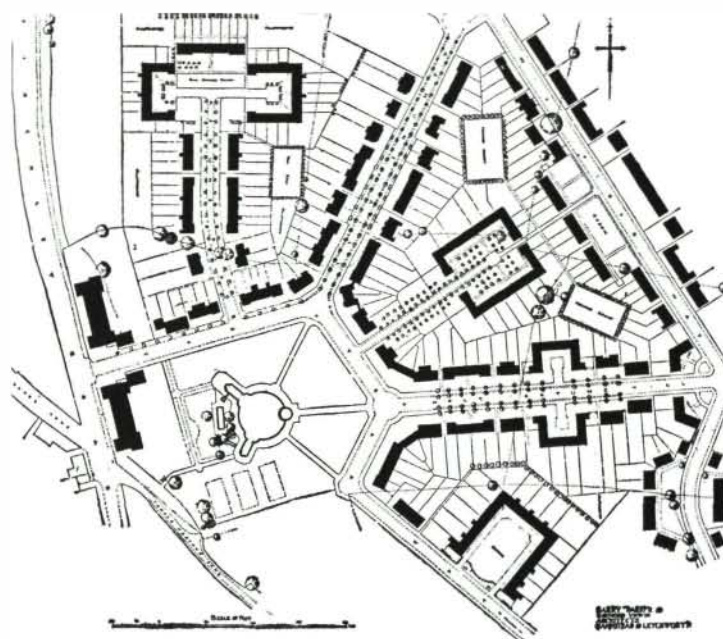
Unwin en Parker kozen voor de ontwikkeling van Letchworth en Hampstead een woningtype dat de terugkeer naar traditie en ambacht optimaal weer Spiegelde: de cottage, het alleenstaande, landelijke boerderijtje. Dit archetype verwees overduidelijk naar de cultuur van kunsten en ambachten en kende als geen ander type een individuele verschijningsvorm.

Unwin en Parker ontwierpen een verkaveling met een groen karakter die als een skelet diende, dat met cottages werd ingevuld. Het groene karakter van de verkaveling harmonieerde met de landelijkheid van de cottage-architectuur. Het skelet voorzag voor de doorgaande wegen, die naar het middelpunt van de

tuinstad leidde, in kaarsrechte Avenues; daarin volgden Unwin en Parker het model van Howard. Alle andere straten, die geen doorgaande functie hadden, verschilden radicaal met de hoofdassen. Het waren korte, gebogen straten met een intiem en besloten karakter, of - liever nog - 'closes'. Dat waren, zoals de naam al suggereert, ruimten met een besloten karakter. 'Closes' waren in de Middeleeuwen straten die aan het begin en aan het eind afgesloten waren door een overbouwning. Ze waren wel doorgankelijk, maar visueel vormden ze een afgesloten geheel. Unwin en Parker modelleerden dit ruimtetype voor toepassing in de tuinstadverkaveling tot woonhoven, die meestal slechts vanaf één kant toegankelijk waren, en waaromheen 10 tot 50 woningen gegroepeerd waren. Het cottagetype werd in die verkavelingen gemodelleerd tot rijtjeswoning of twee-onder-een-kapwoning.

Choay stelt dat Unwin en Parker hun stedenbouwkundige ontwerpprincipes mede baseerden op het invloedrijke werk *Die Stadtebau nach seinen Kunstlerischen Grundsätzen* van Camillo Sitte.⁵⁰ Sitte ageert tegen de 'ingenieurs-stedenbouw', waarin rooilijnen slechts bepaald worden door functionele eisen van snelverkeer en bouwproductie. Choay ziet Sittes werk als een handboek om de stedelijke ruimte weer zijn verblijfs- en ontmoetingsfunctie terug te geven.

Sitte propageert een vormgeving en inrichting van de stedelijke ruimte waarin, zoals Choay het omschrijft, "optimale condities zijn geschapen voor de intensiteit en de verveelvoudiging van interpersoonlijke contacten". Sitte schrijft dat "daarvoor gerust een offer gebracht mag worden aan de pure esthetiek". Sitte doelt met 'pure esthetiek' op monumentale composities van stedelijke assen en pleinen die met pompeuze gebouwen zijn omzoomd, zoals de Wiener Ring. Als belangrijkste middel om optimale condities voor menselijk contact te scheppen propageert Sitte het principe van de afgesloten zichtlijn. Een visuele impressie die volkomen begrensd is scheidt betere condities voor menselijk contact dan een impressie die zich verliest in het oneindige. De 'close', de verkavelingsvorm die Unwin en Parker veelvuldig toepasten in hun tuinstadontwerpen, voldoet inderdaad perfect aan het uitgangspunt om de condities voor menselijk contact te optimaliseren. Er is een gemeenschappelijke buitenruimte in de vorm van een besloten woonstraat of woonhof, die uitnodigt tot verblijf

Verkavelingsvoorbeeld: uitsnede van Unwin en Parkers plan voor Hampstead Garden Suburb
 Schaal 1:5000. Doorgaande straten leiden recht naar het doel. Alle overige openbare ruimten hebben de vorm van 'closes' (woonhoven).

en contact. De gemeenschappelijkheid en de ontmoetingskansen worden vergroot door alle voordeuren aan de publieke ruimte te situeren, en niet alleen de voordeuren, maar ook de nevenentrees. Ontsluitingspaden naar de achtertuinen komen vaak via een poortje in het midden van het blok op dezelfde gemeenschappelijke buitenruimte uit. Wandelroutes worden daardoor gebundeld en naar het gemeenschappelijke territorium gericht. Unwin doet er alles aan om wat König noemt de 'functionele afstand' zo klein mogelijk te maken.

Dit wordt het duidelijkst door Unwin zelf te citeren. In zijn handboek voor tuinstadontwerpers, *Town planning in practice*, bepleit Unwin het ontstaan van 'communities of interdependent people', waarin sprake is van 'clearly defined classes' en 'definite relationships'.⁵¹ Uit deze typeringen blijkt de hang naar de verloren geraakte overzichtelijkheid van de samenleving in de kleine middeleeuwse stad, die typerend is voor de aanhangers van de 'Arts and Crafts'-beweging.

Unwin realiseert zich dat die overzichtelijkheid ook op andere wijze dan alleen via het ontwerp een handje geholpen moet worden. Unwin zette ook organisa-

torische middelen in. Unwin besteedt hier in zijn handboek een apart hoofdstuk aan.⁵² Daarin propageert hij opdrachtgeverschap voor groepen bewoners, 'Tenant Societies'. Zo'n groep, die zich vormde vóór de start van de bouw, droeg gezamenlijk het opdrachtgeverschap voor de realisatie van één of meer hoven, straten of blokken; vergelijkbaar met de 'Genossenschaft' in Duitstalige landen (zie hoofdstuk 3), maar met het verschil dat het eigendom al na enkele jaren overging naar de individuele bewoners en dus niet in de vereniging zou blijven. Met dit organisatieprincipe werd de homogeniteit binnen bouwclusters bevorderd; er zouden zich groepen vormen, die bij voorbaat al gemeenschappelijke interesses, waarden en normen zouden hebben; en die gemeenschappelijkheid zou door het gezamenlijk opdrachtgeverschap nog worden versterkt.

Bovendien zag Unwin in het gezamenlijk opdrachtgeverschap nog een ander voordeel: het stelt bewoners in staat gemeenschappelijke voorzieningen te realiseren waar ieder lid van de gemeenschap plezier van heeft en die er nooit zouden komen wanneer bewoners individueel opdrachtgever voor hun woning

Modellering van het cottage-type tot rijtjeshuis

zouden zijn (en evenmin wanneer commerciële projectontwikkelaars de huizen zouden bouwen).

Unwin doelt met zijn gemeenschappelijke voorzieningen op voetpaden, plantsoenen, speelplaatsen, tuinhuisjes, volkstuinterreinen, boomgaarden, was- en badhuizen, bibliotheek, ontmoetingsruimte, eetruimte en centrale keuken.⁵³ Dit type voorzieningen zou ook bijdragen aan de gemeenschappelijkheid en de integratie. Zo komt het aantal integratiebevorderende factoren uit op vier:

- Selectie van homogene groepen per straat, blok of hof;
- Gemeenschappelijk opdrachtgeverschap (contact door samenwerking en overleg);
- Gemeenschappelijke voorzieningen met elkaar delen (contact door ontmoeting en samen zorgen voor onderhoud en exploitatie);
- Woningen richten op een centrale buitenruimte (ontmoetingskansen verhogen, buitenruimte tot gemeenschappelijk territorium maken).

SAMENHANGEN MET ANDERE DIMENSIES

Er is in het tuinstadmodel geen dimensie die zo nadrukkelijk met andere dimensies samenhangt als de

vormgevingsdimensie. De tuinstadontwerpers dachten via de vormgeving een sociale en culturele utopie te helpen verwezenlijken: de terugkeer naar de overzichtelijke samenleving van de middeleeuwse stad, waar interpersoonlijke contacten de basis van de omgang met elkaar vormden en het ambachtelijke handwerk de norm stelde voor esthetiek en productiewijze.

De vormgevers kennen zichzelf als het ware 'macht' toe om de maatschappij te kneden naar een bepaald model. Het tuinstadmodel is daarin overigens beslist niet uniek. Choay geeft verschillende, vaak nog veel krassere voorbeelden van modellen waarin het maatschappijmodel 'gekneed' werd via de vormgeving. Een nog wat breder overzicht van dit soort modellen is opgenomen in *Op zoek naar de ideale stad* van L.A. de Klerk.⁵⁴

Een van de meest opvallende voorbeelden, die door beide auteurs behandeld wordt, is de 'Phalanstère', een model dat ontwikkeld was door Fourier en Considérant, al in de pre-industriële periode (rond 1840).

Het maatschappijmodel van de Phalanstère was een associatie die zich afsplitste van de stad en een geïsoleerd, autarkisch bestaan voortzette op het platteland. De ontwerpers wilden met de vormgeving afdwingen

dat mensen zich volledig zouden voegen naar het collectief van de associatie. De functies werden ondergebracht in grote, paleisachtige gebouwen, die opgesteld stonden in rigide, geometrische opstellingen. De architect zag het zo dat de mensen niet 'woonden' in de gebouwen, maar er 'verbleven'.⁵⁵ Zij lieten het individu volledig opgaan in het collectief.

SAMENVATTEND

Te stellen dat de vormgeving een uitdrukking is van het maatschappijmodel, is in het geval van de tuinstad niet helemaal juist. Eerder het omgekeerde is het geval: de vormgeving determineert het maatschappijmodel. Vanuit het beeld van romantiek en ambachtelijkheid wilden de ontwerpers terugwerken naar de verloren geraakte samenlevingswijze zoals die in de kleine stad in de Middeleeuwen bestond. Die strategie stond voorop in het ontwerp van de tuinstad als geheel. Door besloten verkavelingen te maken met gemeenschappelijke openbare ruimten, en door collectieve voorzieningen in het programma op te nemen, bevorderden de ontwerpers bovendien de integratie op de schaal van het woonblok. Op die kleine schaal werden de persoonlijke en vertrouwelijke omgangsvormen gekweekt die de basis vormden van de tuinstadcultuur; 'cultuur' in de zin van het gemeenschappelijke waarden- en normenpakket, waardoor de inwoners van de tuinstad zich met elkaar verbonden voelden.

Selectie van verworven inzichten voor het analysemodel

Een reeks van auteurs kwam in voorgaande paragrafen voor het voetlicht om te helpen het inzicht in Howards tuinstadmodel te verdiepen. Dat voedt de behoefte aan een overkoepelend overzicht van verworven inzichten die een directe bijdrage leveren aan het te construeren analysemodel. Deze inzichten worden in het onderstaande beknopt beschreven. De beschrijvingen zijn ook (verkort) weergegeven in een schema.

• **Bestaanswijze.** De auteurs die hier direct bruikbare inzichten leveren zijn Pahl en Badelt. Pahl laat de inbedding zien van typen werk in verschillende typen relaties, waarvan het coöperatieve relatietype voor het tuinstadmodel het meest van toepassing is.

Badelt laat zien dat werk dat is ingebed in een coöperatieve relatiestructuur, tevens de sociale integratie versterkt.

• **Bestuurswijze.** De auteurs die hier direct bruikbare inzichten leveren zijn Fennema, De Haan, Posch en Hall. Fennema laat zien dat werkelijke medezeggenschap een vorm van directe democratie vereist. Parlementaire democratie levert nooit werkelijke medezeggenschap onder brede lagen van de bevolking op, directe democratie daarentegen is daartoe wèl in staat. De Haan leert dat directe democratie mondige burgers nodig heeft. Mondigheid is geen vanzelfsprekendheid, het vereist soms eerst een emancipatieproces. Posch en Hall werpen licht op de samenhang tussen bestuurswijze en vormgeving: de vormgeving is een uitdrukking van de staatsideologie. Huurkazernes en hoogbouwwijken zijn uitdrukking van een centrale, top-down ideologie. Tuindorpen zijn uitdrukking van een decentrale, bottom-up ideologie.

• **Samenlevingswijze.** De auteurs die hier direct bruikbare inzichten leveren zijn König en Gottschalk. König leert dat de lokaal georganiseerde samenleving een grote mate van sociale integratie kent mits er sprake is van een zekere mate van gelijkwaardigheid en gelijkgestemdheid onder de bevolking. Is de bevolking op een of meer punten verdeeld dan staat dat de integratie in de weg. Gottschalk leert dat de waarden en normen in de tuinstad stelen op de traditionele samenlevingsvorm, waarin de omgangsvormen gebaseerd zijn op persoonlijk contact en wederzijds vertrouwen. Gottschalk maakt deel uit van een reeks van (hier niet opnieuw te noemen) referentie-auteurs, die op een vergelijkbare manier als Gottschalk dat doet, de traditionele en de moderne samenlevingswijze tegenover elkaar zetten.

• **Ruimtegebruik.** De auteurs die hier direct bruikbare inzichten leveren zijn Flügge en (opnieuw) König. Flügge leert dat de uitloopmogelijkheden van de woning (straat, tuin) de belangrijkste gezondheidsdeterminant van de woonsituatie is. Eengezinswoningen zijn op grond daarvan het aangewezen woningtype in de tuinstad. König leert dat de woningdichtheid voorwaardescheppend werkt voor de sociale integratie. Daarbij telt niet zozeer het werkelijke aantal meters tussen de huizen (de fysieke afstand), maar veeleer de functionele afstand: hoe

ver liggen de voordeuren uit elkaar, in hoeverre zijn looproutes van en naar de woningen op elkaar gericht dan wel op een centrale openbare ruimte.

- Groenvoorziening. De auteur die hier direct bruikbare inzichten levert is Migge. Deze leert ons dat het groen in en om de tuinstad op velerlei wijze productief te maken is, afhankelijk van de ligging van het terrein ten opzichte van stad en individuele woning. Een binnentuin achter de woning is geschikt als moestuin, terrein aan de stadsrand is

geschikt voor een kwekerij of volkstuintencomplex, een strook van het wijkpark is misschien de beste plek voor een schooltuinencomplex. Migge laat zien hoe deze verzameling afzonderlijke terreinen een ecologisch coherent geheel kan vormen. Migge leert dat groenproductie niet alleen doel op zich is maar ook middel, namelijk om te bereiken dat leven in harmonie met de natuur tot een belangrijke gedeelde waarde wordt in de tuinstad-samenleving. Die gelijkgestemdheid bevordert de sociale integratie.

Dimensie	Auteurs	Behandelt Specifiek het Tuinstadmodel	Behandelt Samenhangen Tussen dimensies	Geselecteerde inzichten
Bestaanswijze	Pahl	Nee	Nee	Typen werk in tuinstad ingebed in coöperatieve relatiestructuur
	Badelt	Nee	Ja: met samenlevingswijze	Coöperatieve relaties versterken sociale integratie
Bestuurswijze	Fennema De Haan	Nee Nee	Nee Nee	Medezeggenschap vereist directe democratie Medezeggenschap vereist mondigheid, mondigheid vereist soms eerst emancipatie
	Posch Hall	Ja Ja	Ja, Ja: met bestuurswijze	Bouwworm is uitdrukking van staatsideologie: hoogbouw is centralistisch en top-down, tuindorp is decentralistisch en bottom-up
Samenlevingswijze	König	Nee	Nee	Lokale samenleving kent hechte integratie mits sprake is van een zekere gelijkwaardigheid en gelijkgestemdheid
	Gottschalk e.a.	Nee	Nee	Waarden en normen in tuinstad stoelen op traditionele samenlevingsvorm
Ruimtegebruik	Flügge	Ja	Nee	Uitloopmogelijkheid woning is belangrijkste gezondheidsdeterminant van de woonsituatie
	König	Nee	Ja: met samenlevingswijze	Woningdichtheid schept voorwaarden voor sociaal contact; functionele afstand voor contact bepalender dan fysieke afstand.
Groenvoorziening	Migge	Ja	Ja: met bestuurswijze en samenlevingswijze	Groen productief maken op velerlei manieren, afhankelijk van ligging terrein t.o.v. stad en woningen Productie niet alleen doel maar ook middel: leven in harmonie met natuur wordt belangrijke gedeelde waarde in tuinstadsamenleving Productiegroen kan deels op coöperatieve wijze beheerd worden.
Vormgeving	Choay	Ja	Ja	Kunsten en ambachten stellen de norm voor esthetiek en productiewijze, daarmee brengt de vormgeving de samenlevingswijze van de kleine middeleeuwse stad terug
	Unwin	Ja	Ja: met samenlevingswijze	Sociale integratie bevorderen door het aanbieden van een keur aan speel- en ontmoetingsmogelijkheden in de openbare ruimte

Een deel van het productiegroen kan in coöperatief verband beheerd en bestuurd worden. Dat bevordert de participatie in het zelfbestuur en daarmee ook de sociale integratie.

- *Vormgeving.* De auteurs die hier direct bruikbare inzichten leveren zijn Choay en Unwin. Choay leert dat in de tuinstad de kunsten en ambachten de norm stellen voor esthetiek en productiewijze van de architectuur. Dat betekent variatie aanbrengen (elke woning een eigen verschijningsvorm) en ambachtelijke materialen gebruiken. De architect spiegelt zich daarbij aan de kleine middeleeuwse stad, met zijn overzichtelijke samenlevingsvorm. Unwin werpt licht op de macht van de architect om via de vormgeving de beleving en de gebruiksmogelijkheden van de woonomgeving te beïnvloeden. Door te voorzien in een keur van speel- en ontmoetingsmogelijkheden, in de directe nabijheid van de woning, bevordert de vormgever de sociale integratie.

Deze korte presentatie van verworven inzichten werkt door in het analysemodel, dat in paragraaf 'Conclusie' uit de bus rolt als eindresultaat van de verdiepingsslag die in dit hoofdstuk is gemaakt. Alvorens over te gaan naar het analysemodel, wordt eerst een overzicht van de gevonden samenhangen tussen de zes dimensies van het tuinstadmodel geboden.

Conclusie

Met behulp van de uitgevoerde literatuurstudie is een analysemodel voor tuinstadprojecten te construeren. In dit model zijn voor zes te onderscheiden dimensies doelen en middelen aan te geven die initiatiefnemers en ontwerpers van tuinstadprojecten hanteerden. In het model is het oorspronkelijke model van Howard te combineren met de praktijkuitwerking zoals die is aangetroffen in de Angelsaksische landen, respectievelijk de Duitstalige landen.

Het model is op de bestaans- en de bestuursdimensie uiterst progressief te noemen, zeker in de maatschappelijke context van 1900, door de verregaande medezeggenschap die het model gunde aan de inwoners, zowel in de organisatie van de bedrijvigheid als in de organisatie van het openbaar bestuur. In het verlengde van het voorgaande laat het model op de

samenlevingsdimensie een lokaal gerichte oriëntatie en een hoge integratiegraad zien.

De ruimtelijke dimensies sloten op het progressieve karakter van de sociale dimensies aan, zij het dat de tuinstadontwerpers voor de belichaming van de lokaal gerichte oriëntatie en de hoge integratiegraad niet voor een progressieve, maar voor een reactionaire aanpak kozen. Zij grepen zelfs terug op vormgevingsmiddelen uit de Middeleeuwen.

In de volgende twee hoofdstukken wordt een reeks Nederlandse projecten beschreven en geanalyseerd aan de hand van het ontwikkelde analysemodel. In hoofdstuk 5 betreft dat initiatieven van fabrikanten, in hoofdstuk 6 komen de initiatieven van woningbouwverenigingen en gemeenten aan bod. Wat namen deze initiatiefnemers van het model over? Is dat het progressieve bestuursmodel geweest, zoals dat in Duitstalige landen door initiatiefnemers (zij het op kleine schaal) in de praktijk werd uitgewerkt? Of waren het de reactionair getinte vormgevingsprincipes, die – al dan niet op voorspraak van de architecten die door de initiatiefnemers werden ingeschakeld – het Nederlandse model bepaalden?

Dimensies:			
BESTAANSWIJZE	BESTUURSWIJZE	SAMENLEVINGSWIJZE	
sociale orde	<p>doelen:</p> <p>zelfverzorging, onafhankelijkheid, brede bestaansbasis, kleinschalige bedrijfsvormen, benutting van grond voor landbouw</p> <p>middelen:</p> <ul style="list-style-type: none"> · eigen industriële werkgelegenheid, bij voorkeur een zelfvoorzienend industrieel systeem · kleinschalige land- en tuinbouwbedrijven in omgeving produceren voor de stad · coöperatieve bedrijfsvormen: medezeggenschap, winstdeling · productief maken van groen door moestuin- en kleinveehouderij, zowel individueel als in collectief beheerde moestuincomplexen · eigen winkelvoorzieningen, eigen markt 	<p>doelen:</p> <p>medezeggenschap, emancipatie</p> <p>middelen:</p> <ul style="list-style-type: none"> · collectief grondbezit, meeropbrengsten komen ten goede aan gemeenschap · gestructureerde vorm van medezeggenschap in beheer en bestemming van grond · collectief opdrachtgeverschap voor realisatie van woningbouw · kleinschalige, democratische organisatievormen · alle belangengroepen verenigd in eigen organisatie · alle belangenorganisaties vertegenwoordigd in bestuursmodel · limiteren van de bevolkingsomvang tot maximaal 32.000 inwoners 	<p>doelen:</p> <p>breed samengestelde bevolking (toegankelijk voor iedereen), lokale oriëntatie, hoge integratiegraad, omgangsvormen gebaseerd op persoonlijk contact en wederzijds vertrouwen, zelfregulering van normafwijkend gedrag</p> <p>middelen:</p> <ul style="list-style-type: none"> · menging van alle rangen en standen; · compleet aanbod van verenigingen op sportief en cultureel gebied, aanbod van accommodaties daarvoor · compleet programma van activiteiten en evenementen · organisatie en bestuur van activiteiten, verenigingen en accommodaties door deelnemers zelf · gezonde voeding en alcoholmatiging · groene opvoeding van kinderen (schooltuinen)

RUIMTEGEBRUIK	GROENVOORZIENING	VORMGEVING
ruimtelijke orde	<p>doelen:</p> <p>optimale benutting van groenvoorzieningen voor productiedoeleinden, woongenot, leven in harmonie met de natuur als belangrijke waarde</p> <p>middelen:</p> <ul style="list-style-type: none"> · ruime afstand tot bestaande grootschalige industriegebieden · schone industrie, transportmiddelen en aandrijfmachines · strenge zonering wonen ↔ industrie · benutting openbaar groen als sport- en speelvoorzieningen · benutting groen voor private en coöperatieve moestuinen (groen zo veel mogelijk productief maken) · groene inrichting van pleinen, straten, hoven en binnenterreinen 	<p>doelen:</p> <p>gestalte geven aan autonomie en lokale oriëntatie; integratie bevorderen; bevorderen dat leven in harmonie met de natuur een gedeelde waarde wordt, die de samenleving bindt; kunsten en ambachten de norm laten stellen voor esthetiek en productiewijze</p> <p>middelen:</p> <ul style="list-style-type: none"> · monumentale compositie van boulevards, centraal plein, openbare gebouwen en winkelgalerij · 'closes' (hofjesbouw) met gemeenschappelijke buiten ruimten, besloten karakter en een groene inrichting · variatie in woningtypen (geen herhalingsseffecten, die aan gemechaniseerde productiewijze refereert) · decoratieve, ambachtelijke architectuur ('cottage'-stijl)

Analysemodel voor tuinstadprojecten

5 Tuinstadprojecten van Nederlandse fabrikanten

Suikerbuurt, Hoogkerk (Groningen)

Beschreven fabrikanten-initiatieven

Agnetapark, Delft
Griendtsveen, De Peel
Tuindorp Ede Vooruit
Tuindorp Maarn
Tuindorp Haren
Treebeek-Haansberg, Brunssum
Tuindorp Elinkwijk en Zuilen I, Utrecht
Tuindorp Heyplaat, Rotterdam
Tuindorp 't Lansink, Hengelo

Tuindorp-bouw door Philips fabrieken te Eindhoven wordt in hoofdstuk 9 behandeld

cursief: ook onderzocht op huidige woonbeleving, zie hoofdstuk 7 en 8

Niet beschreven fabrikanten-initiatieven

Budel Dorplein
Halmbuurt/Suikerbuurt, Hoogkerk (Gr.)
De Hopel, Landgraaf
Musschemig, Heerlen
Beersdal, Heerlen
Terwinselen, Heerlen
De Kolonie, Landgraaf
Leenhof, Heerlen/Landgraaf
Heveadorp, Doorwerth
Snouck van Loosenpark, Enkhuizen (*)
Parkdorp Van Houten, Weesp (**)

(*) Dit betrof geen fabrikanteninitiatief, maar financiering vanuit een liefdadigheidsfonds¹

(**) Dit is een niet-gerealiseerd project²

Vooraf

Op dit punt van de studie wordt het vizier volledig op Nederland gericht. In twee hoofdstukken wordt een dwarsdoorsnede van Nederlandse tuinstadprojecten beschreven en geanalyseerd aan de hand van het model dat aan het eind van het vorige hoofdstuk is gepresenteerd.

Om de Nederlandse tuinstadprojecten in het juiste perspectief te zien, is het nuttig enig inzicht te hebben in de huisvestingssituatie van de Nederlandse bevolking rond 1900 en van het speelveld van partijen dat zich voor de verbetering van de huisvestingssituatie inzette.

De huisvestingssituatie, toentertijd treffend 'woningtoestanden' genoemd, was rond 1900 in Nederland niet wezenlijk beter of slechter dan in Engeland of Duitsland. Uit een statistisch overzicht dat in die tijd gepubliceerd is door een inspecteur van de Volkshuisvesting blijkt dat ongeveer 30% van de Nederlanders toen in veel te kleine woningen woonden; om de gedachten te bepalen: met meer dan vijf personen op één kamer.³

Aan die toestanden werd vanaf 1880 ook in Nederland iets gedaan door verlichte fabrikanten, vergelijkbaar met Lever en Cadbury in Engeland (zie hoofdstuk 2); de staat hield zich aanvankelijk afzijdig en wilde de woningbouw aan de marktpartijen overlaten. Er werd echter in de periode 1880-1900 steeds meer druk op de regering uitgeoefend om de slechte woningtoestanden aan te pakken, met als resultaat dat in 1901 de staat de Woningwet aannam. Vanaf dat moment kwamen ook woningbouwverenigingen en gemeenten als initiatiefnemers van woningbouwprojecten in het spel (zie

daarvoor het volgende hoofdstuk). Fabrikanten konden profiteren van de Woningwet en de daarbij behorende financieringsfaciliteiten. Voorwaarde was dan dat zij samen met de gemeente een woningbouwvereniging (of -stichting) op zouden richten. Nederlandse fabrikanten waren geïnspireerd door de tuinsteden en tuinstadachtige projecten die hun collega's in met name Engeland hadden gerealiseerd. Daaraan werd bekendheid gegeven door de Maatschappij tot 't Nut van het Algemeen.⁴ Deze organisatie gaf in 1906 de brochure 'Tuinsteden' uit, door J. Bruinwold Riedel en hield lezingen over het onderwerp. Er werden excursies naar voorbeeldprojecten in Engeland georganiseerd waaraan zowel architecten als fabrikanten - in hun rol als (toekomstig) opdrachtgever voor woningbouw - deelnamen. Ook waren er directe contacten tussen fabrikanten die bouwprojecten hadden gerealiseerd of die met plannen daartoe rondliepen. Door dit alles raakte het tuinstadmodel bij fabrikanten bekend en geliefd. Zo komt het dat de woningbouwprojecten van fabrikanten in de periode 1880-1930 voor het overgrote deel tuinstadprojecten zijn.

In dit hoofdstuk worden de tuinstadprojecten die fabrikanten (al dan niet in samenwerking met gemeenten) ondernamen beschreven en geanalyseerd. Het betreft een analyse op hoofdlijnen; een meer uitgebreide analyse wordt gegeven aan het eind van hoofdstuk 6, op het punt waar ook de projecten van woningbouwverenigingen en gemeentelijke woningbedrijven beschreven zijn.

De verzameling geselecteerde voorbeelden van fabrikanteninitiatieven omvat ongeveer de helft van het totaal aantal voorbeelden dat in deze studie is

gevonden. De lijst aan het begin van het hoofdstuk verschafte het overzicht van geselecteerde en niet-geselecteerde voorbeelden. Het achterhalen van voorbeelden van tuinstadprojecten en de gegevens daarover moest uit een veelheid van verspreide, vaak alleen lokaal beschikbare bronnen gebeuren. Er is tot op heden nog geen systematisch overzicht van Nederlandse tuinstadprojecten verschenen en evenmin is er (zoals in Duitsland, zie hoofdstuk 3) een overzicht van tuinstadprojecten uit de oprichtingstijd beschikbaar. Bij de selectie van te beschrijven voorbeelden is de bijdrage van het voorbeeld aan het inzicht in het tuinstadmodel het zwaarwegendste criterium geweest. Daartoe is een zo breed mogelijk scala van variantmodellen samengesteld. Tevens is een optimale spreiding van voorbeelden over het land nagestreefd en bevat de selectie naast bekende voorbeelden (zoals het Agnetapark in Delft en 't Lansink in Hengelo) ook een aantal minder bekende voorbeelden.

In een overzicht is een aantal kernegevens van de beschreven fabrikanteninitiatieven bijeengebracht. Uit de woningaantallen blijkt dat het schaalniveau van het oorspronkelijke tuinstadmodel, te weten een zelfvoorzienende stedelijke nederzetting van rond de 5000 woningen, in geen van de initiatieven werd gehaald. De gemiddelde projectgrootte, die uit de

tabel kan worden berekend, bedraagt 350 woningen. Daarom wordt in het vervolg van dit hoofdstuk niet van tuinstad, maar van tuindorp gesproken.

Er is met de volgende bronnen en methoden gewerkt:

- observaties ter plekke;
- gesprekken met bewoners en beheerders;
- literatuurstudie (monografieën, beleidsnota's, monumenteninventarisaties, jubileumboeken, tijdschriftartikelen, tentoonstellingsmateriaal; deels alleen plaatselijk beschikbaar);
- archiefstudie (correspondentie, notulenboeken, oorspronkelijke bouwtekeningen uit de archieven ter plaatse).

Elk voorbeeld heeft een eigen paragraaf. De volgorde van de voorbeelden is zodanig gekozen dat er een logische opvolging van variantmodellen naar bestuurswijze en samenlevingswijze ontstaat.

In de paragrafen 'Griendtsveen, De Peel' en 'Agneta-park, Delft' worden voorlopers van het tuinstadmodel behandeld, dat wil zeggen projecten die zijn gebouwd voordat Ebenezer Howard het tuinstadmodel publiceerde (1902). Deze variantmodellen worden gekenmerkt door een autoritaire en bevoogdende bestuurswijze; het zijn beheersingsmodellen. Het Peeldorp Griendtsveen en het Agnetapark in Delft fungeren hier als casus.

Project	Bouwjaar	Initiatief	Aantal won.	Aantal ha.	Dichtheid
Griendtsveen	1885-1901	fabr.	60	15	4
Agneta-park, Delft	1885	fabr.	80	4,7	17
Ede Vooruit	1920-1923	fabr.->wbv	300	15	20
Haren	1919-1925	fabr.->wbv	150 (224)	3,9	38
Maarn	1923	fabr.->wbv	75 (->95)	5,7	13 (->19)
Heyplaat, Rotterdam	1914	fabr.	300 (->900)	6,8	44
Treebeek-Haansberg	1916-1919	fabr.	1200	44,4	27
't Lansink, Hengelo	1909-1917	fabr.->wbv	300 (->800)	12	25
Zuilen, Utrecht	1913-1927	fabr.->wbv wbv (coöp)	690	7,2	40

Toelichting:

- 150 (224) = het aantal woningen bedroeg 150, de architect had echter een plan voor 224 woningen
- 75 (-> 95) = het aanvankelijke aantal woningen bedroeg 75, een latere uitbreiding bracht het aantal op 95
- fabr. = fabrikant was direct opdrachtgever
- fabr.->wbv = fabrikant richtte een woningbouwvereniging op die als opdrachtgever optrad
- wbv (coöp) = een woningbouwvereniging met een coöperatieve structuur trad als opdrachtgever op

Kernegevens tuinstadprojecten fabrikanten

In de paragrafen 'Ede Vooruit' en 'Projecten van de staatsspoorwegen in Haren en Maarn' worden projecten beschreven die gerealiseerd zijn toen de tuinstadbeweging al in volle bloei was, maar waarvan de oprichters voor wat de sociale kant betreft desondanks teruggrepen op het beheersingsmodel. De architecten gaven het project de vorm van een tuindorp, maar die vormgeving correspondeerde niet met de bestuurswijze en de samenlevingswijze.

De voorbeelden die behandeld worden in de paragrafen 'Tuindorp Heyplaat, Rotterdam' en 'Treebeek bij staatsmijn Emma', vertonen op een breed front overeenkomsten met het tuinstadmodel. De fabrikanten kozen bewust voor het model van een complete samenleving op lokale schaal, echter zonder medezeggenschap van bewoners.

De laatste twee voorbeelden, Tuindorp 't Lansink in Hengelo en Tuindorp Elinkwijk/Zuilen I in Utrecht, hebben zowel het complete samenlevingsmodel als een vorm van medezeggenschap van bewoners.

De beschrijvingen van de tuinstadprojecten zijn in de verleden tijd gesteld. Dit wil geenszins zeggen dat de beschreven situatie in de huidige tijd is veranderd of verdwenen. Integendeel, de meeste projecten zijn, al dan niet met verworven monumentenstatus, behouden gebleven. De huidige situatie is echter pas in hoofdstuk 7 en 8 aan de orde. In hoofdstukken 5 en 6 is de modelkeuze en -uitvoering in de oprichtingstijd het onderwerp; vandaar de keuze voor de verleden tijd. Terwille van de leesbaarheid zijn de projecten vooral feitelijk beschreven. De analyse gebeurt hoofdzakelijk aan het slot van het hoofdstuk, in de paragraaf 'Conclusie'.

Griendtsveen, De Peel

VOORAF

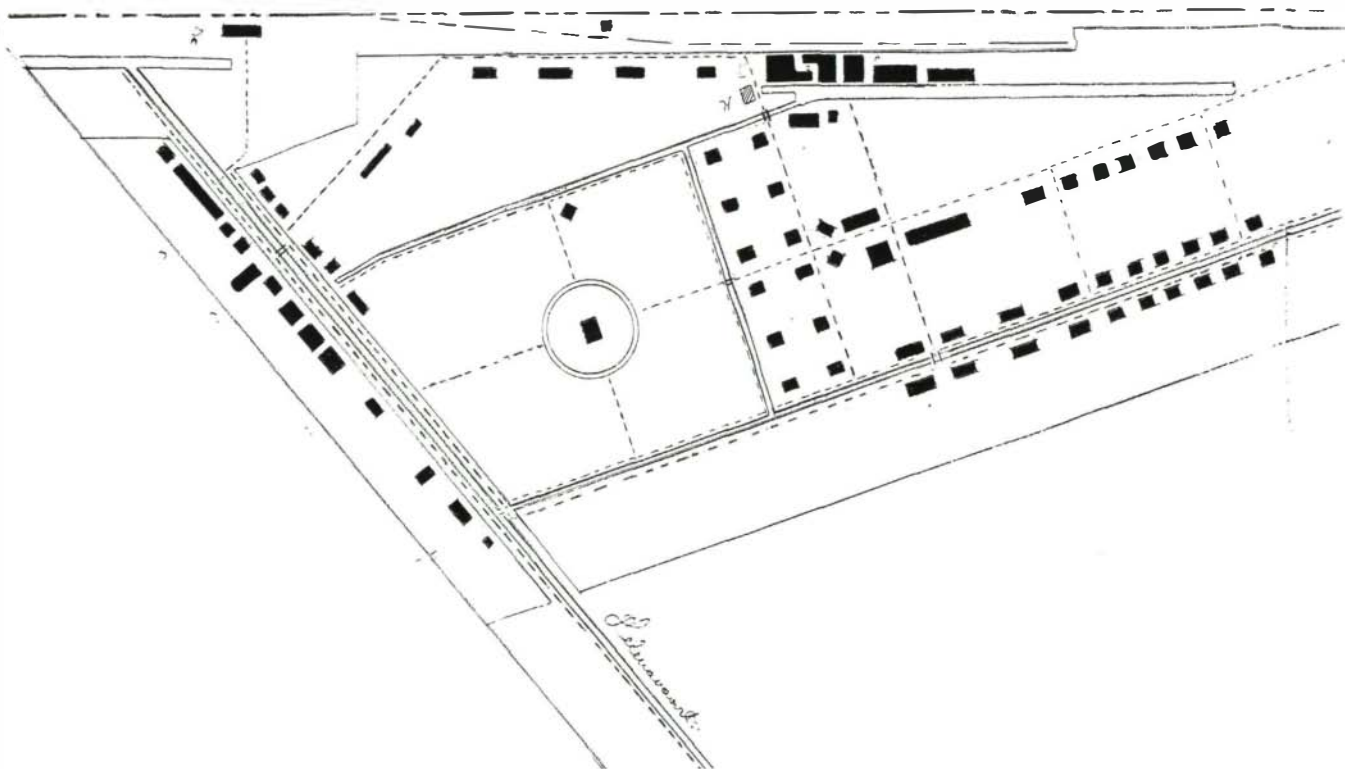
In de vroegste fabrikanteninitiatieven prevaleren de beheersing van het productieproces en de sociale orde boven de wens om een compleet samenlevingsmodel te willen oprichten. 'Beheersing' is het tegengestelde van 'autonomie'. De ultieme uitdrukking van het beheersingsmodel vormen de voorbeelden waarin de arbeiderswoningen gegroepeerd zijn rondom de woning van de fabrieksdirecteur. Als eerste van in totaal vier geselecteerde voorbeelden van het beheersingsmodel wordt Griendtsveen behandeld.

OPRICHTING EN SOCIAAL-RUIMTELIJK MODEL

De veenkolonie Griendtsveen werd in de Limburgse Peel gebouwd in de periode 1885-1903 door de fabrikantenfamilie Van de Griendt.⁵ De oprichter had de bedoeling het dorp uit te laten groeien tot een complete samenleving met eigen voorzieningen zoals winkels, cafés, een herberg, een kerk, twee scholen, een ziekenboeg, een verenigingslokaal en een politiepost.⁶ Niet alle rangen en standen waren in de dorpsamenleving vertegenwoordigd. Veenafgraving was seizoenarbeid. In Drente werden groepen veenarbeiders geworven die in de zomer voor Van de Griendt in de Peel kwamen werken. Zij werden gehuisvest in tijdelijke barakken in het veen, dus niet in het dorp. De huisvesting in het dorp (in totaal 70 woningen) was bedoeld voor degenen die permanent voor Van de Griendt werkten. Dit waren de opzichters en arbeiders van de turfstrooiselfabriek die Van de Griendt aan de rand van het dorp liet bouwen. Van de Griendt stimuleerde de samenlevingsopbouw behalve door het stichten van voorzieningen ook door de organisatie van evenementen die leven in de brouwerij brachten. Iedere zaterdag was er markt. Eén keer per jaar was er kermis. Reizende circusartiesten kregen een warm onthaal. Van de Griendt sponsorde de plaatselijke fanfare- en toneelverenigingen, die uitvoeringen gaven in de open lucht of in het verenigingsgebouwtje.

Van de Griendt koesterde ook ambities op het vlak van het lichamelijk welzijn: de winst van de winkels en cafés werd in een ondersteuningsfonds gestort waaruit kosten van medische hulp werden betaald, zoals kosten voor opname in het 'Liefdesgesticht', een klein kloostercomplex van de zusters Augustinessen dat in de dorpskom van Griendtsveen was opgenomen.

Van de Griendt voerde een streng en patriarchaal regime.⁷ De grond en de gebouwen waren geheel in zijn handen. De fabrikant speelde tevens de rol van burgemeester. Van zelfbestuur of medebestuur kon geen sprake zijn. Er was ook geen vrij ondernemerschap in Griendtsveen mogelijk. De winkels behoorden toe aan Van de Griendt, de winkeliers waren pachters. Van de Griendt had de absolute macht. Zelfs de dokter werd geknecht. Hij was verplicht om verslag uit te brengen van zijn spreekuur, zodat Van de Griendt weet kreeg van het privé-leven van zijn arbeiders. Alleen de pastoor en de onderwijzer konden zich onafhankelijk opstellen. De arbeiders werden in de

Plattegrond Griendtsveen
Schaal 1:10.000

gaten gehouden en de politiepost, 'marechaussee-kazerne' genoemd, huisvestte drie agenten met hun gezinnen. De laasten moesten toezien op de openbare orde en arbeidsonrust in de kiem smoren.

SPECIFICATIE RUIMTELIJK MODEL

De eerste fase van het dorp heeft het karakter van een lintbebouwing langs de belangrijkste vaart in het gebied, de Helenavaart. In die fase ontstond ook het kasteel van Van de Griendt, met een privé-park cromheen, aan alle zijden omgeven door grachten. Architect van een aantal gebouwen (kasteel, kerk, pastorie) was J. van Groenendael.⁸ De tweede fase (het gebied ten oosten van de Helenavaart) is stedenbouwkundig interessanter omdat deze een planmatige opzet kent die tevens het beheersingsmodel belichaamt. Het stedenbouwkundig plan en de architectuur van de meeste woningen en gebouwen in deze tweede fase is het werk van de Eindhovense architect L.J.P. Kooken.⁹

Men kan zich een voorstelling maken van het dorp, dat was opgebouwd in ringen rondom het park van de directeursvilla. In de eerste ring stonden de beam-

tenwoningen, in de tweede ring de woningen van de arbeiders in vaste dienst en de derde ring was het uitgestrekte veen, waar de keten voor de seizoensarbeiders stonden. Hoe verder naar buiten, hoe lager de status. De concentrische opbouw was de perfecte ruimtelijke uitdrukking van de sociale hiërarchie.

Met enige fantasie is de beschreven concentrische opbouw in de plattegrond van het oostelijke deel daadwerkelijk te herkennen. Overigens was het feitelijke bestuurscentrum van Griendtsveen niet de directeursvilla (die had alleen een woonfunctie) maar 'het kantoor'. Op de plattegrond is dit het gearceerde gebouw schuin tegenover de ingang van het fabrieksterrein, dat zich langs het spoor uitstrekt.

Rondom de woningen lagen ruime moestuinen. De kavels van de meeste woningen waren groter dan 1000 m². Doel daarvan was dat de arbeiders van de turfstrooifabriek als keuterboeren verder zouden kunnen, mocht de fabriek worden gesloten. Van de Griendt realiseerde zich dat de grondstof voor turf in het winningsgebied op een goede dag uitgeput zou zijn en voelde zich verantwoordelijk voor het leveren van een

Griendtsveen, beamtenwoningen

permanente bestaansgrond voor zijn werknemers.

Het agrarisch alternatief als bestaansbron kostte vanzelfsprekend zeer veel ruimte. De dichtheid van het complex was extreem laag (4 woningen per hectare). Dat kon ook, omdat de grondprijs laag was. Van de Griendt kocht de veengrond voor f 0,03 per m².¹⁰ Griendtsveen staat ver af van het beeld dat romantici zoals Ruskin, Morris en Unwin dat wilden herschep- pen van de middeleeuwse stad en samenleving, waar- in alle rangen en standen min of meer door elkaar leven (zie hoofdstuk 4). Niet de rol en betekenis van het individu, maar de afhankelijkheid van de fa- brieksdirectie werd door het model uitgedrukt.

Agnetapark, Delft

OPRICHTING EN SOCIAAL-RUIMTELIJK MODEL

Het Agnetapark in Delft is genoemd naar de echt- genote van de oprichter, directeur Van Marken van de Gist- en Spiritusfabriek. De fabriek en het park lagen op een terrein ten westen van de spoorlijn Den Haag-

Rotterdam, dat onder de destijds zelfstandige gemeen- te Hof van Delft viel. Het project bestaat uit 80 arbe- derswoningen (1885, architecten Kerkhoff en Gugel) en een park, ontworpen door tuinarchitect Zocher, die ook het Vondelpark in Amsterdam heeft ontworpen. Dit park was niet privé zoals in Griendtsveen, maar vrij toegankelijk voor bewoners en bezoekers.

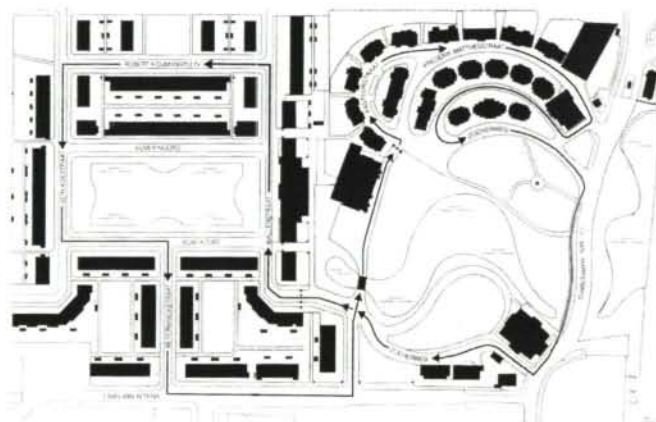
Van Marken realiseerde in het Agnetapark een aan- tal gebouwen voor onderwijs, ontspanning en cul- tuur. Hij had voor deze ruimten een dubbele bestem- ming: voorzieningen creëren ten bate van zijn arbe- ders, maar ook representatie en ontvangst voor (bui- tenlandse) gasten van zijn bedrijf.¹¹ Onder 'arbeiders' wordt het complete werknemersbestand van Van Markens fabrieken verstaan, ook zij die niet in het Agnetapark woonden. Hij bouwde aan een bedrijfs- gemeenschap, niet aan een territoriale gemeenschap.

Van Marken zag een coöperatief bestel als ideaal, met veel zeggenschap voor de arbeiders.¹² Hij had zijn hoofdfabriek (Gist- en Spiritusfabriek) coöperatief wil- len organiseren, maar dat stuitte op verzet van de aan- deelhouders. Er werd binnen en buiten het bedrijf

vreemd tegen de baanbrekende ideeën van Van Marken aangekeken. De coöperatieve beweging (zie hoofdstuk 4) was in die tijd nog nauwelijks op gang gekomen. Er is ook geen enkele andere casus gevonden waarin een vergelijkbare hang naar een coöperatief bestel aan de orde was, ook niet in de bloeitijd van de Nederlandse coöperatieve beweging (rond 1920). Het verzet van medebestuurders tegen de vernieuwing leidde ertoe dat binnen de groep Van Marken-bedrijven uiteindelijk alleen de drukkerij coöperatief georganiseerd werd.

Van Marken wilde zijn arbeiders-bewoners in de gelegenheid stellen eigenaar te worden van hun woning. Dit idee had hij overgenomen van de textiel-fabrikant Dolfuss, die dit toegepast had in zijn Cité Ouvrière in Mulhouse. Van Marken richtte voor het realiseren van dit idee een 'N.V. Gemeenschappelijk Eigendom, Maatschappij tot vervulling van de eerste levensbehoeften' op, waarin de arbeiders-bewoners van hun winstuitkering aandelen konden sparen tot deze de waarde van hun woning bereikt zouden hebben. In de praktijk ging het sparen veel trager dan verwacht en de N.V. werd al spoedig geliquideerd.¹³ Van Marken heeft de teloorgang van zijn ideaal voor gemeenschappelijk eigendom zelf geanalyseerd. Hij noemde als belangrijkste oorzaken:¹⁴

- het plan kwam niet van de bewoners zelf, het was van bovenaf bedacht;
- bewoners hoefden niet zelf te investeren, zij voelden daardoor een geringe binding aan hun woning;
- de arbeidersstand in Nederland was anno 1885 nog niet rijp voor de coöperatiegedachte;
- de onderhoudskosten van de woning (die na verwerving door bewoners zelf gedragen zouden moeten worden) vielen tegen;
- de belangstelling voor het wonen in het park bleef achter bij de verwachtingen; dit had volgens Van Marken de volgende redenen:
  - het park was een toeristische bezienswaardigheid, Van Marken verlangde dat huis en kleding (ook van kinderen) 'elke dag model' zouden zijn en duldde niet het verbouwen van moes in de tuinen;
  - het park lag excentrisch ten opzichte van de Delftse binnenstad;
  - een school ontbrak in het voorzieningenpakket (Van Marken kreeg dit ondanks pogingen niet voor elkaar);

Agnetapark, plattegrond. Het rechterdeel is het oorspronkelijke Agnetapark, het linkerdeel is de uitbreiding door architect Gratama, gerealiseerd in 1925-1928 - Schaal 1:5000

- de winkel in het Agnetapark gaf minder lang krediet dan de winkels in de Delftse binnenstad;
- de belastingen lagen er hoger (Hof van Delft was een duurder gemeente dan Delft);
- wezen kwamen niet in aanmerking om te worden opgenomen in Delftse weeshuizen;
- directeur en ondergeschikten woonden er te dicht op elkaar, bewoners vreesden bemoeienis van de directeur en diens vrouw met hun gezinszaken.

SPECIFICATIE RUIMTELIJK MODEL

De woning van de directeur, een groot uitgevallen villa met de bezwerende naam 'Rust Roest', vormde het middelpunt van het project, vergelijkbaar met Griendtsveen. Ondanks Van Markens streven naar coöperatieve organisatievormen was de ruimtelijke vorm een perfecte uitdrukking van het beheersingsmodel. De woningdichtheid komt uit op 17 woningen per hectare, waarbij het park meegerekend is in het oppervlak van het project.

In het Agnetapark heeft het groen een sierfunctie, geen gebruiksfunctie. Moestuineren was uit den boze vanwege de rommelige aanblik die dat zou opleveren. Park en woningen in het Agnetapark zijn ontworpen met het doel een romantische, rustieke sfeer te scheppen. Schoonheidsbeleving, uitdrukking van de grootsheid van het project en aangename prikkeling van de zintuigen waren het doel.

Agnetapark

Ede Vooruit

VOORAF

Na 1900 veranderde de maatschappelijke context waarin fabrikanten hun projecten realiseerden. De staat begon woningbouw te financieren en te reguleren (invoering Woningwet 1901) en de vakbeweging kwam op; arbeiders werden mondiger. Desondanks zijn er nog tot in de jaren twintig fabrikanten geweest, die woningbouwprojecten realiseerden vanuit een beheersingsmodel. Een voorbeeld van een 'laat' beheersingsmodel is Tuindorp Ede Vooruit.

OPRICHTING EN SOCIAAL-RUIMTELIJK MODEL

In 1919 kocht de ENKA, die op de locatie in Arnhem niet kon uitbreiden, een perceel heidegrond van de gemeente Ede, met het doel er een fabriek te bouwen inclusief personeelsvoorzieningen en een wooncomplex. De toenemende vraag naar kunstzijdeproducten was de oorzaak van de expansiedrang van de fabriek. Ede was een gunstige vestigingsplaats omdat de grond er goedkoop was en er via beken schoon water,

dat nodig was voor het productieproces, kon worden aan- en afgevoerd. De gemeenteraad legde zich er met de grondtransactie, die zwaar werd bepleit door de toenmalige burgemeester, op vast om mee te werken aan de bouw van 300 arbeiderswoningen. "Het was van meet af aan de bedoeling om een tuindorp te stichten."¹⁵ Het tuindorpmodel werd onder meer bepleit door enkele gemeenteraadsleden, die tuindorp 't Lansink in Hengelo hadden bezocht en als ideaalbeeld naar voren schoven. De raad van de toen nog kleine gemeente Ede (22.000 inwoners) bleek echter weinig grip op de planvoorbereiding en projectontwikkeling te hebben. De toenmalige ENKA-directeur had vrijwel carte blanche in deze zaak. De raad verweet de burgemeester enkele jaren later 'meegewerkt te hebben aan de samenstelling van een contract dat zo handig en deskundig in elkaar gezet is, dat alle troeven in handen van de ENKA zijn'.¹⁶

De ENKA richtte nog in 1919 de woningbouwvereniging 'Vooruit' op, met de gemeente als medebestuurder. De vereniging was echter puur een papieren constructie om binnen de Woningwet te kunnen vallen

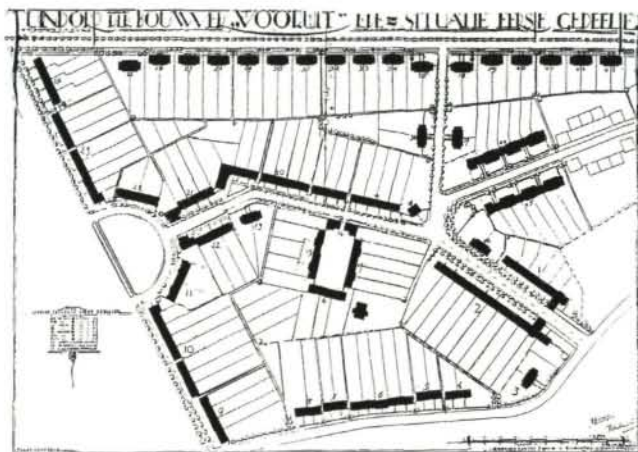

en het project in aanmerking te kunnen laten komen voor de rijksvoorschotten en -bijdragen. De naam 'Vooruit' doet de hang van de fabrikant naar beheersing en bevoogding al vermoeden. 'Vooruit' nam in het huurcontract voor de bewoners de bepaling op dat de huur kon worden opgezegd als de ENKA-directie dat wenselijk achtte. De gemeenteraad protesteerde tegen die bepaling, maar zij bleef ongewijzigd in het contract staan, wat de geringe invloed van de gemeente in het project illustreerde.

In november 1920 werd de eerste bouwphase (150 woningen, ontworpen door de Wageningse architecten Van der Burgh en Eschauzier) door de raad toegewezen. In december 1922 was de eerste fase afgebouwd en bewoond. De gemeenteraad gunde woningbouwvereniging 'Vooruit' toen de tweede fase van nog eens 150 woningen.

Het project zou geen compleet samenlevingsmodel worden. Het huisvestte eenzijdig de arbeidersklasse en bevatte slechts een schraal voorzieningenpakket. Er was geen buurthuis of badhuis in het plan opgenomen. Er was alleen het hoognodige: een school en enkele winkels. Andere voorzieningen liet men bewust weg uit het plan, omdat men ze aan de fabriek wilde koppelen en niet aan de buurt. Op het scharnierpunt tussen fabrieksterrein en tuindorp, in een parkachtige omgeving, verrees De Reehorst, 'een groot nieuw gebouw met een bioscoop- toneel- en concertzaal, die plaats bood aan 600 personen; het werd de grootste inrichting van deze aard in de wijde omtrek'.¹⁷ Deze voorziening was dus niet specifiek voor de bewoners van tuindorp gebouwd. De Reehorst vervulde, net als de voorzieningen die Van Marken in zijn Agnetapark liet opnemen, een functie om de vorming van een bedrijfsgemeenschap te bevorderen. Net als Van Marken streefde de directie van de ENKA niet naar binding van het personeel aan hun territorium, maar aan het bedrijf.¹⁸

De bewoners van tuindorp 'Vooruit' ondergingen een vérgaande inmenging van de fabrieksdirectie in hun privé-leven. Zo moesten bewoners de geboorte van een dochter aan komen geven op de fabriek, opdat er met de planning van de productie reeds veertien jaar vooruit rekening mee kon worden gehouden dat deze meisjes op de fabriek zouden komen werken. Deze inmenging had een remmend effect op de integratiegraad:

Ontwerp van Van der Burgh en Eschauzier voor de eerste fase van tuindorp Vooruit te Ede.
De tweede fase sloot hier aan de westzijde op aan.
Schaal 1:5.000

"Het is in deze buurt een voortdurend komen en gaan, de bevolking is er zeer onstabiel (...) Zo gauw er elders in Ede weer meer woningen verkrijgbaar waren, begon de uittocht (...) De fabrieksgeschiedenis die er heerste, het feit dat men steeds aan de fabriek herinnerd werd doordat een groot deel van de gesprekken erop betrekking had (...) en dat men zelfs controleurs van de ENKA in huis kreeg (...) de groepjesvorming en de onenigheden tussen de 'klikjes' zoals men ze hier wel noemde maakte dat velen genoeg van de buurt kregen en vertrokken."¹⁹

De beheersing door de fabrikant en de geringe integratie veroorzaakten een passieve houding bij bewoners. Ook het verenigingsleven werd tot een onderdeel van het beheersingsmodel gemaakt. De vrouw van de ENKA-directeur nam het initiatief in het oprichten van verenigingen. Zo was er een speeltuinvereniging 'Vooruit', een korfbalclub 'Vooruit' en een mondharmonicaclub 'Vooruit'. Het feit dat de naamgeving 'Vooruit' in alles terugkwam, illustreert het beheersend en bevoogdend karakter van het sociale model.

SPECIFICATIE RUIMTELIJK MODEL

Van de eerste fase van tuindorp 'Vooruit' is in archieven een originele plantekening bewaard gebleven. Het eerste dat in de tekening opvalt zijn de diepe tuinen (20-30 meter) in combinatie met een voor tuinstad-

Ede Vooruit

begrippen grote blok lengte. Niet de twee-onder-een-kapwoning, maar blokken van 6 en meer rijtjeshuizen vormen het verkavelingspatroon. De architecten koesterden de opvatting dat gesloten gevelwanden de juiste uitdrukking van het tuinstadmodel vormden. Grote tuinen waren een vereiste om de keuterboertjes uit de Veluwe dorpen en buurtschappen naar Ede te lokken. De achtertuinen zijn achterom goed toegankelijk. In sommige blokken zijn op de binnenterreinen aanvullende moestuinterreinen opgenomen. De woningdichtheid kwam in deze verkaveling onder de 20 woningen per hectare uit. Van de geboden mogelijkheden voor moestuinieren werd gretig gebruik gemaakt. De groenproductie nam zulke omvang aan dat er zelfs een productieoverschot ontstond, zoals blijkt uit advertenties in plaatselijke kranten van rond 1925, waarin door bewoners van 'Vooruit' pluimvee en groenten te koop werden aangeboden.²⁰

Voor de tweede fase wilden de architecten aanvankelijk hetzelfde verkavelingsprincipe toepassen. De architecten hadden hiervoor een (niet bewaard geble-

ven) plan gemaakt. De gemeenteraad kon de gesloten gevelwanden echter niet waarderen. Men vond die te stedelijk. Bovendien was gebleken dat bewoners van de woningen die in de eerste fase waren gebouwd er moeite mee hadden dicht op hun burens te zitten. Ze waren gewend om vrijstaand te wonen en vrij te zijn in hun eigen 'bedoeninkje'. Van der Burgh en Eschauzier ontkwamen niet aan bijstelling van hun plan. Het herziene plan vertoonde 'in afwijking van zowel het oorspronkelijke plan als van het bestaande complex, het karakter ener open bebouwing'.²¹ Die bebouwing bestond uit een reeks van gelijkvormige twee-onder-een-kap woningen. De eerste en tweede fase vertoonden door dit totaal verschillende stedenbouwkundige uitgangspunt geen samenhang. Op het scharnierpunt tussen de eerste en de tweede fase verrees ongeveer 10 jaar later een basisschool. Dit is een gebouw naar het ontwerp van de gemeente, waarin weer een derde architectuurstijl toegepast is, waardoor de aansluiting tussen de eerste en tweede fase nog minder herkenbaar werd.

Het raadslid dat met het voorbeeld van 't Lansink in zijn hoofd zat, vond dat er "niets van het tuindorp terecht was gekomen".²² Daarmee doelde de spreker op de vormgeving. Hij hanteerde tuindorp 't Lansink als referentie en vond dat Ede Vooruit daar niet aan kon tippen.

Projecten van de staatsspoorwegen in Haren en Maarn

VOORAF

Ook de staatsspoorwegen realiseerden huisvestingsprojecten voor hun personeel met referentie aan de tuinstadgedachte, en vanuit het beheersingsmodel dat ook bij de voorgaande voorbeelden aan de orde was. Opvallend is dat deze beheersing 'op afstand' gebeurde en aan anderen 'uitbesteed' werd.

De staatsspoorwegen hebben in de jaren twintig drie tuindorpen gerealiseerd: in Haren, Maarn en Geldermalsen. Het laatste is vanwege zijn geringe omvang (26 woningen) in deze studie verder buiten beschouwing gelaten. Voor het achterhalen van gegevens over de tuindorpen van de staatsspoorwegen moest ter plaatse bij de gemeente en de woningcorporatie archiefstudie verricht worden. In de overzichtsliteratuur komen deze projecten slechts sporadisch aan de orde en worden dan verder nauwelijks gedocumenteerd.

OPRICHTING EN SOCIAAL-RUIMTELIJK MODEL

Het eerste project van de staatsspoorwegen was het tuindorp in Haren, bedoeld voor personeel van het rangeerterrein te Onnen, even ten zuiden van Haren. Het is in drie fasen gebouwd (1919, 1921, 1925) en bestaat in totaal uit 150 woningen.²³ Het stedenbouwkundig plan alsmede de woningontwerpen van de eerste twee fasen van het project in Haren zijn het werk van de architect Ph. J. Hamers, de woningontwerpen van de derde fase zijn van de hand van de architect H.A. Pothoven. Het was de architect (Hamers) die met het idee kwam om de bebouwing de vorm een tuindorp te geven, het was niet de opdrachtgever die daarom verzocht. De architect maakte uit eigen beweging een stedenbouwkundig plan voor een compleet tuindorp met 224 woningen, een veel groter plan dan waarvoor hij opdracht had. In het plan was tevens een

badhuis opgenomen. Zo'n voorziening hoorde volgens de architect in een tuindorp. De opdrachtgever wilde het voorzieningspakket echter beperkt houden tot het hoogst noodzakelijke. Er kwamen wel een school en enkele winkels, maar het badhuis kwam er niet.

Tuindorp Maarn (1923) bestond uit 75 woningen, in één geïntegreerd plan waarin tevens een school en enkele winkels waren opgenomen. De architect was H.A. Pothoven, dezelfde die ook de derde fase van het tuindorp in Haren ontwierp. Ook hier was het de architect die erop aandrong het project de vorm van een tuindorp te geven.²⁴ Voor de opdrachtgever was dat niet vanzelfsprekend, maar het model was hem wel van meet af aan vertrouwd, want enkele jaren daarvoor had hij in Haren al een tuindorp gebouwd.²⁵

De staatsspoorwegen richtten zowel in Maarn als in Haren samen met het gemeentebestuur een woningcorporatie op. In Maarn was dit de 'woningbouwvereniging Maarn' en in Haren de 'Onner Woningstichting'. Beide organen waren net als in Ede (zie vorige paragraaf) zuiver een papieren constructie om in aanmerking te komen voor een rijksvoorschot. Echter met dit verschil dat in Maarn en Haren beide partners (fabrikant en gemeente) een gelijkwaardige rol hadden in het planproces; in Ede was de rol van de gemeente door de fabrikant gemarginaliseerd. Die gelijkwaardigheid was ook nodig, omdat de private partij (de spoorwegen) het beheer grotendeels overliet aan de publieke partij (de gemeente). Toen de bouw eenmaal klaar was, keken de Spoorwegen nauwelijks meer naar de tuindorpen om. Het technisch onderhoud en het contact met de bewoners werd opgedragen aan een opzichter die in dienst was van de gemeente. Slechts eens in de paar maanden kwam er iemand vanuit het hoofdkantoor van de staatsspoorwegen in Utrecht om een bestuursvergadering bij te wonen met de burgemeester en enkele andere plaatselijke notabelen. Illustratief voor de afstandelijke houding van de initiatiefnemer was het feit dat de vergaderingen over het tuindorp in Haren plaatsvonden in de restauratie van het station in Groningen, een plaats die per trein makkelijker bereikbaar was dan het gemeentehuis in Haren.²⁶ De huisbaas kwam dus nooit in zijn eigen bezit een kijkje nemen, hij zag het hoogstens in een flits uit zijn treinraam.

De bestuurswijze van de projecten in Maarn en Haren had een autoritair karakter. Van medebestuur

was geen sprake. Verzoeken van bewonerszijde, bijvoorbeeld voor het mogen houden van een varken in de tuin, werden door het bestuur veelal geweigerd, soms op resolute toon.²⁷ De integratiegraad was laag. De personeelsleden die her en der vandaan waren gehaald om op het rangeerterrein te werken vormden geenszins een homogene groep. De Spoorwegen bevorderden de integratie niet. Zij lieten geen verenigingsgebouw in het programma opnemen en organiseerden geen ontspanningsactiviteiten. Evenmin kwam dit uit de bewoners zelf; de bevoogding maakte mensen passief, zoals ook in Ede 'Vooruit' het geval was; maar daar organiseerde de vrouw van de fabrikant tenminste nog iets voor bewoners.

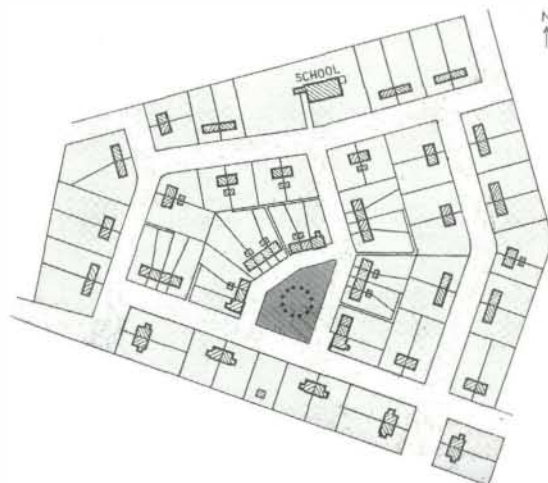
Het autoritaire karakter van het bestuursmodel dat de oprichters van de tuindorpen in Maarn en Haren hanteerden, kwam het sterkst tot uiting in de handhaving van openbare orde en veiligheid. In tuindorp Haren traden al in de eerste jaren openbare ordeproblemen op. De burgemeester van Haren, die voorzitter van de Onner Woningstichting was, schreef zijn collega-bestuurslid bij de spoorwegen een brief waarin hij zijn beklag deed over het gedrag van 'het volkje van uw maatschappij'.²⁸ De spoorwegen besloten toen om een van de woningen aan een veldwachter te verhuren. Hiervan geleerd hebbende, verzocht de spoorwegman tijdens bouwvergaderingen van het iets later gebouwde tuindorp in Maarn de gemeente al direct om een van de woningen aan een veldwachter toe te wijzen. Hij argumenteerde: "Orde en tucht zullen daardoor bevorderd worden; ook in Haren is dit met succes gebeurd."²⁹

SPECIFICATIE RUIMTELIJK MODEL

In Maarn zijn de kavels groot (tot 600 m²) en lenen deze zich goed voor moestuinen en dierhouderij. In Haren daarentegen zijn de kavels veel kleiner (gemiddeld 200 m²). De architect van dit tuindorp wilde dierhouderij en moestuinieren niet bevorderen. Hij beargumenteerde zijn keuze om de schuurtjes los van de woning te plaatsen met misprijzende bewoordingen: "het houden van een of ander soort beest mag geen aanleiding zijn tot ongezonde woningen".³⁰ Bovendien liet hij bewust achterpaden weg uit het plan. Hij wilde geen 'stegen en sloppen'. Een handtekeningactie van bewoners om deze achterpaden alsnog gerealiseerd te krijgen, haalde niets uit.³¹ Deze feiten illustreren hoe groot de invloed

Ontwerp tuindorp Haren
Schaal 1:5.000

Tuindorp Maarn, plattegrond
Schaal 1:5.000

van de architect was in de keuze van het model en de interpretatie daarvan.

De dichtheid van beide plannen was relatief laag: 13 woningen per hectare in tuindorp Maarn en 19 woningen per hectare in Haren. In latere (plan)fasen werd de dichtheid echter zowel in Haren als in Maarn opgevoerd, in Maarn tot 19 woningen per hectare en in Haren zelfs tot 38 woningen per hectare. In de getoonde plattegrond van tuindorp Haren is de dichtheid nog 19 woningen per hectare. Dit ontwerp is niet

Tuindorp Haren

geheel conform uitgevoerd: het oostelijk deel is buiten het tuindorpproject gehouden en het noordwestelijke deel, dat door architect Pothoven is afgemaakt, is in een hogere dichtheid verkaveld dan in de hier getoonde plattegrond.

De projecten hebben gebogen, romantische, rijkbeplante lanen en in Haren zelfs een waterpartij. Hier werd namelijk gebouwd in een tuin van een voormalig landgoed, waarvan elementen in het tuindorpontwerp konden worden opgenomen.

De opdrachtgever en de architect besteedden veel geld en energie aan het landschapontwerp. Dit deed men door het sparen van oude bomen, het aanbrengen van beplanting op pleinen, het voorzien in groene straatprofielen en het aanbieden van hagen als erf-scheiding.³² Het bestuur in Maarn organiseerde tuinenwedstrijden in samenwerking met de Maatschappij ter bevordering van Tuinbouw en Plantkunde.

De architectuur is even romantisch als het lanenpatroon. In Haren zijn de woningen door Hamers speels op het kavel gezet. Men koos bewust voor 'vrije ligging der woningen in het park'. De woningentrees hebben boogvormige poortjes en de daken zijn soms

bedekt met riet. De architectuur van Pothoven is in beide projecten wat strakker dan die van Hamers, maar is nog steeds duidelijk romantisch. In de gevels is veel decoratief houtwerk toegepast, dakpartijen verspringen en in Maarn heeft een deel van de woningen door de in de breedte ontwikkelde plattegronden een boerderijachtige uitstraling.

De architecten volgden op de vormgevingsdimensie trouw de 'Unwinesque' ontwerpprincipes van het oorspronkelijke Engelse tuinstadmodel, maar deze vormgeving vormt in hun geval geen juiste uitdrukking van het sociale model. Het oorspronkelijke tuinstadmodel was een model met medebestuur, een complete en geïntegreerde samenleving, waarin de bevolking gemengd is naar rang en stand; het beheersingsmodel dat de oprichters van de tuindorpen in Maarn en Haren hanteerden is precies het omgekeerde: bevoogding (soms zelfs repressie), weinig voorzieningen, een eenzijdig opgebouwde en zwak geïntegreerde bevolking.

Het ruimtelijk model versluisde de beheersingskenmerken van het sociale model.

De tegenstelling tussen wat de architect wilde uit-

drukken en de wijze waarop de opdrachtgever het project wilde beheren, werd in het ontwerpproces niet opgelost en wellicht zelfs in het geheel niet aan de orde gesteld.

Tuindorp Heyplaat, Rotterdam

VOORAF

Een aantal fabrikanten koos voor hun project het model van een complete samenleving op lokale schaal, dat wil zeggen een project dat geheel op eigen benen kon staan wat betreft voorzieningen en dat een dwarsdoorsnede was van de maatschappij. Twee voorbeelden van dit type complete samenlevingsmodellen, die overigens tevens kenmerken van het beheersingsmodel vertoonden, worden in dit hoofdstuk uitgewerkt, te beginnen met tuindorp Heyplaat in Rotterdam.

OPRICHTING EN SOCIAAL-RUIMTELIJK MODEL

“Wanneer wij wandelen in de Rondolaan, of op het Alcorplein staan tegenover de gereformeerde kerk, vertelt dit dorp ons een kleine geschiedenis, een nimmer eindigend vervolgverhaal. Het ontsluit ons in een bekoorlijk visioen de sociale inzichten, die ten opzichte van het personeel bestaan. Het vertelt van de gedurfde opzet, welke er in slaagde de werknemer uit de verwoestende atmosfeer van de grote stad met haar vluchtige genietingen vandaan te halen en over te plaatsen in de rust van een ander, landelijker, veiliger gebied, waar hij deel kan hebben aan de eeuwige vreugde van de wisselingen der seizoenen en waar hij vrede en ontspanning vindt in de grote familie, die de bewoners van Tuindorp Heyplaat in wezen vormen.”³³

Rond 1900 was Rotterdam nog geen dubbelstad. Aan de zuidzijde van de Nieuwe Maas lagen alleen nog ‘de eindeloze kleivlakten van het eiland IJsselmonde’.³⁴ Pas toen de haven expandeerde moest de zuidoever in gebruik worden genomen. Eén van de bedrijven die de stap naar de zuidoever maakte was de Rotterdamse Droogdok Maatschappij (RDM), die in 1902 was ontstaan uit een kleiner bedrijf dat zo’n vijftig jaar eerder was opgericht. Het bedrijf richtte zich op nieuwbouw en reparatie van zeeschepen en vond de ruimte om deze gevaarten aan land te krijgen alleen ‘op’ Zuid. Er werkten toen driehonderd mensen

Tuindorp Heyplaat, Rotterdam, plattegrond. Situatie rond 1900. De langgerekte terreinstrook die van noordwest naar zuidoost loopt is het oorspronkelijke tuindorp, gebouwd rond 1915. De overige bebouwing, die veel uniformer van opzet is, is later toegevoegd, gedeeltelijk pas na 1945.
Schaal 1:10.000

die op Noord woonden en dagelijks met een bootje op en neer werden gebracht. In geval van overwerk en spoedreparaties ontstonden er grote problemen voor de werkgever. De aard van het bedrijf vergde nabijheid van personeel. De directie zou de mensen dag en nacht willen kunnen inzetten; voor personeel dat ver weg woonde, was die flexibiliteit niet op te brengen. Bovendien hoopte men het werken bij RDM met het aanbod van een bedrijfswoning nabij het werk aantrekkelijker te maken. Het was namelijk steeds moeilijker om personeel te vinden voor het groeiende bedrijf. In 1907 werkten er al 1000 mensen, maar dat hadden er volgens de directie méér kunnen zijn als men goede huisvesting had kunnen bieden.

Al in 1906 had de directie een plan voor de oprichting van een eigen huisvestingsproject. Dit plan ging vanwege moeilijkheden met de grondverwerving niet door, maar in 1914 lukte het wel op een ander (groter)

terrein. De eerste bouwphase bestond uit 300 woningen, waarna het stukje bij beetje uitgroeide tot 900 woningen in de jaren zestig. De RDM was de opdrachtgever voor de bouwprojecten. Bij oplevering werden de woningen voor exploitatie overgedragen aan de 'Bouwmaatschappij Heyplaat'.³⁵

De RDM-directeur M.G. de Gelder was de grote motor achter het project. Hij gaf aan de Amsterdamse architect H.A.J. Baanders opdracht het stratenplan en de woningen te ontwerpen. De Naardense tuinarchitect D.F. Versteeg kreeg de opdracht voor het landschapsontwerp. De Gelder had fabriekskolonies in Engeland, waaronder Port Sunlight en Bournville (zie hoofdstuk 2) bezocht. Hij oriënteerde zich voornamelijk op een maatschappijmodel van vóór Ebenezer Howard, maar kende ook de tuinstadbeweging en moet dus, al was het op hoofdlijnen, bekend zijn geweest met het revolutionaire model van Howard.³⁶ Onder meer het streven van De Gelder naar de realisatie van een complete samenleving zou daarop kunnen wijzen. Dat model sloot in het geval van Heyplaat aan op het ideaal van Howard, maar had ook praktische voordelen. De locatie lag volkomen geïsoleerd van overige woonbebouwing. Door in het programma voor Heyplaat een compleet pakket van openbare voorzieningen op te nemen, werd het als woonmilieu aantrekkelijker en zou het aspirant-bewoners over de streep kunnen trekken om de sprong over de Maas te maken. Heyplaat kreeg een feestgebouw (met een tuin voor openluchtspelen), drie kerken, scholen, een was- en badhuis, een zwembad, een vergadergebouw, een vrijgezellenhuis en een winkelgebouw.³⁷ De prijzen voor de huur en het gebruik van deze voorzieningen werden met opzet laag gehouden, zodat de prijs zo min mogelijk een drempel kon vormen om van de voorzieningen gebruik te maken. Een rendabele exploitatie was daardoor niet mogelijk. De RDM paste de tekorten bij, hetgeen het grote belang onderstreept dat de RDM hechtte aan deze voorzieningen.³⁸

Een deel van de aangeboden voorzieningen had een opvoedingsdoel. Men wilde bewoners onder meer opvoeden op het terrein van hygiëne. Daartoe diende het genoemde was- en badhuis. Voor het bevorderen van de algemene ontwikkeling dienden de leeszaal en bibliotheek. De fabrikant bepaalde de samenstelling van het boekenbestand. De werken van Marx zullen er waarschijnlijk niet op de plank hebben gestaan.

De compleetheit van het samenlevingsmodel blijkt ook uit de menging van rangen en standen in de bevolking. De bevolking bestond voor 90 procent uit arbeiders en voor 10 procent uit hoger personeel. De woningen voor het hogere personeel stonden niet tussen de arbeiderswoningen, maar vormden een 'gouden randje' aan het plan.

Waar de oprichters schrijven dat de bewoner 'ontspanning vindt in de grote familie, die de bewoners van Heyplaat in wezen vormen' (zie citaat) refereren zij aan de hoge integratiegraad die op Heyplaat ontstond. Dit bleek uit de oprichting van talrijke verenigingen op het gebied van sport, cultuur en ontspanning. Ook ontstond er een algemene vereniging ter behartiging van buurtbelangen, die tevens gezelligheidsvereniging was.³⁹ Bewoners ontplooiden in de opbouw van de lokale samenleving veel eigen initiatief, volkomen tegengesteld aan de situatie in de voorbeelden eerder in dit hoofdstuk, waar het beheersingsmodel de mensen passief maakte.

De verenigingen werden gesponsord door de RDM, zodat de contributie voor de leden laag kon blijven en geen drempel tot deelname hoefde te vormen. De RDM kon daardoor invloed uitoefenen op het beleid en verzoeken doen om bij gelegenheden iets (mee) te organiseren.⁴⁰

De RDM had derhalve een direct belang bij sponsoring van de lokale samenlevingsopbouw. Een indirect, maar moeilijk te onderschatten belang van een actief verenigingsleven is de bijdrage daarvan aan de aantrekkelijkheid van het wonen op Heyplaat. Door de verenigingen te sponsoren versterkte men de binding van het personeel aan het woongebied (en daarmee aan het bedrijf) en verlaagde men de drempel voor personeel dat nog 'op' Noord woonde om ook de sprong over de Maas te maken.

SPECIFICATIE RUIMTELIJK MODEL

"De architect is er in geslaagd (...) van dit dorp een kleine luthof te maken. De huizen werden gegroepeerd in grotere en kleinere blokken, met talrijke in- en uitspringende gedeelten, met voortuintjes, pergola's, poortgebouwen, vijvertjes, pleinen, plantsoenen, aanplantingen en dergelijke terwijl er in de vorm en zelfs in het materiaal der gevels een grote verscheidenheid is aangebracht."⁴¹ De ontwerper (H.A.J. Baanders) zocht, zoals blijkt uit dit citaat, aansluiting bij de

Tuindorp Heyplaat

'Unwinesque' vormgevingsprincipes van de Engelse tuinstadbeweging. Daarbij gold dat het groen in de ogen van de oprichters moest dienen om naar te kijken (het complex 'een kleine lusthof' te laten lijken). De directie stond geen moestuinen toe omdat zij bezorgd was voor een rommelige aanblik. Echter, het tuindersbloed kroop toch waar het niet gaan kon. Veel bewoners waren vanuit het platteland naar de haven getrokken om daar werk te vinden. Deze mensen hadden grote behoefte aan een moestuin. De directie stond moestuinen bij de woning niet toe, maar stelde wel een reep grond die was overgeschoten ter beschikking als collectieve moestuin. Daaruit ontstond een bloeiende volkstuinvereniging, die zelfs verschillende verplaatsingen wist te overleven.⁴² Echt ingebakken in het model was het moestuinieren daarmee niet. Heyplaat was qua bestaanswijze bij lange na niet het semi-agrarische model, dat het oorspronkelijk model voorstaat.

De woningdichtheid was voor tuinstadnormen aan de hoge kant (44 woningen per hectare). De bebouwing is geslotener, de blokken zijn langer en de kavels

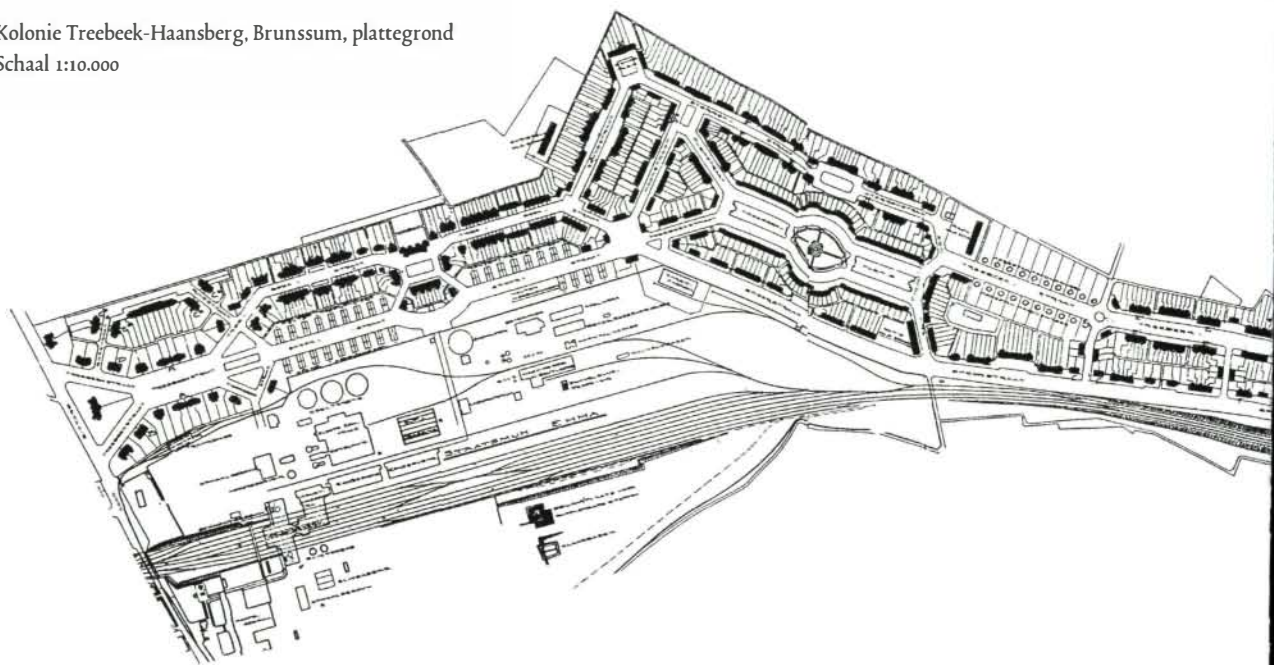
zijn kleiner dan in de hiervoor behandelde projecten. De oprichters hadden een beperkt bouwterrein ter beschikking en moesten woekeren met de ruimte. Zij zouden gaarne in een lagere dichtheid hebben gebouwd, en de woningen wat grotere achtertuinen hebben gegeven.⁴³ Door het toepassen van 'Unwinesque' vormgevingsprincipes (zoals de eerder geciteerde voortuintjes, pergola's, vijvertjes enzovoort), werd ondanks de relatief hoge dichtheid toch een groene totaalindruk verkregen.

Treebeek bij Staatsmijn Emma

VOORAF

Rond 1900 was oostelijk Zuid-Limburg een landelijk gebied. Dit gebied stond echter een geweldige verstedelijkings- en industrialisatiegolf te wachten. In een tijdsbestek van nog geen twintig jaar werden elf verspreid in het landschap gelegen mijnzetels geopend. Duizenden arbeidskrachten werden, al dan niet met hun gezin, uit binnen- en buitenland naar de mijn-

streek gehaald om te helpen de kolen boven de grond te brengen. Er werden, verspreid over ongeveer twintig complexen, in de periode 1900-1920, zo'n 5000 woningen gebouwd, waarvan de helft op initiatief van overwegend rooms-katholieke woningbouwverenigingen en de andere helft op initiatief van de werkgever, de mijnbedrijven (staatsmijnen en particuliere mijnen). Nergens in Nederland was zo'n sterke verstedelijking van het platteland aan de orde als in de mijnstreek.⁴⁴

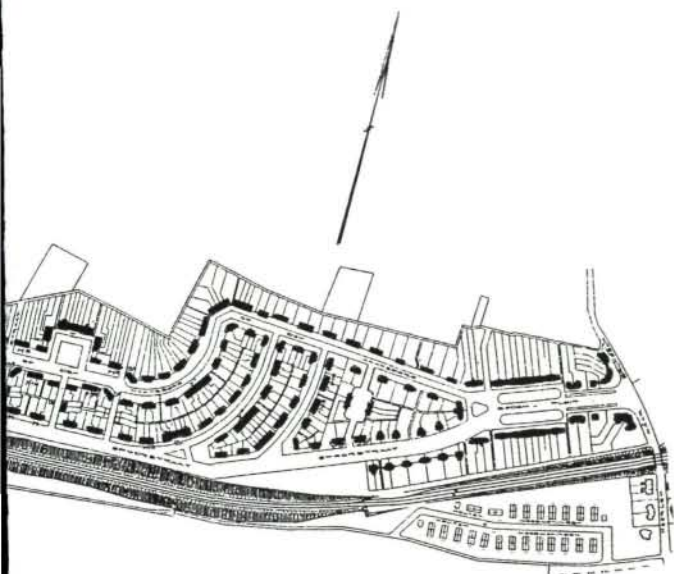
De woningbouwverenigingen bouwden op basis van de Woningwetfinanciering en moesten daardoor samenwerken met de gemeentebesturen; 25% van de financiering kwam daar vandaan en dus moest het gemeentebestuur het bouwplan in al zijn aspecten goedkeuren.

Om praktische en ideologische redenen stuurden de gemeenten erop aan om deze verenigingscomplexen te realiseren als kleine eenheden (maximaal 300 woningen) en deze op afstand van de bestaande dorpskern te situeren.

De praktische reden voor dit spreidingsbeleid was dat het grondbezit in Zuid-Limburg erg versnipperd was en het moeilijk was om een aaneengesloten stuk grond voor een groot woningcomplex te verwerven. De ideologische reden voor de spreiding was dat de gemeentebesturen bang waren dat de dorpsbevolking 'besmet' zou raken met de socialistische ideologie en

de ruwe moraal die zij het mijnwerkersvolk toedichtten. De revolutie die zich in 1917 in Rusland voltrok wakkerde deze angst aan. Door de complexen klein te houden wilde men voorkomen dat de woningcomplexen revolutionaire brandhaarden werden. De afstand die men aanhield tussen de nieuwe woningcomplexen en de oorspronkelijke dorpskom moest voorkomen dat, in het geval de revolutionaire geesten zouden ontvlammen, de brand zou overslaan naar de oorspronkelijke dorpskern.⁴⁵ Ook probeerden gemeenten soms de 'bron' van de brand verre van zich te houden, door bijvoorbeeld bouwinitiatieven van socialistische woningbouwverenigingen te dwarsbomen.⁴⁶

Doelbewust werd hier door de autoriteiten dus de vorming van een compleet samenlevingsmodel tegengehouden. Door deze aanpak stond het model van de Limburgse woningbouwverenigingen ver van het oorspronkelijk tuinstadmodel af, althans van de sociale kant van dat model. De ruimtelijke kant werd wél naar de maatstaven van het tuinstadmodel uitgewerkt. Dat was mede te danken aan het feit dat Jan Stuyt de hoofdarchitect was van de woningbouwverenigingen. Jan Stuyt had in 1914 een studiereis gemaakt langs Engelse tuinstadvoorbeelden en hierover enthousiast verslag gedaan in de vakpers (zie hoofdstuk 2). In zijn eigen projecten kreeg hij de kans de principes van het tuinstadmodel toe te passen, maar dat gold door de invloed van zijn opdrachtgevers

alleen voor de ruimtelijke principes. Hij mocht het model toepassen als ontwerpvoorbeeld, niet als sociaal-ruimtelijk model. Door de geringe omvang van de projecten gebeurde dat noodgedwongen op de schaal van het tuindorp, niet op de schaal van de tuinstad.

De mijndirecties, althans die van de staatsmijnen, verafschuwden de stedenbouwkundige lappendeken die als gevolg van de versnipperde bouwinitiatieven van de woningbouwverenigingen dreigde te ontstaan. De bouwingenieur van de staatsmijnen, A.E. Dinger, verwoordde deze onvrede aldus: "Niets brengt zoveel teleurstellingen als het stuksgewijs bebouwen van lapjes grond, die door onderhandse aankoop zijn verkregen. Aan de moderne eisen, die aan arbeiderskwartieren gesteld worden, kan alleen in grote kolonies worden voldaan; de aanleg van riolering, waterleiding, het stichten van winkels en scholen, het maken van bestratingen, plantsoenen, kinderspeeltuinen, enz. moet bij kleine woningcomplexen noodzakelijkerwijze op financiële bezwaren stuiten. (...) Grote kolonies beantwoorden meer dan welke andere nederzetting dan ook, aan het fundamentele denkbeeld der 'tuinstad' - d.i. de in zich afgeronde en complete nederzetting."⁴⁷

De staatsmijnen realiseerden tegen de versnipperingstendens in een aantal grotere, zelfvoorzienende woningbouwprojecten, waarbij zij expliciet (zie het citaat) aan het tuinstadmodel refereerden. Het voor-

naamste dat hun daarin aantrok was het feit dat dit model voorzag in de realisatie van een complete samenleving op lokale schaal. Treebeek-Haansberg (1200 woningen, gerealiseerd in 1916-1919) was het grootste en voornaamste project naar het model van een complete samenleving.

OPRICHTING EN SOCIAAL-RUIMTELIJK MODEL TREEBEEK-HAANSBERG

De belangrijkste spilfiguren in de oprichting van Treebeek-Haansberg waren prof.ir. F.K.Th. van Iterson, directeur der staatsmijnen en ir. A.E. Dinger, chef van het Bouwbedrijf der staatsmijnen. Van Iterson liet het aan Dinger over om het plan voor Treebeek verder uit te werken. J.H.W. Leliman, een bekende van Van Iterson, werd ingeschakeld als ontwerper van het stedenbouwkundig plan en ook van de meeste woningen. Het bestuur van het project vertoonde trekken van het beheersingsmodel. De mijndirectie was op het grondgebied van Treebeek oppermachtig. Het project was eigen terrein van de mijn. De directie kon daardoor iemand die zich naar hun maatstaven niet passend gedroeg, de toegang tot Treebeek ontzeggen.⁴⁸ Dit middel, dat overigens zelden werd gebruikt, kan als de ultieme uiting van het beheersingsmodel gelden.

Een mildere uitingsvorm van het beheersingsmodel waren de woninginspectrices die door de mijndirectie waren aangesteld. Inspectrices, die zich 'door een huisbezoek zowel van de zedelijke als van de hygiënische toestand der gezinnen op de hoogte zullen stellen en vooral de huisvrouwen met raad en daad terzijde zullen staan'.⁴⁹ Bij gezinnen die niet om bijzondere aandacht vroegen kwam de woninginspectrice maar één keer per jaar langs. Zij concentreerden hun aandacht op de sociaal-maatschappelijk zwakke gezinnen.

Voor de controle op de openbare ruimte waren de mijnpolitie en de technische opzichters verantwoordelijk. Deze laatsten hadden naast toezicht houden tevens een taak in het bijbrengen van natuurwaarden aan de jeugd: "De kinderen waren nooit gewend geweest aan nette heggetjes, aan planten in het tuintje, langs de straat en in de parken, en stellig niet aan perken met bloemen vlak bij hun huis. In de woonplaatsen, waar velen van hen vandaan kwamen, was letterlijk niets. Die kinderen ontdekten nu plotseling

vele belangrijke dingen om mee te spelen (...) Zij plukten de knoppen uit de rhododendrons (...) en met hun schatten liepen ze dolgelukkig de hele dag rond. Doch dit kon natuurlijk niet worden toegelaten. Men moest de kinderen en hun ouders leren dat het geplante er voor hen was aangebracht, dat deze knoppen nog veel mooier zouden worden, als ze ze zouden laten groeien. (...). Een humaan opzichter sprak met de kinderen goedmoedelijk, vertelde hun van de planten en wees hun, waar ze wel en waar ze niet mochten spelen.”⁵⁰

Het opvoedkundige element van het beheersingsmodel is in het voorgaande voorbeeld (tuindorp Heyplaat in Rotterdam) ook gevonden, maar daar richtte de opvoeding zich op de hygiëne en de algemene ontwikkeling. In Treebeek is de verstrengeling van de opvoedingsinspanningen met het tuinstadmodel echter sterker dan in Heyplaat: de opvoeding richtte zich mede op natuurwaarden.

Tegenover deze kenmerken, die wijzen op een beheersingsmodel, staan de kenmerken van de complete samenleving, waar de oprichters grote waarde aan hechtten, zoals blijkt uit het citaat onder het kopje ‘vooraf’. Het plan bevatte zowel arbeiderswoningen als woningen voor het geschoolde mijnpersoneel, de ‘beambten’. Het project kreeg een uitgebreid voorzieningspakket, bestaande uit scholen, kerken, winkels en verenigingsgebouwen. Treebeek is het enige tuinstadproject in Nederland dat naast schoolgebouwen voor basisonderwijs ook gebouwen voor voortgezet onderwijs in zijn programma heeft. Een van die gebouwen verwierf door zijn imposante volume de bijnaam ‘Universiteit van Treebeek’, een term die de ambities van de oprichters om tot een compleet samenlevingsmodel te komen kernachtig uitdrukt. Naast de onderwijsgebouwen vormden de kerkgebouwen een belangrijk programma-onderdeel.

Limburg als geheel was rooms-katholiek, maar in Treebeek vormden katholieken een minderheid.⁵¹ Dat kwam door de manier waarop de mijnen de personeelswerving aanpakten. De mijnen wierven het actiefst in streken waar veel werkeloosheid heerste (vooral de vier noordelijke provincies) en daar was de bevolking Nederlands-hervormd, gereformeerd of baptist. Dat de waarden en normen van deze importbevolking sterk verschilden van die van de oorspronkelijke Limburgse bevolking blijkt onder meer uit de observaties van kroniekschrijvers over het Treebeekse

verenigingsleven: “Onder de vele personen die vanuit het Noorden naar Limburg kwamen om er in de mijnen werk te vinden, waren (...) muzikanten uit de veenkolonien. In de dorpen rond Treebeek floreerden op de bekende Limburgse wijze de R.K.-harmonieën en -fanfares. Weidefeesten, schuttersfeesten, het waren feesten die door de nieuwkomers werden aanschouwd met gemengde gevoelens. Enerzijds voelden zij zich aangetrokken tot het muziceren, anderzijds konden zij geen waardering opbrengen voor de cultus die was ontstaan binnen de R.K.-verenigingen. Het gebruik van alcohol, de feesten met dansen erna, was in de ogen van de toenmalige christelijke noorderling zondig. Aansluiting bij een van de korpsen in de buurt was dan ook onmogelijk.”⁵²

De mijndirectie zag in dat het vrij kunnen ontplooiën van activiteiten in eigen kring een essentiële voorwaarde was om zich in Treebeek thuis te kunnen voelen. Alle gezindten kregen daarom in Treebeek een eigen kerkgebouw en tevens juichte de mijndirectie lokale initiatieven voor de oprichting van verenigingen toe. Zij liet het belang dat zij daaraan hechtte blijken door de initiatieven financieel te steunen. Er ontstonden tal van verenigingen. Naast de muziekverenigingen betrof het verenigingen voor sport en spel, kunst en wetenschap, padvinderij, belangenbehartiging, gezelligheid en later ontstond er ook een bloemen- en tuindersvereniging. Met de oprichting en ondersteuning van al deze verenigingen bereikte men versterking van de integratie binnen de afzonderlijke, meestal langs religieuze lijnen gescheiden kringen.

De eerder geciteerde kroniekschrijvers verwoordden dit aldus: “Treebeek was een in hokjes ingedeelde samenleving. Vriendelijk in coëxistentie, maar onwillig tot samenwerking op kerkelijk en sociaal-cultureel gebied. Het beleid van de staatsmijnen was daar debet aan, want elke groepering, hoe klein ook, werd onvoorwaardelijk het recht toegekend te bestaan en dat is geenszins af te keuren, maar elke groepering werd bovendien afzonderlijk gesteund. Het Fonds Sociale Instellingen hielp de kleine groepjes van de grond komen binnen hun eigen kring.”⁵³

Uit het citaat blijkt dat er in Treebeek sprake was van verzuiling en dat deze een rem vormde op de integratie. Verzuiling is, zoals ook aangegeven is in hoofdstuk 4, naast ongelijke machtsverhoudingen de belangrijkste integratierepeller. Door de groeperingen

gescheiden te houden vond de importbevolking geen aansluiting bij de autochtone bevolking. Er konden geen gedeelde waarden en normen ontstaan. Ouders verboden hun kinderen om met kinderen van een ander geloof te spelen. Zij wilden vaak ook niet dat hun kinderen buiten de eigen geloofskring verkering zochten en trouwden.

Zelfs bepaalde evenementen waren, hoewel zij zich toch in heel Treebeek afspeelden, aan een bepaalde geloofsgemeenschap gebonden; de jaarlijkse sacramentsprocessie bijvoorbeeld, had voornamelijk voor de katholieken betekenis. Zulke evenementen werkten weliswaar integrerend binnen de eigen groep, maar werkte voor de integratie van de katholieken met andere gezindten eerder als een rem. Alleen de Oranjefeesten wisten alle gezindten te binden. Eén dag per jaar voelde Treebeek zich dan een als totaliteit geïntegreerde lokale samenleving.

Naast de verzuiling speelden ook de ongelijke machtsverhoudingen een rol als integratieremmer. Er waren weliswaar verschillende rangen en standen in Treebeek vertegenwoordigd, maar die waren niet gemengd. Beambten en arbeiders hadden hun eigen plek in Treebeek. Het verenigingsgebouw aan het centrale plein was een beambtencasino. Voor arbeiders was het niet toegankelijk. Arbeiders werden geacht zich bezig te houden met voetbal, fanfare en schutterij.

De ongelijke verhoudingen kwamen ook tot uitdrukking in de ligging van de woningen. De beambtenwoningen stonden in groepen bij elkaar en waren monumentaal gelegen aan de pleinen die de entree tot het project vormden. Ze lagen het dichtst bij de mijningang. Toen gold: hoe dichterbij de mijn, hoe hoger de stand. De exclusieve ligging van de beambtenwoningen was de ruimtelijke uitdrukking van de zwakke integratie tussen de onderscheiden rangen en standen.

SPECIFICATIE RUIMTELIJK MODEL

In het ontwerp is een woningdichtheid van minder dan 30 woningen per hectare aangehouden. De oprichters, in de persoon van Dinger, halen in de beschrijving van het project de studie van de Duitse professor Flügge uit 1916 aan (zie hoofdstuk 4), waarin deze tracht het verband aan te tonen tussen woningdichtheid en volksgezondheid. "Hoewel het bewijs niet sluitend geleverd wordt", betoogt Dinger, "moeten zijn overwegingen

toch leiden tot het erkennen der superioriteit van de wijd en ruim aangelegde nederzetting."⁵⁴

In het plan voor Treebeek is veel aandacht besteed aan de beplanting van straten en pleinen. De oprichters beoogden daarmee "de mijnwerker bij zijn wandeling huiswaarts een tegenhanger te geven tot het duister, waarin hij zijn arbeid verricht, opdat zijn gedachten daardoor wat zouden worden opgevrolijkt; ook voor hen, die 's nachts van de mijn terugkeren, heeft de beplanting haar waarde, want in het ontwakken te midden van een prettige omgeving kan een troost liggen voor nachtelijke arbeid".⁵⁵

In de exploitatiebegroting werd een bedrag gereserveerd voor groenaanleg, dat neerkomt op 5 tot 10% van de stichtingskosten. Legde Dinger de nadruk op de sierfunctie van het groen, Van Iterson oriënteerde zich op de gebruikskant daarvan. Treffend citeert hij de uitspraak van Cadbury, de chocoladefabrikant die Bournville oprichtte, "dat niets voor de werkgever groter voordeel oplevert dan wanneer hij aan zijn werklieden geeft: een gezonde woning in de gezonde buitenlucht, met voldoende loon en gelegenheid om op eigen terrein te werken".⁵⁶ Een groot deel van het wijkoppervlak moest bestemd zijn voor moestuinen. Voor Treebeek was becijferd dat hier zo'n 55% van het oppervlak voor te gebruiken was. De kavels zijn gemiddeld zo'n 300 m². Wat groen betreft hanteerden de oprichters dus een tweeslachtig model: zowel de beleving als de productiviteit moesten in het model tot uitdrukking komen.

Wat de vormgeving betreft, heeft Dinger 'naar het type der Engelse kolonies, een vrije, ongedwongen groepering' willen bereiken, en de woningen een 'individueel karakter met schilderachtig-landschappelijke neiging' willen verlenen, 'in tegenstelling tot de uit Duitsland afkomstige voorliefde tot de blokbouw, d.w.z. de schepping aan één stuk, die aanstonds gestempeld wordt tot een stichting van hogerhand, waarin alles van bovenaf geregeld is en de persoonlijkheid geen mogelijkheid tot uiting vindt'.⁵⁷

De voorkeur voor individualiteit en organisch gegroeid lijkende opbouw houdt niet in dat Dinger iedere monumentaliteit uit het plan voor Treebeek weerde. "Op enkele hoofdpunten van de aanleg is door een gebonden bebouwing ook in architectonische zin de nadruk gelegd."⁵⁸ Dinger doelt hier op het centrale plein in het plan, dat door zijn lengte een sterke

aswerking heeft en verbredingen kende die begeleid werden door 'crescent'-vormige bebouwing.

Door enerzijds het accent op het romantische in de woningbouw, en anderzijds het accent op het wat meer monumentale in het centrumgebied, benadert Dinger op de vormgevingsdimensie dicht het tuinstadmodel. Net zo min als bij Maarn en Haren is de vormgeving hier de juiste uitdrukking van het sociale model. De romantiek in de vormgeving is in het tuinstadmodel de uitdrukking van integratie, vertrouwen, homogeniteit; maar daar is in Treebeek geen sprake van. Monumentaliteit in het centrum belichaamt in het oorspronkelijke model de trots van de bewoners op hun autonomie, maar van autonomie is in Treebeek geen sprake: de mijndirectie voerde het beheer over grond en gebouwen, bewoners hadden alleen op sociaal-cultureel vlak iets in te brengen.

't Lansink, Hengelo

VOORAF

In Nederland is één voorbeeld te vinden, 't Lansink in Hengelo, waar de fabrikant het initiatief nam voor een plan waarmee hij zowel een complete lokale samenleving als een vorm van medebestuur door zijn arbeiders-bewoners realiseerde; een sociaal model zoals bijvoorbeeld in Duitsland gevolgd werd voor de 'Gartenstadt Hellerau' bij Dresden (zie hoofdstuk 3). Met dit model werd de coöperatieve bestuursorganisatie zoals voorgesteld door Howard enigszins benaderd. Het model had weliswaar niet de coöperatie als bestuursvorm, zoals in Duitstalige landen (zie hoofdstuk 3), waarbij elk lid-bewoner een gelijke stem had, maar de fabrikant had wel geregeld dat de bewoners structureel invloed hadden.

Wat Letchworth was voor de Engelse tuinstadbeweging (zie hoofdstuk 2), werd 't Lansink voor Nederland: een demonstratieproject; een compleet tuindorp van ruim 800 woningen (gebouwd in vier fasen), dat landelijke bekendheid verwierf en initiatiefnemers elders als voorbeeld diende (zoals bijvoorbeeld in Ede en in Utrecht).

OPRICHTING EN SOCIAAL-RUIMTELIJK MODEL
Hengelo was in het begin van de vorige eeuw een klein en onbetekenend dorp, totdat het in 1865 aan

een kruispunt van spoorwegen kwam te liggen. De gunstige verkeersligging werkte als een magneet op de handel en industrie en het gevolg was dat de Hengelose bevolking zich in vijftig jaar tijd vervijfvoudigde, van 4000 in 1860 tot 20.000 in 1910.⁵⁹

De huisvesting liep al die tijd een fase achter op de bevolkingsgroei. Industriëlen waren gedwongen om zelf woningen voor hun personeel te bouwen. Daartoe richtte de voornaamste werkgever van Hengelo, de familie Stork, reeds in 1867 (dus lang vóór de inwerkingtreding van de Woningwet) een woningbouwvereniging op, de 'Hengelosche Bouwvereniging'. De familie Stork had op dat moment een textiel fabriek in Hengelo, en verplaatste een jaar later haar machinefabriek van Borne naar Hengelo. De vereniging bezat rond 1900 nog slechts zo'n vijftig woningen, maar de familie Stork liep reeds lang rond met plannen om dit aantal flink uit te breiden.⁶⁰ Een impuls tot het grootschalig aanpakken van het woningtekort werd gegeven door de inspecteur van de volksgezondheid voor de provincie Overijssel, de heer J.H. Faber. Deze gaf in 1909 in Hengelo een lezing over arbeiderswoningbouw. De familie Stork was vertegenwoordigd onder het publiek.⁶¹ Kort nadien besloot de directie van Stork om de woningbouw samen met andere fabrikanten, die met hetzelfde probleem kampten, aan te pakken en deze in het bestuur van de bouwvereniging te betrekken. De bouwvereniging had de structuur van een vennootschap, die aandelen en obligaties uit kon geven om aan kapitaal te komen. Stork had een meerderheidsbelang in de vennootschap.

Het bestuur besloot tot de oprichting van een tuinstadproject. In 1909 werden daarvoor bouwterreinen aangekocht en bouwplannen ontwikkeld, in 1917 was de eerste bouwfase (300 woningen) voltooid, het noordelijke deel, dat in feite het hart van het tuindorp vormt. De overige fasen ontstonden in de latere decennia, gedeeltelijk zelfs pas na de Tweede Wereldoorlog. Zo ontstond geleidelijk het complete plaatje van het tuinstadproject.

De ontwerper was de Amsterdamse architect K.J. Muller. Zijn opdracht luidde: 'door de aanleg van een kolonie van goede woningen voor arbeiders en ambten een prettige, frisse omgeving te scheppen'.⁶² In deze omschrijving lag de doelstelling besloten om een model van een complete samenleving op lokale schaal te realiseren, dat wil zeggen een model waarin

Tuindorp 't Lansink, Hengelo, plattegrond
Schaal 1:10.000

rangen en standen gemengd zijn ('arbeiders en beambten'). Er werden daadwerkelijk woningen in uiteenlopende prijsklassen gebouwd.⁶³ De oprichters zeggen zelf het volgende over het door hun gehanteerde 'mengmodel': "Door velen wordt de mogelijkheid, met goed gevolg mensen uit verschillende maatschappelijke kringen in dezelfde omgeving te doen samenwonen, betwijfeld. En het lijdt dan ook geen twijfel, dat in een kleine plaats als Hengelo, waar men toch reeds aan het naast elkaar wonen van mensen uit verschillende kringen gewend is, de omstandigheden in dit opzicht gunstig zijn, en dat men in de nabijheid ener grote stad meer moeilijkheden ondervinden zou. Volgens onze mening is het ook dáár zeer goed mogelijk, de oplossing van dit belangrijke vraagstuk te vinden, mits niet meer dan 25 woningen per H.A. worden

gezet, (een cijfer, dat ook in het Tuindorp is aangehouden) en door een doelmatige beplanting, waar het nodig is, voor behoorlijke afscheiding wordt gezorgd. Het tot heden verkregen resultaat in het Tuindorp is bijzonder goed, en rechtvaardigt wel de verwachting, dat deze schikking ook op den duur geheel zal voldoen."⁶⁴

De menging is het meest kleinschalig in het oudste (noordelijke) plandeel. Daar woonden arbeiders en beambten in dezelfde straat door elkaar heen. In het middelste en zuidelijke plandeel is de opbouw hiërarchischer: de beambten wonen er langs de brede lanen en rond de vijver, de arbeiderswoningen staan in de smallere dwarsstraten.⁶⁵

Om het model van een complete samenleving op lokale schaal te verwezenlijken, voorzag het project verder ook in een uitgebreid eigen voorzieningspakket. Het bestuur van de bouwvereniging had over het programma al in een vroeg planstadium beslissingen genomen. Op een centrale plek in het plan kwamen winkels en een koffiehuis. Elders in het plan kwam een school, een vijver met zweminrichting en een speeltuin met clubhuis. Aan de noordkant lag een sportterrein.

Het bestuur van de lokale samenleving was hoofdzakelijk in handen van de bouwvereniging, maar er was wel een vorm van medebestuur door bewoners geregeld. Het bestuur van de woningbouwvereniging raadpleegde de toekomstige bewoners over de gewenste woningplattegrond zoals dat bijvoorbeeld ook gebeurde bij de bouw van Hellerau bij Dresden (zie hoofdstuk 3). Bovendien stelde de woningbouwvereniging een 'dorpsbestuur' in, bestaande uit gekozen vertegenwoordigers van de bewoners, dat het bestuur van de bouwvereniging in alles van advies mocht dienen.⁶⁶

SPECIFICATIE RUIMTELIJK MODEL

De oprichters formuleerden geen specifiek ontwerp-programma (het blijft bij de typering 'prettige, frisse omgeving'). De architecten zochten uit eigen beweging aansluiting bij de vormgevingsprincipes van de Engelse tuinstadbeweging. In de woningarchitectuur werd een grote variatie toegepast. De architectuur was geïnspireerd op de Engelse cottage-stijl en kende veel decoratieve elementen; 'Unwinesque', zoals Peter Hall (zie hoofdstuk 4) het zou zeggen. Men besteedde behalve aan de woningen ook ruime aandacht aan het landschapontwerp. Net als bij het Agnetapark en in

Tuindorp 't Lansink: inpassing van oude bomen in het landschapsonwerp

tuindorp Heyplaat was ook hier apart een tuinarchitect, P. Watez, aangesteld voor het landschapsonwerp.⁶⁷ Watez maakte eerst een zorgvuldige inventarisatie van bestaande bomen die gespaard konden blijven, waardoor het tuindorp al bij oplevering een groen aanzien zou krijgen. In het straatprofiel werden groene bermen voorzien. Alle woningen kregen een voortuin. De bouwvereniging zorgde in samenwerking met het dorpsbestuur voor de jaarlijkse organisatie van een tuinenwedstrijd. Gevolg was dat de voortuinen goed werden onderhouden; zo konden tuingroen en straatgroen elkaar in het 'prettige, frisse' beeld versterken.⁶⁸

In 't Lansink had groen een functie voor de sier en de verfris'sing. Productief maken van groen was niet aan de orde. De individuele kavels meten gemiddeld 200 m² en zijn daarmee te klein om een moestuin van betekenis te kunnen onderhouden.

Tuindorp Elinkwijk en Zuilen I, Utrecht

VOORAF

De tot nu toe beschreven voorbeelden van fabrikanteninitiatieven zijn wat bestuurswijze betreft voornamelijk varianten op het beheersingsmodel gebleken. Voorbeelden van een fabrikanteninitiatief met medebestuur door bewoners, zoals bij 't Lansink (zie vorige paragraaf) zijn schaars. Zelfbestuur en fabrikantenbestuur lijken onverenigbaar in één model. Toch is van die combinatie een voorbeeld te vinden in Nederland, in Utrecht. Meer door nalatigheid dan door een bewuste keuze van de fabrikant, lag het bestuur in een deel van het project bij de bewoners zelf.

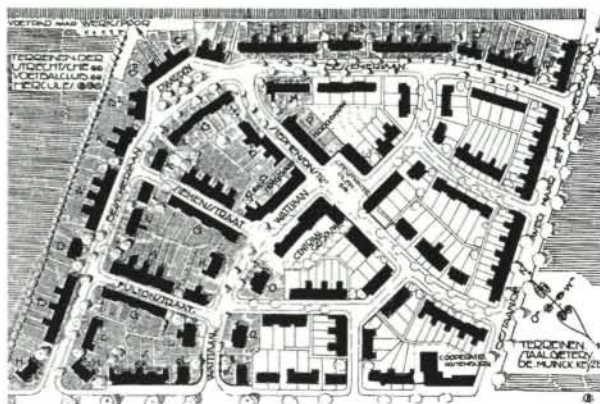
OPRICHTING EN SOCIAAL-RUIMTELIJK MODEL

Rond 1900 was Zuilen een landelijke gemeente die op feodale wijze werd bestuurd door de 'Heer van Zuylen', die zetelde in het kasteel Oud Zuylen, hemelsbreed 5 kilometer van het centrum van Utrecht. Met de stad Utrecht had de gemeente toen noggeenenkelere relatie. Die ontstond pas toen de stad Utrecht, waar de woningnood op dat moment nijpend was, een nieuwbouwplan voor arbeiderswoningen projecteerde op Zuilens grondgebied. Dit was een initiatief van de vooruitstrevende dr. J.P. Fockema Andreae, die van 1907 tot 1933 eerst wethouder en later burgemeester van Utrecht was.⁶⁹ Fockema Andreae was een kenner van het tuinstadmodel. Hij werd bij zijn bouwinitiatief gesteund door twee metaalfabrikanten die in Zuilen neerstreken, J. Muysken van Werkspoor uit Amsterdam en J.M. de Muynck Keizer van de staalgietterij Demka uit Hoogezand (bij Groningen). Beide fabrikanten kozen Utrecht als vestigingsplaats vanwege de centrale ligging. In Zuilen was bouwterrein beschikbaar met een aansluiting op spoor en water (Merwedekanaal, nu Amsterdam-Rijnkanaal). De stad Utrecht kon de honderden arbeidersgezinnen die met de fabriek meekwamen niet huisvesten. De werkgevers hadden dus groot belang bij de realisering van het nieuwbouwplan van Fockema Andreae. Rond 1913 geraakte dit plan van de grondverwerfingsfase in de ontwerpfase. Er werden twee architecten aangezocht, Ph.J. Hamers en K.J. Muller.⁷⁰ De laatste had eerder al naam gemaakt als tuindorparchitect door zijn plan voor tuindorp 't Lansink in Hengelo. De aanstelling

van Muller was geen toeval: hij werd voorgedragen door de gebroeders Stork die een commissariaat bekleedden bij Werkspoor, en de Storks waren de motor achter de oprichting van 't Lansink geweest. De architecten ontwierpen twee aparte complexen: Muller bouwde tuindorp Elinkwijk van 330 woningen en Hamers bouwde het complex Zuilen I, in de volksmond 'Ouwe bouw' genoemd, van 360 woningen.⁷¹ Het idee om Elinkwijk als tuindorp te ontwerpen was niet afkomstig van de opdrachtgever, maar ingegeven door de oorspronkelijke eigenaar van de grond, de heer Elink-Schuurman. Deze was bereid de grond tegen een lage prijs te verkopen mits de bebouwing in de geest van een tuindorp ontworpen zou worden.⁷²

Voor de realisatie van de projecten werden twee woningbouwverenigingen opgericht, één op initiatief van de fabrikanten en één op initiatief van de arbeiders zelf. De eerste was Bouwvereniging Elinkwijk, de tweede was Bouwvereniging Zuilen. De eerste bouwde tuindorp Elinkwijk, de tweede het complex Zuilen I. Bouwvereniging Elinkwijk bouwde alleen voor opzichters en geschoolde arbeiders; de werkgevers gaven prioriteit aan het personeel dat zij het hardst nodig hadden. Voor ongeschoolde arbeiders werd door de fabrikant niets geregeld. Die namen zelf het initiatief en richtten een eigen, zelfbestuurde woningbouwvereniging op: de Bouwvereniging Zuilen. Door deze scheidslijn tussen de klassen ontstond ongelijkheid in de mogelijkheden voor zelfontplooiing en medezeggenschap. Dat er voor de ongeschoolde arbeiders nauwelijks iets door de fabrikant geregeld was had voor hen het voordeel van een grote mate van zelfontplooiing en medezeggenschap. De zelfbestuurde woningbouwvereniging werd geholpen door de omstandigheid dat er al een stedenbouwkundig plan lag en de vereniging financieel ondersteund werd door de gemeente Utrecht in het kader van het eerder genoemde woningbouwplan van burgemeester Fockema Andreae. Utrecht kocht het bouwterrein en gaf het in erfpacht uit aan de vereniging. Ook kreeg de vereniging via de gemeente een rijksvoorschot voor de woningbouw toegewezen.

De realisatie van Zuilen I verliep door die wind in de rug vlotter dan de realisatie van tuindorp Elinkwijk. Zuilen I, gerealiseerd in 1913-1917, ondervond geen last van de economische problemen en de materiaal-schaarste die de Eerste Wereldoorlog met zich meebracht. 'Elinkwijk', in fasen gerealiseerd in de periode

Ontwerp tuindorp Elinkwijk, Utrecht
Schaal 1:5000

1915-1927, ondervond die last echter wél. Het project moest versoberd en gefaseerd worden uitgevoerd. De architect wilde er een tweede 't Lansink van maken, maar slaagde daarin door genoemde omstandigheden maar ten dele. Het voorzieningenpakket is schraal vergeleken met 't Lansink. Er zijn geen scholen in het plan opgenomen. De jeugd moest elke dag kilometers lopen naar scholen in het oude dorp Zuilen of in de stad Utrecht.

Een verenigingsgebouw was aanvankelijk wel opgenomen in het plan (het was aan het centrale plein in Elinkwijk geprojecteerd), maar dit werd niet gerealiseerd; de plek waar het verenigingsgebouw had moeten komen bleef een gapend gat in de pleinwand.

Winkelvoorzieningen waren er wel. Aanvankelijk waren deze centraal in Elinkwijk geprojecteerd, aan hetzelfde plein als het verenigingsgebouw, maar later koos men voor een ligging aan de Amsterdamsestraatweg, waardoor er een winkelconcentratie op een centrale plek tussen Elinkwijk en Zuilen I kwamen te liggen.⁷³ Zo smeedde men de twee complexen uiteindelijk toch nog provisorisch aaneen. De lokale samenleving die aldus ontstond, kende een hoge integratiegraad.⁷⁴ De bewoners van deze geïsoleerde woonbuurt waren sterk op elkaar aangewezen. De Groningers en Amsterdammers vonden elkaar al spoedig. Zij namen zelf de organisatie van activiteiten ter hand. De fabrikanten droegen aan de integratie bij door activiteiten binnen de muren van de fabriek te organiseren, aanvullend op de activiteiten die vanuit de

Woningbouw Zuilen I, Utrecht

bewoners zelf kwamen. Zo werd het gemis van een verenigingsgebouw in het complex zelf enigermate gecompenseerd.

SPECIFICATIE RUIMTELIJK MODEL

"Het was een prachtige straat, die Lessepsstraat. D'r waren mooie voortuintjes, zitbankjes tussen de schuurtjes, een trottoir en een soort fietspad, dan een strook met prachtige bomen en in het midden de rijweg van kleine steentjes (...) Voor de meeste Amsterdammers een groene weelde om aan te wonen."⁷⁵

De uitspraken van deze bewoner refereren aan een tuinstadachtige aanpak van het ontwerp, zowel in ruimtegebruik als in groenvoorziening en in vormgeving. De architect die hier door zijn bewoners geprezen werd, was Ph. J. Hamers, de ontwerper van Zuilen I. Deze had te maken met een orthogonaal, niet tuindorpachtig stratenplan dat al vastlag toen hij aan het ontwerp begon. Door toepassing van 'Unwinesque' ontwerpmethoden op kleine schaal, zoals voortuinen, zitbanken en bomen, wist hij toch een tuindorpachtige sfeer te scheppen. De ontwerper van Elinkwijk, K.J. Muller, had meer ontwerprijheid en kon ook het totale stratenplan op 'Unwinesque' leest schoeien. Zijn plan voor Elinkwijk vertoont over-

eenkomst met het plan dat hij eerder maakte voor 't Lansink. De straten zijn gebogen en geven een besloten beeld; lange straten die in het plan voorkomen verruimen zich halverwege tot een plein of plantsoen. Poorten of poortachtige bebouwing behoren tot het standaardvocabulaire van tuinstadontwerpers; ook dit ontwerp middel is in Elinkwijk terug te vinden. In de bebouwing aan de zuidkant is een poortje opgenomen dat toegang gaf tot het wandelpad naar de fabriek. 's Morgens markeerde de passage van het poortje het moment dat de arbeider zijn dorp verliet; kwam hij aan het eind van de werkdag weer terug, dan markeerde het poortje het moment dat hij weer thuis was. Dit detail illustreert het romantische beeld dat de ontwerpers wilden scheppen.

Frappant is dat de 'groene weelde' waar de geciteerde bewoner over spreekt, werd bereikt bij een verhoudingsgewijs hoge woningdichtheid. De dichtheid lag rond 40 woningen per hectare, terwijl 25 woningen per hectare de standaard is in het tuinstadmodel. De ontwerpers deden geen concessies aan de openbare ruimte, waardoor de bewoners het met wat minder diepe (gemiddeld 10 meter) achtertuinen moesten doen dan in andere tuindorpen, waar de tuinen soms tot 30 meter diep waren. Het accent lag op de sierfunctie van

het groen, niet op de gebruiksfunctie. De achtertuinen waren te ondiep en de kavels waren met een gemiddeld oppervlak van 150 m² te klein om een moestuin te kunnen houden.

De ontwerpers van Elinkwijk aarzelden om voortuinen op te nemen in het ontwerp, hoewel "dit in een tuindorp feitelijk geen punt van overweging mag zijn".⁷⁶ De twijfel werd ingegeven door de verwachte onderhoudsproblemen: de ontwerpers wisten dat een groot deel van de bewoners Amsterdammers waren, en die zouden tuinonderhoud niet gewend zijn. Uiteindelijk besloten de ontwerpers toch voortuinen in het plan op te nemen, en werd, om een goede start te maken, de eerste aanleg gedaan op kosten van de bouwvereniging. Daartoe werd de hulp ingeroepen van Denier van der Gon, tuinarchitect van de gemeente Utrecht.

Conclusie

VOORAF

In het voorgaande zijn acht voorbeelden van fabrikanten-tuindorpen beschreven. Deze worden nu globaal geanalyseerd aan de hand van het model dat in hoofdstuk 4 is geconstrueerd. Het betreft in dit hoofdstuk alleen nog een analyse op hoofdlijnen; aan het eind van hoofdstuk 6, als ook de tuinstadprojecten van woningbouwverenigingen en gemeenten beschreven zijn, wordt een uitgebreidere analyse gepresenteerd.

Alvorens de projecten per dimensie te analyseren, dient in zijn algemeenheid opgemerkt te worden dat de projecten naar de maatstaven van het tuinstadmodel zeer kleinschalig zijn. Met een gemiddelde projectgrootte van 350 woningen kan hoogstens worden gesproken van tuindorp, niet van tuinstad. Het oorspronkelijke tuinstadmodel gaat uit van 5500 woningen, meer dan vijftien maal zo veel. Bij de analyse komen de zes dimensies waaruit het model bestaat, successievelijk aan de orde: bestaanswijze, bestuurswijze, samenlevingswijze, ruimtegebruik, groenvoorziening en vormgeving.

BESTAANSWIJZE

De fabriek zorgde ervoor dat de nederzetting economisch op eigen benen kon staan, conform het oorspronkelijke model. Daarmee is niet gezegd dat de

fabrikanteninitiatieven volledig voldoen aan de criteria van het oorspronkelijke model. Door het feit dat er maar één fabriek is, en niet de mix van kleinschalige bedrijven die Howard voorstond, was er een monocultuur die werknemers afhankelijk maakte en die de lokale economie recessiegevoelig maakte. Van diversiteit, kleinschaligheid en flexibiliteit in de industriële sector is geen sprake. Wél is in een deel van de projecten de mogelijkheid van inkomenssubstitutie via de eigen moestuin geschapen. Hier voldoet het model aan het principe van de semi-agrarische bestaanswijze uit het oorspronkelijke model. Het Peeldorp Griendtsveen is daar het zuiverste voorbeeld van.

BESTUURSWIJZE

De fabrikanten hanteerden veelal een beheersingsmodel, dat ver af stond van de vrijheid en coöperatie die Howard in zijn model bepleitte. Van datgene wat in bestuurlijk opzicht het meest kenmerkende van het oorspronkelijk model is, namelijk de grote spreiding van bestuurstaken, de democratie, de medezeggenschap en de zelfontplooiing van de burger, is in de tuindorpprojecten van fabrikanten in Nederland zelden iets terug te vinden. Het maatschappijmodel was, op enkele uitzonderingen na, hiërarchisch, autoritair, bevoogdend en soms zelfs onderdrukkend.

De initiatiefnemers oriënteerden zich op modellen van vóór Ebenezer Howard, ook in de gevallen dat zij hun project realiseerden na publicatie van *Garden Cities of To-morrow*. Zij kozen voor een model waarin de fabrikant zelf bepaalde wat goed was voor de bewoners en gaven in de meeste gevallen bewoners niet of nauwelijks ruimte voor eigen initiatief of medezeggenschap, bijvoorbeeld in het beheer van de openbare ruimte of van sociaal culturele activiteiten.

SAMENLEVINGSWIJZE

Bij een deel van de projecten (de grotere, rond 1000 woningen) streefden de initiatiefnemers naar realisering van een complete samenleving op lokale schaal, en dat lukte ook, ondanks de geringere omvang van de projecten dan bedoeld in het oorspronkelijk model.

Bij de andere (nog kleinere) projecten speelde de compleetheid van de samenleving geen rol als doelstelling, behalve wanneer de nederzetting, zoals in het geval van het Peeldorp Griendtsveen, ver weg lag van andere dorpen en steden.

In het oorspronkelijke model is ook een hoge integratiegraad een doelstelling. Bij een deel van de projecten werd die daadwerkelijk bereikt, mede dankzij investeringen door de fabrikant in het verenigingsleven. Bij een ander deel werd de integratie echter geremd doordat typische 'integratiereemers' aan het werk waren, zoals onder meer beschreven door König (zie hoofdstuk 4): machtsongelijkheid en verzuiling. De machtsongelijkheid tussen fabrikant en arbeiders was de belangrijkste remmer. Waar een beheersingsmodel werd doorgevoerd, werden bewoners passief gemaakt en kwam geen verenigingsleven op zelf georganiseerde basis tot bloei.

RUIMTEGEBRUIK

Op het lage schaalniveau (dat van de individuele woning, de straat en het blok) voldeden de projecten van de fabrikanten voor het merendeel aan het tuinstadmodel. De gemiddelde woningdichtheid bedraagt in de beschreven projecten 25 woningen per hectare, en gestapelde bouw komt niet voor (alle woningen hebben een eigen tuin). De kavels zijn doorgaans groot genoeg voor een moestuin, en meestal ook geschikt voor dierhouderij (er is voorzien in afvoermogelijkheid voor tuinafval en mest via de zijkant of achterkant van de tuin).

Op hogere schaal werd echter niet aan de principes van het oorspronkelijk model voldaan: er werd geen zone rond het project bestemd tot 'groene gordel'. Geen van de Nederlandse fabrikanten kocht land rond het project voor recreatiedoeleinden, zoals bijvoorbeeld Cadbury deed in Bournville (zie hoofdstuk 2). Daarvoor waren de projecten te klein: een groene gordel heeft pas zin bij een zodanig grote en aaneengesloten verstedelijkte zone dat behoefte aan recreatiegebied buiten deze zone ontstaat.

GROENVOORZIENING

In alle projecten is de groenvoorziening een belangrijk thema voor de initiatiefnemers en de ontwerpers die in hun opdracht werkten. Soms werd naast de architect speciaal voor het groen ook een landschap-ontwerper aangesteld.

Door de fabrikanten werd het accent verschillend gelegd waar het gaat over de functie van het groen. De ene oprichter wilde een aangeharkt park waarin niet gerommeld kon worden (het Engelse model), de ander

schiep bewust ruimte voor mogelijkheden tot moestuinieren (het Duitse model). Een mengvorm, dus een model met zowel siergroen als productiegroen, wordt ook aangetroffen.

VORMGEVING

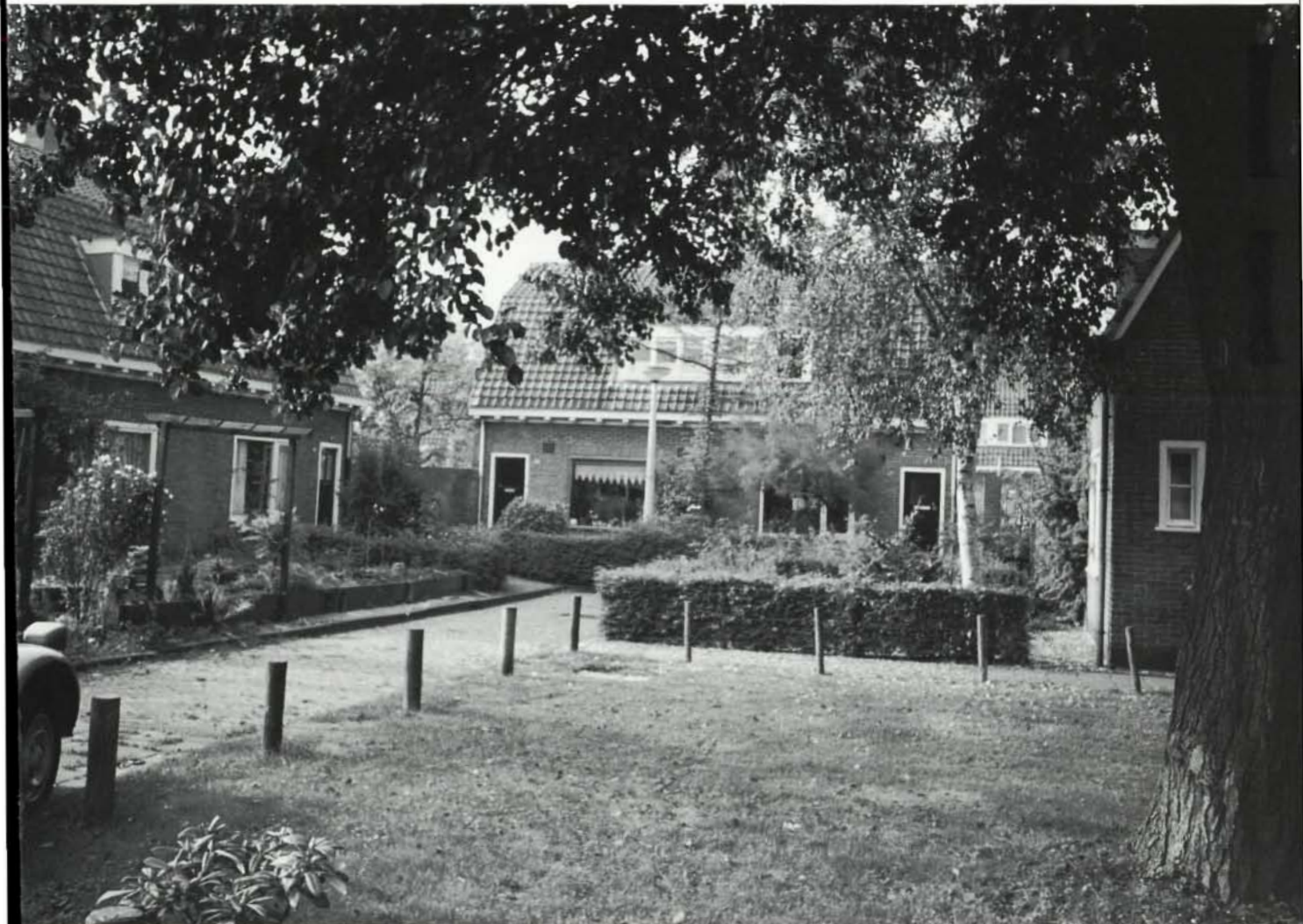
De vormgeving is in alle projecten uitgesproken romantisch. De ontwerpers keken vooral naar Engelse voorbeelden van tuinsteden en fabrikantendorpen. De romantische vormgeving was in een aantal gevallen misplaatst, namelijk daar waar de sociale orde trekken van een beheersingsmodel vertoonde. Het ruimtelijke model was in die gevallen geen juiste uitdrukking van het sociale model. Een strakke, geometrische ordening, met een groter aandeel gemeenschappelijk te delen ruimte in en om de gebouwen, zou beter bij het sociale model hebben gepast. De discrepantie is te verklaren uit het feit dat doorgaans niet de opdrachtgevers, maar de architecten aan kwamen dragen met het idee om het tuinstadmodel te volgen. Zij stelden zich de vraag niet of de door hun gekozen vormgeving al dan niet spoorde met de sociale orde.

TUSSENSTAND

Zou alleen gekeken worden naar projecten van fabrikanten, dan zou de eindconclusie luiden dat het door hen gehanteerde model maar voor een deel van de dimensies spoort met het tuinstadmodel. Op de ruimte- en de groendimensie voldoet het aan de criteria van het model, op de bestaansdimensie en de samenlevingsdimensie voldoet het gedeeltelijk, en op de bestuursdimensie voldoet het in het geheel niet.

Op de vormgevingsdimensie voldoet het model op het eerste gezicht wel, maar moet in een aantal gevallen vastgesteld worden dat de gekozen vormgeving geen juiste uitdrukking is van het rigide beheersingsmodel dat fabrikanten hanteerden in het bestuur van de tuinstad. Het project heeft dan wel het lichaam, maar niet de ziel van Howards model.

Tuinstadprojecten van 6 Nederlandse woning- bouwverenigingen en gemeenten

Tuindorp Oostzaan, Amsterdam

Beschreven initiatieven van woningbouwverenigingen (wbv) en gemeenten (gem)

Tuindorp De Bilt (2 wbv'en)
Tuindorp Ede Kolkakker (2 wbv'en)
Tuindorp Vreewijk, Rotterdam (NV)
Tuinwijk Zuid, Haarlem (wbv)
Betondorp, Amsterdam (wbv + gem)

Witte Dorp e.a. heropvoedingscomplexen (gem)
Knuttdorp, Deventer (wbv)
Dudokwijken, Hilversum (wbv + gem)

*cursief: ook onderzocht op huidige bewoning en woonbeleving,
zie hoofdstuk 7 en 8*

Niet beschreven initiatieven van woningbouwverenigingen en gemeenten

Almelo, Rietdorp (wbv)
Amsterdam, Tuindorp Oostzaan (gem)
Amsterdam, Disteldorp/Vogeldorp (gem)
Amsterdam, Tuindorp Nicuwendam (gem)
Amsterdam, Floradorp (gem)
Apeldoorn, Wolweg (wbv)
Apeldoorn, Eendenweg (wbv)
Apeldoorn, Mussenweg (wbv)
Apeldoorn, Metaalbuurt (wbv)
Arnhem, Geitekamp (div. wbv'en)
Arnhem, Tuindorp Mussenberg (wbv)
Arnhem, Thomas à Kempislaan (wbv)
Breukelen, 'Rode Dorp' (wbv)
Brunssum, Oude Egge (wbv)
Brunssum, Rozengaard (wbv)
Brunssum, Schuttersveld (wbv)
Brunssum, Leeuwstuk (wbv)
Delft, complex Frisoplein (wbv)
Doorn, 'Palmstad' (wbv)
Eindhoven, Bloemenbuurt (wbv)

Enschede, Pathmos (wbv)
Gorinchem, 'Eerste West' (wbv)
Goor, Ainsworthstraat (wbv)
Geldermalsen, 'Tuindorp' (wbv)
Haarlem, Slachthuisbuurt (wbv)
Haarlem, Rosehaghe (wbv)
Heerlen, De eerste stap (wbv)
Heerlen, Molenberg (wbv)
Heerlen, Versliënbosch (wbv)
Den Haag, Papaverhof (wbv)
Middelburg, 't Zand (wbv)
Nuth (wbv)
Papendrecht, 't Zand (wbv)
Rotterdam, Kiefhoek (gem)
Veenendaal, Talmalaan (wbv)
Velsen, Wijkeroogstraat (wbv)
Zaandam, Vissershof (wbv)
Zeist, Gerodorp (wbv)
Zeist, Schaerweidelaan (wbv)
Zwijndrecht, Meerdervoort (wbv)

Vooraf

Hozeer de fabrikantendorpen die in het vorige hoofdstuk behandeld zijn in kwalitatief opzicht ook tot voorbeeld van goede volkshuisvesting mochten strekken, in kwantitatief opzicht stelden deze initiatieven weinig voor. De private sector bleef te weinig woningen bouwen van te lage kwaliteit en voor een te hoge prijs. Grote delen van de bevolking, in steden en op het platteland, moesten het met slechte, te kleine en desondanks vaak dure huisvesting stellen. Om de stagnatie in de verbetering van de volkshuisvesting te doorbreken was iets anders nodig, iets dat een werkelijke impuls aan de woningbouw kon geven, in zowel kwalitatief als kwantitatief opzicht. Daartoe nam de Nederlandse regering in 1901, vooral onder druk van gezondheidscommissies, de Woningwet aan.¹

De Woningwet beoogde enerzijds een verhoging van de kwaliteitsstandaard in de woningbouw en schiep anderzijds kredietmogelijkheden om deze kwaliteit te realiseren. Om voor overheidssteun in aanmerking te komen diende de opdrachtgever een toegelaten instelling in het kader van de Woningwet

te zijn, bijvoorbeeld een woningstichting, een woningbouwvereniging of een woningbedrijf; een niet-commerciële organisatie, die uitsluitend de verbetering van de volkshuisvesting tot doel had. Het opbouwen van deze nieuwe organisatorische verbanden voor de opdrachtgeversrol kostte enige jaren. Vervolgens moesten deze clubs van opdrachtgevers zich inwerken in de materie en in veel gevallen nog eigen kapitaal zien op te bouwen (eigen kapitaal was aanvankelijk een vereiste om krediet te kunnen krijgen). Voor de financiering waren de woningbouwverenigingen mede afhankelijk van de gemeente, en veel gemeenten werkten aanvankelijk niet erg hard mee omdat de bestuurders het bouwinitiatief nog steeds liever aan de particuliere sector wilden overlaten, of eenvoudigweg het financiële risico niet wilden nemen.²

Veel woningbouwverenigingen maakten zo een trage start en kwamen tot 1914 niet aan bouwen toe. Door de materiaalschaarste in 1914-1918 schoof de start nog verder op. Daarna volgde echter een ware bouwexplosie. Woningbouwverenigingen en woningbedrijven hanteerden voor veel van hun projecten het tuinstadmodel als uitgangspunt. Er was weliswaar

Project	Bouwjaar	Initiatief	Aantal won.	Aantal ha.	Dichtheid
De Bilt	1919-1930	wbv (2x)	139	5,3	26
Ede Kolkakker	1919	wbv (2x)	139* (330)	4,5	31 (26)
Vreewijk, R'dam	1917	NV	550 (**)	12	46
Tuinwijk Zuid, Haarlem	1920	wbv (coöp)	86	3,2	27
Betondorp, A'dam	1923-1927	wbv (2x), gemeente	1900	31	61
Zeeburgerdorp, A'dam	1925	gemeente	56	0,4	133
Asterdorp, A'dam	1926	gemeente	131	1,7	75
Witte Dorp, R'dam	1922	gemeente	343	3,9	88
Knutteldorp, Deventer	1919-1924	wbv	324	6,1	53
Boschdrift, Hilversum	1917-1919	gemeente	264	4,1	64

Toelichting:
 · 139 (330) = het aantal woningen bedroeg 139, de architect had echter een plan voor 330 woningen
 · * = in de bewonersenquête deed een aangrenzend, vrijwel gelijktijdig gebouwd complex mee van 23 woningen; het aantal woningen in de enquêtepopulatie (hoofdstuk 7) bedraagt daardoor 162
 · ** = Het oorspronkelijke tuindorp groeide in latere decennia uit tot een stadswijk van ruim 5000 woningen
 · wbv (coöp) = een woningbouwvereniging met een coöperatieve structuur trad als opdrachtgever op

Kerngegevens tuinstadprojecten woningbouwverenigingen en gemeenten

geen aparte Nederlandse tuinstadvereniging zoals in Engeland en Duitsland, maar de tuinstadgedachte werd omarmd door organisaties met een bredere doelstelling, zoals het Nederlands Instituut voor de Volkshuisvesting, en verenigingen van ingenieurs en architecten. Een sprekend voorbeeld daarvan was een prijsvraag voor het ontwerp van een tuinstadwijk, die in 1913 werd uitgeschreven door de Sociaal-Technische Vereniging van Democratische Ingenieurs en Architecten.³

Door de aandacht die deze prijsvraag trok, maar daarnaast ook door excursies die architecten ondernamen naar tuinstadprojecten in Engeland (bijvoorbeeld in 1914, zie hoofdstuk 2), werd het tuinstadmodel het ontwerpmodel voor de vervulling van de woningbouwopgave. Alleen daar waar de context een ander model vereiste, zoals bij woningbouw in grote stadswijken, hanteerde men andere modellen.⁴

De lijst aan het begin van dit hoofdstuk verschaft een overzicht van woningbouwprojecten die in de periode 1910-1930 naar het tuinstadmodel gerealiseerd zijn door woningbouwverenigingen en gemeenten. Uit deze lijst van ruim vijftig projecten moest een selectie gemaakt worden van acht projecten om te beschrijven en te analyseren, op dezelfde wijze als in hoofdstuk 5 gedaan is voor de fabrikanteninitiatieven. Het belangrijkste selectiecriteria was (conform hoofdstuk 5) de

bijdrage van het voorbeeld aan het inzicht in het sociaal-ruimtelijk model. Daartoe is er op gelet dat een breed scala van variantmodellen aan bod zou komen.

Tuindorp De Bilt en tuindorp Kolkakker in Ede zijn representanten van tuindorpen als lokaal samenlevingsmodel, zij het op kleine schaal.

Daarna volgen voorbeelden van projecten waarin de oprichters opvallende accenten legden op één van de dimensies in het tuinstadmodel. In tuindorp Vreewijk, te Rotterdam en in tuinwijk Zuid te Haarlem gaven de oprichters en ontwerpers op een bijzondere wijze uitdrukking aan de groendimensie. In Betondorp te Amsterdam en in het Witte Dorp te Rotterdam legden de oprichters een accent op de samenlevingsdimensie en wel in het bijzonder op de educatieve voorzieningen.

Knutteldorp in Deventer en de wijk 'Boschdrift' in Hilversum zijn voorbeelden van de tuinstadwijk als bouwsteen voor een algemeen uitbreidingsplan voor de gehele stad.

In tabelvorm is een aantal kerngegevens van de geselecteerde initiatieven van woningbouwverenigingen bijeengebracht. Net als in hoofdstuk 5 blijkt ook hier weer dat een echte tuinstad nergens is gerealiseerd; de projecten hebben de schaal van een tuindorp of tuinwijk, soms waren het zelfs niet meer dan tuindorppachtige woninggroepen. De gemiddelde pro-

jectgrootte die uit de tabel te berekenen is, bedraagt 393 woningen. Dit gemiddelde wordt echter sterk omhoog getrokken doordat één voorbeeld ver boven dit gemiddelde uitsteekt.

Laat men dit voorbeeld buiten de berekening, dan komt het gemiddelde uit op 224 woningen; belangrijk lager nog dan de gemiddelde projectgrootte van de fabrikanteninitiatieven (hoofdstuk 5), die op 350 woningen ligt. De miniaturisering van het tuinstadmodel zet zich dus in de initiatieven van woningbouwverenigingen en gemeenten verder door. Daarom wordt in het volgende niet meer van tuinstad maar van tuindorp gesproken.

De beschrijvingen van de projecten zijn, conform de werkwijze in hoofdstuk 5, grotendeels gebaseerd op lokaal verzameld materiaal. De beschrijvingen dragen een feitelijk karakter; de analyse geschiedt in de slotparagraaf van het hoofdstuk.

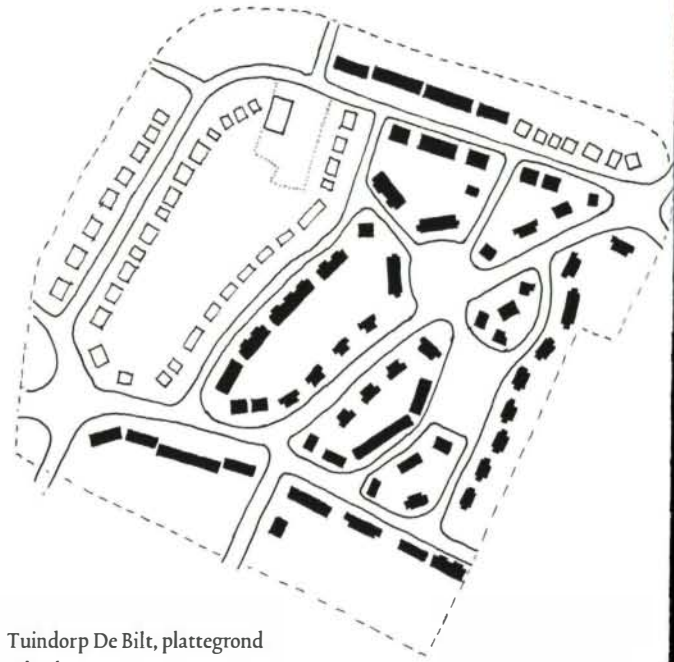
Tuindorp De Bilt

VOORAF

Woningbouwverenigingen en gemeentelijke woningbedrijven trachtten veelal, in navolging van het oorspronkelijke tuinstadmodel, een complete samenleving op lokale schaal te realiseren. Zij werden in dit streven beperkt door de kleine schaal waarop zij werkten of gedwongen waren te werken. Het geringe aantal woningen (enkele honderden) liet geen uitgebreid voorzieningspakket toe, maar binnen de mogelijkheden deed men al het mogelijke. Voorbeelden van het semi-complete samenlevingsmodel dat zo ontstond zijn onder meer te vinden in De Bilt en Ede.

OPRICHTING EN SOCIAAL-RUIMTELIJK MODEL
Voorvechters van betere volkshuisvesting in het dorp De Bilt en omstreken, verenigd in een christelijke woningbouwvereniging (Patrimonium) en een uit SDAP-kring opgerichte woningbouwvereniging (de Algemene Biltse Woningbouwvereniging ABW) sloegen begin deze eeuw de handen ineen om tot de bouw van een tuindorp te komen.⁵ De hoofdarchitect was Ph.J. Hamers, die in hoofdstuk 5 al tweemaal ter sprake is gekomen als tuindorp-architect (Tuindorp Haren en Zuilen).

De ABW bouwde in de jaren 1919-1922 in drie fasen van 25-50 woningen in totaal 109 woningen, Patrimo-

Tuindorp De Bilt, plattegrond
Schaal 1:5000

nium sloot daarbij in 1930 aan met een complex van 30 woningen.⁶

De woninggrootte en dienovereenkomstig ook de huurprijzen lagen ver uiteen, van f 2,50 tot f 8,- per week.⁷ Er kwam een naar rang en stand gemengde bevolking, met een accent op spoorwegbeambten en geschoolde bouwvakarbeiders.⁸ De diversiteit komt tot uitdrukking in de variatie in woningtypen. Er zijn rijtjeswoningen, twee-onder-een-kapwoningen en vrijstaande woningen. Dit laatste type is in de studie bij geen enkel ander Nederlands tuindorpproject van woningbouwverenigingen of gemeenten aangetroffen. Bij fabrikanteninitiatieven komen vrijstaande woningen soms wel voor, al was het maar de directeurswoning.

Door hun lidmaatschap van de vereniging konden bewoners invloed uitoefenen op het beleid. Er werden ledenvergaderingen georganiseerd waarop zij hun stem konden laten horen. In SDAP-kring (de ABW) werd die gelegenheid meer gebruikt dan in christelijke kring (Patrimonium). In SDAP-kring was de woningbouwvereniging ook meer een lichaam dat individuen bond en de leden invloed gaf op het beheer dan in christelijke kring, waar men eerder uit gezagsgetrouwheid lid was van de vereniging.

Tuindorp De Bilt

Een tweede kanaal voor het uitoefenen van medebestuur was de Buurtvereniging Tuindorp (BVT), die kort na de oplevering van de woningen, in 1923, door bewoners opgericht werd met als doel 'het organiseren van kinderfeesten en behartiging van de algemene belangen van de buurt'.⁹ De vereniging organiseerde vanaf haar oprichting jaarlijks op eigen kracht onder meer de in heel De Bilt en Bilthoven bekend geworden 'zomerspelen'. Deze vonden plaats op de kinderspeelplaats centraal in het tuindorp. Tekenend voor het vertrouwen dat de BVT van de gemeente genoot was de overdracht door de gemeente aan de BVT van de speelplaats voor het symbolische bedrag van f 1,-.¹⁰ Met die overdracht werd medezeggenschap van bewoners over het beheer van de openbare ruimte gerealiseerd.

Het tuindorp heeft geen eigen voorzieningen. Bestaande infrastructuur moest daarin voorzien. Van oudsher waren winkels gevestigd in de lintbebouwing aan de bestaande verbindingsweg tussen De Bilt en Bilthoven, welke weg in een bocht achter het tuindorp langs liep. Aan de weg lag ook een horecagelegenheid, die een brandpunt vormde voor de verenigingsactiviteiten in tuindorp De Bilt. De eigenaar stelde zaal-

ruimte beschikbaar voor de binnenactiviteiten van verenigingen alsmede een buitenterrein waar een muzikant werd gebouwd voor het organiseren van openluchtconcerten.¹¹ Door de aansluiting van het tuindorpplan op bestaande bebouwing en de daarin reeds aanwezige voorzieningen, ontstond alsnog een vrijwel compleet sociaal-ruimtelijk model.

SPECIFICATIE VAN HET RUIMTELIJK MODEL

De woningen zijn gegroepeerd rondom twee pleintjes aan weerszijden van een nieuwe verbindingsweg tussen De Bilt en Bilthoven. Deze weg vormde een integraal onderdeel van het plan. De pleintjes zijn met gras en bomen beplant. Het ene plein heeft een sierfunctie (er is een vijver met fontein), het andere plein heeft een speelfunctie voor kinderen; hier werden de eerder genoemde 'zomerspelen' georganiseerd.

De dichtheid van het plan bedraagt 26 woningen per hectare. De woningen hebben een forse tuin (130-300 m²), die zich goed leent voor moestuinieren. Alle tuinen zijn voor dat doel vanaf de zijkant of achterkant bereikbaar, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Haren, waar dezelfde architect het tuinieren moeilijk

maakte door de achterpaden met opzet weg te laten.

Veel aandacht werd besteed aan een levende groene erfscheiding tussen straat en tuin. Het bestuur van de woningbouwverenigingen kwam elk jaar controleren of de hagen goed geknipt waren en om een goed tuinonderhoud te stimuleren werden er ook tuinwedstrijden gehouden, zoals eerder is beschreven in Hengelo en Maarn (zie hoofdstuk 5).

De architectuur van de woningen is plastisch en decoratief, met verspringende dakvlakken, poortjes boven de voordeuren en siermetselwerk. Enkele woningen hebben zelfs rieten daken.

Het streven naar romantiek en ambachtelijkheid spreekt uit de architectuur en belichaamt het kleinschalig lokaal samenlevingsmodel dat werd nagestreefd door de oprichters.

Tuindorp Kolkakker, Ede

OPRICHTING EN SOCIAAL-RUIMTELIJK MODEL
Net als in De Bilt sloegen in Ede begin deze eeuw twee woningbouwverenigingen de handen ineen om een integraal plan voor woningbouw te realiseren. De woningbouwverenigingen waren Patrimonium (opgericht door christelijke vakbondsbestuurders) en de woningbouwvereniging Ede, die was opgericht door beroepsmilitairen die gelegerd waren in het garnizoen te Ede en die met hun gezin in Ede wilden kunnen wonen. Patrimonium had een bestuur dat bestond uit behartigers van arbeidersbelangen, die zelf niet noodzakelijk ook in het tuindorp woonden. Deze vereniging had een top-down bestuurswijze. De woningbouwvereniging Ede echter kende zelfbestuur; hier was de bestuurswijze dus bottom-up. De bestuursleden woonden zelf ook in het complex. De laatstgenoemde woningbouwvereniging had voor haar bouwinitiatief verschillende architecten om een presentatie gevraagd en daaruit een keuze gemaakt voor architect G. Feenstra, gevestigd in Arnhem.

In het najaar van 1919 kreeg deze architect van de woningbouwvereniging Ede de opdracht om een bebouwingsplan te ontwerpen voor een woonwijk met 150 woningen. De woningbouwvereniging kreeg echter van de gemeente een strook grond langs een bestaande weg toegewezen (de Kolkakkerweg), waar slechts plaats was voor 26 woningen. Ede was een

typisch voorbeeld van een gemeente die het bouwinitiatief liefst overliet aan de private sector, en die weinig ruimte liet aan initiatieven van woningbouwverenigingen. Toen woningbouwvereniging Ede aan de slag ging met de voorbereiding van het 26-woningenplan bleek al snel dat Patrimonium bezig was om met een lokaal werkzame architect, Van Zoelen, een 100-woningenplan te realiseren op het terrein aan de overzijde van de Kolkakkerweg. De besturen van de beide verenigingen besloten daarop nauw te gaan samenwerken bij de verdere planvoorbereidingen; zij gaven hun architecten 'carte blanche' om de plannen naar eigen goeddunken op elkaar af te stemmen.

Uit archiefstukken blijkt dat Feenstra de trekkersrol voor zich opeiste bij de integratie van de beide plannen, en dat Van Zoelen volgend werkte.¹² Feenstra noteert bij de aanvaarding van zijn opdracht: "het stond voor de verenigingen vast dat een bebouwing plaats moest vinden in de geest van een tuindorp".¹³ Feenstra greep daarop zijn kans om een plan voor een tuindorp als compleet lokaal samenlevingsmodel te ontwerpen. Zijn programma bevatte 330 woningen, speelterreintjes, schoolwerktuinen, winkels en een badhuis; een veel groter en completer plan dan waarvoor hij strikt genomen opdracht had. Over het belang van het badhuis betoogt Feenstra:¹⁴ "Onder de meest nodige openbare inrichtingen, welke in een goed bebouwingsplan aanwezig moeten zijn, behoort in de eerste plaats het badhuis (...) De stichting van badhuizen ligt geheel op het terrein der overheidsbemoeiing. Een badhuis, waar tegen een zeer kleine vergoeding volksbaden beschikbaar worden gesteld, kan helaas niet rendabel geëxploiteerd worden. Dit zijn nu eenmaal inrichtingen, waar geldelijk verlies in zedelijke en hygiënische winst moet worden omgezet. Dat dit ook de opvatting is van de regering blijkt uit de voorschotten die ingevolge de woningwet aan onderscheidene woningbouwverenigingen voor een badhuis werden toegekend."

Het plan Feenstra werd in twee fasen gerealiseerd.¹⁵ Het oostelijke plandeel werd vrijwel conform het ontwerp van Feenstra gerealiseerd. Dit plandeel bestond uit 139 woningen en enkele winkels. Het westelijke plandeel echter werd ruim tien jaar later gegund aan een particuliere aannemer, die er vrijstaande huizen neerzette. Daarbij werd het stratenplan dat Feenstra had ontworpen, intact gelaten. Het voorzieningen-

Tuindorp Kolkakker te Ede, plattegrond
Schaal 1:5000

pakket bleef echter beperkt tot de winkels die reeds in het westelijke plandeel opgenomen waren, het oostelijke plandeel voegde daar alleen een accommodatie voor een speeltuinvereniging aan toe. Deze kwam op de plek waar Feenstra in zijn plan het badhuis had geprojecteerd.¹⁶

SPECIFICATIE VAN HET RUIMTELIJK MODEL

Feenstra pleit in zijn handboek voor lage woningdichtheden, waar de grondprijs dit maar enigszins toelaat. De maximale dichtheid waarbij nog van een bebouwing naar het tuinstadmodel gesproken kan worden stelt hij op 40 woningen per hectare, belangrijk hoger dus dan het oorspronkelijke (Engelse) tuinstadmodel waarin 25 woningen per hectare de norm is. De wenselijke tuingrootte stelt hij daarbij op 200 m². In de naar zijn ontwerp uitgevoerde westelijke planhelft is de dichtheid 31 woningen per hectare, waarmee hij de oorspronkelijke norm wel overschrijdt, maar de door hemzelf gestelde norm ruimschoots haalt.

Over de groenvoorziening betoogt Feenstra:¹⁷ "Kenneder natuur kan de vrije uren van de mens maken tot heerlijke, krachtgevende uren (...) Wat de kroeg de arbeider

aan levenskracht ontnemt, dat geeft het natuurleven in nog grotere mate terug." Feenstra hechtte, zoals het citaat laat zien, vooral aan siergroen. Deze voorkeur voor de aanpak van de groenvoorziening blijkt daarnaast ook uit het feit dat hij de hulp inriep van een tuinarchitect voor het maken van het beplantingsplan voor het project. Feenstra ontwierp de voortuinen als een doorlopende, collectief aangelegde en onderhouden groenstrook, die in het beplantingsplan van de tuinarchitect meegenomen werd. De gemeenteraad hechtte echter vooral aan productiefgroen. Er werd gepleit voor veel tuinbouwgrond bij de woning voor moes en vee, zodat men zich deels zelf kon blijven redden en de huur kon blijven opbrengen. Daarbij telde voor de raad ook het op peil houden van het moreel:¹⁸ "De vele vrije tijd, die mensen hebben door de invoering van de 8-urige werkdag, door de één een zegen, door de ander een vloek genoemd, kan dan nuttig besteed worden."

Op de dimensie 'vormgeving' volgt Feenstra het tuinstadmodel in grote lijnen, zij het minder overtuigend dan Hamers dat doet in zijn plan voor tuindorp De Bilt. Stedenbouwkundig vermeldenswaard zijn de besloten straatbeelden in het plan. Tussen twee bestaande straten (radiale uitvalswegen van het dorps-

centrum) projecteerde Feenstra een nieuwe straat, die verschillende keren verspringt. De visuele impressie van deze straat is, waar men ook loopt, steeds: kort en besloten. De beslotenheid wordt verder versterkt doordat de affakkende straten, die aansluiting geven op de bestaande radialen, aan het einde vernauwd zijn tot een poortachtige situatie.

Feenstra opteerde voor gesloten straatwanden als beste uitdrukking van het tuinstadmodel, net als Van der Burgh en Eschauzier in het tezelfder tijd gebouwde tuindorp Vooruit in Ede-Zuid (zie hoofdstuk 5). Hij stuitte in de gemeenteraad op dezelfde bezwaren als de architecten van 'Vooruit' eerder deden: daar wilde men geen stedelijke straatwanden maar een open bebouwing, naar het voorbeeld van 't Lansink. Feenstra gaf toe aan deze wens; de twee-onder-een-kap werd het meest voorkomende woningtype in het plan.

Over de architectuur betoogt Feenstra:¹⁹ "Het is thans geen tijd meer van liefhebberijtjes, het is een tijd van grote dingen (...) Het is een gemeenschapstijd. Zo moet ook onze nieuwe architectuur een gemeenschapskunst zijn. Grote wijken moeten ons doordringen van hun gemeenschapsgeest. Dit uiten zij in hun architectuur (...) Daarom voere men voor de architectuur één hoofdgedachte." Feenstra realiseerde dit door verschillende woning- en bloktypen te ontwerpen die architectonisch gezien een familie vormen. Ook zorgde hij ervoor dat de woningen van de woningbouwvereniging Ede in architectuur een eenheid vormen met de woningen van Patrimonium. Uit alles blijkt dat Feenstra in Ede poogde om de stedenbouw en de architectuur dienstbaar te doen zijn aan de sociale doelen van het tuinstadmodel.

Tuindorp Vreewijk, Rotterdam

VOORAF

Een aantal oprichters van Nederlandse tuindorpen was vooral gecharmeerd van de manier waarop de groenvoorziening gestalte kreeg in het tuinstadmodel. Het Engelse parkmodel (zie hoofdstuk 2) sprak hen aan, en zij probeerden dat in de Nederlandse context uit te werken. Twee voorbeelden van tuinstadmodellen met een accent op de groendimensie worden in het onderstaande beschreven: tuindorp Vreewijk in Rotterdam en tuinwijk Zuid in Haarlem.

OPRICHTING EN SOCIAAL-RUIMTELIJK MODEL

In 1913 werd op initiatief van een aantal vooraanstaande Rotterdammers, die een daad wilden stellen voor de verbetering van de volkshuisvesting van de stad Rotterdam, de 'N.V. Eerste Rotterdams Tuindorp' opgericht.²⁰ Deze maatschappij was vergelijkbaar met een woningbouwvereniging in haar werking en structuur, met als belangrijkste verschil dat bewoners niet, zoals bij een vereniging, invloed op het beleid konden uitoefenen via de ledenraad; evenmin waren zij aandeelhouder, dus ook in de aandeelhoudersvergadering hadden zij geen stem.

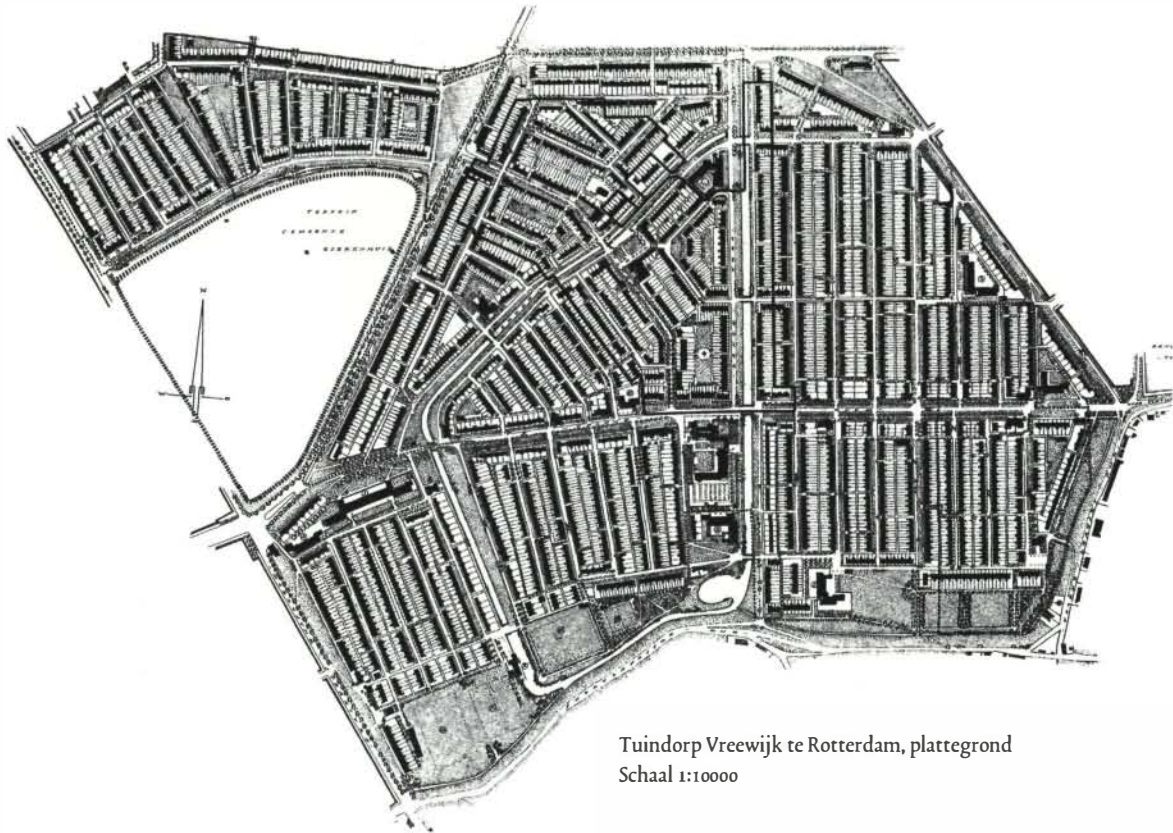
De belangrijkste man in de Maatschappij was de bankier K.P. van Mandele. Als architect nam de Maatschappij H.P. Berlage in de arm. Deze kreeg echter korte tijd later een opdracht van Kröller-Möller op de Hoge Veluwe en kwam niet verder dan het ontwerp voor het stratenplan. Het werk werd afgemaakt door De Roos & Overijnder, Granpré-Molière en Verhagen. Zij brachten flinke wijzigingen aan in het stedenbouwkundig plan en ontwierpen de verschillende woningcomplexen.

Het tuindorp was van meet af aan puur een woonvoorziening, er werd geen eigen (industriële) werkgelegenheid bij ontwikkeld. De Maatschappij kocht voor de realisatie van haar huisvestingsproject een stuk grond op het toen nog uit weilanden bestaande Rotterdam-Zuid. De keuze werd gemaakt op basis van de gunstige grondslag: zware klei.

Doordat de grondverwerving, het bouwrijp maken en de planvoorbereiding traag verliepen, kon de bouw pas in 1917 starten en was de Maatschappij niet meer de eerste met een tuinstadproject: de Rotterdamse Drogdok Maatschappij had de Maatschappij inmiddels ingehaald door in 1914 de bouw van Heyplaat te starten (zie hoofdstuk 5).

Het eigenlijke tuindorp Vreewijk bestond uit 550 woningen, maar het was van het begin af aan niet de bedoeling dat het een op zichzelf staand dorp zou blijven. Het moest de kern van de verdere verstedelijking op Zuid worden. De bouw ging door tot na de Tweede Wereldoorlog en Vreewijk bereikte toen een omvang van ruim 5000 woningen.

Van een tuindorp- of tuinstadproject kan men in die uitgroefase echter niet meer spreken. Het was geen sociaal-ruimtelijk model met een begrensde omvang meer. Het werd meer en meer een praktijk

Tuindorp Vreewijk te Rotterdam, plattegrond
Schaal 1:10000

van stadsuitbreiding volgens het standaardrecept: een rechtlijnig stratenplan geleidelijk volbouwen met huizenblokken. Een lokale politicus oordeelde: "Vreewijk verviel tot huisjesbouw, de tuinstadgedachte was in 1920 al ter ziele."²¹ De hoofdontwerper van het nieuwere (oostelijke) deel, Granpré Molière, presenteert de rechtlijnigheid van het stratenplan in een tijdschriftartikel als een bewuste strategie. "Een tuindorp is het niet geworden en dat zou ook verkeerd zijn geweest; de thans gestichte wijk biedt gelegenheid om, zonder geweldpleging, zich harmonisch in het uitbreidingsgebied te voegen; een tuindorp zou altijd een vreemd element zijn gebleven."²²

Wat hield het idealistische gedachtegoed van de oorspronkelijke oprichters, zoals K.P. van Mandele, nu precies in? In de eerste plaats wilde men uit oogpunt van volksgezondheid een alternatief bieden voor de alkoofwoning. 'Alkoof' is de benaming voor een inpandige slaapruijme (bedstede) in het midden van een etagewoning, een ruimte die niet aan een raam lag en dus niet geventileerd kon worden. In Rotterdam en Amsterdam was dit woningtype eind negentiende eeuw gemeengoed geworden als prototype van 'speculantenbouw'. Begin twintigste eeuw was de

bouw van dit type in Amsterdam niet meer toegestaan, maar in Rotterdam ging de bouw ervan nog door. De oprichters wilden ruime woningen, waarin ouders en kinderen een eigen slaapkamer konden hebben, alle kamers konden worden geventileerd en alle woningen een goede daglichttoetreding en bezonning hadden; een grote tegenstelling met de alkoofwoning, die klein, donker en bedompt was.

Een gezonde woning was de oprichters echter niet genoeg, hij moest in een groene omgeving gelegen zijn. Aan tuinen en plantsoenen kenden de oprichters hoge waarde toe. Die waarde lag op het vlak van gezondheid, maar ook op het vlak van sociale integratie. Men dacht daarbij uitdrukkelijk aan siergroen, niet aan productiegroen. Zowel individuele als collectieve tuinen droegen aan die waarde bij. Individuele tuinen moesten worden bewerkt door de gezinsleden; in die gemeenschappelijke taak zag men een versterking van de integratie binnen het gezin, een impuls voor het gezinsleven. En het gezin was op zijn beurt weer van waarde voor de opbouw van de "volks-gemeenschap", de integratie van de totale bewonerspopulatie die men nastreefde.

De collectieve plantsoenen moesten onderhouden

Tuindorp Vreewijk

worden. Deze taak trok de Maatschappij volledig naar zichzelf toe, de gemeente speelde hier geen rol in. De Maatschappij besteedde veel zorg aan het collectieve groen. Zij wilde alles er 'Hollands schoon en zuiver' uit laten zien.²³ De Maatschappij had een apart fonds voor onderhoud van plantsoenen en hagen ingesteld, waarin een deel van de huuropbrengst werd gestort. Uit dit fonds werden acht tuinlieden betaald, die continu met de uitvoering van het onderhoud bezig waren. Er was rond 1930 alleen al zeventig strekkende kilometer haagbeplanting in het tuindorp die drie keer per jaar geknipt moest worden. De tuinploeg werkte vanuit een loods op een binnenterrein en vormde daardoor een deel van het tuindorp. Zij waren zichtbaar aanwezig in de wijk en stelden daardoor een voorbeeld voor bewoners, om ook zelf actief aan het groenonderhoud bij te dragen. Omgekeerd ging er van bewoners die in hun eigen tuin aan het werk waren ook een motiverende prikkel naar de tuinlieden uit. "Wij houden elkaar wederkerig aan de gang, staan en vallen met elkaar", zei de Maatschappij.²⁴ De grote zorg voor het collectieve groen had niet alleen het doel om dit collectieve groen op peil te houden,

maar ook om een voorbeeld te stellen aan bewoners voor het onderhoud van de individuele tuin.

Een impuls daartoe vormde ook de jaarlijkse tuinenwedstrijd, die de Maatschappij organiseerde. In de jury zaten vijftig bewoners, waaruit ook blijkt dat bewonersactiviteit en beheerdersactiviteit sterk met elkaar verweven waren. De bewoners in de tuincommissie waren zeer actief; naast de jaarlijkse tuinenwedstrijd werd ook een blad uitgegeven en werden lezingen georganiseerd. Bij de eerste toewijzing van de woningen werden bewoners streng geselecteerd. Men moest bewezen proper zijn, werklustig en gemotiveerd om te tuinieren.

Het accent op de groenvoorziening stelde het meer algemene kenmerk van het tuinstadmodel, te weten de lokaal georganiseerde samenleving, in de schaduw. De wijk kreeg weliswaar een gemengde bevolking van arbeiders, ambtenaren en middenstand²⁵ maar voor het overige ontbrak de compleetheid van het voorzieningspakket en de lokale organisatie.

Als sociaal middelpunt hadden bewoners weliswaar het 'Zuidervolkshuis' aan de Brink, maar naarmate Vreewijk groeide, slaagde dit er steeds minder in om

de gehele Vreewijkse bevolking te bedienen. Het Zuidervolkshuis werd enkele decennia na de oprichting 'slechts in zeker opzicht en in eigen kring als middelpunt gevoeld'.²⁶ Er waren nauwelijks winkels in het tuindorp. Inkopen moest men doen in de lintbebouwing die Vreewijk met de andere wijken verbond of anders moest men er een ommelandse reis voor over hebben om in het stadscentrum aan de overkant van de Maas te gaan winkelen.²⁷

SPECIFICATIE VAN HET RUIMTELIJK MODEL

De dichtheid bedroeg in Vreewijk 46 woningen per hectare. Dat was aan de hoge kant voor tuinstadbegrippen, maar veel lager dan de bewoners gewend waren in de negentiende-eeuwse stadswijken waar zij eerst woonden; daar was een dichtheid van 100-150 woningen per hectare normaal.²⁸ De straten in Vreewijk zijn smal en de pleintjes klein. Daartegenover staat dat een deel van de blokken collectieve groene binnenterreinen heeft gekregen die een gevoel van ruimte scheppen.

De architectuur van de woningen is sober vergeleken met de decoratieve stijl waarin de architecten van bijvoorbeeld 't Lansink en De Bilt zich uitleefden. Ook in stedenbouwkundig opzicht is het ontwerp sober. Het kent weinig opzienbarende ruimtevormen. Er is een singel, een enkel pleintje en een enkel semi-openbaar binnenterrein; maar het grootste deel van de woningen staat aan smalle, niet opmerkelijk vormgegeven straten en straatjes. De eerder geciteerde hoofdontwerper van het nieuwere (oostelijke) deel schrijft: "De zuinigheid dwong ertoe (...) de armoede met het dekkleed der natuur te bemantelen."²⁹

Achteraf kan men dit 'bemantelen' van de sobere architectuur met behulp van groen ook anders (positiever) beoordelen. Het samenspel tussen groenvoorziening en bebouwing valt juist als een bijzondere kwaliteit van het ontwerp aan te merken. Bebouwing en groen zijn uit één stuk ontworpen. De ontwerpers hebben bewust getracht om 'grijs' en 'groen' te doen versmelten tot één harmonisch geheel.

Bewoners leveren aan die harmonie een bijdrage door hun best te doen voor een aantrekkelijk beeld van hun voor- en achtertuinen. Om het harmonische beeld duurzaam veilig te stellen waren bewoners in het huurcontract gehouden aan strenge bepalingen: er mocht (vrijwel) niets veranderd worden aan de woning of de tuin.³⁰

Tuinwijk Zuid, Haarlem

OPRICHTING EN SOCIAAL-RUIMTELIJK MODEL

Haarlem is bedeed met verschillende tuindorpagebieden, wat mede te danken was aan de activiteiten van de aldaar gevestigde architect J.B. van Loghem, die een voorvechter was van de tuinstadgedachte. Van zijn hand zijn onder meer Cleverpark, Rosehaghe en tuinwijk Zuid. Het laatste complex is als casus geselecteerd.

Tuinwijk Zuid verrees op een aantrekkelijke locatie in een park, op de grens van Haarlem en Heemstede. Het gebied viel toen nog onder de gemeente Heemstede. Deze gemeente had in 1909 door J. Cuypers en J. Stuyt een uitbreidingsplan laten maken dat zich uitstrekte van de dorpskom van Heemstede tot de rand van de stad Haarlem.³¹ Het gebied waar tuinwijk Zuid verrees, lag in een zone die in het uitbreidingsplan de bestemming 'Villapark' had. Tuinarchitect L. Springer had eerder voor deze zone een inrichtingsplan gemaakt. De concessie tot bebouwen van dit terrein was in handen van een projectontwikkelaar, Grippeling.

In 1918 werd woningbouwvereniging 'Tuinwijk' opgericht om huisvesting te bieden aan ambtenaren en onderwijzers. Het bestuur van de pas opgerichte vereniging wendde zich tot Grippeling met de vraag of zij huisvesting voor haar leden mocht realiseren op diens terrein. Grippeling verwelkomde het plan en had ook geen bezwaar tegen een meer aaneengesloten bouwwijze dan het plan van Springer aangaf; geen villa's, maar bouwblokken.³² Ter compensatie van de dichtere, meer stedelijke bouwwijze bedacht men dat de binnenterreinen van de bouwblokken openbaar zouden zijn en een parkachtig karakter zouden krijgen.³³ Woningbouwvereniging 'Tuinwijk' was een vereniging voor en door bewoners zelf, een coöperatie vergelijkbaar met die in Duitstalige landen (zie hoofdstuk 3). De bestuursvorm was bottom-up, kleinschalig en autonoom; elk lid had één stem. Daarmee was woningbouwvereniging 'Tuinwijk' anders dan de meeste andere voorbeelden, waarin het bestuur een groep regenten of belangenbehartigers was, die zelf meestal niet in het tuindorp woonde. De vereniging was de wegbereider voor andere coöperatief georganiseerde woningbouwverenigingen. De vereniging voerde voor haar erkenning en toekenning van financiering directe

Tuinwijk Zuid te Haarlem, plattegrond
Schaal 1:5000

onderhandelingen met de minister van Arbeid, de heer Aalberse.³⁴

De ongebruikelijke structuur van de woningbouwvereniging betekende ook dat het verkrijgen van financiering voor de bouw moeizaam verliep.³⁵

De wijk bestaat uit 86 eengezinswoningen en een ruimte voor vergaderingen en andere activiteiten van de vereniging. De integratiegraad was hoog. Dit was te danken aan de autonome bestuursvorm, die veel overleg en samenwerking vereiste, de situering van de woningen rondom een gemeenschappelijke tuin, en aan de homogene samenstelling van de bewonersgroep. Deze homogeniteit werd in de hand gewerkt door de bijzondere bouwvorm. De woningen waren groot (5-11 kamers) en hadden een ongebruikelijke indeling: de woonvertrekken lagen aan de achterzijde, teneinde de woonfunctie zo veel mogelijk op het park te richten. De keukens en bergingen kwamen daardoor aan de voorzijde te liggen. Deze bouwvorm sprak de beoogde brede doelgroep van ambtenaren en onderwijzers niet aan en maakte de huizen moeilijk verhuurbaar.³⁶

Tuinwijk Zuid

SPECIFICATIE VAN HET RUIMTELIJK MODEL

Van Loghem stelt in een toelichting op zijn ontwerpen dat eengezinsbouw in lage dichtheid geboden is "daar slechts dan de kinderen in blijheid in de natuur kunnen opgroeien".

In tuinwijk Zuid vormde het al eerder door Springer gemaakte parkontwerp een welkome aanleiding voor de architect om deze zienswijze concreet uit te werken. Hij wilde het parkachtige karakter en de geprojecteerde wandelroutes zo veel mogelijk respecteren. Hij koos ervoor de woningen te groeperen in twee grote blokken met vrijwel aaneengesloten wanden rondom een binnentuin. De dichtheid van deze configuratie komt uit op 27 woningen per hectare. De binnentuinen behouden een zodanige maat dat zij als park erfahrbaar blijven. De toegang verloopt via poorten. Zodra men vanaf een straat zo'n poort door gaat ontstaat het gevoel in een park uit te komen. De keuze voor het park-karakter impliceerde dat het groen in zijn geheel een sierfunctie moest krijgen; moestuinen zouden door hun rommelige aanblik afbreuk doen aan het park-karakter (vergelijkbaar met de bedoelingen van het Agnetapark, zie hoofdstuk 5).

Van Loghem wilde met zijn model op twee fronten integratie bereiken: integratie van natuur en stedenbouw en integratie van bewoners onderling. Iedereen woont immers aan het park. Alle woonkamers zijn er op georiënteerd en de hagen die de overgang markeren tussen de privé-tuin en het park zijn niet hoger dan 1,20 meter, zodat iedereen zicht blijft houden op het gebied. Door een niveauverschil van enkele decimeters (de tuinen liggen iets hoger dan het park) behouden bewoners in hun eigen tuin grotendeels hun privacy ten opzichte van het publiek in het park.

Bij een ruimtelijk model met een dergelijke parkachtige hoofdopzet zou men op het eerste gezicht een rurale, ambachtelijke architectuur verwachten. Van Loghem was echter een vertegenwoordiger van 'het Nieuwe Bouwen', een architectuurstroming met een rechtlijnige, kubistische stijl, die ver af lijkt te staan van de Unwinesque 'cottage'-architectuur in het oorspronkelijke tuinstadmodel (zie hoofdstuk 4). Van Loghem laat echter zien dat het Nieuwe Bouwen verzoenbaar is met het tuinstadmodel. Het harde, hoekige lijnenspel in de architectuur wordt verzacht door de integratie van de bouwmasa met het groen. Architectuur en landschap zijn met elkaar versmolten. De

uitgesproken landschappelijke aanpak van de ontwerp-opgave blijkt geen versterking nodig te hebben van een rurale architectuur.

Betondorp, Amsterdam

VOORAF

In Nederlandse tuinstadprojecten legden de initiatiefnemers soms een accent op de opvoeding van de bewoners. In hoofdstuk 5 werd dit aangetroffen bij tuindorp Heyplaat en in Treebeek bij staatsmijn Emma. Ook woningbouwverenigingen en gemeenten legden in hun tuinstadprojecten soms een opvoedingsaccent. Twee voorbeelden daarvan worden beschreven: Betondorp in Amsterdam en het tuindorp als 'woonschool'.

OPRICHTING EN SOCIAAL-RUIMTELIJK MODEL

De eigenlijke naam van Betondorp is 'tuindorp Watergraafsmeer', maar onder die naam is het project nooit bekend geworden. Doordat een deel van de 1900 woningen met behulp van toentertijd experimentele betonbouwmethoden is opgericht en die bouwmethoden het tuindorp een architectonisch uniek gezicht hebben gegeven, is het uiterlijke kenmerk bepalend geworden voor de naamgeving.

Aanvankelijk was op de locatie geen tuindorp gepland.³⁷ De gemeente Watergraafsmeer liet in 1918 door Gratama en Versteeg een bebouwingsplan voor haar gehele grondgebied ontwerpen, dat stedelijk van karakter was en waarin de buurten en wijken onmerkbaar in elkaar overliepen. In 1920 werd Watergraafsmeer echter door de gemeente Amsterdam geannexeerd en ging deze de stedenbouwkundige ontwikkeling verder bepalen.

Het hoofd van de Amsterdamse Bouw- en Woningdienst, Arie Keppler, was zeer gecharmeerd van het tuinstadmodel. Hem sprak vooral het idee van een complete, lokaal georganiseerde samenleving aan. In Amsterdam-Noord kreeg het overgrote deel van de nieuwbouw op zijn instigatie de vorm van zelfstandige tuindorpen, waarvan tuindorp Oostzaan de grootste en bekendste is.

Ook voor de Watergraafsmeer bepleitte hij realisatie van de nieuwbouw in de vorm van tuindorpen. Hij kreeg zijn zin, zij het slechts voor een deel van het bebouwbare oppervlak.

Men koos voor de realisatie van het tuindorp de verst van de stad afgelegen hoek van de polder. Het ontwerp dat Gratama en Versteeg al voor die hoek hadden gemaakt werd aangepast naar het model van een lokaal georganiseerde samenleving: een ruimtelijk afgebakend geheel, opgezet rondom een centraal plein met voorzieningen. Het tuindorp had echter geen binding met de industrie of een andere bron van werkgelegenheid. De bewoners waren voor een baan aangewezen op de centrale stad, met uitzondering van de winkeliers en onderwijzers die in het dorp zelf hun brood verdienden. De diamantindustrie en Werkspoor, beide gevestigd in het oostelijk stadscentrum, zo'n 3 kilometer van het tuindorp verwijderd, waren voornaam werkgevers voor Betondorpers.

In 1922 werd door de gemeenteraad beslist over het programma: er kwamen naast de genoemde 1900 woningen talrijke voorzieningen: winkels, een fietsenstalling, bibliotheek, scholen en een verenigingsgebouw. Bijna de helft van de woningen (900 stuks) werden in 1923-1925 gebouwd volgens experimentele betonbouwmethoden. Het ging om twaalf systemen, waarbij negen architecten betrokken waren. Opdrachtgever was het gemeentelijk Woningbedrijf. De andere helft van de woningen (1000 stuks) zijn door de woningbouwverenigingen Eigen Haard en de Algemene Woningbouwvereniging gebouwd in 1922-1927.

Dat de woningbouwverenigingen hier bouwden, was min of meer toeval. Er was toentertijd voor de woningbouwverenigingen geen keuzevrijheid in bouwlocaties. Binnen de toenmalige gemeente Amsterdam was (behalve in Noord) geen bouwlocatie meer beschikbaar. Zij meldden zich in 1917 voor een bouwlocatie in de Watergraafsmeer. Zij kregen de bouwlocatie nog hetzelfde jaar toegewezen. Zij hadden geen eengezinsbouw voor ogen, maar gestapelde bouw, zoals in de eerder door hen gebouwde complexen elders in Amsterdam. Ook sloten zij zich niet aan bij het betonbouwexperiment van de gemeente. Zij kozen voor de traditionele baksteenbouwmethode.

Betondorp trok een groep zeer bewust socialistisch stemmende en socialistisch levende, geschoolde arbeiders en lage ambtenaren. Het gemeentebestuur had het precies zo bedoeld: een paradepaardje van socialistische volksoontwikkeling en emancipatie. Doordat de beoogde doelgroep zichzelf selecteerde, kon een krachtige wisselwerking tussen idealen van de op-

Betondorp te Amsterdam, plattegrond
Schaal 1:10000

drachtgever en die van bewoners ontstaan.³⁸

Betondorp heeft een uitgebreid voorzieningenpakket. Door de geïsoleerde ligging moest dat ook wel, anders was het als woonmilieu onaantrekkelijk (vergelijk ook Heyplaat in Rotterdam, zie hoofdstuk 5). Er waren twintig winkels en zes scholen. De samenstelling van het voorzieningenpakket was een afspiegeling van de sociaal-democratische doelstellingen die de oprichters voor ogen hadden; verheffing van de arbeidersklasse door zelfontplooiing. Geen kerk maar wel een bibliotheek, geen kroeg maar wel een verenigingsgebouw.

Voor de scholen werden door de gemeente hoog gekwalificeerde onderwijzers aangetrokken. Kinderen werd respect voor de natuur bijgebracht. Er werd aanschouwelijk natuuronderwijs gegeven: de kinderen trokken onder leiding van hun leraar, met de botaniseertrommel in de aanslag, naar het nabijgelegen park Frankendaal.³⁹

Nergens anders in Amsterdam was een omgeving die zo tot leren en zelfontplooiing aanmoedigde. Door de specifieke programmering van voorzieningen

Betondorp

stuurden de oprichters het sociale model sterk die richting uit. Dat lag er soms duimendik op, zoals blijkt uit de spreuk die boven de deur van de bibliotheek is aangebracht: 'wee degene die slechts één boek gelezen heeft'.⁴⁰ Bij andere voorbeelden zou deze sturing als bevoogdend zijn aangemerkt, maar in het geval van Betondorp zou dit onterecht zijn, aangezien de bedoelingen van de oprichters ten volle door de bewoners werden ondersteund. "Blijf uit die overall jongen", was het parool van de vaders aan hun kinderen.⁴¹ Als SDAP-lid voelden deze bewoners zich groepen hun kinderen deel te laten nemen aan de activiteiten die de Arbeiders Jeugd Centrale organiseerde, waaronder leerzame excursies. Door de hoge graad van activiteit en gemeenschappelijkheid van waarden en normen was de integratiegraad hoog.

Bewoners gaven verder van hun streven naar emancipatie blijk door hun gezinsleven op moderne leest te schoeien. Zij kozen voor kleine gezinnen. Daardoor hadden ouders per kind meer tijd voor de opvoeding dan in kinderrijke gezinnen.

Minder modern was de organisatie van het beheer.

De huurders van de gemeentewoningen hadden geen inspraakkanaal. Voor de huurders van de woningbouwverenigingen was er de ledenraad, maar die was niet lokaal georganiseerd.

SPECIFICATIE VAN HET RUIMTELIJK MODEL

Betondorp is een door velen bejubeld monument van stedenbouw en architectuur. Dat is te danken aan de kubistische architectuur van het Nieuwe Bouwen in het deel van het tuindorp dat in beton is gebouwd. Bij een dergelijke architectuur zou een stedenbouw met rechtlijnige, ruim opgezette straten en hoven behoren. In plaats daarvan werden de stedenbouwkundige ontwerpprincipes van het tuinstadmodel gehuldigd, met talrijke pleintjes en hofjes, die een hoge mate van beslotenheid scheppen. De Nieuwe Bouwen coryfee J. Duiker stelde toentertijd in een architectuurkritiek: "Er werden revolutionaire bouwmethoden en materialen gebruikt, maar de verkaveling was een imitatie van de structuur van een Drents dorp." Het plan bevatte tien kleine pleinen waarvan er vier de beslotenheid van een echte 'close' bezitten; het centrale

plein niet meegeteld. Daarnaast zijn er nog tien bouwblokken die beschikken over een gemeenschappelijk binnenhof. De openbare ruimte leende zich uitstekend voor een speel- en ontmoetingsfunctie. De hoge integratiegraad, die zijn wortels vond in het sociale model, werd versterkt door het ruimtelijk model.

Ook op het hogere schaalniveau, dat van het hele tuindorp, werd de integratie gestimuleerd: het stratenplan bestond uit radialen die allemaal uitkwamen op de Brink, waar de meeste voorzieningen lagen. Op die wijze werd de positie van de voorzieningen, die als integratiemotor werkten, sterk benadrukt en werden de loopafstanden bekort.

Volgden de ontwerpers op het punt van de vormgeving trouw het tuinstadmodel, op het vlak van de woningdichtheid was dat minder het geval. De woningdichtheid lijkt laag, maar dat is schijn. Met 61 woningen per hectare lag de dichtheid van Betondorp ver boven de tuinstadnorm. De hoge woningdichtheid werd in hoofdzaak veroorzaakt doordat er veel gestapelde woningbouw voorkwam in het plan. In het plandeel dat door de beide woningbouwverenigingen werd gerealiseerd, was gestapelde bouw vanaf het begin de opzet geweest. Daar was de dichtheid van nature hoger dan de tuinstadnorm (de woningbouwverenigingen conformeerden zich niet aan de idealen van de gemeente).

In het gemeentelijk deel was het aanvankelijk de bedoeling om eengezinswoningen te bouwen. Door de materiaalschaarste, die in de loop van de Eerste Wereldoorlog optrad, werd men echter gedwongen tot bezuinigingen. Eén van de maatregelen was om over te stappen van eengezinswoningen naar duplexwoningen. Wat één woning lijkt op een eigen kavel, zijn in werkelijkheid twee woningen, waarvan er maar één eigen grond heeft. Door deze opzet komt ook de groendimensie van het tuinstadmodel niet optimaal uit de verf. De helft van de bewoners heeft geen eigen tuin. Daartegenover staat dat het centrale plein en ook de meeste andere openbare ruimten overwegend een groenfunctie hadden en dat de beheerders een fonds voor aanleg en onderhoud van het groen ingesteld hadden, waarmee de plantsoenen van bloeiende planten voorzien konden worden. Zo deed men voor de realisering van de groendimensie wat men kon, gegeven de hoge woningdichtheid waarin gebouwd moest worden.

Witte Dorp, Rotterdam, en andere complexen voor 'ontoelaatbaren'

OPRICHTING EN SOCIAAL-RUIMTELIJK MODEL
Kon Betondorp al aangemerkt worden als een socialistisch opvoedingsexperiment via een lokaal georganiseerd samenlevingsmodel, met de oprichting van heropvoedingscomplexen voor sociaal ontoelaatbare gezinnen gingen de socialistische stadsbestuurders in hun streven naar opvoeding nog een behoorlijke stap verder: vrijwel totale controle.

In de jaren twintig grepen verschillende gemeenten, en niet alleen de grootste, voor de realisering van (her)opvoedingsdoelen, terug op een model dat in zijn vormgeving tuindorpachtige trekken vertoont.

Drie projecten van dit type worden verder aan een beschouwing onderworpen:

- Zeeburgerdorp, 1925, Amsterdam (56 woningen);
- Asterdorp, 1926, Amsterdam (131 woningen);
- Het Witte Dorp, 1922, Rotterdam (343 woningen).

In Rotterdam was het ontwerp van J.J.P. Oud, in Amsterdam was het een eigen ontwerp van de gemeentelijke Woningdienst. De directeur van deze Woningdienst, Arie Keppler, die zich ook voor de oplossing van de reguliere volkshuisvestingsopgave de bouw van tuindorpen ten doel stelde, was de grote motor achter de oprichting van de heropvoedingscomplexen.⁴² Keppler wilde de allerarmsten, die te maken hadden met slechte woningen, persoonlijke problemen, burenruzies, huurschulden, huisuitzetting en dakloosheid, de kans geven zich tot hogere welstand te verheffen en hun problemen op te lossen. Dat deed hij door de betreffende gezinnen een redelijke woning, hygiëne, orde, regelmaat en activiteiten voor de kinderen te bieden. Dat betekende voor de betrokken gezinnen concreet: een overplaatsing naar een speciaal voor dit doel aangelegd wooncomplex dat onder controle stond van een woningopzichteres. De complexen lagen geïsoleerd ten opzichte van de overige woonbebouwing, soms op onaantrekkelijke locaties, temidden van industrie. Eén complex, Asterdorp, was compleet in zijn beheersingspolitiek. De toegang verliep via een poort, waar al het in- en uitgaande verkeer kon worden gecontroleerd, en die 's avonds eventueel door de woningopzichteres kon worden afgesloten.

De complexen hadden een op de doelstelling toegesneden voorzieningspakket: enkele winkels, club-

lokaaltjes, was- en badgelegenheid, werkplaatsen en een zandbak voor de kinderen. Het was de bedoeling van de oprichters dat alle activiteiten onder begeleiding van de woningopzichteres plaatsvonden, maar de bewoners onttrokken zich gedeeltelijk aan de bevoogding. In Asterdorp richtten de bewoners een eigen speeltuinvereniging op, 'Vriendschap zij ons doel', die tevens als belangenbehartigersclub optrad, en die wist te bereiken dat er een tweede uitgang naar de buitenwereld kwam, de straten namen kregen en er bomen werden geplant.⁴³

In Amsterdam, waar de isolatie en controle sterker was dan in Rotterdam, waren de woongemeenschappen voor ontoelaatbaren geen succes. Wonen in Asterdorp of Zeeburgerdorp betekende gestigmatiseerd worden; kinderen werden op school gepest en eenmaal volwassen ondervond men problemen bij het zoeken naar werk, doordat werkgevers hen discrimineerden.⁴⁴ Ondanks de woningnood kampten de complexen met een hoge leegstand, gezinnen waren alleen in uiterste nood bereid er een woning te accepteren. Ook in termen van heropvoeding en welstandsverbetering waren de Amsterdamse heropvoedingscomplexen geen succes: slechts een kwart van de gezinnen stroomde door naar de reguliere woningmarkt, de overige driekwart ging terug naar een krotwoning en viel daar terug in oude gewoonten, armoede en problemen.⁴⁵ In Rotterdam werd de welstandsverbetering echter in het dorp zelf bereikt, dus zonder doorstroming naar een gemeentewoning elders. Hier ontstond een hechte gemeenschap, die het na verloop van tijd zonder woningopzichteres af kon.

SPECIFICATIE VAN HET RUIMTELIJK MODEL

Hoewel het heropvoedingsmodel met zijn top-down gestuurde controlepolitiek ver af stond van het tuinstadmodel, leenden bepaalde vormgevingskenmerken van het tuinstadmodel zich merkwaardig genoeg ook als ruimtelijke uitdrukking voor het heropvoedingsmodel.

Het centrale plein met radiaal uitwaaiende straten vormde in het tuinstadmodel de uitdrukking van een zelfvoorzienende gemeenschap rondom een plein ('Brink') met voorzieningen, in het heropvoedingsmodel stond het radiale patroon in dienst van de overzichtelijkheid. Het stratenplan was erop ingericht dat '(...) er geen onbespied hoekje overbleef'.⁴⁶ In het Witte

Witte Dorp te Rotterdam, plattegrond

Schaal 1:5000

Dorp kon de opzichteres vanuit haar kantoorje bijna het gehele complex overzien. In Asterdorp lag het kantoorje boven de poort, die de enige uitgang naar de buitenwereld vormde en die de opzichteres 's avonds op slot kon doen.

De poortachtige bebouwing aan de randen was in het tuinstadmodel een markering die aangaf dat men een lokaal georganiseerde samenleving betrad, in het heropvoedingsmodel diende ze ter voorkoming van ontsnapping uit die samenleving. De laagbouw als bouwvorm diende in het tuinstadmodel als uitdrukking van binding aan de grond en de natuur, in het heropvoedingsmodel was laagbouw vooral een handige bouwvorm om vanaf de straat te kunnen kijken of de woning netjes opgeruimd was.

Naast overeenkomsten in het ruimtelijk model zijn er ook verschillen. Voortuintjes bijvoorbeeld ontbraken in de controle-complexen systematisch, omdat de oprichters bang waren dat bewoners daar een rommeltje van zouden maken. De woningdichtheid lag ver boven de tuinstadnorm. In Asterdorp was de woningdichtheid 75 woningen per hectare, in het Witte Dorp bereikt de dichtheid zelfs een waarde van 88 woningen per hectare, de hoogste dichtheid die in deze studie aangetroffen is. 'Ruim wonen' was dan ook geen doelstelling van het heropvoedingsmodel. 'Groen wonen' evenmin. De beschikbaarheid van ruimte en groen was in het licht van het heropvoedingsdoel niet

Witte Dorp, Rotterdam (1986)

van wezenlijk belang. De opvoeding was gericht op het bijbrengen van basiswaarden zoals netheid, hygiëne en het bestrijden van drankmisbruik. Aan andere opvoedingsaspecten kwam men niet toe.

In de architectuur is geen romantische lijn toegepast (dat zou ook misleidend zijn). De architectuur in het Witte Dorp is door toepassing van schuine kappen nog enigszins intiem en romantisch, in Asterdorp en Zeeburgerdorp domineert de strakke lijn van het Nieuwe Bouwen. Het bouw materiaal was beton, de architectuur vergelijkbaar met Betondorp. De strakke lijn in de architectuur spoorde met de strakke lijn die de woningopzichteres in het beheer hanteerde.

Knutteldorp, Deventer

VOORAF

In stedelijke gebieden kon de bouwstroom voldoende omvang hebben om stadsuitbreiding te doen plaatsvinden in de vorm van zelfvoorzienende, tuindorpachtige wijken. Deze kenden een eenzijdige bevolkingssamenstelling: het waren woonkwartieren voor arbeiders. Kenmerkend is verder dat ze dichter bebouwd en stedelijker vormgegeven zijn dan de eerder in dit hoofdstuk behandelde voorbeelden, waaruit eens te meer blijkt dat deze complexen van meet af aan bedoeld waren als deel van een groter geheel, te weten het totale 'stadslichaam'.

Twee voorbeelden van dit variantmodel worden besproken: Knutteldorp in Deventer en Boschdrieff in Hilversum.

OPRICHTING EN SOCIAAL-RUIMTELIJK MODEL

In 1919-1924 bouwde de Vereniging tot verbetering van de woningtoestand in Deventer (VtV) op een voormalig bolwerk de arbeiderswijk 'Knutteldorp' (324 woningen). De wijk dankte zijn naam aan de architect, W.P.C. Knuttel, zoon van toenmalig rijksbouwmeester D. Knuttel. VtV was al in 1895 - dus enkele jaren vóór de Woningwet in werking trad - opgericht vanuit de Volksbond ter bestrijding van drankmisbruik.⁴⁷ De vereniging had een algemene functie voor geheel Deventer, dus niet specifiek voor Knutteldorp. Het was geen coöperatie of andere organisatievorm die medebestuur in Knutteldorp mogelijk zou maken.

Het bestuur nam de beslissingen en de bewoners hadden daar marginaal invloed op. De bestuurswijze was in de oprichtingstijd niet lokaal en autonoom. Dat gold ook voor de bestaansmiddelen. Knutteldorp had geen eigen industriële werkgelegenheid, de oprichters hadden geen banden met de industrie. De bewoners werkten bij diverse bedrijven in de stad of in de nabijgelegen haven.

Knutteldorp was wél een lokaal samenlevingsmodel als gekeken wordt naar het voorzieningenpakket: tien winkels, een badhuis en een vergaderzaal. De wijk kon daarmee redelijk op zichzelf staan; alleen voor de school en de kerk moest men het dorp uit. Een school was aanvankelijk wel in het programma opgenomen, maar op de gereserveerde locatie in de noordpunt van het plan werden uiteindelijk woningen neergezet.

Knutteldorp te Deventer, plattegrond

Schaal 1:5000

Het plan bestaat grotendeels uit pleinen die door korte straten met elkaar verbonden zijn.

De bevolking bestond eenzijdig uit arbeiders; voor de hogere rangen en standen bouwde de VtV niet. De homogeniteit van de bewonersgroep leidde in Knutteldorp tot een hoge mate van betrokkenheid en integratie. Het verenigingsleven kwam tot grote bloei, vooral nadat men met elkaar de Tweede Wereldoorlog door was gekomen. Uit het comité dat in juni 1945 het bevrijdingsfeest georganiseerd had, kwam een buurtvereniging voort die een veel bredere doelstelling had dan alleen zo nu en dan feesten organiseren: toneel, muziek, kinderactiviteiten en uitstapjes voor bejaarden.⁴⁸ Er werd dankzij de inspanningen van de buurtvereniging op een naastgelegen braakliggend terrein een pand verworven dat als wijkgebouw dienst kon doen. Er zat een flinke lap grond omheen, die werd bestemd tot kinderspeelplaats en kinderboerderij. Bij het opbouwen van deze voorzieningen werd veel zelf-

Knutteldorp

werkzaamheid door bewoners aan de dag gelegd. Kinderen hielpen ook meebouwen aan hun eigen speeltuin, onder het toezien van een LTS-leraar.⁴⁹

In het spectrum van activiteiten is de stedelijke cultuur herkenbaar. Activiteiten gericht op moestuinieren en natuurwaardering vormden maar een klein deel van het totale activiteitenpakket. Voorbeeld van een activiteit die gericht was op natuurwaardering is de organisatie van educatieve wandeltochten voor de jeugd. Dit betrof een initiatief van biologieleraars uit de omgeving van Knutteldorp.

SPECIFICATIE VAN HET RUIMTELIJK MODEL

Knutteldorp is voor tuinstadmaatstaven in hoge dichtheid gebouwd: 53 woningen per hectare.

De tuinen zijn aan de kleine kant; voor moestuinieren zijn ze nauwelijks geschikt. Door de relatief hoge dichtheid komen de openbare groenvoorzieningen evenmin uit de verf. Knutteldorp is vooral opvallend in zijn stedenbouwkundige vormgeving. Het ruimtelijk model is scherp begrensd, alsof het wil benadrukken dat Knutteldorp binnen de stedelijke samenleving van geheel Deventer een op zichzelf staande sociale eenheid moest zijn. "Het eerste wat aan Knutteldorp opvalt, is de geslotenheid van de buurt."⁵⁰

Via poorten of poortachtig ontworpen situaties kan de bezoeker dit territorium betreden. Ook binnen het plan is nog een drietal poorten toegepast, waardoor plaatselijk zeer besloten straatbeelden ontstaan.

Er zit voorts een reeks van drie pleinen in het plan, die onderling via poorten verbonden zijn, en nog een vierde plein dat los van die reeks staat. Bij het wandelen door Knutteldorp krijgt men het gevoel dat het plan hoofdzakelijk uit pleinen bestaat en dat de straten slechts dienen om van plein naar plein te gaan.

In de architectuur is een grote uniformiteit doorgevoerd, maar in die eenheid is toch verscheidenheid op te merken. Architectuur-historisch onderzoek heeft aan het licht gebracht dat in het ontwerp van pleinen en poortgebouwen een vast matenstelsel is aangehouden, in dit geval de gulden snede.⁵¹ Ook aan het ontwerp van het straatmeubilair en van de plantsoenen is veel zorg besteed. In alle opzichten heeft Knutteldorp getracht een wijk uit één stuk te ontwerpen.

Boschdrift, Hilversum

OPRICHTING EN SOCIAAL-RUIMTELIJK MODEL

Hilversum maakte aan het begin van de twintigste eeuw een groei door die te danken was aan de gunstige ligging tussen Amsterdam en Utrecht, de aantrekkelijke bouwlocatie (zand, natuur) en de totstandkoming van een knooppunt van spoorlijnen. De plaats was dankzij de railverbinding zowel voor welgestelde woonforensen als voor nieuwe (lichte) industrie een aantrekkelijke vestigingsplaats.

Er waren verschillende initiatiefrijke woningbouwverenigingen en de gemeente had tevens een eigen woningbedrijf opgericht. De gemeente beschikte over een krachtige leidersfiguur op de post van 'chef stedenbouw' in de persoon van W.M. Dudok.⁵² Dudok had de macht om alle bouwinitiatieven te coördineren en ervoor te zorgen dat de complexen van de verschillende bouwopdrachtgevers stedenbouwkundig een geheel gingen vormen met elkaar en met de nieuwe openbare voorzieningen die daarbij hoorden, zoals badhuizen, bibliotheken en schoolgebouwen. Dudok paste deze integratiestrategie alleen toe voor arbeiderswoningbouw. De wijken werden dus geen complete samenlevingsmodellen. Integendeel, Dudok bouwde een gesegregerde stad. Arbeiderswijken en villawijken kregen hun eigen plekken in de gemeente toegewezen, er werd geen mengmodel gehanteerd.

Een voorbeeld van de stedenbouwkundige integratiestrategie zoals Dudok die in praktijk bracht is de wijk Boschdrift. Woningcomplexen van het woningbedrijf en van twee woningbouwverenigingen werden hier aan elkaar geschakeld tot een tuindorpachtige wijk. De twee gemeentelijke complexen, waarvoor Dudok niet alleen het stedenbouwkundig ontwerp leverde maar ook het architectonisch ontwerp, zijn dik omljnd. Het complex ten noorden van de Neuweg, de 'Eerste gemeentelijke woningbouw', bestaat uit 180 woningen. In dit complex is een bibliotheek opgenomen; deze bevindt zich boven de poort aan het inspringende plein aan de Neuweg. De 'Tweede gemeentelijke woningbouw', het complex ten zuiden van de Neuweg, bestaat uit 84 woningen. In dit complex is een schoolgebouw opgenomen. De complexen zijn gerealiseerd in de jaren 1917-1919.

De woningcomplexen van Patrimonium en Goed Wonen liggen als een hoefijzer om de 'Tweede woning-

Oorspronkelijke plattegrond van de wijk Boschdrift te Hilversum, zoals opgenomen als onderdeel van een herziening van het uitbreidingsplan voor het zuidelijk gedeelte van de stad, 1915
Schaal 1:5000

Schematische weergave van de gerealiseerde verkaveling in de wijk Boschdrift te Hilversum, waarin de zichtlijn op de (buiten de wijk gelegen) kerk is aangegeven, alsmede het schoolgebouw dat geïntegreerd werd in het plan (gearceerd).
Schaal 1:5000

bouw' heen. Het totaalplan leverde een wijk van rond de 500 woningen op, die op zichzelf zou kunnen staan en die qua voorzieningenstructuur als lokale samenleving opgevat zou kunnen worden.

De openbare voorzieningen, zoals de bibliotheek en de school, hadden echter niet primair de functie om van de wijk een lokaal samenlevingsmodel te maken. Dudok schreef in een plantoelichting op de wijk Boschdrift dat '(...) door het opnemen van speelterreinen de frisheid van de gehele bebouwing wordt bevorderd en het esthetisch aspect verhoogd'.⁵³

Het ging hem in zijn ontwerpstrategie dus meer om ruimtelijke doelen, zoals afwisseling bereiken en markante punten in het plan aanbrengen, dan om sociale doelen, zoals het realiseren van een lokale samenleving. Het tuinstadmodel was bij Dudok puur gereduceerd tot een ontwerpvoorbeeld dat het oog moest bekoren.

SPECIFICATIE VAN HET RUIMTELIJK MODEL

Het plan Boschdrift stond onder invloed van de tuinstadbeweging. Dit blijkt allereerst uit de keuze van de bouwvorm: uitsluitend eengezinswoningen, niet of nauwelijks gestapelde bouw. Dudok koos voor laagbouw "alleen al om het landelijke karakter van Hilversum niet te verstoren".⁵⁴ Daarnaast blijkt Dudoks oriëntatie op de tuinstadbeweging uit toepassing van 'Unwinesque' ontwerpprincipes. Dat begon al op het schaalniveau van de gehele wijk. Dudok volgde daar een principe dat Unwin bijvoorbeeld in Hampstead toepaste: de zichtlijnen van een aantal straten werden op een kerkgebouw gericht, zodat dit gebouw voor alle bewoners als baken in de buurt kon dienen. Dit betrof een al bestaand kerkgebouw dat in een eerder gebouwde wijk lag, en had met de wijk Boschdrift alleen visueel een relatie; maar als ontwerp middel werkte het.⁵⁵ Ook op de schaal van het woonblok zijn

Boschdrift

in het ontwerp 'Unwinesque' ontwerpprincipes terug te vinden: verspringingen in de straat die kleine pleintjes vormden, poorten die toegang gaven tot besloten binnenpleintjes, binnenterreinen in het inwendige van een blok die een speelfunctie hadden. Een wandeling door de wijk leverde verrassende momenten op.

In de architectuur heeft Dudok gestreefd naar de maximaal haalbare mate van afwisseling. De woningen in Boschdrift zijn gegroepeerd in korte blokken, waarvan er geen één helemaal gelijk was aan de ander. Ook de afwisseling van woningen met openbare gebouwen, zoals scholen en de bibliotheek, droeg bij aan de belevingswaarde.

Boschdrift voldoet op de dimensie 'vormgeving' overtuigend aan het ontwerpvoorbeeld. Qua dichtheid echter doet zich voelen dat de wijk een onderdeel van de stad is. De dichtheid lag met 65 woningen per hectare ruim boven de tuinstadnorm. De straten waren smal en lieten nauwelijks ruimte voor groenaanplant. De voortuintjes ontbraken soms en waar ze wel aanwezig waren is de

diepte zo gering dat ze zich niet leenden voor de aanplant van heesters en bomen. De visuele indruk van de openbare ruimte was dus niet groen, maar stenig.

De achtertuinen zijn ondiep (rond 8 meter) en daardoor ongeschikt om er een moestuin te houden.

Hilversum verwierf zich met de Dudokwijken ondanks de afwijkingen van het oorspronkelijke model faam als hét Nederlandse voorbeeld van goede tuinstadbouw. In 1924 vond in Amsterdam het Internationale Stedenbouwcongres plaats. De congresgangers brachten een werkbezoek aan de Hilversumse nieuwbouwcomplexen en spraken er hun lof over uit.⁵⁶

Er volgden nog meer internationale bezoeken aan Hilversum, waaronder de Deutsche Gartenstadt Gesellschaft (1930) en de Garden Cities & Town Planning Association (1934).

Deze belangstelling toont aan hoezeer de aandacht ook binnen de internationale tuinstadbeweging verschoven was van de sociale kant van het model naar de ruimtelijke kant ervan.

Analyse en vergelijking

VOORAF

De beschreven voorbeelden van tuinstadprojecten van woningbouwverenigingen en gemeentelijke woningbedrijven worden in deze paragraaf geanalyseerd aan de hand van het model dat in hoofdstuk 4 ontwikkeld is. Alvorens over te gaan tot de presentatie van de analyse, wordt andermaal opgemerkt dat de projecten naar de maatstaven van het tuinstadmodel zeer kleinschalig zijn. Met een gemiddelde projectgrootte die maar net boven de 200 woningen uitkomt, kan hoogstens worden gesproken van tuindorp, niet van tuinstad. Het oorspronkelijke tuinstadmodel gaat uit van 5500 woningen, meer dan vijftiengemaal zo veel. Het tuinstadmodel is in de Nederlandse praktijk geminiaturiseerd.

De analyse van de projecten geschiedt, op dezelfde wijze als dat in de laatste paragraaf van hoofdstuk 5 gedaan is voor de tuinstadprojecten van fabrikanten, aan de hand van de zes dimensies, die in hoofdstuk 4 uitgebreid beschreven zijn en die samengevat zijn in het analysemodel: bestaanswijze, bestuurswijze, samenlevingswijze, ruimtegebruik, groenvoorziening en vormgeving.

BESTAANSWIJZE

Bij de projecten van gemeenten en woningbouwverenigingen zijn in geen enkel geval fabrieken of andere bestaansbronnen in het model opgenomen. Het samenlevingsmodel was van meet af aan een woonmodel, geen woon-werkmodel. Doordat de woningbouwverenigingen en gemeenten op locaties aan de stadsrand bouwden, was eigen werkgelegenheid niet nodig en niet logisch. Ook een (aanvullende) bestaansbasis in de landbouw was gezien de ligging van de projecten nabij de stad niet logisch. De projecten voldoen daardoor aan geen van de punten in het analysemodel.

BESTUURSWIJZE

In de projecten van woningbouwverenigingen en gemeenten werden bewoners volkomen vrij gelaten. Er was, enkele specifiek als woonschool opgezette projecten daargelaten, geen vergaande bemoeienis van de beheerder of een namens hem optredende woningopzichteres. Deze vrijheid betekende echter niet dat het bestuursmodel de autonomie en bottom-up bestuurswijze kende die bij de coöperaties in Duitstalige

landen (zie hoofdstuk 3) aan de orde was. In Duitstalige landen is de vereniging een coöperatie, met als uitgangspunt 'elk lid één stem'. Bewoners vormen daardoor zelf het bestuur. Bij de Nederlandse woningbouwverenigingen kon dit model ook worden gevolgd (bijvoorbeeld bij tuinwijk Zuid in Haarlem), maar dit waren uitzonderingen. Gebruikelijk was de constructie dat het bestuur niet door de bewoners zelf, maar door actieve leidersfiguren in politieke partijen of vakbonden gevormd werd. De stem die bewoners konden laten horen in de ledenraad was niet bindend, maar adviserend. De beslissingen werden uiteindelijk genomen door het bestuur.

Bovendien was de woningbouwvereniging meestal niet gebonden aan het territorium van het tuindorp. In de meeste gevallen hadden zij een taak op stedelijk niveau. Het bestuursmodel viel dan dus niet samen met het territoriale model; het bestuur bestreek een groter territorium, het tuindorp vormde daar een deelgebied van. De bewonersinbreng richtte zich daardoor automatisch ook op een groter gebied dan het tuindorp alleen.

In grote lijnen voldoet het bestuursmodel van de standaard Nederlandse woningbouwverenigingen desondanks aan de punten in het analysemodel: er is collectief grondbezit, bewoners hebben medezeggenschap in het beheer en het betreft een democratische organisatievorm.

SAMENLEVINGSWIJZE

De projecten waren eenzijdig gericht op arbeidershuisvesting. De woningbouwverenigingen en gemeenten hadden een huisvestingsdoel te vervullen voor de lage inkomens, de hoge inkomens konden zichzelf redden. Het model voldoet daardoor niet aan het punt 'menging van rangen en standen', maar voldoet, juist door de homogeniteit, weer wel aan het punt 'hoge integratiegraad'.

De overeenkomst met het oorspronkelijke model komt het duidelijkst naar voren in de compleetheit van het voorzieningenpakket, dat men programmeerde. Men streefde ernaar dat het project op zichzelf kon staan. Waar men op kleine schaal werkte konden lang niet alle voorzieningen die men idealiter had gewild daadwerkelijk worden gerealiseerd. Soms loste men dat op door aansluiting te zoeken bij voorzieningen in de reeds bestaande, aansluitende bebouwing.

Bewoners konden zelf vorm en inhoud geven aan de activiteiten die men organiseerde, er was niet een fabrikant of andere instelling die alles voorkookte. Het programma was er door en voor de bewoners zelf, naar eigen inzicht en behoefte. De gemeente liet soms het beheer van de openbare (speel-)ruimte en van de accommodaties van verenigingsactiviteiten over aan de bewoners.

In een deel van de projecten was er specifieke aandacht voor 'groen en gezondheid', zoals alcoholmatiging en een groene opvoeding voor de jeugd. Dat laatste gaf men inhoud door het organiseren van educatieve natuurexcursies, niet zozeer door middel van schooltuinen. Al met al voldoen de projecten op vrijwel alle punten aan het analysemodel, of althans in verhouding tot de projectgrootte zo veel als mogelijk is.

RUIMTEGEBRUIK EN GROENVOORZIENING

In de beschreven projecten van woningbouwverenigingen en gemeenten varieert de woningdichtheid tussen 26 woningen per hectare en 88 woningen per hectare. De dichtheid is dus vrijwel altijd hoger, en in een aantal gevallen belangrijk hoger, dan in het oorspronkelijke model, waarin 25 woningen per hectare als norm gold. De hogere dichtheid hield verband met het feit dat de woningbouwverenigingen en gemeenten vaker in stedelijk gebied werkten en minder vaak in rurale gebieden. Ze bouwden dus op duurder grond.

De groenvoorziening is bij de meeste projecten als sier- en speelgroen uitgewerkt, het productief maken van groen speelt bij projecten van woningbouwverenigingen en gemeenten een marginale rol. Daarbij speelde mee dat in projecten met een hoge dichtheid de tuinen bij de woningen te klein waren om er een moestuin aan te leggen of dieren in te houden.

Ook bij de veelal wat hogere dichtheid hielden de ontwerpers aandacht voor de openbare ruimte, en ontwierpen zij pleinen, hoven en binnenterreinen voor collectief gebruik, die zo veel mogelijk een groene inrichting kregen. De projecten voldoen aan de punten in het analysemodel, wanneer met een royale marge gerekend wordt: er worden concessies gedaan aan de woningdichtheid en de groenvoorziening, vooral het productieve groen moet het met minder doen.

Ook is er, net als bij de fabrikantentuindorpen, geen enkel project met een groene gordel, maar dat was ook hier gezien de kleine schaal niet nodig en niet logisch.

VORMGEVING

In vrijwel alle projecten heeft het voorbeeld van de (Engelse) tuinstadprojecten de ontwerpers tot inspiratie gediend: zij werkten met 'Unwinesque' stedelijke ruimten en verkavelingsvormen, die gestalte gaven aan de beslotenheid, kleinschaligheid en het streven naar sociale integratie die in het samenlevingsmodel van de tuinstad besloten lagen. Voor de architectonische aspecten geldt de navolging van het Engelse ontwerpvoorbeeld minder sterk. Bij de projecten van woningbouwverenigingen en gemeenten worden architectonische 'dissidenten' aangetroffen waarin de ontwerpers de hoekige lijnen van het Nieuwe Bouwen introduceerden; deze architectuur vormde een tegenstelling met de ambachtelijke en romantische cottage-architectuur waar Unwin mee werkte. De hoekige lijn bleek echter verzoenbaar met de beslotenheid en kleinschaligheid van de stedenbouwkundige en landschappelijke ontwerpprincipes die de Nederlandse oprichters van tuindorpen en tuinwijken volgden.

De projecten voldoen aan de punten in het analysemodel, zij het dat dit geldt voor het schaalniveau van de directe woonomgeving (de straat, het blok en de buurt). Er is geen sprake van een monumentale compositie van boulevards, openbare gebouwen en een winkelgalerij: die behoort bij de grootschalige uitvoering van het model, en niet bij de kleine schaal waarop men in Nederland werkte.

NEDERLANDSE TUINDORPEN VERGELEKEN MET 'GARDEN CITIES' EN 'SIEDLUNGEN'

Worden alle beschouwde voorbeelden van Nederlandse tuindorpen samengenomen en vergeleken met de hoofdvarianten in het tuinstadmodel die in hoofdstuk 2 en 3 zijn beschouwd, de liberale variant in de Angelsaksische landen respectievelijk de coöperatieve variant in de Duitstalige landen, dan valt op dat Nederland trekken van beide varianten vertoont.

Enerzijds lijkt het Nederlandse model op het Duitse model door zijn kleinschaligheid en homogeniteit (het accent ligt op huisvesting voor de arbeidersklasse, niet op het huisvesten van een complete, naar rang en stand gemengde bevolking). Anderzijds lijkt het model op het Engelse doordat het bestuur van de projecten werd overgelaten aan een overkoepelend orgaan waarin geen inspraak van bewoners geregeld

was, of althans niet op de schaal van het tuinstadproject zelf. Ook ten aanzien van de groendimensie staat het Nederlandse model tussen het Engelse en het Duitse model in. Er zijn zowel voorbeelden met een accent op siergroen, als voorbeelden waarin het accent ligt op productiegroen.

Conclusie

In Nederland zijn fabrikanten, woningbouwverenigingen en gemeenten in de periode 1900-1925 enthousiast bezig geweest met het realiseren van tuinstadachtige woningbouwprojecten. Soms kozen zij als opdrachtgever bewust voor het tuinstadmodel, in andere gevallen deden zij dat op voorstel van de door hun ingehuurde architect.

Het tuinstadmodel werd in de Nederlandse context geminiaturiseerd, maar behield desondanks een aantal essentiële kenmerken van het oorspronkelijke model: de samenlevingswijze (informeel, veel gezamenlijke activiteiten, veel eigen verantwoordelijkheid voor het culturele leven), het ruimtegebruik (de lage woningdichtheid, de leefruimte en de bewegingsvrijheid), de groenvoorziening (waarbij de oprichters iets meer naar het Engelse parkmodel keken dan naar het Duitse productiemodel), en als laatste maar zeker niet als minste de stedenbouwkundige en architectonische vormgeving. De vormgeving was het kenmerk dat al het voorgaande moest belichamen. Daartoe koos men voor ambachtelijke, traditionele, gevarieerde en decoratieve architectuur in een groene, besloten en intieme stedenbouwkundige context. Soms was het beeld dat men daarmee schiep niet meer dan een lege huls; in die gevallen koesterden de oprichters geen specifieke doelstellingen op sociaal vlak en zag de architect het tuinstadmodel puur als een aantrekkelijk ontwerpvoorbeeld om na te volgen. Bij een aantal fabrikantendorpen was de vormgeving zelfs misleidend. De bestuurswijze van fabrikanten kon lijnrecht in tegenspraak zijn met de geest van het oorspronkelijke model: dan was er een autoritair regime in plaats van zelfbestuur. Dat werkte dan vaak door in de samenlevingsdimensie: bij bewoners ontstond apathie in plaats van zelfontplooiing, of de bemoeienis van de fabrikant verdeelde de mensen in plaats van dat men ze met elkaar verbond.

Dat is echter niet de totaalindruk over het bestand van Nederlandse tuinsteden, integendeel! De inhoud van het sociale model mag dan afgeslankt zijn ten opzichte van het oorspronkelijke model, en veelal beperkt blijven tot de samenlevingswijze, maar komt dan tenminste op die dimensie toch dicht in de buurt van de bedoelingen van het oorspronkelijke model. In die gevallen is de ambachtelijke architectuur en de besloten stedenbouw beslist een juiste uitdrukking van het sociale model.

De projecten van woningbouwverenigingen en gemeenten komen het dichtst bij het oorspronkelijke model. Behalve ten aanzien van de bestaanswijze (het autarkie-beginsel speelde in deze initiatieven geen enkele rol) voldoen de projecten van woningbouwverenigingen en gemeenten op alle dimensies aan het analysemodel dat in hoofdstuk 4 is opgesteld, zij het dat men soms (noodgedwongen) concessies deed aan de woningdichtheid, het groen en het voorzieningspakket.

De gelijkenis geldt voor de aard van het model, niet voor de omvang. Het model werd in Nederland geminiaturiseerd, men werkte op een meer dan 15 keer zo kleinschaal als beoogd in het oorspronkelijke model. Ondanks deze schaalreductie en de concessies die men deed, ademt het Nederlandse tuinstadproject onmiskenbaar de geest van het oorspronkelijke model. Het model werd geminiaturiseerd (van tuinstad naar tuindorp), maar niet gekarikaturiseerd.

7 Herkenning en waardering tuinstadmodel door huidige bewoners

Kolonie De Hopel, Kerkrade

Inleiding

In dit hoofdstuk en het volgende hoofdstuk verschuift de aandacht van de oprichtingstijd naar de huidige tijd. In dit hoofdstuk is de vraag: wat herkennen en waarderen huidige bewoners nog van het model uit de oprichtingstijd, terwijl het in het volgende hoofdstuk draait om de vraag: leidt herkenning en waardering van het tuinstadmodel tot een hogere woonsatisfactie en zo ja, hoe is die te verklaren.

Alvorens te beginnen aan het onderzoek naar de beleving van het model uit de oprichtingstijd door huidige bewoners is het van belang eerst nauwkeurig vast te stellen welke dimensies van het model onderzocht dienen te worden.

Bij beschouwing van de conclusies aan het eind van hoofdstuk zes blijkt dat van de oorspronkelijke zes dimensies, er vier in het spel kunnen blijven voor het verdere onderzoek: de samenlevings-, ruimte-, groen- en vormgevingsdimensie. Deze vier dimensies hebben alle de aandacht gehad van de oprichters en zouden daardoor tot in de huidige tijd betekenis voor de bewoners kunnen hebben gehouden.

Voor de twee overblijvende dimensies, de bestaans- en de bestuursdimensie, ligt dat anders. De bestaansdimensie is in de huidige tijd bij voorbaat niet meer relevant. In de fabrikantendorpen (zie hoofdstuk 5) waarin de bestaansdimensie ten tijde van de oprichting wel (zij het niet volledig) volgens het model was ingevuld, zijn inmiddels de banden met de fabriek doorgesneden of is de relatie afstandelijk geworden. Soms is de fabriek zelfs geheel verdwenen, en heeft het huisvestingsproject de bestaansbron dus overleefd. In

de projecten van woningbouwverenigingen en gemeenten is de bestaansdimensie zelfs nooit onderdeel van het model geweest. Deze dimensie valt daarom voor het verdere onderzoek af.

Daarnaast valt de bestuursdimensie af omdat de bestuurswijze (zo blijkt uit de conclusie in hoofdstuk 6) in Nederlandse projecten slechts zeer zelden opgezet is naar het model van zelfbestuur en bewonersparticipatie in de volle breedte van de bestuurstaken die in een lokaal samenlevingsmodel vervuld moeten worden. Het medebestuur beperkte zich tot de sociaal-culturele voorzieningen, of was georganiseerd op een grotere schaal, bijvoorbeeld het woningbezit van een corporatie in de gehele gemeente. In veel projecten was er zelfs geen enkele vorm van medebestuur geregeld.

Door het wegvallen van twee dimensies uit het model gaat de probleemstelling van dit hoofdstuk niet over zes, maar over vier dimensies. De probleemstelling luidt dan: herkennen en waarderen de huidige bewoners van Nederlandse tuindorpen de dimensies 'samenlevingswijze', 'ruimtegebruik', 'groenvoorziening' en 'vormgeving' zoals die in het tuinstadmodel zijn omschreven? Met 'tuinstadmodel' wordt hier bedoeld: het model zoals omschreven in het analysemodel, dat aan het eind van hoofdstuk 4 is gepresenteerd.

ONDERZOEKSMETHODE EN CASUS SELECTIE
Binnen het kader van deze studie kon een beperkt bewonersonderzoek op touw worden gezet. Randvoorwaarde was dat dit onderzoek door de auteur geheel in eigen beheer moest kunnen worden uitgevoerd, dus zonder hulp van instellingen, bureaus of

Tuindorp en vergelijkingscomplex Maarn
 Links: tuindorp
 Rechts: vergelijkingscomplex

Tuindorp en vergelijkingscomplex Ede
 Links: tuindorp
 Rechts: vergelijkingscomplex

Tuindorp en vergelijkingscomplex Treebeek
 Links: tuindorp
 Rechts: vergelijkingscomplex

werkstudenten. Gelet op deze randvoorwaarde is als methode gekozen voor de schriftelijke enquête met behulp van een voorgecodeerde vragenlijst. De methode van de voorgecodeerde enquête levert gestructureerde, kwantificeerbare gegevens op. Nadeel van de methode is dat er vergeleken met bijvoorbeeld mondelinge interviews weinig achtergrondinformatie beschikbaar komt. In deze lacune is zo veel mogelijk voorzien door naast de enquêtes ook interviews te houden met professionals (bijvoorbeeld de woningbeheerder en de welzijnswerker) en met sleutelfiguren onder de bewoners in elk onderzocht complex.

Om de enquêteresultaten te kunnen interpreteren is bij elk tuindorp een vergelijkingscomplex gezocht en in het onderzoek betrokken. De vergelijkingscomplexen zijn recht-toe-recht-aan wijkjes zonder eigen voorzieningen; geen lokaal samenlevingsmodel zoals het tuindorp. Eén complex dateert van net na de Tweede Wereldoorlog, twee dateren uit de jaren zeventig (afb 7.1, 7.2, 7.3). Het vergelijkingscomplex ligt in hetzelfde woningmarktgebied, het woningtype is constant gehouden (ook in de vergelijkingscomplexen zijn alle woningen van het type eengezinswoning met een eigen tuin), tuindorp en vergelijkingscomplex bestaan beide uit huurwoningen (geen koopwoningen), en het vergelijkingscomplex vormt qua huurprijs alsmede qua woninggrootte voor woningzoekenden in realiteit een alternatief voor het tuindorp.

Binnen het bestek van deze studie kon op drie plaatsen in Nederland onderzoek worden gedaan. Dit vond plaats in de periode november 1992-juni 1994. Tabel 7.1 geeft een overzicht van geselecteerde onderzoekscomplexen.

De eerste casus is geselecteerd uit de verzameling beschreven voorbeelden in hoofdstuk 5 (de fabriekeninitiatieven). Gekozen is voor tuindorp Maarn. Dit

complex vormt een kleinschalige, duidelijk afgebakende eenheid en leende zich daardoor goed voor een eerste onderzoek. Bijkomend voordeel was dat de beheerder van het tuindorp tevens een complex beheerde, dat als vergelijkingscomplex kon dienen.

De tweede casus is geselecteerd uit de verzameling beschreven voorbeelden in hoofdstuk 6 (de initiatieven van woningcorporaties en gemeenten). Daar was het zaak om een voorbeeld te kiezen dat qua tuinstadeigenschappen geen extreme positie bekleedt. Tuinwijk Zuid in Haarlem en Vreewijk in Rotterdam vielen af omdat de oprichters hier een extreem accent op de groenaanpak legden. Betondorp in Amsterdam viel af omdat het een bijzonder accent op de opvoeding heeft gekregen en het qua ruimtegebruik sterk van de tuinstadnorm afwijkt. Om deze laatste reden vielen ook Knutteldorp in Deventer en Boschdriest in Hilversum af: de woningdichtheid ligt er aanzienlijk boven de tuinstadnorm, daardoor komt ook de groenaanpak minder uit de verf.

Bleven over als mogelijke casus: tuindorp De Bilt en tuindorp Kolkakker in Ede. Bij de laatste kon een geschikt vergelijkingscomplex worden gevonden, bij de eerste was dat niet het geval. Bovendien had het project Kolkakker het voordeel dat de oprichters (waaronder de architect zelf, en dat is zeldzaam) de doelstellingen expliciet hadden omschreven. Dat maakt een systematische vergelijking van de oorspronkelijke bedoelingen met de beleving van de huidige bewoners mogelijk. Het Kolkakker-project is bescheiden van omvang (139 woningen) en bood slechts een mager pakket eigen voorzieningen. Daardoor bood de tweede casus net zo min als de eerste mogelijkheden om te kijken wat het effect van een compleet samenlevingsmodel op de beleving van de huidige bewoners was.

Tabel 7.1: overzicht van geselecteerde onderzoekscomplexen

Casus nummer	Gemeente	Tuindorp	Aantal woningen	Vergelijkingscomplex	Aantal woningen
1	Maarn	Tuindorp Maarn	69	Doezelaan	20
2	Ede	Tuindorp Kolkakker	162	Thomaslaan e.o.	97
3	Brunssum	Treebeek	366	Op de Vos	117
Totaal			597		234

Bij de keuze van de derde casus was de beschikbaarheid van een breed eigen voorzieningenpakket een harde voorwaarde. De derde casus moest een zuivere representant van het tuindorp als compleet lokaal samenlevingsmodel zijn. Van dit model zijn in Nederland weinig voorbeelden voorhanden.

Vreewijk in Rotterdam en Betondorp in Amsterdam waren al eerder (zie hierboven) als mogelijke casus afgevallen. Een aanvankelijk aantrekkelijk lijkend voorbeeld, tuindorp 't Lansink in Hengelo, viel als onderzoekscasus af omdat het woningbestand in de loop der jaren voor een belangrijk deel (80%) aan bewoners verkocht bleek te zijn. Het contingent overgebleven huurwoningen (150) is te klein om representativiteit voor het gehele tuindorp te mogen verwachten. Een ander bezwaar van 't Lansink is dat de bevolking van het tuindorp meer gedifferentieerd is naar opleiding en inkomen dan de andere twee tuindorpen. Dat zou de vergelijkbaarheid van de resultaten in 't Lansink met die in Maarn en Ede bemoeilijken; ook zou het onmogelijk zijn om binnen Hengelo een wooncomplex te vinden met een even sterke differentiatie als in 't Lansink.

Treebeek bij de voormalige staatsmijn Emma bleef over. In dit complex was weliswaar ook een aanzienlijk deel van het woningbestand verkocht aan zittende bewoners (50%), maar er was nog een aaneengesloten complex van bijna 400 huurwoningen aanwezig, dat in het beheer was van één woningbouwvereniging. Bovendien was er een geschikt vergelijkingscomplex beschikbaar, vlak naast Treebeek. Ook was de oprichtingsgeschiedenis van deze casus goed gedocumenteerd, zodat het net als in de casus Ede mogelijkheden bood om de oorspronkelijke doelstellingen van de oprichters systematisch te vergelijken met de beleving van de huidige bewoners.

STAPPENPLAN

Bij elk van de drie enquête-onderzoeken werd het volgende stappenplan gevolgd:

- contact leggen met verhuurder(s), aanwijzen van sleutelpersonen in de complexen om te interviewen;
- interviewen van de sleutelpersonen, om te weten te komen wat er leeft in de wijk en om een beeld te krijgen van de sociale kaart van de wijk;
- verspreiden van de enquêteformulieren onder alle huishoudens in de complexen (in Maarn en Ede werd ongeveer een week voor de enquête eerst nog een vooraankondiging bij de bewoners in de bus gedaan);
- ophalen van de ingeleverde formulieren op een centraal punt;
- verwerken van de gegevens in het dataverwerkingsprogramma SPSS;
- analyse en vervaardiging rapportage (deelstudie).

Van de deelstudies zijn afzonderlijke verslagen gemaakt. Verwijzingen naar deze verslagen zijn opgenomen in de noten bij dit hoofdstuk.

RESPONS

De respons op de enquête bedroeg gemiddeld 44%. Het best was de respons in Maarn (65%), gevolgd door Ede (52%). Het minst was de respons in Treebeek (35%).

De interviews die als aanvulling op de enquête zijn gehouden, waren als volgt verdeeld over de drie onderzoeken:

- Maarn: 2 professionals en 4 bewoners, waarvan 1 uit het vergelijkingscomplex.
- Ede: 2 professionals en 4 bewoners, waarvan 1 uit het vergelijkingscomplex.
- Treebeek: 6 professionals (waarvan 1 uit het vergelijkingscomplex) en 7 bewoners.

In Treebeek was een groter aantal interviews noodzakelijk dan in Maarn en Ede om zicht te krijgen op de

Tabel 7.2: Responsgrootte bewonersenquête (tussen haakjes het aantal uitgezette enquêteformulieren)

	Tuindorp	Vergelijkingscomplex	Totaal enquêtes
Maarn	46 (69)	12 (20)	58 (89)
Ede	77 (162)	58 (97)	135 (269)
Treebeek	132 (366)	37 (117)	169 (483)
Totaal	255 (597)	107 (234)	362 (841)

uitgebreide en complexe sociale kaart (verenigingen, geloofsgroeperingen) die eigen is aan Treebeek; zie daarvoor ook de beschrijving van Treebeek in hoofdstuk 5.

KEUZE VAN HET AGGREGATIENIVEAU

Aanvankelijk is overwogen om de gegevensbestanden van de tuindorpen respectievelijk de vergelijkingscomplexen bij elkaar te voegen. Het aggregatieniveau zou dan 'het doorsnee tuindorp' (bepaald op basis van drie voorbeelden) en 'het doorsnee vergelijkingscomplex' zijn geworden. Om echter lokale verschillen onder controle te kunnen blijven houden is ervoor gekozen de complexen apart van elkaar te blijven beschouwen. Het aggregatieniveau is dus op complexniveau gesteld.

OPERATIONALISATIE DIMENSIES EN PRESENTATIE VAN DE RESULTATEN

De vier geselecteerde onderzoeksdimensies zijn meetbaar gemaakt met vraagstellingen in de bewonersenquête. De uitslag van deze vraagstellingen wordt in het onderstaande gepresenteerd, per dimensie in een afzonderlijke paragraaf. In elke paragraaf wordt eerst beschreven hoe de onderzochte complexen verwacht werden te scoren, dat wil zeggen er wordt een hypothese gepresenteerd over het verwachte verschil tussen tuindorp en vergelijkingscomplex. Vervolgens worden de werkelijke verschillen zoals die uit de bewonersenquête komen gepresenteerd in een tabel en vergeleken met de verwachte verschillen. Verschillen die in de verwachte richting gaan, zijn gemarkeerd door de betreffende cel in de tabel een grijze achtergrond te geven. Zo wordt in één oogopslag duidelijk op welke variabelen relevante verschillen gemeten zijn. Hoe grijzer de tabel, hoe sterker de aanwijzing dat de betreffende dimensie herkend wordt door de huidige bewoners.

Bereiken de verschillen 'statistische significantie' (dat wil zeggen: het is vrijwel uitgesloten dat het gemeten verschil statistisch toeval is) dan is de letter vet gezet. Is het verschil niet-statistisch significant, dan is het normale lettertype gebruikt.

De significantie is steeds berekend met behulp van de 'chi-kwadraat toets'. Om een goed zicht te krijgen op eventuele systematisch optredende tendenties is ervoor gekozen om alle verschillen als relevant in aan-

merking te nemen, ook de verschillen die volgens de chi-kwadraat toets op statistisch toeval zouden kunnen berusten. Wanneer alle tendenties in dezelfde richting gaan is het volgens de statistiekler gerechtvaardigd om ook de statistisch niet-significante verschillen mee te laten spelen bij de interpretatie van de resultaten. Dit is beschreven door de statisticus Galtung.¹

Ontwikkelingen in beheer en bewoning in de drie onderzochte tuindorpen

In hoofdstuk 5 en 6 is de oprichtingsgeschiedenis van de drie tuindorpen beschreven. Daaruit zijn ook de doelstellingen ten aanzien van de vier onderzoeksdimensies te halen, die in dit hoofdstuk getoetst worden op de herkenning door bewoners in de huidige maatschappelijke context. Om een beeld van de drie tuindorpen in de huidige tijd te krijgen, wordt voortgaand aan de presentatie van de onderzoeksresultaten een beknopt overzicht gegeven van de ontwikkelingen in beheer en bewoning in de drie onderzochte tuindorpen. Doel daarvan is om te controleren of de vier dimensies die voor het onderzoek zijn overgebleven, voor deze drie concrete voorbeelden daadwerkelijk nog relevant zijn. Tweede doel is om na te gaan in hoeverre de uitgangssituatie verschilt voor de drie onderzochte voorbeelden. Hoe kleiner de verschillen, des te kleiner de kans op interpretatiefouten bij vergelijking van de tuindorpen onderling. De tabel geeft informatie op hoofdlijnen; detailinformatie komt waar nuttig bij de presentatie van de betreffende dimensie aan de orde.

Een belangrijke ontwikkeling die uit de tabel naar voren komt, is dat in Maarn en Treebeek de invloed van de fabrikant verdwenen is. In Maarn gebeurde dat al in 1932. Daar ruimde de fabrikant in het bestuur het veld en werd zijn plaats na 1945 ingenomen door een vertegenwoordiger van de bewoners. In Treebeek trok de fabrikant zich rond 1960 terug uit het woningbeheer. Daar vonden de bewoners echter tien jaar later een andere machtige partij tegenover zich: het stadsbestuur van Heerlen, dat sloopplannen had voor een deel van de wijk. Na uitvoering van die plannen ont-

	Maarn	Ede	Treebeek
Jaar dat fabriek sloot	1932	N.v.t.	1970
Jaar dat fabriek zich uit het woningbeheer terugtrok	1932	N.v.t.	1960 (overdracht woningen door Staatsmijnen aan Bouwvereniging Heerlen).
Fusie corporatie met andere corporaties	Geen fusie plaatsgevonden	1975 oprichting gezamenlijke stichting voor onderhoud en beheer 1982 fusie tot nieuwe corporatie en liquidatie oorspronkelijke verenigingen	Geen fusie plaatsgevonden.
Bedreigingen, schades, sloopplannen	Geen	1975 sloopplan voor deel tuindorp i.v.m. voorgenomen wegverbreding; plan is niet uitgevoerd.	1970 mijnschade (verzakking) woningen aan Treebeekplein; 1970-73 ontwikkeling sloop/nieuwbouwplan voor groot deel Treebeek; 1974 gedeeltelijke uitvoering van het plan.
Uitgevoerde renovaties	1985	1970 en 1980	1982
Oprichting dan wel sluiting gemeenschapsvoorzieningen	1970 Opening Dorpshuis voor heel Maarn, op 500 meter afstand van tuindorp 1980 sluiting en sloop basisschool, vervanging door complex nieuwbouwwoningen	1970 Opening buurtcentrum De Kolk, op 300 meter van tuindorp	Deel voorzieningen bij oprichting aanwezig; enkele voorzieningen bijgebouwd in periode 1950-1970; 1967 meest centrale, grootste voorziening verkocht aan externe instantie en vervangen door bescheidener accommodatie.
Deelname bewoners aan bestuur en beheer van woningen en woonomgeving	1945 bewoners krijgen vertegenwoordiging in bestuur woningbouwvereniging	1975-1980 vereniging huurdersbelangen Patrimonium actief i.v.m. sloopplan	Vóór 1960 geen invloed van bewoners op beheer (door Staatsmijnen); Na 1960 invloed op woningbeheer via bewonerscommissie; 1977 indeling bij de gemeente Brunssum; invloed op beheer woonomgeving via gemeentelijke werkgroep Openbare Voorzieningen.

Tabel 7.3: ontwikkelingen in beheer en bewoning in de drie onderzochte tuindorpen

stond er geleidelijk een nieuw evenwicht in de wijk. Het grondgebied waarop Treebeek gelegen is ging in 1977 over naar de gemeente Brunssum. Bewoners verwierven vanaf dat moment invloed op het beheer via een werkgroep die deze gemeente instelde. Mede daardoor is er in Treebeek voor bewoners sprake van meer vrijheid en minder repressie dan in de tijd van het beheer door de staatsmijnen respectievelijk de gemeente Heerlen.² In Ede heeft schaalvergroting plaatsgevonden in het woningbeheer; directe invloed van bewoners op beslissingen over het beheer van woningen is daardoor niet meer zo makkelijk als in de tijd dat de woningbouwverenigingen nog kleinschalig waren en één van de twee betrokken verenigingen nog zelfbestuur had.³ Het geheel overziend is het

beeld dat er in de tussenliggende zeventig jaar weliswaar veel is gebeurd, maar dat de vier geselecteerde onderzoeksdimensies nog steeds relevant zijn. Geen van de beschreven gebeurtenissen is zo ingrijpend, dat het belang van één of meer van deze vier onderzoeksdimensies zou zijn verdwenen.

Tevens is uit de tabel af te leiden dat de huidige situatie voor de drie complexen niet drastisch (meer) verschilt: in geen van de complexen is er nog een eigen bestaansbron, er is geen sprake meer van repressie door de beheerder(s) en de complexen zijn alledrie gerenoveerd. Dat gegeven zorgt ervoor dat er geen belemmering is om de onderzoeksresultaten van de drie tuindorpen onderling te vergelijken. Onderstaand volgt een presentatie van de resultaten per onderzochte dimensie.

Dimensie 'samenlevingswijze'

VRAAGSTELLING

Twee aspecten van de samenlevingsdimensie werden in de vraagstelling meetbaar gemaakt: de sociale integratie en de waardering van de voorzieningen. Met de antwoorden op deze vraagstellingen ontstaat zicht op de mate waarin de huidige bewoners het wezenlijkste kenmerk van het model, te weten het tuindorp als lokaal samenlevingsmodel, tot in de huidige tijd herkennen en waarderen.

Daartoe dienden de volgende vraagstellingen in de enquête:

- Waren bestaande sociale contacten voor u destijds een reden om u in te schrijven voor een woning in dit complex?
- Is er in dit complex sprake van een hechte woon-gemeenschap?
- Heeft u behoefte aan gemeenschappelijke activiteiten?
- Heeft u behoefte aan een gemeenschappelijke ruimte?
- Heeft dit complex een historische waarde?
- Bent u gehecht aan behoud van de eigen voorzieningen in dit complex? (Alleen gevraagd in de casus Treebeek)
- Heeft u suggesties voor herbestemming van voorzieningen, wanneer deze leeg komen? (Alleen gevraagd in de casus Treebeek).

VERWACHTE VERSCHILLEN

Maarn. Een groot verschil tussen tuindorp en vergelijkingscomplex wordt niet verwacht, omdat geen van beide gepland zijn vanuit de gedachte aan een lokaal samenlevingsmodel. Het tuindorp was als tuindorp opgezet omdat dit concept een goede aanzet zou geven voor verdere komvorming in het dorp aan de noordzijde van de spoorlijn; de voorzieningen hebben ook niet zozeer de functie het tuindorp te ondersteunen, als wel de gehele noordelijke dorps helft te voorzien die uit het tuindorp zou ontstaan. Tekenend daarvoor is dat men de voorzieningen beperkte tot het strikt noodzakelijke (winkels en een school), terwijl de gemeenschapsvoorziening (het 'Dorpshuis') er pas tientallen jaren later kwam. Sociaal-culturele verenigingen die zich beperken tot de grenzen van het tuindorp zijn er evenmin. Het tuindorp is echter wel herkenbaar als een eenheid,

Standbeeld van een spoorwegarbeider op het centrale plein van het tuindorp in Maarn

die stamt uit een gedefinieerd stukje (spoorweg) geschiedenis van het dorp Maarn. Op het centrale plein van het tuindorp is een standbeeld van een spoorwegwerker die deze historische betekenis markeert. Dit alles ontbreekt in het vergelijkingscomplex, waardoor in de waardering van de historische betekenis een verschil valt te verwachten.

Ede. Hier wordt geen groot verschil tussen tuindorp en vergelijkingscomplex verwacht. De architect presenteerde weliswaar een plan voor een compleet lokaal samenlevingsmodel, maar de gemeenteraad accepteerde dit niet en het plan werd maar gedeeltelijk gerealiseerd. Er kwamen enkele kleine winkels in het project, maar geen verdere voorzieningen zoals een school, badhuis of verenigingsgebouw. Het tuindorp gaat vloeiend over in andere bebouwing en is

Uitspringende volumes in tuindorp te Ede voor de buurtwinkels

Schoolgebouw, bijgenaamd 'de universiteit van Treebeek'

daardoor niet meer herkenbaar als een eenheid, die een stukje Edese geschiedenis zou kunnen uitdrukken. Anders dan in Maarn en Treebeek, heeft tuindorp Kolkakker nooit iets met een fabriek te maken gehad; dat maakt dat Kolkakker sowieso meer de geschiedenis heeft van een gewone woonwijk dan Maarn en Treebeek.

Treebeek. Hier is een groot verschil tussen tuindorp en vergelijkingscomplex te verwachten. Treebeek is rijk aan voorzieningen (winkels, scholen, kerken, ver-

enigingsgebouwen). Er zijn tal van sociaal-culturele verenigingen actief, waarvan een deel ook echt alleen in Treebeek. In het vergelijkingscomplex daarentegen is geen enkele voorziening opgenomen en het complex is evenmin de bakermat van sociaal-culturele verenigingen. Ook wat betreft de historische betekenisgeving zijn er verschillen te verwachten. De monumentale volumes van de gemeenschapsgebouwen (onder meer de kerk van Kropholler, de school die vanwege zijn massieve volume 'de universiteit van Treebeek' werd genoemd en het grote clubgebouw voor de beampten van de mijn aan het centrale plein) markeren de wortels van tuindorp Treebeek in de mijngeschiedenis van de streek. In het vergelijkingscomplex is die binding met het mijnverleden nergens te ontdekken. Bij de oplevering van dit complex waren de mijnen al gesloten. Samenvattend: verschillen tussen tuindorp en vergelijkingscomplex op de samenlevingsdimensie zijn vooral te verwachten in Treebeek, en in veel mindere mate in Maarn en Ede.

GEMETEN VERSCHILLEN

De uitslag van de vraagstelling wordt onderstaand in tabelvorm gepresenteerd. De scores van de vergelijkingscomplexen zijn tussen haakjes geplaatst. Er is een vetgezette letter gebruikt indien een gemeten verschil statistische significantie bereikte. Opmerking vooraf: de vragen over de voorzieningen zijn alleen opgenomen in het onderzoek waar dat zinvol was, namelijk in Treebeek.

Het scorepatroon van de tuindorpen vertoont op deze dimensie een systematisch verschil met dat van de vergelijkingscomplexen. Scoreverschillen die in dezelfde richting gaan, vallen in een donkergrijs vlak. En wat blijkt? Alle gemeten verschillen gaan in dezelfde richting. Opvallend is dat dit niet alleen geldt voor de casus waar dit verwachtbaar was (Treebeek), maar ook voor de andere twee, waar lokale voorzieningen veel minder nadrukkelijk aanwezig zijn. De grootste verschillen in antwoordpatronen vertoont de vraag naar de historische betekenis. Maarn en Treebeek scoren hier extreem verschillend van hun vergelijkingscomplex.

In Maarn is dat te danken aan de kennis die men van het verleden heeft, niet doordat men er als (ex-)spoorwerknemer zelf bij betrokken is. Het rangeerderrein waar het tuindorp destijds van leefde, werd al in

	Maarn	Ede	Treebeek
sociale contacten destijds aantrekkelijk	36% (18%)	56% (55%)	29% (20%)
ervaart hechte woongemeenschap	19% (0%)	33% (26%)	35% (20%)
behoefte collectieve ruimte	14% (0%)	19% (8%)	54% (33%)
behoefte gemeenschappelijke activiteit	66% (17%)	30% (27%)	66% (44%)
historische betekenis	78% (8%)	39% (17%)	74% (5%)
gehecht aan voorzieningen binnen complex	- -	- -	92% (78%)
doet suggesties voor leegkomende gebouwen	- -	- -	78% (53%)

Tabel 7.4: antwoordscores dimensie 'samenlevingswijze'

1932 gesloten. De meeste werknemers werden overgeplaatst en kregen elders een woning. Slechts een enkele spoorman bleef en woonde ten tijde van het onderzoek nog steeds in het tuindorp.

In Treebeek ligt dit anders: van de 50-64 jarigen heeft 65% bij de mijnen gewerkt, in de groep 65-plus is dit zelfs 96%. Alleen de jongere leeftijdsgroepen hebben niet of nauwelijks bij de mijnen gewerkt, wat voor de meesten in deze groepen eenvoudig als reden heeft dat de mijnen al gesloten waren toen zij aan het arbeidsproces konden gaan deelnemen. Aangezien ongeveer tweederde van de inzenders uit Treebeek ouder dan vijftig jaar is, wordt het aannemelijk dat de persoonlijke betrokkenheid bij het mijnverleden meegespeeld heeft bij de beantwoording van de vraag naar de historische betekenis.

Behalve over de verschillen tussen tuindorpen en hun vergelijkingscomplex, valt er ook iets op te merken over het niveau van de scores op zich. Vooral in de sfeer van voorzieningen blijkt de herkenning en waardering door huidige bewoners hoge scores te bereiken. Daarbij geldt: als die voorzieningen er zijn (Treebeek), worden ze gewaardeerd. In de sfeer van de sociale integratie (de score op de vraag naar de hechte woongemeenschap) zijn de scores minder overtuigend: in geen van de tuindorpen zegt een meerderheid volmondig 'ja' op de vraag of er sprake is van een hechte woongemeenschap. De integratie kan ook zonder de beschikbaarheid van eigen voorzieningen van betekenis zijn. In Ede scoort vrijwel hetzelfde percentage 'ja' op de vraag naar de hechte woongemeenschap als in Treebeek, terwijl Ede nauwelijks eigen voorzieningen heeft. Ook als het bindmiddel 'eigen voorzieningen' wegvalt, kunnen bewoners nog steeds meer binding voelen dan in het vergelijkingscomplex.

Dimensie 'ruimtegebruik'

VRAAGSTELLING

De dimensie ruimtegebruik is meetbaar gemaakt met de volgende vraagstellingen:

- Was een ruime aanleg destijds een reden om u in te schrijven voor dit complex?
- Hoe ervaart u de ruimte aan de straatkant van uw woning?
- Hoe ervaart u de ruimte aan de tuinkant van uw woning?
- Bent u tevreden over het oppervlak van uw tuin?

VERWACHTE VERSCHILLEN

De meetgegevens op grond waarvan verwachtingen uit te spreken zijn over scoreverschillen op de bovenstaande vier vragen, zijn in onderstaande tabel bij elkaar gezet.

Maarn. De dichtheid van het tuindorp is tweemaal zo laag als in het vergelijkingscomplex. Verwacht wordt daarom dat in het tuindorp veel meer mensen de ruime aanleg destijds een aantrekkelijke factor vonden om zich in het tuindorp te vestigen dan in het vergelijkingscomplex. In Maarn zijn de tuinen in het tuindorp belangrijk groter dan in het vergelijkingscomplex. Verwacht wordt dat de tuindorpbewoners tevredener zijn over hun tuinoppervlak dan de bewoners van het vergelijkingscomplex.

Ede. De dichtheid is in tegenstelling tot de voorgaande casus in het vergelijkingscomplex lager dan in het tuindorp. De blokdiepte en de kavels zijn groter. Het vergelijkingscomplex lijkt in zijn scores op ruimte-indicatoren meer op een tuindorp dan het tuindorp zelf. In de beantwoording van de vraagstellingen naar de ruimtebeleving valt dus een omkering te ver-

	Maarn		Ede		Treebeek	
	tuindorp	verg.c.	tuindorp	verg.c.	tuindorp	verg.c.
dichtheid	19 w/ha	35 w/ha	31 w/ha	22 w/ha	27 w/ha	37 w/ha
kavel grootte	400 m ²	150 m ²	200 m ²	300 m ²	200 m ²	150 m ²
blokdiepte (achtergevel tot achtergevel)	40 m	40 m	35 m	80 m	45 m	20 m
straat breedte (voorgevel tot voorgevel)	26 m	23 m	18 m	22 m	30 m	20 m

Tabel 7.5: meetgegevens dimensie ruimtegebruik

wachten: een positievere ruimtebeleving in het vergelijkingscomplex dan in het tuindorp.

Treebeek. Hier is het dichtheidsverschil vergelijkbaar met de casus Maarn, zij het minder extreem, en is de verwachting dat de ruimtebeleving in het tuindorp positiever zal zijn dan in het vergelijkingscomplex. Daarnaast verschilt de blokdiepte in de casus Treebeek aanzienlijk: in het tuindorp is die dubbel zo hoog als in het vergelijkingscomplex. Sommige bewoners in Treebeek hebben zelfs helemaal geen bebouwing aan de achterkant. Verwacht wordt dat in het tuindorp veel meer bewoners de afstand tot bebouwing aan de achterkant van hun woning als 'ruim' beoordelen dan in het vergelijkingscomplex. Hetzelfde geldt voor de straatbreedte. In Treebeek zijn de straten in het tuindorp anderhalf maal zo breed als in het vergelijkingscomplex. Verwacht wordt dat de bewoners in het tuindorp daarom de ruimte aan de

voorkant van hun woning vaker als 'ruim' typeren dan in het vergelijkingscomplex. In Treebeek zijn de tuinen net als in de casus Maarn in het tuindorp belangrijk groter dan in het vergelijkingscomplex. Verwacht wordt dat de tuindorpbewoners tevredener zijn over hun tuinoppervlak dan de bewoners van het vergelijkingscomplex.

GEMETEN VERSCHILLEN

De uitslag van de vraagstelling wordt onderstaand in tabelvorm gepresenteerd. De scores van de vergelijkingscomplexen zijn tussen haakjes geplaatst. Er is een vetgezette letter gebruikt indien een gemeten verschil statistische significantie bereikte.

Vergelijkt men de antwoordscores (tabel 7.6) met de verwachtingen die zijn uitgesproken op grond van de meetgegevens (tabel 7.5), dan blijken de verwachtingen uit te komen.

	Maarn	Ede	Treebeek
ruime aanleg destijds aantrekkelijk	65% (36%)	75% (79%)	40% (43%)
veel ruimte tot andere bebouwing straatkant	86% (37%)	50% (51%)	57% (56%)
veel ruimte tot andere bebouwing tuinkant	48% (41%)	45% (54%)	62% (44%)
tevreden tuinoppervlak	65% (25%)*	91% (95%)	80% (81%)

* = scores door andere formulering vraagstelling niet vergelijkbaar met Ede en Treebeek.⁴

Tabel 7.6: antwoordscores dimensie 'ruimte'

In Maarn en Treebeek is er een systematisch verschil in ruimtebeleving in het voordeel van het tuindorp: in Maarn is dit verschil conform de verwachting wat sterker dan in Treebeek.

In de casus Ede scoort het vergelijkingscomplex beter dan het tuindorp, geheel volgens verwachting, omdat het ruimer opgezet is dan het tuindorp en op de ruimtedimensie dus beter aan het model voldoet dan het tuindorp zelf. De verschillen zijn hier overigens klein en bereiken bij geen van de vier vraagstellingen significantie. Verschillen in antwoordpatronen die in dezelfde richting gaan, vallen in een donkergrijs vlak.

Naast de verschillen tussen tuindorpen en hun vergelijkingscomplex is het niveau van de scores op zich op een aantal punten vermeldenswaard. De waardering van het oppervlak van de eigen tuin springt er het meeste uit, in Ede scoort zelfs meer dan 90% 'ruim' op die vraag. Daarnaast scoort de waardering van de ruimte aan de straatkant hoog, vooral in Maarn.

WAARDERING STRAATBREEDTE NADER BESCHOUWD

In Treebeek zijn de straten in het tuindorp breder dan in het vergelijkingscomplex, maar in de ruimtebeleving van de bewoners werkt dit verschil nauwelijks door. In de casus Maarn is het omgekeerde aan de hand: er is een groot verschil in ruimtebeleving in het voordeel van het tuindorp, terwijl de straten er nauwelijks breder zijn dan in het vergelijkingscomplex. De straatbreedte is blijkbaar niet de enige indicator die de ruimtebeleving aan de straatzijde bepaalt. Aannemelijk is dat de blok lengte medebepalend is voor de ruimtebeleving. In Maarn zijn in het tuindorp de blokken aanzienlijk korter dan in het vergelijkingscomplex. In het tuindorp zijn blokjes van twee woningen het meest voorkomende bloktype, terwijl in het vergelijkingscomplex aan de overkant een lange rij woningen of een spoordijk ligt. In het tuindorp hebben de bewoners dus altijd een zichtlijn langs de zijkant van de huizen naar het binnengebied van het blok, terwijl bewoners in het vergelijkingscomplex uitkijken op een massieve wand. In Treebeek zijn de blokken langer dan in Maarn (gemiddeld 6 woningen per blok). Daar kunnen bewoners dus nauwelijks langs de zijkant van de huizen het blok in kijken. Een grotere straatbreedte resulteert dus niet per definitie in een positievere ruimtebeleving.

Dimensie 'groenvoorziening'

VRAAGSTELLING

De volgende vragen werden in de enquête gesteld om meetbaar te maken in hoeverre er sprake is van herkenning van de groendimensie door de huidige bewoners:

- Was de eigen tuin destijds een reden om u in te schrijven voor dit complex?
- Is de eigen tuin voor u van betekenis?
- Bent u graag bezig in uw tuin?
- Waarmee bent u dan bezig?
- Heeft u een moestuin in uw eigen tuin?
- Houdt u dieren in uw tuin?
- Welk type erfafscheiding heeft uw voorkeur (groene haag dan wel ander materiaal)?
- Stoort u zich aan tuinverwaarlozing, wanneer u dit in uw woonomgeving opmerkt?

VERWACHTE VERSCHILLEN

In de casus Treebeek en Maarn wordt verwacht dat de groendimensie in het tuindorp aanmerkelijk hoger gewaardeerd wordt dan in het vergelijkingscomplex, omdat de kavels er groter zijn en de groene wooncultuur er bewust bevorderd werd door de oprichters; zowel door ruimte te scheppen voor moestuinhouderij als door aanleg en alert onderhoud van groenvoorzieningen.

In Ede is moeilijk te voorspellen in welke richting het verschil uit zal werken. Louter op grond van het verschil in kavelgrootte zou men verwachten dat het vergelijkingscomplex meer moestuinhouderij kent dan het tuindorp. Aan de andere kant is uit documentatie van de plangeschiedenis bekend (zie hoofdstuk 6) dat de gemeenteraad uitgangspunten voor het ontwerp van het tuindorp aannam om moestuinhouderij te bevorderen: een open bebouwing, met een goed toegankelijk achtergebied. Naast economische motieven (inkomenssubstitutie) had men daarvoor ook een opvoedkundig motief: het nuttig door kunnen brengen van de vrije tijd (zie hoofdstuk 6). Gemeente en architect verschilden echter van inzicht over de wijze waarop de groendimensie ingevuld diende te worden. De architect wilde de nadruk op siergroen leggen. De architect schakelde op eigen initiatief een landschapsarchitect in die hij een beplantingsplan voor de straatbomen en een collectief te beheren voortuinengebied liet maken. Dat zou door moeten werken in een ver-

schil tussen tuindorp en vergelijkingscomplex in het voordeel van het tuindorp waar het de variabelen betreft die de waardering van het siergroen meten, ware het niet dat het principe van collectieve voortuinen in de loop der jaren verwaterd is. De voortuinstroken zijn inmiddels allemaal verkaveld en zijn als individuele voortuin bij de desbetreffende woning getrokken. Een verschil in waardering tussen tuindorp en vergelijkingscomplex is daarom op het punt van siergroen niet meer verwachtbaar.

Samenvattend: in Maarn en Treebeek wordt verschil verwacht in het voordeel van het tuindorp; in Ede is geen gefundeerde voorspelling te doen, omdat tuindorp en vergelijkingscomplex op elkaar lijken uit oogpunt van groenaanpak.

GEMETEN VERSCHILLEN

De uitslag van het onderzoek op de groendimensie is samengevat in onderstaande tabel.

De scores van de vergelijkingscomplexen zijn tussen haakjes geplaatst. Er is een vetgezette letter gebruikt indien een gemeten verschil statistische significantie bereikte.

Opmerking vooraf: de vraag 'waarmee bent u buiten bezig' is na afronding van het eerste onderzoek in de enquête opgenomen. Daarom ontbreken de antwoorden op deze vraag bij de casus Maarn.

De verwachtingen komen uit. In Maarn is een systematisch verschil gemeten tussen tuindorp en vergelijkingscomplex in de verwachte richting, namelijk dat het buiten bezig zijn met de moestuin en de dier-

verzorging een grotere betekenis voor bewoners heeft dan in het vergelijkingscomplex, en de groene erfscheiding de voorkeur heeft boven een niet-groene erfscheiding. Deze verschillen bereiken in Maarn bij vijf van de acht vraagstellingen significantie. Verschillen in antwoordpatronen die in dezelfde richting gaan, vallen in een donkergrijs vlak.

In Treebeek geldt hetzelfde, maar minder sterk: de verschillen tussen tuindorp en vergelijkingscomplex zijn kleiner dan in Maarn en bereiken bij een kleiner deel van de vraagstellingen (twee van de acht) significantie. De inspanning die de beheerder van destijds zich getrooste om de plantsoenen te onderhouden en de jeugd respect voor natuurwaarden bij te brengen (zie hoofdstuk 5) hebben in de huidige tijd hun kracht grotendeels verloren. Verderop in deze paragraaf wordt, onder het kopje 'Siergroen nader beschouwd', verder ingegaan op het effect van het beheer op de groenbeleving.

In de casus Ede is de tendens in de antwoordpatronen tegengesteld. Het vergelijkingscomplex scoort hier, net als bij de ruimtedimensie (zie paragraaf 'Dimensie ruimtegebruik'), meer in de geest van een tuindorp dan het tuindorp zelf. Dat geldt allereerst voor het gebruiksgroen. Het percentage bewoners dat een moestuin houdt is in het vergelijkingscomplex hoger dan in alledrie de tuindorpen. Alleen in tuindorp Maarn bereikt deze waarde een vergelijkbaar niveau. Het verschil in kavelgrootte is mogelijk bepalender voor de score van moestuinhouderij dan de sturing die de gemeenteraad destijds aan het ontwerp van het

	Maarn	Ede	Treebeek
Eigen tuin destijds aantrekkelijk	82% (50%)	91% (93%)	62% (71%)
Eigen tuin van betekenis	70% (92%)	77% (81%)	84% (81%)
Wil buiten bezig zijn	87% (58%)	77% (81%)	84% (81%)
Namelijk met tuinieren	- -	77% (82%)	72% (84%)
Houdt moestuin	41% (8%)	29% (42%)	19% (0%)
Houdt dieren in tuin	24% (0%)	36% (29%)	30% (43%)
Wil groene erfscheiding	29% (10%)	16% (27%)	42% (22%)
Stoort zich aan tuinverwaarlozing	65% (67%)	43% (53%)	60% (69%)

Tabel 7.7: antwoordscores dimensie 'groenvoorziening'

tuindorp gaf om de tuinen bruikbaar te maken voor moestuinhouderij.

Ook op het aspect van het siergroen heeft het vergelijkingscomplex hogere scores dan het tuindorp, overigens zonder dat het daarmee de scores van de tuindorpen in Maarn en Treebeek voorbijstreeft.

Bekijkt men het niveau van de scores op zich (dus los van verschillen die aangetoond zijn tussen tuindorpen en hun vergelijkingscomplex) dan springen vooral het bezit van de eigen tuin eruit (in alle tuindorpen scoort meer dan 62% 'ja' op de vraag of de eigen tuin destijds een aantrekkelijke factor was om naar het tuindorp te verhuizen), alsmede de mogelijkheden die de tuin biedt om buiten bezig te zijn (in alle tuindorpen zegt meer dan 77% dat men graag buiten bezig is in de eigen tuin). Die waardering van de eigen tuin en de gebruiksmogelijkheden ervan geldt over de hele linie, geen van de drie onderzochte tuindorpen uitgezonderd.

GEBRUIKSGROEN NADER BESCHOUWD

Twee aspecten van de beleving en het gebruik van groen verdienen expliciet aandacht: het effect van de kavelgrootte op het moestuinieren en de motieven om dat te doen. Als hypothese kan worden gesteld dat de kavelgrootte verband zou kunnen houden met moestuinhouderij: hoe groter de kavels, hoe meer bewoners hun tuin (ook) als moestuin gebruiken. Om de geldigheid van deze hypothese nader te toetsen is onderstaande tabel gemaakt. Doordat de complexen naar kavelgrootte zijn gerangschikt (van groot naar

klein), is het verband snel te zien (zie tabel 7.8).

Uit de tabel blijkt dat er inderdaad een verband is tussen de kavelgrootte en het percentage bewoners dat een moestuin houdt. Het percentage moestuinhouders volgt precies dezelfde rangordening als de kavelgrootte. De tuindorpen staan bovenin de tabel: daar zijn de kavels het grootst. De vergelijkingscomplexen daarentegen zijn de hekkensluiters in de tabel. De kavels zijn er aanmerkelijk kleiner dan in de tuindorpen. Uitzondering is het vergelijkingscomplex in Ede, waar de kavels groot zijn, groter zelfs dan in de meeste tuindorpen. Dit wordt onmiddellijk beloond met de hoogste score op 'moestuinhouderij'. Het vergelijkingscomplex is in naam geen tuindorp, maar in de praktijk gedraagt het zich wel zo, wanneer men het groengebruik analyseert.

Het tweede aspect van de beleving van gebruiksgroen dat nadere aandacht verdient is het scala van motieven dat bewoners hanteren voor het houden van een moestuin. Tijdens de oprichting zagen de verhuurders de moestuinen mede als vervangend inkomen, naast het onderricht in natuurwaarden en het verschaffen van een zinvolle vrijetijdsbesteding aan bewoners (zie hoofdstuk 5 en 6). De maatschappelijke context is sinds de oprichting sterk veranderd. De welvaart is toegenomen, waardoor de financiële prikkel voor het houden van een moestuin wel eens sterk zou kunnen zijn afgenomen. Tabel 7.9 geeft een overzicht van de motieven die bewoners in de huidige tijd hebben om een moestuin te houden.

Bij de huidige bewoners staat het ontspannings-

Complex	Kavelgrootte	% Moestuinhouders
Maarn, tuindorp	400	41%
Ede, verg.complex	300	42%
Ede, tuindorp	200	29%
Treebeek, tuindorp	200	19%
Maarn, verg.complex	150	8%
Treebeek, verg.complex	150	0%

Tabel 7.8: verband tussen kavelgrootte en moestuinhouderij

	Maarn	Ede	Treebeek	Totaal
Buiten bezig zijn	8 (50%)	29 (50%)	17 (61%)	54 (53%)
Onbespotengroente kweken	3 (19%)	19 (33%)	9 (32%)	31 (30%)
Traditie vasthouden	5 (31%)	4 (7%)	- (0%)	9 (9%)
Financiële reden	- (0%)	6 (10%)	2 (7%)	8 (8%)
Totaal	16 (100%)	58 (100%)	28 (100%)	102 (100%)

(N.B. De frequenties van tuindorp en vergelijkingscomplex zijn per casus samengevoegd; men kon meer dan één motief aangeven)

Tabel 7.9: motieven om een moestuin te houden

motief op de eerste plaats en is het financiële motief naar de laatste plaats gezakt. Het blijkt ook dat er sinds de oprichting een nieuw motief is bijgekomen: het kunnen beschikken over onbespoten groente. De bestrijding van onkruid en ongedierte met chemische middelen bestond nog niet in de oprichtingstijd; de belangstelling voor ecologische landbouw is pas in de jaren zeventig opgekomen. Van dit ecologische motief kan gezegd worden dat het, ook al was het in de oprichtingstijd nog niet aan de orde, uitstekend in het tuindorpmodel past. Doel van het model was immers het maximaliseren van de kansen voor een gezonde geestelijke en lichamelijk ontplooiing van het individu (zie hoofdstuk 2). Het kweken en consumeren van onbespoten groente verhoudt zich uitstekend tot dit doel.

Wanneer men de rangordening van motieven om in de huidige tijd een moestuin te houden bekijkt, valt op dat de verschillen tussen de drie onderzochte locaties gering zijn. Het buiten bezig zijn is steeds veruit het belangrijkste motief. In de verdere motieven zit enig verschil tussen de locaties. Bewoners in Ede en Treebeek vinden na het buiten bezig zijn het kweken van onbespoten groente de belangrijkste reden om een moestuin te houden. In Maarn komt dit motief op de derde plaats, en blijken bewoners het vasthouden van een traditie ook als belangrijk motief te zien.

SIERGROEN NADER BESCHOUWD

In tegenstelling tot moestuinen, waar bewoners helemaal zelf de baas over zijn, is de kwaliteit van het siergroen (de bomen, struiken en bloemen in de straten, pleinen en plantsoenen) mede afhankelijk van beheer-

inspanningen door de overheid of door de woningbeheerders. Groen is kwetsbaar; door veranderd beheer kan het snel verdwijnen of zijn aanzien verliezen. Het huidige niveau van beheer bepaalt in belangrijke mate of idealen die de oprichters destijds koesterden ten aanzien van groenkwaliteit en natuurwaarden door kunnen blijven werken in de waardering van de huidige bewoners.

Onderstaande tabel geeft aan hoe de huidige bewoners het beheer van het groen waarderen.

Dit betreft het beheer door instanties (gemeente en woningbeheerder), niet de inbreng van bewoners zelf in het groenbeheer.

Casus	Tuindorp	Verg.complex
Maarn	57%	33%
Ede	29%	23%
Treebeek	20%	42%

Tabel 7.10: waardering groenbeheer
(% bewoners dat aangeeft tevreden te zijn over het groenbeheer)

De opvallendste score is die van Treebeek, mede omdat er een groot verschil is met de score van het betreffende vergelijkingscomplex. De verklaring van de ontevredenheid van de bewoners in Treebeek is gebleken uit de aanvullende interviews die in Treebeek zijn gehouden en uit losse opmerkingen die bewoners in hun enquêteformulier hebben geplaatst.⁵ Toen de mijnen nog werkten beheerden deze ook het groen in hun complexen. Daar werd bijzonder veel werk van

gemaakt, men hechtte er belevingswaarde en ook een educatieve waarde aan (zie de uitgebreide beschrijving van Treebeek in hoofdstuk 5). Ongeveer tweederde van de inzenders heeft deze tijd meegemaakt. De helft daarvan woonde toen zelf al in Treebeek, de andere helft werkte wel bij de mijnen maar woonde elders, dus heeft Treebeek mogelijk als bezoeker gekend in die tijd. Bij de sluiting van de mijnen aan het eind van de jaren zestig is het groenbeheer eerst overgegaan naar de gemeente Heerlen en in 1977 naar de gemeente Brunssum. De gemeenten geven Treebeek in principe de standaard portie beheer die elke andere buurt in de gemeente ook krijgt. Dat is in de ogen van vele bewoners in Treebeek te weinig. Een inzender uit Treebeek noteert bij de enquête: "Het onderhoud van de eens zo mooie plantsoenen en wandelpaden laat veel te wensen over. Te veel wordt met de botte bijl gewerkt. Veel bloeiende heesters (...) zijn weggemaaid." Een ander merkt bij de vraag over de waardering van het siergroen op: "Wordt slecht onderhouden, dus niet mooi meer." Bewoners hebben het gevoel dat beslissingen over het beheer buiten hen om worden genomen. Het vertrouwen in de beheerder is geslonken. Representatief daarvoor zijn uitspraken zoals "Het nieuwe golfterrein heeft zeker voorrang" en "Tegenwoordig als ik buiten zaagmachines hoor zit ik meteen rechtop in mijn stoel, dan denk ik dat ze die mooie bomen in het plantsoen hierachter aan het omzagen zijn."

Uit dit type reacties blijkt een sterke betrokkenheid van bewoners bij het groen en een sterke waardering van een tuinstadachtige groenaanpak. Dat blijkt ook uit de waarde die bewoners toekennen aan groene erfscheidingen. In Treebeek wil 42% een groene erfscheiding, de hoogste score van alle onderzochte complexen (zie tabel 7.7).

Samenvattend valt te concluderen dat een bij de wensen van bewoners achterblijvende beheeractiviteit van verantwoordelijke instanties hoogstwaarschijnlijk negatief doorwerkt in de waardering van de groendimensie in het tuinstadmodel. Het groen draagt positief bij aan de herkenning en waardering zolang het goed beheerd wordt, is dat niet het geval dan gaat het afbreuk doen aan de waardering.

Dimensie 'vormgeving'

VRAAGSTELLING

De dimensie 'vormgeving' is meetbaar gemaakt met de volgende vraagstellingen:

- Vond u de aanleg aantrekkelijk toen u hier kwam wonen?
- Hoe waardeert u de aanleg van het complex?
- Wat waardeert u in de aanleg; zijn dat
  - Korte, besloten straten?
  - Korte huizenblokken?
  - Pleinen, plantsoenen?
- Hoe waardeert u de bouwstijl (architectuur) van het complex?
- Wat waardeert u in de architectuur van de woningen; is dat
  - De variatie in woningtypen?
  - De toepassing van verspringende daken?
  - De toepassing van ambachtelijke materialen?

VERWACHTE VERSCHILLEN

Maan. Hier is een groot verschil tussen tuindorp en vergelijkingscomplex te verwachten. Het tuindorp is uitgesproken romantisch vormgegeven, zowel landschappelijk als stedenbouwkundig en architectonisch. Er is een groen plein met afwisselende boom- en struikbeplanting, straten hebben een zeer groen en door hun kromming tevens besloten profiel, de huizenblokken zijn kort (het modale type is de twee-onder-een-kap), er is variatie in woningtypen maar het plan is toch duidelijk uit één hand ontworpen, en de architectuur is uitgesproken ambachtelijk en ruraal: ornamenten, toepassing van hout en grote dakvlakken in het zicht. Het vergelijkingscomplex daarentegen bezit geen van deze kenmerken, met uitzondering van een plantsoen dat een buffer vormt tussen het complex en de nabijgelegen spoordijk.

Ede. Hier is weinig verschil tussen tuindorp en vergelijkingscomplex te verwachten, noch stedenbouwkundig, noch architectonisch, noch landschappelijk. Pleinen en plantsoenen ontbreken in het tuindorp; die waren oorspronkelijk wel gepland, maar lagen in het niet-gerealiseerde gedeelte van het plan. Voorts was het realiseren van een besloten straatbeeld in het tuindorp niet in het hele plangebied haalbaar doordat een groot deel van de woningen aan toentertijd al bestaande, langgerekte invalswegen tot het centrum van de

Ambachtelijk materiaalgebruik in tuindorp te Maarn

gemeente moest komen te staan. In het binnengebied van het plan, waar de architect vrijheid had, paste hij verspringende straten toe. Daar is wél een intiem en besloten straatbeeld totstandgebracht. De straatprofielen zijn in het tuindorp niet uitgesproken groen (eerder stenig) en kunnen op dat punt nauwelijks concurreren met het vergelijkingscomplex. Dat heeft een zeker zo groen straatprofiel, mede door de diepe voortuin bij alle woningen. De architectuur van het tuindorp is voor tuinstadbegrippen sober. De materiaal-schaarste en prijsopdriving in de tijd dat het complex gebouwd werd (1921) was daar debet aan. De situatie was toen op zijn nijpendst, de woningen vielen bijna tweemaal zo duur uit als begroot. Op alle opsmuk moest bezuinigd worden. De andere twee tuindorpen zijn net daarvoor (Treebeek, 1916) of net daarna (Maarn, 1923) gebouwd; daar had men dus minder last van de materiaalschaarste. Ook eigen keuzen van de architect speelden echter een rol. De architect gaf in een bespreking van zijn werk kort na de oplevering toe dat “(...)

het geheel daardoor misschien een wat stug aanzien had gekregen”.⁶ In het vergelijkingscomplex is het karakter van de architectuur echter nog soberder. De uniformiteit is groot (alle woningen zijn van hetzelfde type, terwijl er in het tuindorp drie typen voorkomen) en de blokken zijn lang, waardoor het vergelijkingscomplex eentoniger aandoet dan het tuindorp. Daardoor mag er ondanks de soberheid van de architectuur in het tuindorp in de antwoordpatronen van de bewoners toch enig verschil in het voordeel van het tuindorp worden verwacht.

Treebeek. Hier is een aanmerkelijk verschil tussen tuindorp en vergelijkingscomplex te verwachten. Landschappelijk en stedenbouwkundig is het langwerpige, groene centrale plein nog steeds aantrekkelijk ondanks het feit dat de wanden ervan nu gedeeltelijk gevormd worden door flatgebouwen. Ook elders in het plan komen pleinen en plantsoenen voor. Men koos, omdat men sterk hechtte aan de ruimtedimensie, echter voor brede en rechte straten, waardoor geen intiem straatbeeld ontstond. De architectuur is romantisch te noemen. De typering die hierboven gegeven is voor de architectuur in Maarn geldt ook voor *Treebeek*, maar dan op alle aspecten net minder sterk. Het vergelijkingscomplex bij *Treebeek* daarentegen is zowel architectonisch als stedenbouwkundig rechtlijnig te noemen.

Samenvattend: verschillen tussen tuindorp en vergelijkingscomplex zijn in alle casussen te verwachten, het sterkst in Maarn, daarna in *Treebeek* en ten slotte in Ede.

GEMETEN VERSCHILLEN

De beantwoording van de vraagstellingen op de dimensie ‘vormgeving’ is samengevat in onderstaande tabel. De scores van de vergelijkingscomplexen zijn tussen haakjes geplaatst. Er is een vetgezette letter gebruikt indien een gemeten verschil statistische significantie bereikte. Opmerkingen vooraf: landschappelijke aspecten zijn bij ‘stedenbouw’ ondergebracht. De waardering van afzonderlijke architectuurelementen zijn na afronding van het eerste onderzoek in de enquête opgenomen; deze waarderingsscores ontbreken daarom bij de casus Maarn.

De verwachtingen blijken uit te komen. In alle voorbeelden werd verschil verwacht in het voordeel van het tuindorp, en dat is er ook uitgekomen. De scores

	Maarn	Ede	Treebeek
ontwerp destijds aantrekkelijk	45% (41%)	67% (55%)	10% (14%)
waardeert stedenbouw	67% (18%)	60% (56%)	59% (57%)
-> vanwege:			
· korte straten	26% (26%)	25% (41%)	26% (6%)
· korte huizenblokken	37% (18%)	28% (23%)	40% (48%)
· pleinen/plantsoenen	36% (36%)	14% (7%)	37% (40%)
waardeert architectuur	67% (18%)	30% (10%)	45% (13%)
-> vanwege:			
· variatie woningtypen	- -	45% (13%)	50% (7%)
· verspringende daken	- -	23% (8%)	13% (0%)
· ambachtelijk materiaal/versieringen	- -	2% (16%)	20% (0%)

Tabel 7.1 1: antwoordscores dimensie 'vormgeving'

vallen voor het grootste deel in een donkergrijs vlak hetgeen betekent dat de verschillen in dezelfde richting gaan. Verwacht werd dat de verschillen in Maarn het sterkst zouden zijn. Ook dat blijkt te kloppen: zowel stedenbouwkundig als architectonisch scoort het tuindorp significant hoger dan het vergelijkingscomplex. In Treebeek en in Ede liggen de verschillen vooral op het vlak van de waardering van de architectuur. De stedenbouwkundige kwaliteiten worden in het tuindorp wel iets hoger gewaardeerd dan in het vergelijkingscomplex, maar niet significant.

Naast de verschillen tussen tuindorp en vergelijkingscomplex is het interessant om het niveau van de scores op zich in beschouwing te nemen. Opvallend is dat de waardering van de stedenbouwkundige kwaliteiten een constante factor is bij de tuindorpen: over de hele linie is de score hoger dan 60%. Bij de waardering van de architectuur zijn de verschillen tussen de tuindorpen veel groter; dat Ede van de drie tuindorpen het laagst scoort was voorspeld, onder meer vanwege de versobering van het bouwplan die om budgettaire redenen noodzakelijk was.

WAARDERING VAN ELEMENTEN

Bewoners werden in de enquête ook gevraagd de afzonderlijke elementen te waarderen, die tezamen de stedenbouw en de architectuur bepalen.

In de stedenbouw zijn de hoogst gewaardeerde elementen:

- korte huizenblokken;
- pleinen/plantsoenen;
- korte straten.

In de architectuur zijn de hoogst gewaardeerde elementen:

- 'variatie in woningtypen';
- 'verspringende daken';
- 'ambachtelijk materiaalgebruik'.

De herkenning en waardering van 'Unwinesque' ontwerpprincipes (zie hoofdstuk 2 en hoofdstuk 4) komt in deze uitslag duidelijk naar voren. Daarbij valt op dat de stedenbouwkundige elementen alledrie in grote trekken vergelijkbaar scoren (geen van de drie elementen springt er als belangrijkste uit), terwijl dat bij de architectonische elementen wél het geval is: daar is het voornamelijk de variatie in woningtypen, die waardering oogst.

Een laatste opvallend punt is de opkomende waardering voor de vormgeving in Treebeek. Toen bewoners in het complex kwamen wonen, vond 10% het ontwerp aantrekkelijk, na een aantal jaren bewoning is die groep gegroeid naar 45% voor de architectuur en naar 59% voor de stedenbouw. Ook in Maarn is die trend zichtbaar, maar minder opvallend.

De beoordeling van afzonderlijke elementen bleek sommige inzenders overigens zwaar te vallen. Soms

gaven inzenders expliciet aan, dat ze de vormgeving waarderen om het geheel en niet om de samenstellen-de delen. Representatief voor dat type reacties is de inzender die de elementen op het enquêteformulier met een grote accolade verbindt en daarbij noteert: "De totale situatie". Een ander noteert: "niets is eenvoudig" en een derde zegt: "het is goed zoals het is". Dit type opmerkingen wijst op een correcte uitvoering van de vormgevingsprincipes in het tuinstadmodel (zie hoofdstuk 4). Groen en bebouwing moesten in harmonie met elkaar zijn en met elkaar samensmelten.

Conclusie

Van de zes dimensies waaruit het tuinstadmodel in de oprichtingstijd bestond, zijn er vier tot in de huidige tijd in het spel gebleven. Van deze dimensies is gemeten in hoeverre deze door de huidige bewoners herkend en gewaardeerd worden. Daartoe zijn in drie tuindorpen en in drie vergelijkingscomplexen enquêtes gehouden. Uit vergelijking van de antwoorden in de tuindorpen met die in de vergelijkingscomplexen blijkt dat de onderzochte dimensies alle vier door huidige bewoners van tuindorpen worden herkend en gewaardeerd. Zowel bij de samenlevingsdimensie, de ruimtedimensie, de groendimensie als de vormgevingsdimensie blijkt dat een behandeling van deze dimensies naar de richtlijnen van het tuinstadmodel in het tuindorp een sterkere herkenning en waardering oplevert dan in het vergelijkingscomplex. Bewoners van tuindorpen ervaren bijvoorbeeld een hechtere woongemeenschap, hebben een positievere ruimtebeleving en hebben meer waardering voor de vormgeving dan bewoners van de vergelijkingscomplexen.

De tuindorpen scoren over de hele linie opvallend hoog op een aantal onderdelen van de genoemde dimensies. Voor de samenlevingsdimensie is dat het voorzieningsaspect: bewoners herkennen en waarderen de beschikbaarheid van voorzieningen in het complex zelf, in het bijzonder de gemeenschappelijke ruimte voor gezamenlijke activiteiten. Bij de ruimte- en ook bij de groendimensie springt de eigen tuin eruit: over de hele linie herkennen en waarderen bewoners de beschikbaarheid van een (grote) eigen tuin. Dit blijkt uit de betekenis die men eraan hecht maar ook aan concrete activiteiten die men er aan de

dag legt, zoals het buiten bezig zijn, in het bijzonder met de moestuin.

Bij de vormgevingsdimensie scoort de stedenbouwkundige vormgeving over de hele linie een hoge herkenning en waardering in de tuindorpen, terwijl dat voor de architectuur wat meer tussen de tuindorpen varieert, afhankelijk van de middelen die de architect en de opdrachtgevers in wisten te zetten. Van de stedenbouw zijn vooral de toepassing van korte, besloten straten, de toepassing van korte huizenblokken en de toepassing van pleinen en plantsoenen de herkende en gewaardeerde elementen uit het tuinstadmodel. Van de architectuur is vooral de toegepaste variatie in woningtypen een herkend en gewaardeerd element uit het model.

In hoofdstuk 5 en 6 is geconstateerd dat het Nederlandse model op aanzienlijk kleinere schaal is uitgewerkt dan het oorspronkelijke tuinstadmodel. Dat scheelt meer dan een factor 10: de complexgrootte bedraagt gemiddeld 400 woningen in plaats van 5000; tuinstad werd tuindorp of tuinwijk. Voor de herkenning van de ruimtelijke dimensies blijkt deze schaalverkleining geen belemmering te vormen. Herkenning en waardering van deze dimensies is ook op kleinere schaal te realiseren, tot op blokniveau toe. Voor de samenlevingsdimensie geldt echter een beperking: daar valt de herkenning en waardering van het eigen voorzieningenpakket weg, wanneer de schaal van het complex zo'n eigen pakket niet toelaat; het aspect van de sociale integratie (het gevoel in een hechte gemeenschap te wonen) blijft dan over en kan nog steeds betekenisvol zijn. Ook als het bindmiddel 'eigen voorzieningen' wegvalt, kunnen bewoners nog steeds meer binding met hun woningcomplex voelen dan in het vergelijkingscomplex.

De conclusie op hoofdlijnen luidt: het tuinstadmodel wordt tot in de huidige tijd door bewoners herkend en gewaardeerd, ondanks de aanmerkelijke schaalverkleining die het model in de Nederlandse planningspraktijk heeft ondergaan.

Algehele woon- satisfactie en de rol van het tuinstadmodel

8

Oud Ede Zuid (voorheen tuindorp 'Vooruit'), Ede

Inleiding

Het vorige hoofdstuk toonde aan dat de afzonderlijke elementen van het sociaal-ruimtelijke model van waaruit rond 1920 in Nederland tuindorpen opgericht werden, 75 jaar na de oprichting nog herkend en gewaardeerd worden door de huidige bewoners. Zij herkennen en waarderen de sociale samenhang, de eigen voorzieningen, het ruimtegebruik (lage dichtheid, eigen tuin), de groenvoorziening en de vormgeving.

Leidt de weerklank die het model in de huidige tijd geniet bij bewoners ook tot een hogere satisfactie dan in andere woonmilieus wordt aangetroffen? Om die vraag te beantwoorden is gekeken naar de kwantitatieve gegevens over de woonsatisfactie in de drie tuindorpen die in hoofdstuk 7 zijn onderzocht. Als referentiemateriaal dient een breed, door derden uitgevoerd woonmilieu-onderzoek. Het resultaat wordt in de volgende paragraaf gepresenteerd. Vervolgens worden ondersteunende gegevens gepresenteerd over de verhuurbaarheid, die zijn ontleend aan interviews gehouden in de drie in hoofdstuk 7 onderzochte tuindorpen en aan gegevens uit een aantal voorbeelden die in hoofdstuk 5 en 6 behandeld zijn.

Daarna worden analyses ter verklaring van de gevonden resultaten gepresenteerd. Daartoe worden enkele hypothesen getoetst met betrekking tot de statistische samenhang die de onderscheiden dimensies vertonen met de woonsatisfactie. Aan de twee dimensies die de sterkste samenhang met de woonsatisfactie vertonen, worden in de paragrafen 'Bouwstenen van de lokale samenleving' en 'Bouwstenen van een tuinstadachtige vormgeving' beschouwingen gewijd. Het hoofdstuk sluit af met een conclusie.

Woonsatisfactie in tuindorpen

VOORAF

Er zijn drie indicatoren gebruikt voor het meetbaar maken van de woonsatisfactie:

- Tevredenheid met woning;
- Tevredenheid met woonomgeving;
- Verhuisgeneigdheid.

Bij de eerste twee indicatoren is de maatstaf het percentage bewoners dat aangeeft tevreden te zijn, of meer dan dat: men kan namelijk ook zeggen 'zeer tevreden' of zelfs 'buitengewoon tevreden' te zijn. Bij de derde indicator geldt: een lage verhuisgeneigdheid is een teken voor een hoge woonsatisfactie. 'Verhuisgeneigd' is het percentage bewoners dat aangeeft eventueel wel te willen verhuizen, vermeerderd met het percentage bewoners dat al concreet aan het zoeken is naar een andere woning.

WOONSATISFACTIE IN DE DRIE ONDERZOEKSCASES

Tabel 8.1 laat zien hoe de drie in hoofdstuk 7 onderzochte tuindorpen scoren op de satisfactie-indicatoren, die in het bovenstaande zijn toegelicht.

De woonsatisfactie in de drie onderzochte tuindorpen is hoog. Rond 90% van de bewoners is tevreden (of meer dan dat) met de woning, en eenzelfde percentage is dat (tevens) met de woonomgeving.¹ De tevredenheid met de woonsituatie blijkt verder ook uit de geringe verhuisgeneigdheid: rond 20% koestert verhuiswensen of -plannen, in Maarn zelfs maar 11%.

DE ONDERZOCHE TUINDORPEN VERGELEKEN MET ANDERE TUINDORPEN

Dankzij grootschalig onderzoek dat het ministerie van VROM entameerde in de periode 1995-1997 is het mogelijk de woonsatisfactiescores van de onderzochte

	Maarn	Ede	Treebeek
Tevredenheid woning			
Buitengewoon tevreden	9	15	9
Zeer tevreden	22	17	24
Tevreden	67	58	73
Niet zo tevreden	2	9	19
Ontevreden	-	1	7
Totaal % tevreden of meer dan dat	98	90	81
Tevredenheid woonomgeving			
Buitengewoon tevreden	13	17	10
Zeer tevreden	20	22	15
Tevreden	61	55	53
Niet zo tevreden	4	6	19
Ontevreden	2	-	3
Totaal % tevreden of meer dan dat	94	94	78
Verhuisgeneigdheid			
Beslist niet	89	82	78
Misschien	11	18	19
Zou wel willen, maar kan niets vinden	-	-	3
Totaal % verhuisgeneigd	11	18	22

Tabel 8.1: woonsatisfactie in tuindorpen (in % van het totaal aantal respondenten)

tuindorpen te vergelijken met andere tuindorpen en ook met andere (vooorlogse) woonmilieus.² In het bedoelde VROM-onderzoek is een 'typologie van wijken' gemaakt. Het woonmilieu 'tuindorp' heet in de VROM-studie 'vergrijsde tuindorpwijk'. De scores van de tuindorpen in het VROM-onderzoek zijn gebaseerd op cijfers van acht wijken, dit betreft met name de grotere tuindorpen en tuindorppachtige wijken in de grote steden, zoals Vreewijk in Rotterdam en Betondorp in Amsterdam.³

De scores voor de acht 'VROM-tuindorpen' blijken hetzelfde patroon te volgen als bij de tuindorpen in Maarn, Ede en Treebeek. Het overgrote deel van de bewoners (86%) is tevreden (of meer dan dat) met de woning, voor de woonomgeving bedraagt dit 88%. Slechts een klein deel van de bewoners (22%) koestert verhuiscwensen of -plannen. Maarn en Ede scoren dus een fractie hoger dan het gemiddelde VROM-tuindorp, Treebeek blijft wat achter op de scores van de referentie.

Verschillen tussen tuindorpen en andere wijktypen

De satisfactiescores in tuindorpen worden sprekender wanneer een vergelijking wordt gemaakt met andere (vooorlogse) woonmilieus. Wanneer de gemiddelde vooroorlogse wijk vergeleken wordt met het type 'vergrijsde tuindorpwijk' blijkt dat de tevredenheid met de woonsituatie in de tuindorpwijken hoger ligt dan in de gemiddelde vooroorlogse woningvoorraad. De tevredenheid met de woning ligt in het type 'tuindorp' 5% hoger dan het gemiddelde, de tevredenheid met de woonomgeving ligt 7% hoger dan het gemiddelde. Het verschil in de verhuisgeneigdheid belooft zelfs 19%: in het type 'tuindorp' koestert 22% verhuiscwensen of -plannen, in de gemiddelde vooroorlogse woningvoorraad is dat 41%.

Vergelijking van de tuindorpscores met het gemiddelde geeft echter slechts een eerste indruk, het beeld wordt scherper door de scores van tuindorpen te ver-

gelijken met de afzonderlijke wijktypen.

Het VROM-onderzoek onderscheidt naast de 'vergrijste tuindorpwijk' zeven andere wijktypen: de 'historische stadskern', de 'vergrauwde grotestadswijk', de 'vernieuwde grotestadswijk', de 'ring 20-40', de 'parkwijk', de 'eigen huis en tuin wijk' en de 'onderhoudsarme laagbouwwijk'. Hieronder volgt een korte karakterschets van de zeven vergelijkingstypen binnen de vooroorlogse woningvoorraad.

De historische stadskern is druk, levendig, kent een hoge mate van functiemenging, veel bovenwoningen, veel huurwoningen, veel monumenten en een wisselende onderhoudstoestand. De satisfactie met de woning en de woonomgeving ligt nauwelijks lager dan in tuindorpen, maar de verhuiscgenigheid is wel veel groter (50%).

De vergrauwde grotestadswijk is de typische dichtbebouwde negentiende-eeuwse wijk met veel bovenwoningen, veel huurwoningen en een overwegend matige onderhoudstoestand. Stadsvernieuwing heeft hier nog niet plaatsgevonden of is pas net op gang gekomen. Hier zijn de bewoners het minst tevreden van alle vooroorlogse wijken. De tevredenheid met de woning en de woonomgeving ligt op 68% respectievelijk 64%, dus ruim 20% lager dan in tuindorpen. De verhuiscgenigheid ligt hoog (vergelijkbaar met de stadskern): 51%.

De vernieuwde grotestadswijk heeft in essentie dezelfde karakteristieken als de vergrauwde grotestadswijk, met het verschil dat er door de stadsvernieuwing een gemiddeld hogere woningkwaliteit en betere onderhoudstoestand is. Dit komt tot uitdrukking in de scores voor de woonsatisfactie: die zijn wat positiever dan bij de vergrauwde grotestadswijk (tevredenheid met de woning en de woonomgeving ligt op 80% respectievelijk 72%, verhuiscgenigheid 45%). De tevredenheid met de woning gaat er door de stadsvernieuwing dus 12% op vooruit, de tevredenheid met de woonomgeving 8% (en ligt daarmee nog steeds 14% achter bij die in tuindorpen).

De 'ring 20-40' zijn de wijken die tussen de twee wereldoorlogen zijn gebouwd gedeeltelijk onder de architectuur van de Amsterdamse School. Het 'Plan Zuid' van architect Berlage is de bekendste representant. De karakteristiek is: gestapelde bouw, tamelijk hoge dichtheid, maar wel een stedenbouwkundige variatie met naast (smalle) straten ook pleinen en

boulevards. Veel huurwoningen, overwegend redelijke onderhoudstoestand. De satisfactie van bewoners met dit wijkttype is gunstig: tevredenheid met de woning en de woonomgeving ligt op 83% respectievelijk 87%, de verhuiscgenigheid is 33%.

Behalve de verhuiscgenigheid wijzen de indicatoren in het wijkttype 'ring 20-40' op een woonsatisfactie die nauwelijks onderdoet voor die in tuindorpen.

De parkwijk is het meest luxueuze wijkttype in de vooroorlogse woningvoorraad. Het zijn wijken met veel groen (plantsoenen, boomrijke lanen), villaachtige bebouwing of aaneengesloten rijen herenhuisen met een rijk gevarieerde architectuur; veel woningen zijn in eigen bezit, en verkeren overwegend in een goede onderhoudstoestand. Bij de gegeven karakteristiek is het niet verwonderlijk dat in dit wijkttype de tevredenheid met de woning en de woonomgeving het hoogst scoort van alle vooroorlogse wijktypen: 90% en 91%, gunstiger dus nog dan tuindorpen. De verhuiscgenigheid ligt desondanks wat hoger: 31%.

De eigen huis en tuin wijk is een recht-toe-rechtaan laagbouwwijk waarbij de woningen overwegend in eigen bezit zijn. De bewoners doen niet veel aan hun woningen, de onderhoudstoestand is daardoor matig. Desondanks zijn bewoners heel tevreden met hun woning (90%), is de tevredenheid met de woonomgeving hoog (even hoog als in tuindorpen: 88%) en is de verhuiscgenigheid op de tuindorpen na het laagst van alle vooroorlogse wijktypen: 29%.

Het laatste type vergelijkingswijk, de onderhoudsarme laagbouwwijk is een echte knutselwijk. De woningen zijn klein en oud, veelal dateren deze wijken uit de negentiende eeuw. De straten zijn smal, de dichtheid is hoog. Veel woningen zijn in eigen bezit; om ze bewoonbaar te maken in de huidige tijd moet er veel aan gedaan worden, en omdat het gemiddelde inkomen er lager ligt dan in de andere wijktypen doen bewoners veel zelf. De onderhoudstoestand is door deze activiteiten gemiddeld goed. De satisfactie-indicatoren staan iets minder gunstig dan bij de 'eigen huis en tuinwijk' en 'tuindorp' (tevredenheid met de woning en de woonomgeving 84% respectievelijk 85%, verhuiscgenigheid 38%). De voornaamste reden om te willen verhuizen is dat de woningen, ondanks uitbreiding met dakkapellen en andere verbouwingen, klein zijn; ook de tuinen zijn klein.

Vergelijkingsstypen voor het type 'vergrijsde tuindorpswijk'. Links: 'onderhoudsarme laagbouwwijk', rechts: 'eigen huis en tuinwijk'

SELECTIE VAN GESCHIKTE REFERENTIEMILIEUS

Er speelt bij de vergelijking van wijktypen een aantal zaken die de interpretatie van verschillen bemoeilijken, en die vooral verhinderen dat gevonden verschillen direct te herleiden zijn tot verschillen in stedenbouwkundige opzet, architectonische kwaliteit, voorzieningenniveau en dergelijke.

De eigendomssituatie verschilt. Het ene wijktype heeft overwegend koopwoningen, het andere overwegend huurwoningen; en bij kopers is de kans dat zij bij een vergelijkbare woonsituatie zeggen tevreden te zijn groter dan bij huurders.⁴

De inkomenssituatie verschilt. Mensen met een hoog inkomen zijn mobieler (meer kans op het aanvaarden van een baan in een andere gemeente) en hebben ook meer keus op de woningmarkt; daardoor zijn zij verhuisgeneiger. Ook hebben zij door hun hogere inkomen meer mogelijkheden om onderhoud en verbouwingen uit te besteden aan bedrijven (schilders, aannemers) wanneer zij deze werkzaamheden niet zelf kunnen of willen uitvoeren. De werkzaamheden die zij op hun kosten kunnen laten uitvoeren (en mensen met een lager inkomen niet), resulteren mogelijk in een hogere woonsatisfactie.

De leeftijdsopbouw verschilt. Tuindorpen huisvesten een relatief hoog aandeel ouderen (32%, tegen 19% in de vooroorlogse wijken gemiddeld); en ouderen zijn minder verhuisgeneigd dan jongeren.

Het prijsniveau verschilt. In sommige wijktypen is het prijsniveau van de woningen aanmerkelijk hoger (in de

parkwijk bijvoorbeeld ligt de gemiddelde koopprijs tweemaal zo hoog als het gemiddelde van alle vooroorlogse wijktypen), daardoor is het logisch dat er een kwaliteitsverschil in de woningen bestaat, en is het niet verwonderlijk dat dit in de woonsatisfactie doorwerkt.

Bij de selectie van geschikte referentietypen voor het type 'tuindorp' zou je de bovengenoemde kenmerken constant willen houden, teneinde een zo zuiver mogelijke vergelijking te kunnen maken. De aantrekkelijkste wijktypen om het tuindorptype mee te vergelijken zijn dan de 'eigen huis en tuinwijk' en de 'onderhoudsarme laagbouwwijk'. In deze twee wijktypen wijkt de verdeling koop/huur, de leeftijdsverdeling, het opleidingsniveau van de bewoners en het prijsniveau van de woningen het minst af van het type tuindorp.⁵

Bovendien is het aantrekkelijk dat deze typen beide laagbouwmilieus zijn. Verschillen in woonsatisfactie kunnen dan niet veroorzaakt zijn door het gemis van een eigen tuin in het vergelijkingstype. De 'onderhoudsarme laagbouwwijk' is in feite het wijktype van net vóór de opkomst van de tuinstadbeweging (hoge dichtheid, smalle straten, lange huizenrijen), de 'eigen huis en tuinwijk' is het type dat na het uitbloeien van de tuinstadbeweging ontstond: collectiviteit werd individualiteit (huur maakte plaats voor koop) en de vormgevingsprincipes van de tuinstadbeweging verwaterden (minder pleinen en plantsoenen, minder architectonische variatie).

En wat blijkt uit de vergelijking van het tuindorp

met deze twee wijktypen? Het tuindorp kan zich er qua woonsatisfactie met gemak mee meten. Bij de indicatoren 'tevredenheid woning' en 'tevredenheid woonomgeving' ontlopen de scores elkaar nauwelijks (bij 'tevredenheid woning' is het grootste verschil 6%, bij 'tevredenheid woonomgeving' zelfs maar 3%) en bij alledrie de typen liggen de scores boven het gemiddelde van de vooroorlogse woningvoorraad.

Bij de indicator 'verhuisgeneigdheid' is er een verschil tussen de drie woonmilieus en zegt deze indicator dat de bewoners in het type tuindorp tevredener zijn dan in de andere twee typen: in het type tuindorp koestert 22% verhuiswensen of -plannen, in de eigen huis en tuinwijk is dat 29% en in de onderhoudsarme laagbouwwijk is dat 38%; de laatste waarde ligt nog net onder het gemiddelde van de vooroorlogse woningvoorraad, dat 41% bedraagt.

De vergeleken wijktypen worden dus alledrie gewaardeerd; het type tuindorp wordt, de tevredenheidsindicatoren alle in beschouwing genomen, nog iets hoger gewaardeerd dan de vergelijkingstypen.

Verhuurbaarheid

Er zijn interviews gehouden met de beheerders van de tuindorpen (en de vergelijkingscomplexen) waar de enquêtes zijn uitgevoerd, waarvan de resultaten in het vorige hoofdstuk zijn gepresenteerd: tuindorp Maarn, tuindorp Kolkakker in Ede, en de kolonie Treebeek van de staatsmijnen. Daarnaast is in een deel van de voorbeelden, die in hoofdstuk 5 en 6 behandeld zijn, ook de woningbeheerder geïnterviewd. Dit gebeurde in tuindorp Vooruit in Ede, tuindorp De Bilt, Knutteldorp in Deventer en Boschdrift in Hilversum.

Op de directe vraag naar de verhuurbaarheid kwam steeds dezelfde reactie. Vergeleken met andere complexen kent het tuindorp een zeer lage mutatiegraad. "Hoe de verhuurbaarheid in het tuindorp is? Nou, slecht!! Er komt hier nooit een woning leeg. Alleen tussen zes plankjes gaan de mensen hier hun woning uit." Deze woningbeheerder vindt de mutatiegraad zelfs te laag; bij een zo geringe doorstroming lopen de wachttijden op voor kandidaat-huurders, die bij inschrijving een specifieke voorkeur voor het tuindorp opgeven. De woningbeheerders geven allemaal aan, dat de kandidaat-huurders in de tuindorpen

opvallend vaak een specifieke voorkeur voor het tuindorp hadden opgegeven, vaker dan bij andere woningcomplexen in hun bezit.

Naast het antwoord op de directe vraagstelling aan beheerders is ook de terugkeer naar de oude wijk of woning bij een renovatie een bruikbare indicator voor de verhuurbaarheid. Hoe meer bewoners aangeven na de renovatie terug te willen (en dit ook werkelijk doen), hoe beter de verhuurbaarheid.

Over de terugkeerwens is voor twee tuindorpen door de woningbeheerder kwantitatief materiaal beschikbaar gesteld. Dit geldt voor Knutteldorp in Deventer⁶ en tuindorp Vooruit in Ede.⁷ Daar zijn in het kader van renovatie- of sloop/nieuwbouwplannen enquêtes gehouden onder de bewoners van het tuindorp. In beide gevallen wilde de overgrote meerderheid van de bewoners na de renovatie of nieuwbouw terugkeren; bewoners wilden terug naar dezelfde woning of naar een andere woning in het tuindorp. Slechts 1-4% van de inzenders gaf reeds op voorhand aan liever een woning elders aangeboden te krijgen.

Hetzelfde type informatie is te ontleen aan de beschrijving van afgeronde renovaties in tuindorpen. Drie daarvan betreffen tuindorpen die ook in deze studie opgenomen zijn: Vreewijk en Witte Dorp in Rotterdam, en tuinwijk Zuid in Haarlem.⁸

In Vreewijk hebben Vreewijkers en ex-Vreewijkers voorrang bij de toewijzing van gerenoveerde woningen. De beheerder zegt daarover: "Anderen komen nauwelijks aan de beurt. Mensen blijken de tuinstadgedachte te waarderen. Er zijn lange wachtlijsten, we zouden er nog wel een half dorp bij kunnen bouwen."⁹ De geschiedenis van de sloop/nieuwbouw van het Witte Dorp te Rotterdam is nog sprekender voor een sterk verlangen van bewoners om terug te keren in hun dorp.¹⁰ Alle partijen waren het erover eens dat sloop/nieuwbouw de enige oplossing was, maar de bewoners stelden als voorwaarde voor hun medewerking aan het nieuwbouwplan dat alle bewoners die dat wilden, in het nieuwe Witte Dorp zouden kunnen terugkeren. Dat wilde 80-90%. Het oorspronkelijke Witte Dorp kende een hoge woningdichtheid (88 woningen per hectare); voor een complex met eengezinswoningen betekent dat een extreem krappe verkaveling. Het plan voor het nieuwe Witte Dorp moest dus een bijna even krappe verkaveling krijgen. De achtergevels staan in veel blokken minder dan 10

meter uit elkaar. Bewoners namen het nadeel van de krappe verkaveling voor lief, om maar terug te kunnen keren in hun vertrouwde wijk.

Ook de bewoners van tuinstad Zuid in Haarlem, die na de renovatie naar hun woning terug wilden (en dat wilde bijna iedereen) moesten daarvoor een offer brengen.¹¹ Er waren maar 8 wisselwoningen beschikbaar, terwijl dat er 16 hadden moeten zijn. De bewoners die geen wisselwoning konden krijgen, moesten tijdelijk met een wooncontainer genoegen nemen. Huisraad en meubels die niet mee konden naar de container, werden zolang als de renovatie duurde stofvrij ingepakt en op de zolder van de woning opgeslagen.

Concluderend: of men nu kijkt naar de woonsatisfactie, de verhuisgeneigdheid of de verhuurbaarheid, en of men nu kwantitatieve dan wel kwalitatieve gegevens in ogenschouw neemt, alle gegevens wijzen dezelfde kant op: tuindorpbewoners waarderen hun woonmilieu zeer hoog.

De waardering nader verklaard

VOORAF

In deze paragraaf wordt bekeken in hoeverre de gebleken hoge woonsatisfactie van de huidige bewoners van tuindorpen verklaard kan worden door tuinstad-specifieke kwaliteiten. De vraag is: welke rol speelt het tuinstadmodel in de verklaring van de hoge woonsatisfactie? Deze analyse wordt uitgevoerd door de samenhang (correlatiescore) te berekenen tussen tuinstad-dimensies enerzijds en woontevredenheidsscores anderzijds. Hoe hoger de correlatiescore, hoe groter de bijdrage van de betreffende factor aan de woonsatisfactie.¹²

ANALYSE TUINSTAD-DIMENSIES

De opgave was om in de gegevensbestanden van de bewoners-enquêtes die gehouden zijn in Maarn, Ede en Treebeek correlaties te bepalen tussen de woonsatisfactie enerzijds en de vier onderzochte dimensies uit het tuinstadmodel anderzijds. Om deze analyse een richtsnoer te geven, is vooraf de volgende hypothese gesteld: de dimensies die in hoofdstuk 7 het sterkst herkend en gewaardeerd bleken te worden door de huidige bewoners, vertonen ook de sterkste samenhang met de satisfactie.

Een 'dimensie' wordt gevormd door een reeks van vraagstellingen in de enquête, hierna te noemen 'variabelen'. Het was allereerst zaak per dimensie te kijken welke van de variabelen als representant kon worden genomen. Daartoe zijn eerst alle correlaties tussen de variabelen en de woonsatisfactie door de computer berekend, en werd vervolgens handmatig bekeken bij welke variabele de hoogste correlaties met de woonsatisfactie bestonden. De variabele met de hoogste correlatie is als representant genomen.

Per dimensie gaf dit de volgende uitkomst:

Bij de dimensie 'samenlevingswijze' is de representant: "Vormen de bewoners van dit complex een hechte woongemeenschap?"

Bij de dimensie 'ruimtegebruik' is de representant: "Wat vindt u van de afstand tot de huizen aan de overkant?"; of, wanneer die een hogere correlatiescore te zien gaf: "Wat vindt u van de afstand tot de huizen aan de achterkant?"

Bij de dimensie 'groenvoorziening' is de representant: "Hoe groot is voor u de betekenis van een eigen tuin?"

Bij de dimensie 'vormgeving' is de representant: "Spreekt de aanleg van dit complex u aan?"

Tabel 8.2 geeft de waarde van de correlatiescores van deze variabelen met de satisfactie (zie volgende bladzijde).

Gekeken is naar de correlatie met de variabele "Hoe tevreden bent u met uw woonomgeving". Dit is voor het uitvoeren van deze analyse de meest voor de hand liggende indicator gezien het feit dat de tuinstad-dimensies gericht zijn op de kwaliteit van de woonomgeving, niet op de kwaliteit van de woning.

De score geldt voor de totale groep (bewoners van tuindorp en vergelijkingscomplex tezamen). Waar de bewoners van alleen het tuindorp een hogere score lieten zien, is deze score er tussen haakjes bij vermeld. Correlatiescores om en nabij 0,0 zijn weergegeven met een streepje.

Uit de gegevens blijkt dat de gestelde hypothese klopt: dezelfde twee dimensies die een systematische afwijking te zien gaven in de antwoordpatronen tussen tuindorp en vergelijkingscomplex (zie hoofdstuk 7), laten ook de sterkste correlatie met de satisfactie zien. Dat zijn de samenlevings- en de vormgevingsdimensie. Bij deze twee dimensies zijn de gemeten correlatiescores met de woonsatisfactie het hoogst en is het patroon in alledrie de onderzoeken hetzelfde.

	Maarn	Ede	Trebeek
Vormen de bewoners een hechte woongemeenschap? (dimensie 'samenlevingswijze')	0,38 (0,43)	0,28 (0,35)	0,38 (0,48)
Wat vindt u van de afstand tot de huizen aan de overkant / de achterkant? (dimensie 'ruimtegebruik')	0,21	-	0,28
Hoe groot is voor u de betekenis van een eigen tuin? (dimensie 'groenvoorziening')	-	0,19 (0,25)	-
Spreekt de aanleg van dit complex u aan? (dimensie 'vormgeving')	0,32 (0,40)	0,28	0,35 (0,36)

Tabel 8.2: correlaties tuinstaddimensies en woonomgevingsatisfactie

Tevens valt op dat bij deze dimensies de correlatiescores voor alleen de tuindorpbewoners bijna over de hele linie (iets) hoger zijn dan voor de totale verzameling.

De ruimte- en de groendimensie laten lagere correlatiescores zien, en het patroon vertoont zich niet in alledrie de onderzoeken.

Ten tweede male zijn nu aanwijzingen verkregen dat de dimensies 'samenlevingswijze' en 'vormgeving' de sterkere dimensies in het tuinstadmodel zijn. Deze dimensies leverden de sterkste herkenning en waardering op (zie hoofdstuk 7), en hebben naar nu blijkt tevens het grootste effect op de woonsatisfactie.

ANALYSE VAN ONDERLINGE VERBANDEN TUSSEN TUINSTADDIMENSIES

Naast de verbanden tussen tuinstaddimensie en de satisfactie zijn ook correlaties tussen tuinstaddimensies onderling van belang. Een hoge correlatie tussen twee dimensies kan wijzen op synergie: samen hebben ze (meer) effect op de satisfactie. Ook hier wordt weer een hypothese gesteld als richtsnoer voor de analyse: de dimensies die in hoofdstuk 7 het sterkst herkend en gewaardeerd bleken te worden door de huidige bewoners, vertonen ook onderling de sterkste samenhang.

In theorie kunnen er 6 onderscheiden verbanden tussen de dimensies zijn, namelijk tussen:

- samenlevingswijze en vormgeving
- samenlevingswijze en ruimtegebruik
- samenlevingswijze en groenvoorziening
- vormgeving en ruimtegebruik
- vormgeving en groenvoorziening
- ruimtegebruik en groenvoorziening

Er werd bij één variabelencombinatie een significante, positieve correlatie gemeten, namelijk tussen de variabelen die de dimensie *samenlevingswijze* respectievelijk de dimensie *vormgeving* representeren. De correlatie tussen deze variabelen lag op alledrie de onderzoekslocaties tussen 0,30 en 0,35. Bij alle andere variabelen combinaties lag de correlatie beneden 0,20; in de meeste gevallen rond 0,00. Er werden overigens geen negatieve correlaties gevonden.

De gestelde hypothese klopt: de dimensies die in hoofdstuk 7 het sterkst herkend en gewaardeerd bleken te worden door de huidige bewoners, namelijk de samenlevingsdimensie en de vormgevingsdimensie, vertonen ook onderling de sterkste samenhang.

Echter: dit betreft statistische samenhang, en dat betekent nog geen zekerheid over een causale relatie. Bepaalt de samenlevingsdimensie mede de vormgevingsdimensie, of omgekeerd? Of bepalen zij elkaar, in wederzijdse beïnvloeding? Of is het misschien zelfs een 'schijnverband'? De interpretatie van de gevonden samenhang blijft handwerk.

CONCLUDEREND

Van de vier onderzochte tuinstad dimensies zijn er twee in het bijzonder van belang als medebepalend voor de woonsatisfactie: samenlevingswijze en vormgeving. Bij de dimensie 'samenlevingswijze' gaat het vooral om de waardering van de hoge integratiegraad (het gevoel deel uit te maken van een hechte gemeenschap), bij de dimensie 'vormgeving' gaat het vooral om de stedenbouwkundige ontwerpelementen die de hoge integratiegraad en het gevoel van geborgenheid helpen bevorderen, zoals de poortjes, de hofjes en de korte straatjes.

Het is, met andere woorden, al met behulp van twee van de zes dimensies uit het tuinstadmodel mogelijk om een bijzonder woonmilieu te scheppen, waarin bewoners tuinstadachtige kwaliteiten herkennen en tevreden zijn.

Daarmee is een deel van het probleem dat gesteld is in hoofdstuk 1 beantwoord. Daar werd aan de hand van een analyse van de nieuwe wijk Prinsenland te Rotterdam, door ontwerpers en projectontwikkelaars betiteld als 'tuinstad', de vraag gesteld hoe ver je bij het ontwerpen van een wijk met eengezinswoningen kon gaan met het opvoeren van de dichtheid en in hoeverre extra architectuurkwaliteit een hoge dichtheid kan compenseren. Op deze vraag begint zich op dit punt van de studie het begin van een antwoord af te tekenen.

Ben je gedwongen in een hoge dichtheid te werken (indicatie: 40-60 woningen per hectare), dan hoeft dat niet automatisch tot een verminderde woonsatisfactie te leiden. Herkenning en waardering door bewoners van een tuinstadachtige woonkwaliteit kan dan evenzeer bereikt worden door ergens compensatie te zoeken. Dat kan in de vormgeving (niet alleen in architectuurkwaliteit, maar evenzeer in stedenbouwkundige kwaliteit) maar ook in maatregelen die een lokale samenleving helpen opbouwen. Misschien is het beter om daar te beginnen, zodat duidelijk is welke kwaliteiten op sociaal vlak in de vormgeving moeten doorklinken. Om gestructureerd aan de slag te gaan met die sociale kwaliteiten is meer inzicht in de bouwstenen van de lokale samenleving nodig. Dat inzicht levert de volgende paragraaf, en in de daarop volgende paragraaf komt de vormgeving weer aan bod.

Bouwstenen van de lokale samenleving

VOORAF

Bewoners van tuindorpen hechten, zo blijkt uit het voorgaande telkens opnieuw, waarde aan het lokale samenlevingsmodel waar zij deel van uitmaken. Wat zijn nu de voornaamste bouwstenen van het lokale samenlevingsmodel? In hoofdstuk 4 is op die vraag met behulp van referentie-auteurs zoals Gottschalk, König en Unwin een antwoord gegeven, gebaseerd op eigen inzichten en studies van deze auteurs. In deze paragraaf worden die bouwstenen nader verkend en omschreven aan de hand van tuinstadspecifieke gegevens, verkregen uit het eigen onderzoek.

De bouwstenen die de revue passeren zijn achtereenvolgens:

- Contacten met burens en buurtgenoten
- Verenigingsleven
- Evenementen
- Communicatiekanalen
- Identificatiesymbolen.

CONTACTEN MET BUREN EN BUURTGENOTEN

Een belangrijke bouwsteen van de lokale samenleving is de sociale interactie tussen burens en buurtgenoten. Dat stellen de genoemde referentie-auteurs en dat wordt bevestigd door het eigen enquête-onderzoek in drie tuindorpen. Dat blijkt onder meer uit het feit dat er een samenhang bestaat tussen het ervaren van een hechte woongemeenschap en de interactie met burens. In alledrie de onderzochte tuindorpen (Maarn, Ede en Treebeek) was de waarde van de statistische correlatie tussen de vraag: "heeft u een goed contact met medebewoners" en de vraag: "is er in dit complex sprake van een hechte woongemeenschap" 0,39 en hoger.¹³

In de enquête was nog een tweede vraag gesteld die het belang van sociaal contact als bouwsteen voor de lokale samenleving indiceert: "Voegen nieuwkomers zich de laatste jaren goed, matig of slecht in de bestaande woongemeenschap?".

Daarmee wordt gevraagd hoe actief de nieuwkomers contact leggen met zittende bewoners (en ook het omgekeerde, want het initiatief kan nooit geheel van één kant komen), en indirect wordt ook gevraagd naar de aansluiting van de nieuwkomers op de zittende bewoners uit oogpunt van waarden, normen en interesses.

Ook hier blijkt een samenhang te bestaan met de ervaren hechtheid van de woongemeenschap. In alledrie de onderzochte voorbeelden (Maarn, Ede en Treebeek) was de waarde van de statistische correlatie tussen de vraag: "Voegen nieuwkomers zich de laatste jaren goed, matig of slecht in de bestaande woongemeenschap?" en de vraag: "Is er in dit complex sprake van een hechte woongemeenschap" 0,30 en hoger.¹⁴

De voorbeelden in hoofdstuk 5 en 6 laten zien dat verschillende factoren de gemeenschappelijkheid in waarden, normen en interesses (en dus de kans op het ontstaan van duurzame sociale contacten) kunnen bevorderen. Om er een aantal te noemen: activiteit in de arbeidersbeweging (Betondorp te Amsterdam, Knutteldorp te Deventer), het werken voor dezelfde fabriek (Heyplaat te Rotterdam), deel uitmaken van een religieuze beweging (Treebeek) en overeenkomst in beroep (tuinwijk Zuid te Haarlem).

Daarnaast blijkt het bestaan van familiebanden binnen het wooncomplex bevorderlijk te zijn voor de mate van sociaal contact tussen burens en buurtgenoten (zie ook hoofdstuk 4). Familiebanden bevorderen sociaal contact omdat men samen iets deelt. Dat is niet alleen de bloedband, maar ook het stelsel van waarden en normen waar men samen mee is opgegroeid. Wanneer een leegkomende woning bezet wordt door een familielid van een zittende bewoner, is er bijna automatisch een garantie dat deze bewoner zich goed voegt in de zittende woongemeenschap.

In de onderzochte tuindorpen wordt het belang van familiebanden benadrukt door beheerders, en blijkt het ook uit de enquêtegegevens. Beheerders van de tuindorpen in Maarn, Ede en Treebeek meldden dat kinderen van tuindorpbewoners, die als starters op de woningmarkt meestal niet direct voor een eengezinshuis in aanmerking komen, en daarom naar een andere wijk worden verwezen, soms jaren op een wachtlijst blijven staan om weer naar het tuindorp te kunnen terugkeren. Sommige van hen accepteren in de tussentijd een woning in een ander complex, maar dat is voor hen dan een tijdelijke situatie. Zij zijn pas tevreden als ze weer terug zijn in het tuindorp waar hun ouders wonen, en waar soms ook andere familie woont. "Wou altijd terug naar Treebeek", noteert een inzender uit Treebeek als antwoord bij de vraag, wat de aantrekkelijke factoren waren om zich in Treebeek te vestigen.

In de enquête is een vraag gesteld die het beeld van beheerders over het belang van familiebanden ondersteunt: "Woonden uw ouders ook in dit complex of hebben ze misschien elders in dit complex gewoond?" Met die vraag is te bepalen hoe groot de generatieopvolging is in de tuindorpen en in de vergelijkingscomplexen.

In alledrie de tuindorpen bleek bij een substantieel deel van de bewoners van generatie-opvolging sprake te zijn, in Treebeek zelfs bij een meerderheid van de bewoners.

In de vergelijkingscomplexen was dat niet het geval, met uitzondering van het complex in Ede.¹⁵ Generatie-opvolging betekent in relatie tot de mate van sociaal contact natuurlijk dat de oudere generatie in de wijk kan blijven wonen, dus niet dat de opvolging pas plaats kan vinden wanneer de oudere generatie overleden is of uit de wijk is vertrokken. Dit impliceert, dat er voor ouderen verhuismogelijkheden moeten zijn binnen de wijk. De woningbeheerder in Treebeek zegt in dit verband: "Ouderen in Treebeek willen wel verhuizen, als het maar in Treebeek is."

Bij de oprichting van Treebeek was echter geen rekening gehouden met vergrijzing: men bouwde voor het mijnwerkersgezin (man, vrouw, kinderen). Kleine, op ouderen afgestemde woningen zaten niet in het plan. Daar is 75 jaar later grote behoefte aan, zo blijkt ook uit de enquêtegegevens. Op de vraag naar de wenselijke herbestemming van leegkomende gebouwen in Treebeek, antwoordt 49%: 'ouderenhuisvesting'.¹⁶

VERENIGINGSLEVEN

Sociale contacten kunnen los en ongeorganiseerd zijn, zoals tussen directe burens, maar ook een meer geformaliseerd karakter aannemen in de vorm van een verenigingsleven. Het verenigingsleven is een belangrijke bouwsteen voor de lokale samenleving. De auteur René König (zie ook hoofdstuk 4) behandelt onder meer uitgebreid de structurerende werking van het verenigingsleven, en dan met name van de besturen van die verenigingen, op de lokale samenleving. Verschillende tuindorpen die in deze studie besproken zijn, blijken van oudsher een bloeiend verenigingsleven te hebben gekend. Te noemen vallen: 't Lansink in Hengelo, Zuilen in Utrecht, Treebeek, Knutteldorp in Deventer, Vreewijk in Rotterdam en Betondorp in Amsterdam. Het betreft bij deze voorbeelden meren-

deels verenigingen op verschillende sociale en culturele terreinen, samen te vatten onder de noemer 'gezelligheidsverenigingen'. Andere tuindorpen hebben geen gezelligheidsverenigingen, maar wel een belangenvereniging, zoals de tuindorpen in Ede, het Witte Dorp in Rotterdam en tuinwijk Zuid in Haarlem. Sommige tuindorpen hebben beide, zoals 't Lansink in Hengelo en Heyplaat in Rotterdam. In Heyplaat zijn ook gegevens over het lidmaatschap van de verschillende verenigingen bekend. Het lidmaatschap van lokale verenigingen lag in Heyplaat bijzonder hoog vergeleken met andere woonmilieus: 23% van de ondervraagde bewoners was lid van twee of meer lokale verenigingen, terwijl dat percentage in de zes onderzochte vergelijkingsmilieus nergens boven de 7% lag.¹⁷ De belangenvereniging die actief is in tuindorp 't Lansink te Hengelo verdient hier speciale vermelding omdat deze zich ook expliciet beijvert voor het uitdragen van de tuinstadgedachte en voor een goede conservering van de vormgevingselementen die daar een uitdrukking van vormen.¹⁸ Dit is bij 't Lansink extra belangrijk omdat een aanzienlijk deel (80%) van de woningen aan bewoners verkocht is en het beheer dus niet meer in één hand is. Zonder de bemoeienis van de belangenvereniging zou het tuindorp een ratjetoe van kleuren en materialen kunnen worden. Dan zou de eenheid in vormgeving, die zo van belang is om gestalte te geven aan het lokale samenlevingsmodel, geleidelijk verloren gaan.

Het meest complete en veelzijdige verenigingsleven van alle beschreven voorbeelden in deze studie wordt aangetroffen in Treebeek. Hier noemt één bron alleen al 23 verenigingen en andere organisaties (meest zelforganisaties) bij naam die voor het sociaal-culturele leven en de belangenbehartiging van bewoners van belang zijn; daarnaast zijn er volgens deze bron nog negen niet bij naam genoemde verenigingen, zodat het totaal op 32 komt.¹⁹

In het kader van het samenlevingsmodel is de bestuursvorm van de verenigingen interessant. Bij de voorbeelden in hoofdstuk 5 en 6 zijn twee vormen aangetroffen: die waarbij de fabrikant het initiatief tot oprichting nam en ook het bestuur bleef uitoefenen (bijvoorbeeld in Ede Vooruit) en die waarbij bewoners zelf het initiatief tot oprichting namen en ook zelf het bestuur uitoefenden. De laatste bestuursvorm, die overigens beduidend vaker voorkomt dan

Treebeek bij het zilveren regeringsjubileum van Koningin Wilhelmina

de eerste, werkt het sterkst mee aan de structuur van de lokale samenleving. Bewoners voeren in dit type organisaties zelf het beheer over het sociale en culturele kapitaal in hun lokale samenleving. De betrokkenheid die deze zelfwerkzaamheid en autonomie genereert, vormt en belangrijke bouwsteen in het lokale samenlevingsmodel. Hier raakt de samenlevingsdimensie aan de bestuursdimensie. Het bestuursmodel van Howard, waarin de invloed van zelforganisaties en belangengroepen op het centrale bestuur een belangrijk uitgangspunt was (zie hoofdstuk 4), komt hier op heel bescheiden voet toch nog enigszins terug in het model.

Het verenigings- en het overige culturele leven heeft behoefte aan accommodaties. Die zijn in veel van de onderzochte tuindorpen in het dorp zelf aanwezig. Vaak bekleeden zij een centrale positie in het plan en liggen zij prominent aan een plein. Soms gaat het maar om één voorziening (een school of verenigingsgebouw), maar met name in de grotere tuindorpen kan het aantal voorzieningen oplopen tot tien, met Treebeek opnieuw als uitschieter; dat heeft twintig voorzieningen.

De accommodaties vormen een belangrijke bouwsteen van de lokale samenleving. Gegevens die deze conclusie schragen zijn bijvoorbeeld het feit dat in Treebeek 92% van de inzenders aangeeft behoefte te hebben aan één of meer van de geboden voorzienin-

gen, en het feit dat 51% van de bewoners in Treebeek in accommodaties die leegkomen en herbestemd kunnen worden, graag weer andere openbare voorzieningen zien terugkomen.²⁰

Bewoners van Treebeek hebben in het verleden laten zien dat zij bereid waren te strijden voor het behoud van een accommodatie wanneer die van belang is voor de lokale samenleving. In 1967 wilden de staatsmijnen het belangrijkste verenigingsgebouw, het 'Casino', sluiten en verkopen aan de AFCENT, die het als clubgebouw voor militairen wilde gebruiken. Tegen dit plan kwamen alle 32 verenigingen in opstand, ook verenigingen die geen onderdak in het Casino hadden.²¹ Zij steunden de verenigingen die door de verkoop van het gebouw geen onderdak meer zouden hebben. Er kwam een dialoog tot stand tussen de verenigingen en de staatsmijnen. De uitkomst was dat de verkoop van het Casino aan AFCENT wel doorging, maar dat er tegelijkertijd een nieuw, bescheidener centraal gebouw in Treebeek terugkwam voor verenigingsactiviteiten. Dit werd het 'Nieuwe Casino', dat recht tegenover het oude Casino in de lengte-as van het centrale plein kwam te liggen.

EVENEMENTEN

Nauw verbonden met het verenigingsleven, maar niet 100 procent daarmee samenvallend, is de organisatie van evenementen in het tuindorp. Zulke evenementen zijn bijvoorbeeld jaarlijks terugkerende feesten, zoals de koninginnedagviering (Treebeek, De Bilt, Maarn), maar ook eenmalige festiviteiten zoals jubileumvieringen van de oprichting van het tuindorp. Ook hier is Treebeek weer een voorbeeld dat indrukwekkende prestaties laat zien. In Treebeek werden in de periode 1921-1977 driejaarlijkse of tweejaarlijkse, dus steeds terugkerende evenementen georganiseerd: de sacramentsprocessie, de vakantie-speeltuinen en de plantententoonstelling van de tuindersvereniging 'Houdt Treebeek Mooi'; en dat er naast die vaste rituelen ook nog achttien eenmalige evenementen werden georganiseerd in die periode, zoals een kinderfeest bij het regeringsjubileum van koningin Wilhelmina, inwijdingsfeesten van nieuwe verenigingen, optochten en een concours hippique.²²

Genoemde bron noemt de katholieke evenementen en niet de evenementen die uit protestantse hoek werden georganiseerd. Uit een andere bron, die vanuit de

invalshoek van de protestantse bevolking geschreven is, kan daarover informatie worden gehaald. Deze bron noemt onder meer de concerten van de muziekverenigingen en het voor Treebeek zeer belangrijke Oranjefeest dat elk jaar op Koninginnedag gevierd werd: "Treebeek kende (...) ongekend grote Oranjefeesten. De optocht (...) de praalwagens, de uitgedoste schoolkinderen, groepen en korpsen, sportverenigingen... Het was een gemeenschappelijk optreden (...) dat zijn weerga niet kende."²³ De evenementen leveren een bijdrage aan de instandhouding van gemeenschappelijke waarden en normen; daarmee bevestigen en bevorderen de evenementen de sociale integratie.

Opvallend is dat de deelname aan de evenementen niet wordt afgeschermd. Ook mensen van buiten het tuindorp zijn welkom. De Koninginnedagvieringen in Maarn en De Bilt bijvoorbeeld zijn ooit in het tuindorp ontstaan en vinden daar nog steeds plaats (ook omdat het groene centrale plein in het tuindorp zich er goed voor leent), maar op de activiteiten komen inmiddels mensen af uit een veel groter gebied. De evenementen vormen een belangrijke bouwsteen in het lokale samenlevingsmodel van het tuindorp, zonder het model af te grendelen voor mensen van buiten.

COMMUNICATIEKANALEN

De evenementen alsook de reguliere activiteiten die verenigingen organiseren, behoeven een goede communicatie binnen de woongemeenschap: iedereen moet op de hoogte zijn van het wat, waar, wanneer en voor wie van de georganiseerde activiteiten en er moeten oproepen kunnen worden geplaatst om vrijwilligers te werven voor het organisatiewerk.

Het belang van een lokale krant als communicatiekanaal en bouwsteen voor het lokale samenlevingsmodel wordt aangegeven door de auteur René König (zie hoofdstuk 4).

In een compleet samenlevingsmodel is het aantal inwoners te groot om volledig van het geruchtcircuit als communicatiekanaal te kunnen uitgaan, daar is iets extra's voor nodig.

De grotere tuindorpen die in deze studie zijn behandeld, hadden inderdaad een eigen krant: de *Tuindorp Courant* in 't Lansink, Hengelo; de *Treebeek Post* in Treebeek en *Wijkberichten* in Heyplaat, Rotterdam. Dit soort wijkkranten leveren een niet te onderschatten bijdrage aan de opbouw van de lokale samenleving.

Omslag *Wijkberichten*, de krant van tuindorp Heyplaat

'Schip boven het dorp' in tuindorp Heyplaat

Zij zijn als een zelfstandige bouwsteen van het samenlevingsmodel aan te merken, en vormen daarnaast een hulpmiddel om de eerder behandelde bouwstenen 'verenigingsleven' en 'evenementen' tot hun recht te laten komen.

IDENTIFICATIESYMBOLEN

Prominent aanwezige objecten die voor bewoners een grote betekenis vervullen, kunnen sterk als identificatiesymbool werken. Zo'n symbool is als het ware de vlag waar alle bewoners achteraan lopen. Die vlag wordt als bouwsteen in het lokale samenlevingsmodel aangemerkt door dezelfde auteur die daarvoor een functie toekent aan de lokale krant (zie onder het voorgaande kopje), René König. In enkele Nederlandse voorbeelden is daarvoor een bevestiging te vinden, bijvoorbeeld de scheepsbouw en reparatie bij de Rotterdamse Droogdok Maatschappij bij tuindorp Heyplaat (zie hoofdstuk 5). Werde een oceaanreus het dok in gehesen dan stak dit gevaarte boven de huizen van het tuindorp uit en werd tot identificatiesymbool. 'Schip boven het dorp', vermelden lokale geschiedschrijvers treffend bij een illustratie waarmee zij dit fenomeen in beeld brengen.²⁴ Voor de identificatiewaarde is natuurlijk niet alleen van belang dat

het schip boven het dorp een mooi plaatje opleverde, maar dat het directe economische belang van bewoners ermee verbonden was. Een schip boven het dorp betekende werk aan de winkel.

Identificatiesymbolen kunnen ook negatief werken op de identificatie en de integratie. In Ede Vooruit (zie hoofdstuk 5) had de aanwezigheid van de fabriek (het zicht erop en de geuruitstoot ervan) eerder een ondermijnend dan een bevorderend effect op het lokale samenlevingsmodel.

CONCLUDEREND

Stel nu dat er een nieuwe wijk ontworpen moet worden en dat tijdens de planvorming een verdichting tot ver boven de tuinstadnorm om financiële of andere redenen onontkoombaar zou worden, en er moest ook bezuinigd worden op architectonische kwaliteit, zijn er dan vanuit de bouwstenen voor het lokale samenlevingsmodel elementen aan te wijzen die alsnog een tuindorpachtig geborgenheidsgevoel binnen bereik kunnen brengen? Hier wordt de Prinsenland-vraag die ook aan het eind van de vorige paragraaf opkwam, weer naar voren gehaald, maar dan eerst nog even zonder de ontsnappingsroute via de vormgevingskwaliteit.

Wanneer planners van een wijk met die situatie geconfronteerd zouden worden, zouden zij met het hierboven gepresenteerde materiaal tot oplossingen in de volgende richtingen kunnen komen:

- Een levensloopbestendige woningvoorraad
- Een toewijzingssysteem met voorkeur voor familie
- Een toewijzingssysteem dat mensen met gelijke interesse, normen en waarden bij elkaar brengt
- Accommodaties voor verenigingen en andere culturele doeleinden opnemen op centrale plekken in het plan
- Bewoners medeverantwoordelijk maken voor het beheer van deze voorzieningen
- Oprichting van verenigingen en zelfbestuur van die verenigingen zo makkelijk mogelijk maken, of zelfs (via wijkgericht opbouwwerk) actief stimuleren
- Uitgave van een lokale krant stimuleren of de wijk een deel van een pagina in een stedelijke krant geven voor aankondigingen van evenementen
- Ruimte in het plan houden voor evenementen (plein, grasveld)
- Eén gebouw in de wijk tot identificatiesymbool maken, bijvoorbeeld door er een toren op te zetten of er architectonisch iets bijzonders van te maken.

De laatste twee aanbevelingen grijpen rechtstreeks aan op de stedenbouwkundige vormgeving. Daar wordt in de volgende paragraaf een beschouwing aan gewijd.

Bouwstenen van een tuinstad-achtige vormgeving

In hoofdstuk 7 werden conclusies getrokken over de herkenning en waardering van de stedenbouwkundige en de architectonische vormgeving van de tuindorpen. Nu in de paragraaf 'De waardering nader verklaard' is gebleken dat de vormgevingsdimensie samenhang vertoont met de algehele woonsatisfactie, is er aanleiding om ook de bouwstenen in de sfeer van vormgeving nader uit te diepen en te kijken of er vanuit de onderzoeksresultaten aanbevelingen te formuleren zijn voor het toepassen van het tuinstadmodel.

Op stedenbouwkundig niveau bleken verschillende elementen uit het tuinstadmodel herkend en gewaardeerd te worden: de korte straten, de korte huizenblokken en de pleinen/plantsoenen.

Op architectonisch niveau sprong één element eruit: de variatie in architectuur.

Toepassing van deze in totaal vier elementen kan al tot een hoge woonsatisfactie leiden, en wanneer er buiten de genoemde elementen nog mogelijkheden zijn om andere elementen toe te passen, wordt mogelijk een nog mooier resultaat bereikt. Te denken valt aan het opnemen van een of meer bijzondere gebouwen die het complex identiteit geven, bijvoorbeeld een architectonisch bijzonder uitgewerkt wijkgebouw dat prominent gelegen is aan het centrale plein.

Toevoeging van een zesde of een zevende element levert niet automatisch een beter resultaat op. De kundigheid waarmee de elementen toegepast en gecombineerd worden, is bepalender voor het resultaat dan het aantal elementen dat men toepast. De voorbeelden in de hoofdstukken 3 tot en met 6 laten zien dat er ook met toepassing van een beperkte reeks elementen een goed resultaat te bereiken is. Een Nederlands voorbeeld is Knutteldorp in Deventer (zie hoofdstuk 6). Daar zijn hoofdzakelijk twee bijzondere elementen toegepast: het plein en de poort. Via poorten en korte straten loopt het ene plein als het ware vloeiend over in het andere plein. Dat levert een bijzondere en intense ruimte-ervaring op.

Wanneer er ruimte en geld beschikbaar is om in lage dichtheid te bouwen en een grote variatie in woningtypen door te voeren maakt dat het makkelijker om een goed resultaat te bereiken, maar het omgekeerde is zeker niet waar: ook wanneer er weinig geld is voor architectonische variatie en wanneer de dichtheid opgevoerd moet worden ten opzichte van de tuinstadnorm (25 woningen per hectare), ligt een goed resultaat (tot uitdrukking komend in een hoge woonsatisfactie) nog binnen handbereik. Het eerder genoemde Knutteldorp getuigt daarvan. De architectuur is daar sober en de dichtheid ligt meer dan twee keer boven de tuinstadnorm, en toch heeft het complex een opmerkelijke kwaliteit.

De vraag die aan het eind van de vorige paragraaf gesteld werd kan nu opnieuw gesteld worden, maar dan betrokken op de vormgevingsdimensie: stel dat er een nieuwe wijk ontworpen moet worden en dat tijdens de planvorming een verdichting tot ver boven de tuinstadnorm om financiële of andere redenen onontkoombaar zou worden, en er moest ook bezuinigd worden op architectonische kwaliteit, zijn er dan nog (andere) elementen aan te wijzen die vanuit de vormgevingsdimensie alsnog een tuindorpsachtig gebor-

genheidsgevoel binnen bereik kunnen brengen? En kan dat met behoud van het uitgangspunt dat alle woningen een eigen tuin hebben?

Aan de studie tot nu toe zijn in zo'n geval de volgende aanbevelingen te ontleen:

- Blijf in eengezinswoningen denken, stapel alleen op markante punten, die bijdragen aan de identiteit van het complex, bijvoorbeeld op het centrale plein of bij de wijkingen.
- Kies de kavelform, de ontsluiting van het kavel en de positie van de woning zodanig dat de functie van de tuin (het buiten bezig kunnen zijn) optimaal tot zijn recht komt; dat betekent: zo veel mogelijk tuin aan de achterkant, en een ontsluiting via de achterkant wanneer de achtertuin niet via de zijkant bereikbaar is.
- Tracht ruimte te winnen en het straatprofiel groen te houden door garages en parkeerplaatsen naar de binnenkant van de blokken te brengen; de entreepaden aan de voorzijde kunnen dan smaller en groener zijn, de kavels kunnen smaller zijn.
- Varieer de blok lengte binnen één straat (bijvoorbeeld 1-2-2-3-4-3-2-2-1) en varieer de dakrichting (dwarskappen afwisselen met langskappen), dat geeft al de indruk van architectonische variatie ook al is er in werkelijkheid een hoge mate van standaardisatie in de woningtypologie.
- Maak straten alleen smaller op plaatsen waar de blokken kort zijn (1-3 woningen); het ruimtegevoel blijft daar behouden door de zichtlijnen tussen de huizenblokken door naar het (groene) binnenterrein.
- Lukt het niet om overwegend korte straten te maken, en komen er meer lange straten in het plan dan vanuit tuinstad-specifieke vormgeving wenselijk is, maak de lange straten dan geknikt of gebogen, zodat ze toch een besloten beeld geven.
- Stop niet alle ruimte in de privé-kavels, hou iets over om pleinen of plantsoenen te maken, al is het maar een terugspringend blok dat een pleinachtige ruimte doet ontstaan; hou die ruimte dan autovrij, zodat de ruimte ook een speel- en ontmoetingsfunctie kan vervullen.
- Neem woonhoven op in het plan en hou die autovrij, dan kunnen ze een kleine maat hebben (een hoge woningdichtheid mogelijk maken) maar toch een speel- en ontmoetingsfunctie vervullen.
- Neem ergens buiten het complex op een overge-

schoten stuk grond een vrij te bestemmen ruimte op, waarbij bewoners mee kunnen beslissen in de bestemming en de inrichting; wanneer de bewoners de wens koesteren om een moestuin te kunnen houden, kan deze toch gehonoreerd worden, zij het niet op de eigen kavel: er komt dan een collectief in te richten en te beheren moestuin tot stand, op loopafstand van de woning.

De laatste drie aanbevelingen beogen niet alleen een tuinstadachtige vormgevingskwaliteit te bewerkstelligen, maar werken ook direct in op de sociale integratie. Daarmee worden de synergiemogelijkheden tussen de vormgevingsdimensie en de samenlevingsdimensie benut.

Enkele van de bovenstaande aanbevelingen zijn gevisualiseerd, zodat de toepassingswijze en de combinatiemogelijkheden duidelijk worden. Dit zijn voorbeelden van verkavelingen die beogen de ruimtevorming aan te geven. Het inrichten van de gevormde ruimten (met onder meer het groen) komt op dit schaalniveau van ontwerpen nog niet aan de orde. Tuinstadachtige verkavelingen worden hier vergeleken met referentieverkavelingen. De woningdichtheid is in alle vier de verkavelingen constant gehouden: rond de 40 woningen per hectare. In de referentieverkavelingen is steeds uitgegaan van een rechtlijnige, monotone verkaveling ('gridpatroon').

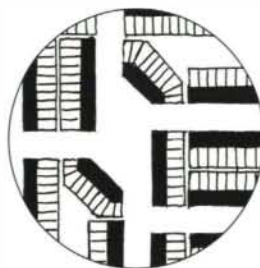
In de eerste tuinstadachtige verkaveling is een centrale, pleinachtige openbare ruimte opgenomen, die ingericht kan worden op een speel- en ontmoetingsfunctie. Bovendien is bij een deel van de blokken het binnenterrein niet mee verkaveld, waardoor ruimte ontstaat om te parkeren, de achtertuinen beter bereikbaar zijn, en er eventueel aanvullende speelvoorzieningen kunnen worden gemaakt. Door het opnemen van parkeervoorzieningen op het binnenterrein kan het plein en eventueel ook een deel van de straten autovrij gehouden worden, waardoor deze openbare ruimten hun speel- en ontmoetingsfunctie beter kunnen vervullen.

In de tweede tuinstadachtige verkaveling is te zien welke winst in beslotenheid en mogelijkheden voor spelen en ontmoeten er mogelijk zijn ten opzichte van een verkaveling in een gridpatroon. De lange centrale straat die in de referentieverkaveling kaarsrecht verloopt, verkrijgt in de tuinstadachtige verkaveling een besloten karakter door hem een gebogen vorm te

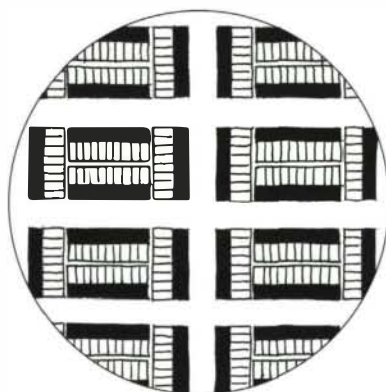
Bouwstenen van de vorm-
gevingsdimensie
gevisualiseerd
Schaal 1:5000

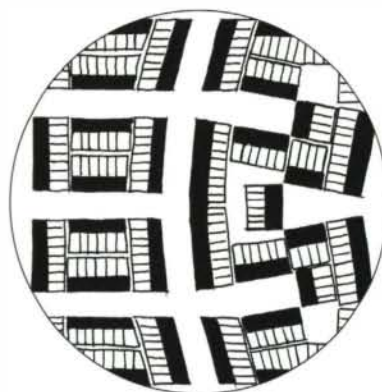
referentieverkaveling

eerste tuinstadachtige verkaveling

referentieverkaveling

tweede tuinstadachtige verkaveling

geven. In de tuinstadachtige verkaveling zijn ook woonhoven opgenomen. De woonhoven kunnen volledig op een speel- en ontmoetingsfunctie ingericht worden: er is parkeerruimte opgenomen op het binnenterrein. Deze verschuiving van parkeerruimte levert voor een deel van de kavels ook een betere bereikbaarheid van de achtertuin op.

Conclusie

Het woonmilieu 'tuindorp' blijkt in vergelijking met andere woonmilieutypen een succesvol woonmilieu. Dat blijkt uit kwantitatief en kwalitatief materiaal over de woonsatisfactie en de verhuurbaarheid. Er kan aannemelijk worden gemaakt, dat het sociaal-ruimtelijke model dat aan het ontwerp van het woonmilieu 'tuindorp' ten grondslag heeft gelegen, bijdraagt aan

het gemeten succes. De samenlevingsdimensie en de vormgevingsdimensie leveren de grootste bijdrage aan de woonsatisfactie. De bijdrage van de ruimte- en groendimensie is bescheidener.

Het woonmilieu 'tuindorp' wordt gekenmerkt door een hechte woongemeenschap. Bouwstenen voor die hechte woongemeenschap zijn: hoge frequentie van sociale contacten (mede dankzij de aanwezigheid van familiebanden tussen de wijkbewoners), hoge organisatiegraad (activiteiten, evenementen, verenigingsleven), en het eigen baas zijn over de organisatie van deze activiteiten alsmede over het beheer van de accommodaties, waarin deze plaatsvinden.

Bij deze laatste bouwsteen van het lokale samenlevingsmodel, het eigen baas zijn over het sociaal culturele leven, blijkt sociale integratie raakvlakken te hebben met de bestuurswijze. De gedachte aan een bottom-up bestuurswijze, die het belangrijkste fun-

dament onder het oorspronkelijke tuinstadmodel vormde, blijkt daarmee nog actueel te zijn. Bewoners hebben weliswaar geen zeggenschap over het economische kapitaal van hun lokale samenleving, zoals het oorspronkelijke model wilde, maar beheren wel grotendeels zelf het sociale en culturele kapitaal. Dat het alleen over het beheer van het sociaal-culturele kapitaal gaat is als een aanmerkelijke verschraving van het model op te vatten, maar in de praktijk blijkt het voldoende om bewoners een hoge mate van betrokkenheid en medeverantwoordelijkheid voor hun lokale samenleving te doen voelen.

Naast de samenlevingsdimensie draagt ook de vormgevingsdimensie bij aan de satisfactie. Het is zaak de elementen uit die twee dimensies zorgvuldig te selecteren, combineren en hand in hand te ontwikkelen; dan kunnen de elementen elkaar versterken. Ook bij een hogere woningdichtheid dan de tuinstadnorm (25 woningen per hectare), bijvoorbeeld 40 woningen per hectare, moet dat nog kunnen lukken.

9 Planning op stads- regionaal schaalniveau en het tuinstadmodel

Leden van het projectbureau Almere in het nieuwe kantoor van de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, 1972

Inleiding

SCHAALVERGROTING EN SPREIDING

Tot dit punt betrof de studie tuinsteden en dorpen als een model voor een complete lokale samenleving. Dit model gaat uit van een sterke binding van mensen aan hun lokale omgeving. Het hele dagelijkse leven van mensen speelt zich op beloofbare afstand van de woning af. Alle functies waren op dat schaalniveau gebundeld.

In de tijd waarin deze tuinsteden en -dorpen gebouwd werden (1900-1920) begonnen zich echter schaalvergrotings- en spreidingstendenzen voor te doen die op gespannen voet stonden met het (blijven) bundelen van functies op lokale schaal. Er begon een trek op gang te komen vanuit de stad naar aantrekkelijke, suburbane woonmilieus. Industrieën vergrootten de schaal waarop zij werkten. Zij konden in de krappe ruimte tussen de woningen in binnenstedelijke milieus niet meer uit de voeten en zochten de stadsranden op. Wonen, werken en (later) ook centrumvoorzieningen groeiden steeds meer uit elkaar. Mensen konden de groter wordende afstanden afleggen dankzij de opkomst van fiets, tram, bus, en (voor de welgestelden) de trein. De dagelijkse leefwereld van mensen dijde uit en ging geleidelijk de gehele stedelijke regio bestrijken.

De grondlegger van het tuinstadmodel, Ebenezer Howard, heeft ondanks het feit dat hij zijn model van de kleinschalige autonome tuinstad met alle functies op loopafstand centraal stelt, wel een uitweg geboden om deze processen van schaalvergroting en functie-spreiding op te vangen. Daarvoor ontwierp hij een

model voor een stadsregio: zes autonome tuinsteden gegroepeerd rondom een centrale stad (zie p. 14). In dit stadregionale model konden bewoners van een tuinstad gebruikmaken van een trein waarmee de afstand tot de volgende tuinstad in slechts vier minuten werd overbrugd. Economisch, sociaal en cultureel kon Howards stadsregio als een geheel functioneren, met behoud van de bestuurlijke autonomie van elke tuinstad. Door hechte samenwerking tussen de autonome tuinstadbesturen, of door (tijdelijke) instelling van een overkoepelend planningsorgaan (Howard laat de vorm in het midden) zouden ruimtelijke plannen voor het hogere schaalniveau (zoals voor spoorlijnen, kanalen en recreatiegebieden) worden ontworpen en uitgevoerd.

Welk bestuursmodel ook aan de orde was, in alle gevallen vereiste de realisatie van dit type bovengemeentelijke plannen de beschikbaarheid van bovengemeentelijke planningsinstrumenten. In Nederland werd met dit bovenlokaal werkzame instrumentarium een eerste stap gezet door wijziging van de Woningwet in 1921. Die wijziging regelde de onderlinge aansluiting van uitbreidingsplannen van buurgemeenten.¹ Er werd voor de stadsregionale planningsopgave op dat moment nog geen nieuwe planfiguur in het leven geroepen. In 1925 was er voor het eerst sprake van een nieuwe planfiguur op het stadsregionale schaalniveau. In dat jaar verscheen de brochure 'Gewestelijke plannen'. Gebieden waar de steden en dorpen dicht bij elkaar liggen hebben belang bij een krachtige en tijdige gewestelijke planning, zo werd in deze brochure betoogd.² De voornaamste meerwaarde van de aanpak van de planvorming op hoger schaalniveau was vol-

gens de auteurs dat de groenfunctie van de gebieden tussen de steden dan beter werd beschermd en blijvend tot zijn recht zou kunnen komen.

In 1931 werd bij een tweede wijziging van de Woningwet het 'streekplan' ingevoerd als instrument om gewestelijke belangen ruimtelijk te regelen. Provincies moesten het initiatief nemen om streekplannen op te stellen en moesten de betrokken gemeenten door overreding bewegen hun uitbreidingsplannen aan te passen waar deze niet aansloten op gewestelijke belangen. In de praktijk kwam daar weinig van terecht omdat gemeenten zich autonoom bleven opstellen. In 1941 veranderde dat toen het 'Basisbesluit' werd genomen door de regering. Provincies kregen de bevoegdheden om bij streekplanning de gemeentelijke autonomie waar nodig uit te schakelen. Tevens voorzag het Basisbesluit in de oprichting van een Rijksdienst voor het Nationale Plan. Het Basisbesluit ontketende een stroom van streekplannen die zich op hun beurt onderwierpen aan plannen en nota's die door het Rijk werden vastgesteld voor het nationale niveau. De voorwaarden om de planning aan te pakken op grotere schaal dan de individuele gemeente, waren met dit alles ruimschoots geschapen. Dit doet de vraag rijzen of men bij de aanpak van de planningsopgave op deze hogere schaal teruggreep op het stadsregionale model van Howard.

PROBLEEMSTELLING

Grepen planners voor de invulling van de planningsopgave op hoger schaalniveau, die zich vanaf 1920 begon aan te dienen, terug op het stadsregionale tuinstadmodel van Howard (zes autonome tuinsteden rondom een centrale stad)?

Werd bij de uitwerking op lokaal niveau (het ontwerp van de wijken) teruggegrepen op het model van de afzonderlijke, autonome tuinstad?

METHODIEK

Om de gestelde vraag te beantwoorden zijn drie case-studies verricht, waarbij de geselecteerde voorbeelden gespreid zijn over de verschillende periodes die in de geschiedenis van de streekplanning en nationale planning zijn te onderscheiden:

- De periode vóórdat het streekplan effectief werd als planfiguur om gewestelijke belangen te regelen (1900-1940);

- De periode waarin het streekplan als regionaal planningsinstrument effectief werd en de sturing van de ruimtelijke ordening vanuit het rijk onder meer gericht was op het stimuleren van de ontwikkeling van perifere regio's (1940-1970);
- De periode waarin de groei werd gebundeld in groeikernen en groeisteden, waarvan een aanzienlijk deel in het westen des lands (1970-2000).

Als representant van de eerste periode is Eindhoven gekozen. Van der Cammen en De Klerk beschouwen Eindhoven als een voorbeeld van een gemeente die er op eigen kracht toe overging om de planning van woningbouw, industrie, verkeer en groen op stadsregionaal niveau te gaan aanpakken.³

Als alternatief voor Eindhoven is Amsterdam overwogen. De gemeente Amsterdam had in 1923 een commissie ingesteld die in 1929 met een rapport kwam waarin een decentraal uitbreidingsmodel voor de stad werd voorgesteld. Het voorstel behelsde de bouw van elf tuindorpen, waarvan er twee op Amsterdams grondgebied lagen en de negen andere op het grondgebied van buurgemeenten.⁴

Gezien het toen beschikbare wettelijk kader was het voorstel van de commissie 'ietwat academisch'.⁵ Amsterdam zou andere gemeenten moeten zien te bewegen om te gaan bouwen, niet voor zichzelf, maar voor Amsterdam. De kans dat dat zou lukken was minimaal. De gemeente koos mede daarom voor een tegenovergestelde strategie: centrale stadsuitbreiding. De uitbreidingswijken werden weliswaar betiteld als 'tuinsteden', maar vormden integraal onderdeel van het totale Amsterdamse stadslichaam en lagen geheel op Amsterdams grondgebied. De gemeente Amsterdam had met deze keuze de deur voor een decentraal stadsmodel dichtgeslagen. Gezien deze voorgeschiedenis vormde Amsterdam voor de studie in dit hoofdstuk geen geschikte casus.

Voor de tweede periode (de periode waarin het streekplan als regionaal planningsinstrument effectief werd) is Emmen als representant geselecteerd. Dit is een typisch voorbeeld van een regio in de periferie die de regering een ontwikkelingsimpuls wilde geven door industrievestiging en woningbouw. Van der Cammen en De Klerk noemen Emmen als een veelvuldig in later ontwikkelde groeikernen nagevolgd voorbeeld.⁶ Bovendien heeft Emmen een uiteengelegde structuur, die nieuwsgierig maakt of de planners zich hebben

gebaseerd op het stadsregionale model van Howard.

Voor de derde periode viel de keus op Almere. In deze periode vonden de ontwikkelingen geconcentreerd plaats in zo'n twintig 'groeigemeenten'.⁷ De helft daarvan wordt gevormd door gemeenten die al vóór hun aanwijzing als groeigemeente zelf een stadsregio vormden, zoals Alkmaar en Amersfoort. De structuur van die steden was grotendeels al een gegeven, waardoor het teruggrijpen op een geheel nieuw model zoals dat van Howard niet voor de hand lag. De andere helft zijn kleinere gemeenten, die een onderdeel vormen van een stadsregio waarin een andere gemeente de kern vormt. Voorbeelden daarvan zijn Houten (onderdeel van stadsregio Utrecht) en Spijkenisse (onderdeel van stadsregio Rotterdam). Vanwege de afhankelijkheid van de grote kern zijn deze kleinere groeigemeenten evenmin interessant voor deze studie.

Een geheel eigen groep vormen twee groeisteden die tevens een eigen stadsregio vormen en die geheel nieuw zijn gebouwd: Lelystad en Almere. Deze groep is voor de studie interessant, omdat de planners alle mogelijkheden hadden om zelf een stadsregionaal planningsmodel te ontwerpen, of om terug te grijpen op een eerder ontwikkeld model, bijvoorbeeld het model van Howard.

De keus voor Almere lag erg voor de hand, gezien het feit dat de meerkernige structuur van deze stad op het oog opvallende gelijkenis vertoont met het model van Howard.

Dat maakt net als bij Emmen nieuwsgierig of de planners zich hebben gebaseerd op dit model. Lelystad heeft een dergelijke meerkernige opbouw niet, en is daardoor voor de studie minder interessant.

Eindhoven: ontwikkeling van lokale naar regionale planning

VOORAF

Van Eindhoven is ook de voorgeschiedenis (1900-1920) opgenomen in de studie, teneinde inzicht te verkrijgen in de situatie van waaruit men startte met de stadsregionale planning.

Eindhoven was in deze periode nog geen bestuurlijke eenheid: het bestond uit een kleine kernstad en een aantal dorpen, die als zeesterarmen aan de kernstad vast waren gebouwd: Strijp, Gestel, Stratum,

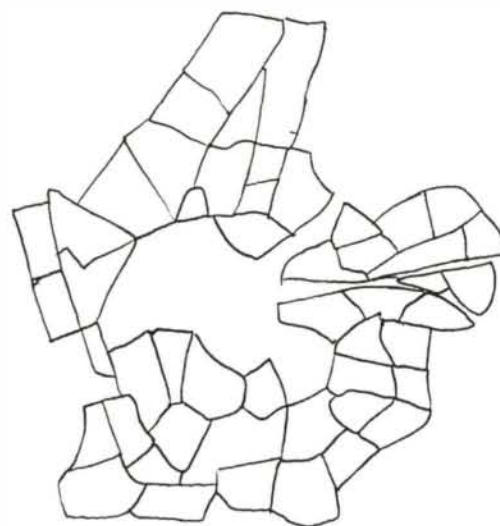
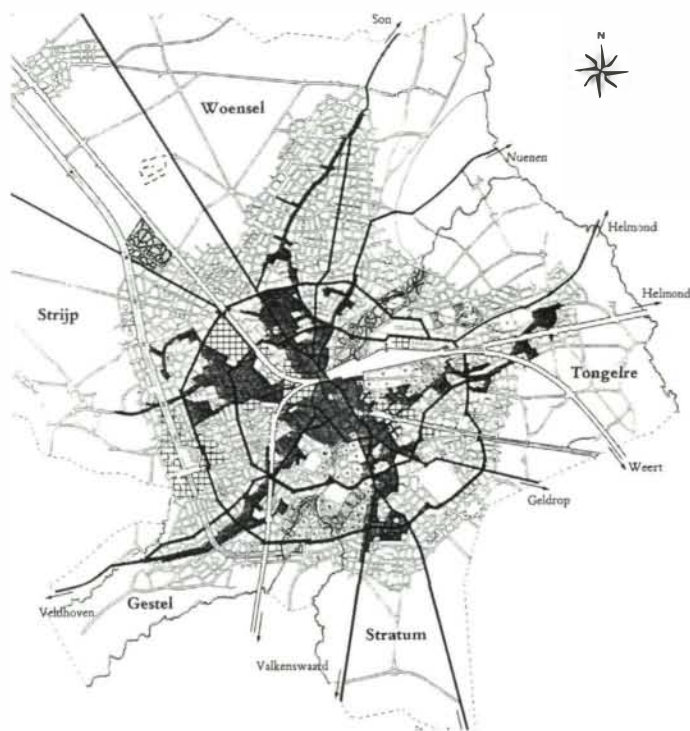
Tongelre en Woensel. Binnen de gemeentegrens van de kernstad was nauwelijks groei mogelijk. Over de realisatie van industrie- en woningcomplexen moest met omliggende gemeenten worden onderhandeld. In 1920 werden de vijf dorpen door Eindhoven geannexeerd en kon men zonder bestuurlijke belemmeringen aan de slag met ontwerp en realisatie van een plan voor een complete stadsregio.

Eindhoven stond een snelle groei te wachten: van 45.000 inwoners in 1920 tot 115.000 in 1940; bijna een verdrievoudiging dus.⁸ Ook in de crisisjaren bleef de bevolking groeien, hoewel bij Philips rond 1930 het personeelsbestand kelderde van 22.000 naar 11.000 werknemers, en een deel van het ontslagen personeel dat van elders kwam weer naar de geboortestreek terugkeerde. Het woningbestand onderging in de genoemde periode een vergroting van 18.000 naar 60.000.

De groei-impulsen werden in de periode 1900-1940 hoofdzakelijk veroorzaakt door één enkel bedrijf: Philips. In het begin trad Philips zelf op als bouwheer, vanaf 1920 traden ook woningbouwverenigingen, gemeente en particulieren op als opdrachtgever. Philips stelde met zijn eigen woningbouwprojecten een voorbeeld en moedigde andere partijen aan om dit te volgen. Philips voerde een sterke lobby voor de woningbouw.

VOORGESCHIEDENIS (1901-1920)

De lobby van Philips richtte zich in eerste instantie op aanjagen van de woningbouw, dus op de kwantiteit. Gezien de versnipperde bestuursstructuur moest dat ook wel, er was geen andere partij die voldoende invloed had om het op gang brengen van de vereiste bouwstroom voor elkaar te krijgen. Naast kwantiteit had Philips ook een specifieke, tuinstadachtige kwaliteit voor ogen. Philips wilde van Eindhoven een groene stad maken. Tussen 1914 en 1920 kocht Anton Philips drie landgoederen aan in en om Eindhoven. Bij de presentatie van het ontwerp voor een villapark in Tongelre in opdracht van Anton Philips, werd door de pers de loftrumpet gestoken over de 'tuinen van weelderige planten- en bomentooi'.⁹ Voor het ontwerp van de arbeiderswijk 'Philipsdorp' nodigde Philips K.P.C. de Bazel uit, "een onzer allereerste bouwmeesters". Philips zocht een architect die inspiratie putte uit de tuinstadbeweging. Dat blijkt behalve uit de gehanteerde ontwerp-principes ook uit de naamgeving en de beplanting van

Uitbreidingsplan Eindhoven van Kools, 1922. Links: plan zelf, rechts: ontleding van het plan in 'parochiebuurten'
Schaal 1:100.000

straten in Philipsdorp. De nieuwe straten gingen heten naar heesters en bomen die in de aan te leggen straten ook geplant zouden worden.

Philipsdorp vormde een zelfstandig ruimtelijk geheel en had eigen voorzieningen, onder meer winkels, een sportterrein en een moestuinterrein waar bewoners voor weinig geld een lap grond konden huren. Ook in sociaal-culturele zin leek Philips dus de tuinstadgedachte te volgen. In één essentieel opzicht deed Philips dat echter niet: de menging van de bevolking naar rang en stand. Philips bouwde aparte wijken voor arbeiders en beampten, die soms kilometers uit elkaar lagen. Philips bouwde aan een gesegregerde stad.

De aanleg van woning- en industriecomplexen gebeurde zonder overkoepelend uitbreidingsplan. Philips bouwde waar het grond kon kopen en waar de gemeentebesturen welwillend aan de bouwplannen meewerkten. In de jaren 1900-1920 was dat hoofdzakelijk in de gemeente Strijp, aan de westkant van Eindhoven.

PERIODE VAN HET PAROCHIAAL MODEL (1920-1927)

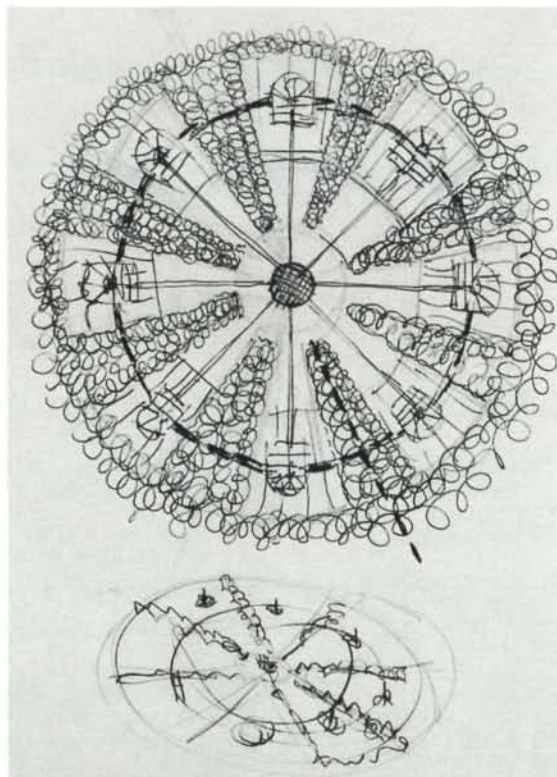
De behoefte aan een overkoepelend plan voor de stadsuitbreiding was zo groot dat de toen nog afzonderlijke zes gemeenten in 1917, drie jaar vóór de annexatie dus, opdracht gaven tot het ontwerpen van een Algemeen Uitbreidingsplan. De opdracht ging naar de Eindhovense stadsarchitect L.J.P. Kooken en het Amsterdamse bureau J. Cuypers. Doelstelling ervan was 'de annexatie te begeleiden en aan te geven op welke wijze de stad plaats kan bieden aan huisvesting, productie en verkeer'.¹⁰ Het begrip 'de stad' is hier cruciaal: het geeft al aan dat het ontwerp van de totaaliteit de invalshoek is, en dat de consequenties voor de uitwerking op kleinere schaal daaruit moeten volgen. Cuypers en Kooken schrijven bij de plantoelichting dat zij beogen 'de stad Eindhoven te maken tot een gezonde, mooie, praktisch aangelegde industriestad, waarin alle diensten van het nieuwe stadsleven zich verder krachtig en normaal zullen ontwikkelen'.¹¹

Na de annexatie van de omringende vijf dorpen in 1920 was de nieuwe gemeente Eindhoven verplicht om een uitbreidingsplan met gedetailleerde bestemmingsplannen vast te leggen. De wijziging van de Woningwet in 1921 zorgde ervoor dat de aanvankelijke vrijblijvendheid verdween en uitbreidingsplannen werkelijke sturingsinstrumenten voor gemeenten konden worden. Dat was voor de gemeente Eindhoven aanleiding om te bezien of het plan van Cuypers en Kooiken nog actueel was. De gemeente Eindhoven belastte A.C. Kools, de directeur Publieke Werken, met deze opgave. Kools nam het plan van Cuypers-Kooiken als basis. Hij bracht hierin strakkere lijnen, hogere woningdichtheden en meer ruimte voor industrie aan. Het plan voorziet niet in een ruimtelijke geleiding door groene zones of groene scheggen. De ruimten tussen de armen van de zeester worden volgebouwd met een lappendeken van buurten en buurtjes. Het plan kon een groei van de bevolking tot 200.000 inwoners opvangen. Het plan maakte van Eindhoven een aaneengesloten stedelijk lichaam.

Het plan werd in 1922 door het gemeentebestuur goedgekeurd, nadat ook Cuypers en Kooiken positief hadden geoordeeld over de wijzigingen die door Kools waren aangebracht ten opzichte van hun oorspronkelijke ontwerp.

Kools bracht bij de uitwerking van de buurtjes het belang van sociale integratie in. Kools wilde een lokaal samenlevingsmodel dat georganiseerd was rond de parochie. "De parochie is de eenheid waarbinnen de plaatselijke maatschappelijke verhoudingen moeten worden gestructureerd en bevestigd."¹² Hij gaf elke buurt een groot groen centraal plein, waarop de kerk een monumentale plaats zou moeten innemen. Kools' plan is te ontleden in vijftig, naadloos in elkaar overvloeiende 'parochiebuurten', voor het merendeel bestaand uit 500-1000 woningen.

Van de vijftig buurten die Kools in zijn plan had geschetst werden er in de periode 1920-1930 acht gerealiseerd.¹³ Slechts bij drie van de acht buurten kwam het parochiemodel ruimtelijk tot uitdrukking. Die buurten kregen een kerk die monumentaal geplaatst is aan een centraal plein. De overige buurten kregen wel kleinere of grotere pleinen, maar zonder kerk, en vaak ook zonder andere voorzieningen. Opvallend is dat de buurten waarin Philips het sterkst de hand heeft gehad, Drents Dorp en Tivoli, de minste voorzieningen aan het centrale plein hebben gekregen.

Vorstudie uitbreidingsplan Eindhoven van De Casseres

Alle gerealiseerde buurten bij elkaar genomen, is er geen sprake van lokale samenlevingsmodellen die qua voorzieningen autonoom genoemd kunnen worden. Kools' parochiemodel is in de praktijk een strategie voor sociale integratie. Door de bewoners afgeronde, besloten en geborgen woonbuurtjes te geven, werd de identificatie met de woonomgeving en de interactie tussen de bewoners bevorderd.

Het eerste middel dat daarbij werd ingezet is het centrale plein met de kerk als prominent baken. De kerk werd een belangrijke rol toebedacht in de integratiestrategie: hier vond het onderhoud van de gemeenschappelijke normen en waarden plaats.

De integratiestrategie komt echter het best uit de verf in de vormgeving op straat- en bouwblokniveau. De straatbeelden zijn besloten en intiem door toepassing van de gebruikelijke ontwerpmethoden voor tuindorpen. Kleine pleintjes vervullen de functie van ontmoetingsruimte op buurtniveau ter aanvulling van het grote centrale plein. De architectuur is 'Unwinesque' (zie hoofdstuk 4): de buurten ademen een sfeer van

romantiek en geborgenheid, met tal van poortjes en verspruingen in de rooilijn en de dakvlakken.

PERIODE VAN RATIONELE REGIONALE PLANNING (1927-1940)

In 1927 toonde het bedrijfsleven in Eindhoven, Philips voorop, zich zeer ontevreden over de voortgang van de woningbouw. Deze hield absoluut geen gelijke tred met de groei van de bevolking, terwijl een van de grootste barrières, de tegenwerking door de omliggende gemeenten, sinds de annexaties in 1920 toch reeds lang was weggefallen.

De gemeente stelde de 'commissie Bakker Schut' samen om een advies te maken over de beleidsmatige structuur waarlangs snellere realisatie van woningbouw mogelijk zou worden.¹⁴ De commissie bestond behalve uit P. Bakker Schut verder uit A.J.Th. Kok en Th.K. van Lohuizen. De commissie beoordeelde het uitbreidingsplan van Kools, dat tot op dat moment als beleidskader voor de stadsontwikkeling fungeerde, als niet meer adequaat. Er moest een nieuw uitbreidingsplan komen dat rationeler en systematischer zou moeten worden opgezet.

De gemeente stelde op basis van het advies van de commissie Bakker-Schut in 1929 Joël Meijer de Casseres (1902-1991) aan met als taak om voor Eindhoven een herzien Algemeen Uitbreidingsplan te maken. De Casseres introduceerde als eerste in het Nederlandse woningbouwbeleid de term 'planologie'.¹⁵ Deze term bracht tot uitdrukking dat planning veeleer een wetenschap was dan een kunst. Aan het opstellen van het plan moest een onderzoek voorafgaan naar de behoefte aan woningen, bedrijventerreinen, groen en verkeersruimte. De Casseres zag een uitbreidingsplan vooral als een raamwerk om ontwikkelingen te reguleren en op te vangen. Het plan Kools was nog een statisch plan, het was 'eindbeeldplanning'. De Casseres daarentegen stond een dynamisch plan voor ogen, dat ontwikkelingsrichtingen vastlegt maar geen eindbeeld. Het plan moest een kader worden waarbinnen aanpassingen mogelijk waren zonder de grondbeginselen ervan aan te tasten. Bovendien vond hij dat het plan niet bij de gemeentegrens moest ophouden, maar de gehele regio moest bestrijken. Hij baande de weg naar het streekplan als belangrijk regulerend planfiguur. In 1930 werden binnen de gemeente Eindhoven mensen en middelen vrijgemaakt om te komen tot een 'Streekplan voor het

zuidoostelijk deel van Noord-Brabant'.¹⁶

De Casseres had vergeleken met Kools meer aandacht voor de aanpak van het groen in en om de stad. Een voorstudie voor het Algemeen Uitbreidingsplan laat zien dat het concept van het plan was gestoeld op groene ruimten, die als wiggen vanuit het landschap tot diep in de stad doordrongen. Deze wiggen kenden een recreatieve en geleedende functie.

Het uitbreidingsplan van De Casseres betekende een breuk met de planuitgangspunten van Kools. Er kwam een einde aan de buurtsgewijze uitbreiding. Kools' 'parochiebuurten' vielen uit de gratie. De Casseres zag de hang naar afgeronde buurten met een dorpsachtige sfeer en eigen voorzieningen rondom de parochie als een stil verzet tegen verstedelijking en industrialisatie. Die twee verschijnselen moesten volgens hem juist de uitgangspunten van de planologie zijn in plaats van ze te omzeilen of te verstoppen. In 1930 was het herziene Algemeen Uitbreidingsplan Eindhoven gereed. Vormgegeven is er in dit plan nog vrijwel niets, het toont in feite alleen gewenste bestemmingen en de verkeersstructuur die deze bestemmingen met elkaar verbindt.

Het plan vormde ook na de Tweede Wereldoorlog nog het kader voor de verdere ontwikkeling van de stad. Vanaf de jaren zestig gingen hoogbouwwijken het aanzien van de stad bepalen. De intieme tuindorpachtige arbeiderswijken van Philips en de parochiebuurten van Kools werden niet meer gedupliceerd. Sterker nog, plannen voor nieuwe woonwijken die nog op uitvoering lagen te wachten uit de tijd van Kools, werden herzien. De stedenbouwkundige structuur werd strakker, de openbare ruimten werden uniformer.¹⁷ Sociale integratie op straat- en buurtniveau was geen planningsdoelstelling meer.

ANALYSE

Eindhoven moest onder druk van de economische expansie rond 1920 een schaa sprong maken in de bestuurlijke en ruimtelijke ordening. Omliggende dorpen werden geannexeerd en onder het centrale bestuur van de gemeente Eindhoven gebracht. Er werd (in fasen) een plan op stadsregionale (en later nog grotere) schaal gemaakt dat zowel voor de consumptieve als voor de productieve functies (nieuwe) plaatsen aanwees, en de verkeersverbindingen aangaf die deze functies met elkaar verbonden.

Er werd gewerkt met het model van een centrale stad, die als één geheel functioneert en ook als eenheid bestuurd wordt. Het was een model voor een industriestad, zonder relatie met het agrarische ommeland: de boeren buiten de stad behoorden tot een andere economie en vielen onder een ander bestuur. Het groen dat het model de stad laat indringen heeft een landschappelijke en recreatieve functie, en het dient als ruimtelijk middel om de stadsdelen van elkaar te kunnen onderscheiden (geledende werking van het groen). Er zijn geen productieve functies in deze groengebieden ondergebracht.

Het model 'Eindhoven' grijpt al met al in geen enkel opzicht terug op het model van Howard, zoals dat opgebouwd is uit bestuurlijk onafhankelijke zustersteden, en dat een sterke vervlechting (ook economisch) van deze steden met hun ommeland kent.

Wat de stadsregionale aanpak van de planningsopgave betekende voor de uitwerking van de lokale schaal (de woonwijk) tekent zich in Eindhoven af in drie fasen. In de eerste fase (1920-1920), toen de stadsregionale aanpak nog geen opgang had gemaakt, verwees men voor de uitwerking van de lokale schaal nog expliciet naar Howard en werd ook nog het maximum aan (consumptieve) functies toebedeeld aan de lokale schaal.

De tweede fase (1920-1927) is een overgangsfase. Op lokale schaal verdween de verwijzing naar Howards model, maar vertoonde de opzet van woonwijken desondanks gelijkenissen met de bedoelingen van Howard. Het was de bedoeling van de planners dat bewoners de wijk als 'parochie' zouden ervaren, als het ware een dorp in de stad, met de kerk als motor van de integratie. De dorpse, romantische vormgeving versterkte de integratiestrategie.

In de derde fase (vanaf 1927) verdween in de uitwerking van de lokale schaal elke gelijkenis met Howards model. Men kende aan de wijk geen integratiefunctie meer toe, de wijk mocht geen dorp-in-de-stad meer zijn. De wijk moest groter, grootser en strakker worden opgezet. Een zakelijke vormgeving gaf gestalte aan deze bedoeling.

Om kort te gaan is Eindhoven een voorbeeld waarin Howards tuinstadmodel, vanaf het moment dat planning op hoger schaalniveau aan de orde kwam, geen enkele rol meer speelde: noch op stadsregionaal schaalniveau, noch op het niveau van wijken en buurten.

Emmen: open groene stad

ACHTERGROND

In 1940 heerste er grote armoede in Zuidoost-Drente. Dit had twee oorzaken: vanwege de neergang in de turfwinning die tot dan toe de economie van de streek had bepaald was er weinig werk, en de spoeling werd nog dunner toen bij Philips in Eindhoven massaal arbeiders ontslagen werden. Een deel van die arbeiders kwam uit Zuidoost-Drente, en keerde na het ontslag weer terug naar de geboortestreek, waar zij evenmin werk vonden, omdat de arbeidsmarkt er zo mogelijk nog slechter was dan in de regio Eindhoven.

De gemeente Emmen bestond naast het dorp Emmen uit negen 'buitendorpen': Nieuw-Weerdinge, Roswinkel, Emmer-Compasuum, Barger-Compasuum, Nieuw-Dordrecht, Nieuw-Amsterdam, Erica, Klazienaveen en Zwartemeer. In totaal had de gemeente in die tijd rond de 53.000 inwoners, waarvan er rond 12.000 in het dorp Emmen woonden.

Er heersten in de buitendorpen ellendige woontoestanden. Emmen zelf was echter hoofdzakelijk een renteniersdorp en een bescheiden streekcentrum; het deelde niet in de armoede van de buitendorpen.¹⁸ De Marshallhulp die vanaf 1947 op gang kwam betekende een kentering in de armoede van de gemeente Emmen. Het Rijk begon voor deze regio ontwikkelingssubsidies in te stellen, met het doel industriële bedrijven naar Emmen te helpen lokken. In 1950 vestigde zich er de Enkalonfabriek (kunstzijdeproducten), als een van de eerste grotere bedrijven. Er volgden er spoedig meer.¹⁹ Aanvankelijk vond de groei vooral in de buitendorpen van Emmen plaats. Al deze dorpen hadden afgevaardigden in de gemeenteraad. De buitendorpen waren in 1950 samen viermaal zo groot als Emmen zelf, en konden daardoor een aanzienlijk deel van de nieuwe woningbouw naar zich toetrekken. Toen de industrialisatie door leek te gaan breken, ontstond het inzicht dat het kern dorp Emmen de grootste groeier zou moeten worden. De buitendorpen lagen op een veel te grote afstand van elkaar (gemiddeld 10 kilometer) om een samenhangend stedelijk systeem te vormen, met alle voorzieningen die in een stad thuishoren.

Het centrale dorp Emmen zou dus uit moeten groeien tot een stad van betekenis, de dorpen zouden klein moeten blijven. De toenmalige burgemeester,

Krotwoning in Emmen rond 1945

K. Gaarlandt, bevorderde deze ontwikkeling met kracht. In 1955 werd de stedenbouwkundige N. de Boer door de gemeente aangetrokken om vorm te geven aan de groei-opgave voor Emmen. De provincie Drenthe volgde de voortgang van de planvorming uiterst kritisch; de gemeente was toen nog allesbehalve autonoom in de uitvoering van haar stadsontwikkelingsopgave. De provincie stond een concentrische stadsontwikkeling voor, dat wil zeggen het situeren van nieuwe woonwijken zo dicht mogelijk tegen de bestaande kern aan.²⁰

De Boer ging echter aan de slag met een veel decentraler model van stadsuitbreiding als uitgangspunt. Het dorp Emmen zou grotendeels ongemoeid gelaten worden. De verstedelijking vond op enige afstand daarvan plaats, in zelfstandige wijken, die qua omvang ieder voor zich ongeveer overeenkwamen met het dorp Emmen. Het concept van de Open Groene Stad werd geïntroduceerd. Gaarlandt, in 1956: "Een open groene stad, waarin de bewoners (...) zich thuis kunnen voelen, iets vinden van wat zij zich van het wonen in een groot dorp in Drenthe hadden voorgesteld. Dat samengaan van stad en dorp, van stedelijke voorzieningen en landelijkheid, is de kracht en de charme van Emmen. Emmen zal een stad worden, accoord, als het maar een dorp blijft!"²¹

Men wilde voor de stafmedewerkers van de nieuwe industrie de drempel om in Emmen te komen wonen zo laag mogelijk maken. Met het concept van een stad, waarin dorpsgewijs gewoond werd, zou Emmen de concurrentie met andere woon- en werkmilieus aan kunnen.

PLANDOELSTELLINGEN

De doelstellingen van de Open Groene Stad zijn in 1958 nog wat specifiek omschreven, omdat men het concept in een Kroonberoep moest verdedigen tegenover de provincie. De omschrijving van het concept 'Open groene stad' luidt in het genoemde Kroonberoep:²²

- 'Een stad, waarvan landschappelijke elementen een integrerend deel zijn, omdat ze eraan grenzen, er in doordringen, er in opgenomen zijn;
- Een stad, waar openbare gebouwen, zoals middelbare scholen, ziekenhuizen of andere instellingen centraal kunnen liggen, doch gelijktijdig in een parkachtige omgeving, die men anders op z'n gunstigst slechts aan de periferie zou vinden;
- Een stad ook, waar het contact met de natuur een dagelijkse belevenis kan zijn, zoals dat in grote delen van Emmen het geval is, wat ons in Emmen zo bevalt, wat anderen in Emmen zo opvalt, wat de charme is, nogmaals van deze industriële kern.'

Het plan voor de 'open, groene stad' behelsde de bouw van los in het landschap gelegen, door een grotendeels nieuw aan te leggen wegenstelsel verbonden wijken. De wijken zouden qua dagelijkse voorzieningen zelfstandig zijn en een dwarsdoorsnede van de bevolking huisvesten. Er waren dus niet, zoals in Eindhoven, aparte wijken voor arbeiders en hoger opgeleiden voorzien. De wijken lagen op een onderlinge afstand van ongeveer 2 kilometer van elkaar, een vijfde van de afstand tussen Emmen en de buitendorpen. De groene ruimte tussen de wijken werd gedeeltelijk intact gelaten (daar waar landschappelijke waarden dat ingaven) en voor een ander deel bestemd voor stedelijke functies die gedijen in een parkachtige omgeving.

De Kroon keurde het plan in 1960 goed, waarna het werd uitgewerkt en in 1963 het licht zag als 'Structuurplan Emmen'. De schetsopzet van dit plan toonde vijf nieuwe wijken, waarvan er één (Emmermeer) op dat moment al klaar was. Emmen zou (de buitendorpen en het dorp Emmen zelf meegerekend) rond 1980 70.000 inwoners tellen. Om aan deze mensen een bestaan te kunnen bieden voorzag het structuurplan in een bedrijventerrein, waarvan de plaats zodanig gekozen was dat het per trein, per auto en per schip bereikbaar was.

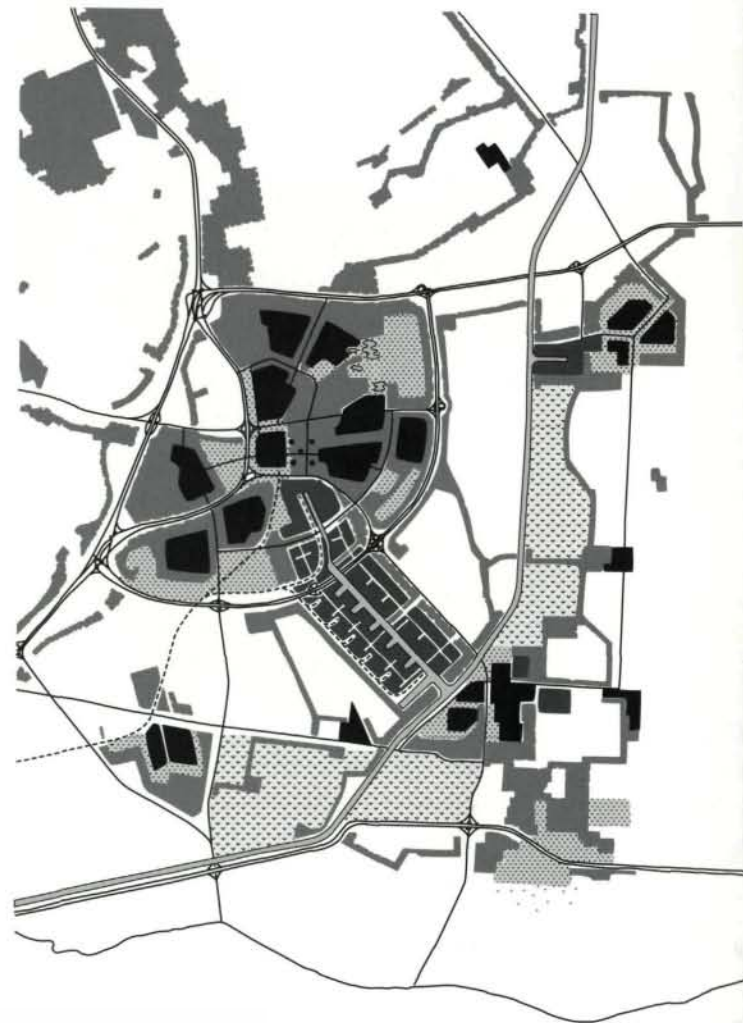
In hetzelfde jaar verscheen een structuurplan dat de verdere expansiemogelijkheden van Emmen na 1980 liet zien. Dit plan toonde nog vier extra wijken nabij

het kerndorp Emmen, en daarnaast nog kleine uitbreidingswijkjes bij drie van de buitendorpen. Met deze extra uitbreidingen zou de gemeente Emmen op 120.000 inwoners kunnen komen. Het plan toonde ook een verdriedubbeling van het oppervlak van het bedrijventerrein, en liet daarmee zien dat de groei van de werkgelegenheid en de bevolking met elkaar in balans zouden blijven. Tevens voorzag het plan in een vierstrooks ringweg rondom de stad, waarmee alle wijken en ook het bedrijventerrein een directe aansluiting op het regionale wegennet kregen en er geen doorgaand verkeer door de kern Emmen hoefde. Een kanaal, het Twente-Eemskanaal, zou het Emmense bedrijventerrein aansluiting geven op het (inter)nationale netwerk van hoofdvaarwegen.

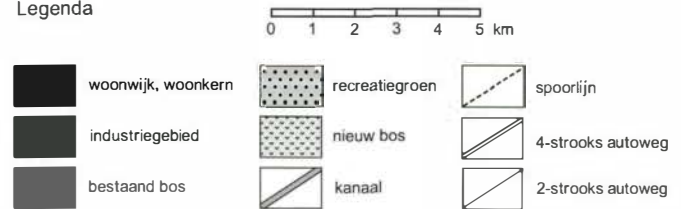
De inspanning die de gemeente zich getroostte om de expansiemogelijkheden van de stad aan te tonen hield verband met het feit dat in die jaren op rijksniveau rekening werd gehouden met een sterke groei van de Nederlandse bevolking, tot 20 miljoen inwoners in het jaar 2000. In Emmen hield men er rekening mee dat de stad zou moeten uitgroeien tot 200.000 inwoners. In dat geval zou er een tweede krans van nieuwe wijken worden aangelegd, buiten de nieuwe ringweg om Emmen. Het concept van de open groene stad met los in het landschap liggende wijken zou voor een dergelijke groei nog steeds bruikbaar zijn.

De Boer was rond 1960 op aangeven van de socioloog H.M. Jolles in aanraking gekomen met een Duits stedenbouwkundig handboek, *Die gegliederte und aufgelockerte Stadt*.²³ Dit werk leverde een sterke onderbouwing voor de decentrale manier van stadsuitbreiding en vormde een hulpmiddel bij de uitwerking van het concept van de open groene stad in het structuurplan van 1963. De tuinstadgedachte van Howard was geen directe inspiratiebron voor De Boer.²⁴ Zijn voorbeelden waren veeleer de 'new towns' in Scandinavië en Engeland, bijvoorbeeld Harlow. Bestuurlijke en economische autonomie speelden bij dit type nederzettingen al geen rol meer.

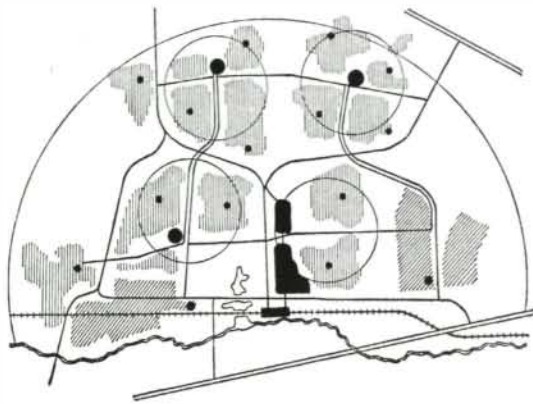
Het uiteenleggen van de woonwijken had niets met autonoom functioneren van de wijken te maken, het ging om de nabijheid van het groen en de voelbare doordringing van het groen in het woonmilieu. Deze wijze van stadsuitbreiding heeft bovendien als voordeel dat de stad na afronding van elke woonwijk als afgerond geheel kan worden beschouwd.

Legenda

Structuurplan Emmen
Schaal 1:200.000

Schematisch plan voor de Engelse New Town Harlow

UITWERKING WOONWIJKEN

De eerst gebouwde wijk die binnen het structuurplan werd gerealiseerd, Angelslo, is opgebouwd uit zes afzonderlijk herkenbare, door een groene scheg gescheiden 'blokken' van rond 500 woningen, die in totaal dus een wijk van rond de 3000 woningen (10.000 inwoners) vormen. Het wijkcentrum vormde het middelpunt en het bindend element tussen de 'blokken'. Het wijkcentrum had een sociale functie; het diende als landmark, middelpunt en ontmoetingsplaats.²⁵

De Boer zag het blokniveau als belangrijkste sociaal integratiekader van de wijk. De groene scheg moest als kristallisatiepunt voor sociale contacten fungeren. Om die functie te bevorderen, nam hij buurtfuncties op in de groene scheggen. De Boer: "Groene zones moesten de ideale situering bieden voor kleuterscholen, lagere scholen, sportvelden, speel- en verpozingsruimte en, later overbodig gebleken, volkstuinten. Ik kende de verkeersvrije groene zones een belangrijke sociale betekenis toe."²⁶

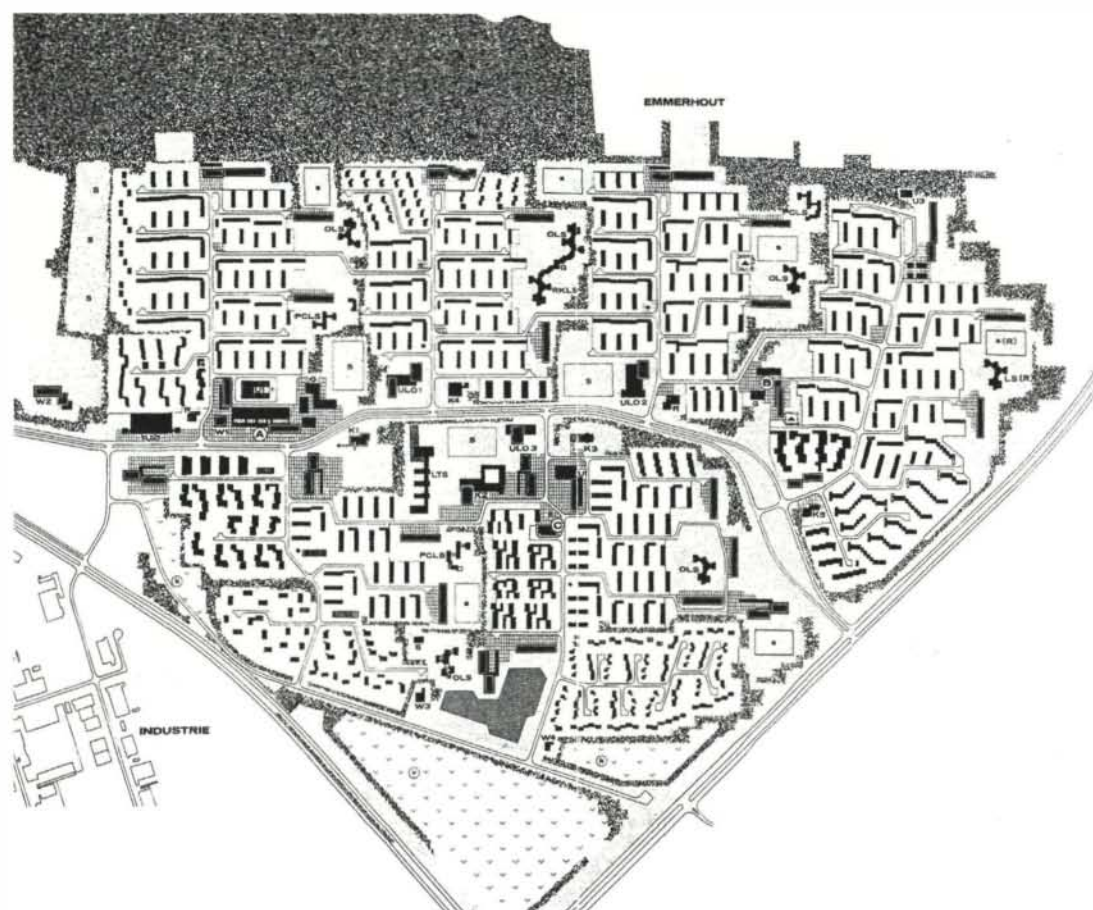
De Boer noemde de groene scheg met de twee blokhelften aan weerszijden daarvan 'sociale buurten'. Over de sociale functie van de 'blokken' zegt De Boer: "Bij Angelslo heb ik niet geprobeerd duidelijk begrensd woninggroepen als sociaal-territoriale eenheden te ontwerpen. Onderzoekingen gaven destijds geen uitsluitsel over de wenselijke omvang van zulke clusters. Bij de eengezinsrijenbouw wilde ik wel berei-

ken, dat de bewoners op grond van uiteenlopende eigen ervaringen samenhangende wooneenheden zouden kunnen afbakenen. Het moest mogelijk zijn verschillende groepen woningen, grote, kleine, rond een woonstraat of juist niet, als entiteit te ondergaan."²⁷ De groene scheggen werden niet eenvoudigweg behandeld als uitlopers van het omringende landschap. Vanuit de groene scheggen kan men wel het aangrenzende bos inlopen, maar daarbij moet men wel om een flatgebouw of een schoolgebouw heen. De ruimten krijgen daardoor een besloten sfeer, waarmee hun ontmoetingsfunctie wordt benadrukt. De straten binnen het blok worden nog nadrukkelijker visueel afgesloten met een flatgebouw, om te voorkomen dat bezoekers bij het binnenrijden van de wijk het gevoel krijgen dat men aan het eind van de straat de wijk weer uitrijdt.

In de volgende wijk die aan snee kwam, Emmerhout, werd een ander verkavelingsprincipe gevolgd. In de praktijk bleken de groene scheggen de sociale functie niet in die mate te vervullen dat zij hun ruimtebeslag rechtvaardigden. Daarom werd in Emmerhout niet de groene scheg, maar de directe woonomgeving als kristallisatiepunt van sociale contacten bestemd. De groene 'scheggen' tussen de blokken werden gereduceerd tot groene 'routes'.

Het sociale contact zou plaatsvinden aan de voorzijde van de woning, de straatkant. Daartoe moest wel de dominantie van de auto aan banden worden gelegd. Om deze opgave te vervullen vond men in Emmen het later door heel Nederland toegepaste 'woonerf' uit.

De Boer: "Het was vroeger zo, dat de straat naast haar verkeersfunctie de sociaal zo belangrijke erf functie kon vervullen. Die combinatie van taken is door het toenemende autobezit onmogelijk geworden. De oplossing ligt voor de hand: splits die twee functies: a. maak straten die uitsluitend ten dienste staan van het rijdend verkeer, b. groepeer de woningen vrij van verkeer, zodanig, dat de tussengebieden weer echte ontmoetingsruimten worden. Met andere woorden: maak woonerven waar de menselijke contacten tot ontplooiing kunnen komen."²⁸ De verbanning van de auto uit het woonerf was één middel om de sociale functie van de straat te vergroten, een ander middel was veel werk te maken van de inrichting van de openbare ruimte als ontmoetingsplek. Daarbij maakte men waar dit kon handig gebruik van hoogteverschillen in het terrein.

De wijk Angelslo in Emmen - Schaal 1:15.000

Met muurtjes en trappen werden besloten plekken gecreëerd. Dit was vooral het werk van A. de Jong. "De Jong ontpopte zich als interieur-architect van de stedenbouw", zegt De Boer.²⁹ In de later gebouwde wijk Bargeres werd de auto overigens wel in de woonerven en -brinken toegelaten, maar onder de voorwaarde dat hij zich aan de ontmoetingsfunctie ondergeschikt zou maken. Volwassenen en grotere kinderen zouden dan geen hinder van de auto ondervinden. Voor kleine kinderen, die nog niet geleerd kon worden voor auto's op te passen, werd extra speelruimte gemaakt aan de achterzijde van de woningen. De achterpaden vervulden ook een functie in de verkeersveilige route naar school. Men ontwikkelde voor Bargeres een compleet 'verkeerschrift', dat voor elk type ruimte aangaf hoe de verschillende typen verkeersdeelnemers (auto, fiets, voetganger, spelend kind) daarvan gebruik zouden maken en waar nodig tegen elkaar beschermd zouden worden.³⁰

Vormgeving openbare ruimte in woonwijken Emmen

ANALYSE

Emmen ving de groei-impuls die het vanaf 1950 onderging op met een stadsregionaal model: de 'open groene stad'. Daarvoor hoefde geen annexatie van naburige gemeenten plaats te vinden, Emmens grondoppervlak was ruim genoeg om dit model op eigen grondgebied te kunnen realiseren.

Op het oog vertoont het uitbreidingsmodel voor Emmen met zijn uiteengelegde structuur gelijkennis met Howards stadsregionale model. Niet Howard echter, maar het model van Scandinavische en Engelse 'New Towns' vormden de inspiratiebron voor de ontwerpers van Emmen. Dat model kwam beter tegemoet aan de behoefte en de noodzaak om deelgebieden functioneel te specialiseren in woon-, werk- en centrumgebied. De nieuwe industrie werd niet over de woonwijken verspreid, maar voor de gehele stadsregio geconcentreerd op één groot nieuw industrieterrein. De dimensie 'bestaanswijze' kreeg dus geheel en al op stadsregionaal niveau zijn beslag. Dat vond zijn weerslag in de dimensie 'bestuurswijze'. Van autonomie van de wijken was geen sprake, het bestuur bleef centraal bij de gemeente.

Een nog enigszins vergelijkbaar punt met Howards stadsregionaal model vormde de groendimensie: de aanpak van de groene ruimten tussen de wijken. In deze ruimten konden net als bij Howard (semi-)stedelijke functies een plek krijgen, terwijl de ruimte tevens was ingericht voor recreatiedoeleinden. Stad en ommeland raakten door deze aanpak meer vervlochten dan bijvoorbeeld in Eindhoven het geval was. Het gaat in Emmen echter puur om consumptieve functies, terwijl bij Howard de productieve functies (agrarische bedrijvigheid) de hoofdmoot vormden.

Op lokale schaal (de opzet van de wijken zelf) volgde Emmen een model dat trekken van het tuinstadmodel vertoonde, echter zonder expliciete verwijzing daarnaar. Eén van die gelijkenissen is de aandacht voor de samenlevingsdimensie, in concreto de aandacht voor de sociale integratie. De integratiestrategie was nadrukkelijk aanwezig in de planning en vormgeving van de wijkvoorzieningen, het groen en de straten. Howard stond hiervoor echter niet model. De Emmense planners bedachten nieuwe middelen om de integratiestrategie gestalte te geven, zoals groene scheggen en woonerven. Dit waren voornamelijk vormgevingsmiddelen, minder vaak programmatische middelen, en in het geheel geen organisatorische middelen.

Almere: stadsregionale planning vanuit een nationale taakstelling

ACHTERGROND

De planning van Almere is een rechtstreeks gevolg van de Tweede Nota Ruimtelijke Ordening, die het rijk in 1966 aannam als richtsnoer voor de ontwikkeling van Nederland. Het rijk koos voor de opvang van de verwachte bevolkingsgroei voor een spreidingsmodel. Niet de steden moesten groeien, maar de - door het Rijk aangewezen - 'groeikernen'.

Almere was een van die groeikernen. De bevolking kwam uit Amsterdam, waar vanwege de stadsvernieuwing aan grote groepen mensen een nieuw onderkomen geboden moest worden, en uit het Gooi, waar geen plaats meer was voor nieuwe bouwlocaties. Concreet was de taakstelling: 65% uit Amsterdam, 15% uit het Gooi en 20% uit de overige Nederlandse regio's.

Dat gesproken werd van 'taakstelling', niet van 'doelstelling', maakt duidelijk hoezeer het plan bedacht is vanuit de hogere overheid. De lagere overheden waren aangewezen de taakstellingen uit te voeren, die in de tweede nota R.O. door het rijk aan hen waren opgelegd. In Almere was die lagere overheid aanvankelijk nog niet de gemeente, maar de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders (RIJP), gevestigd in Lelystad. Almere werd pas in 1984 een zelfstandige gemeente.

Almere was niet bedoeld als een zelfstandige stedelijke eenheid, maar diende een specifieke functie in een groter geheel te vervullen. De RIJP noemde dit grotere geheel 'regio' en verstond daar de noordvleugel van de Randstad onder: het gebied dat zich uitstrekt van Haarlem tot Amersfoort. De RIJP formuleerde de functie van Almere in dit grotere geheel aldus:³¹

'Almere zal een onderdeel vormen van de regio welke wordt aangeduid als de noordvleugel van de Randstad. Concreet betekent dit dat Almere:

- Deel uitmaakt van de regionale woningmarkt;
- Deel uitmaakt van de regionale arbeidsmarkt;
- Onderdeel vormt van het regionale patroon van recreatiegebieden;
- Aangewezen is op voorzieningen op het oude land zolang deze niet ter plaatse aanwezig zijn;
- Ruimte moet reserveren voor stuwende vestigingen voor welke in deze regio een plaats moet worden gevonden;

en dat ten gevolge van dit alles moet worden gerekend

op intensieve verkeersrelaties met de Randstad en met de verschillende kernen in de regio in het bijzonder.'

De formulering 'Almere maakt deel uit van een regionale arbeidsmarkt' maakt duidelijk dat men het concept van de stadsregio die qua bestaanswijze zelfvoorzienend was, had verlaten. De mensen waren meer en meer mobiel geworden. De planners accepteerden dat de arbeidsplaatsen in de bedrijven die naar Almere zouden komen, slechts voor een deel door mensen uit Almere bezet zouden worden; en omgekeerd, dat een deel van de inwoners van Almere aangewezen zou zijn op werkgelegenheid buiten het eigen stedelijk gebied; maar wel binnen de noordvleugel van de Randstad.³²

De omschrijving van de functie die het Rijk aan Almere toekende maakt duidelijk dat de schepping van Almere een regionale aanpak vereiste, waarvan de contouren reeds geschetst waren in een nationaal beleidskader. De schaa sprong die de planning had gemaakt in de periode 1950-1970, wordt in één klap duidelijk bij vergelijking van de casus Emmen met de casus Almere. Emmen was in 1950 nog ontworpen als een zelfvoorzienende stadsregio, met 70-120.000 inwoners. Almere daarentegen was in 1970 al gepland als stedelijke subregio, terwijl het 125-250.000 inwoners zou krijgen. Almere zou dus twee- tot driemaal zo veel inwoners als Emmen krijgen, maar zou desondanks in bepaalde mate economisch afhankelijk zijn van het grotere geheel waar het deel van uitmaakte.

PLANNINGSMODEL OP HET NIVEAU VAN DE SUBREGIO

De planners van Almere hadden te maken met de unieke voorwaarde, dat het gebied waar de stad moest verrijzen nog geheel maagdelijk was. De planners maakten van deze gelegenheid gebruik om een aantal alternatieve verstedelijkingsmodellen met elkaar te vergelijken, variërend van volledige spreiding tot volledige concentratie. De volgende variantmodellen werden ontwikkeld en getoetst:³³

- Volledige spreiding;
- Eén concentratie;
- Eén concentratie en enige spreiding;
- Meerdere concentraties;
- Meerdere concentraties en enige spreiding.

Als toetsingscriteria hanteerden de planners:

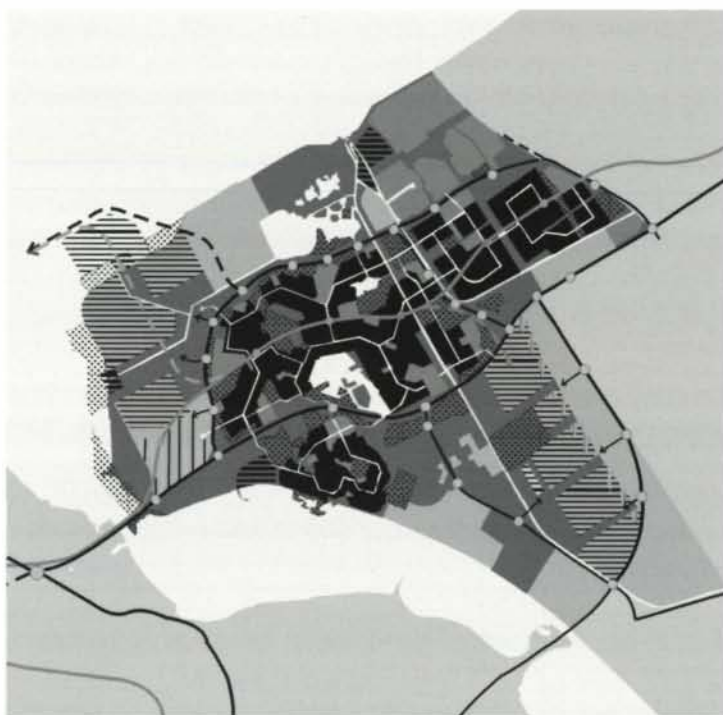
- Differentiatie in woonmilieu;
- Bereikbaarheid;
- Flexibiliteit;
- Nabijheid van voorzieningen en groen;
- Relatie met open ruimten;
- Eigen identiteit van de kernen;
- Forumkwaliteit;
- Vestigingsklimaat bedrijven;
- Mogelijkheden m.b.t. het bestaande milieu (landschap, bodem);
- Kosten-baten verhouding.

De criteria 'differentiatie in woonmilieu', 'relatie met open ruimten' en 'eigen identiteit van de kernen' waren in het geval van Almere van bijzonder belang. In deze verkennende fase was namelijk reeds de keuze gemaakt om 90% eengezinswoningen te bouwen. Gestapelde bouw zou alleen ontwikkeld worden op centrumlocaties en op markante punten.³⁴ De planners zagen aankomen dat Almere een onafzienbare zee van laagbouwhuizen zou worden waarin een tonigheid en anonimiteit moeilijk te voorkomen zouden zijn. De modellen met meerdere kernen boden het voordeel dat het makkelijker zou zijn om gedifferentieerde woonmilieus te kunnen aanbieden, afgeronde en overzichtelijke gehelen met een eigen identiteit. Vanuit dit streven naar differentiatie en identiteit lag het model met één concentratie het minst voor de hand. De keus die overbleef, was die tussen verspreide bebouwing en meerdere concentraties. Het model met volledige spreiding scoorde slecht op vrijwel alle criteria en viel dus af. Dit model zou het bijvoorbeeld onmogelijk maken om open ruimten van formaat te creëren. Door de lage dichtheid zou vrijwel alle ruimte verkaveld zijn in privé-tuinen. Ook de criteria bereikbaarheid, forumkwaliteit en kosten-baten scoorden slecht bij het model met volledige spreiding.

De modellen met meerdere concentraties daarentegen, scoorden op de meeste criteria positief. Het beste scoorde het model met meerdere concentraties en enige spreiding. In dat model bleven alle voordelen behouden van het model met uitsluitend meerdere concentraties, zoals variatie, identiteit en forumkwaliteit, en gingen daarnaast criteria zoals variatie in woonvormen, nabijheid van groen, relatie met open

Legenda

	wonen
	werken
	reservering wonen
	reservering wonen werken
	bos
	bos en recreatie
	water en recreatie
	water
	landbouw
	spoorweg met station
	autoweg met aansluiting

Structuurplan Almere - Schaal 1:200.000

ruimten, en accent op buiten wonen (nog) beter scoren dan in het model met uitsluitend meerdere concentraties. Aldus werd de meerkernige opzet (in de verkennende studies aangeduid met: polynucleaire opzet) voor Almere geboren.

De planners moesten vervolgens een keuze maken voor de verdeling van de bevolking over de kernen. Om het ideale aantal en de ideale omvang van de kernen te bepalen, deed men een uitgebreide studie.³⁵ Deze studie leunde op de 'kernenhierarchie' die in de tweede nota RO was beschreven.³⁶ De planners lieten in de studie de volgende variabelen systematisch verschuiven:

- Aantal kernen;
- Omvang van de kernen;
- Wel of niet opnemen van één - dominante! - hoofdkern in het model;
- Spreiding bedrijventerrein;
- Woningdichtheid.

De keuze viel uiteindelijk op een patroon met een kernstad van 130.000 inwoners en twee nevenkernen

van 50.000 inwoners. De keuze voor een qua omvang dominante hoofdkern had het voordeel dat men een aangewezen plaats had voor de voorzieningen die maar één keer in de stad voorkomen, zoals het gemeentehuis, grote sociaal-culturele voorzieningen en het ziekenhuis. Ook had de keuze een grotere differentiatie in woonmilieus tot gevolg. De woonconsument kon kiezen tussen een suburbaan milieu of een kleinstedelijk milieu (het B- milieu dan wel het C- milieu in de classificatie die de Tweede Nota Ruimtelijke Ordening hanteerde).

Om het centrale en stedelijke karakter aan te duiden, noemde men de hoofdkern 'Almere Stad'. De nevenkernen heten 'Almere Haven' (ligging aan het Gooimeer) en 'Almere Buiten'. In een latere fase kon in het oosten nog een vierde kern (Almere Hout) en in het westen een vijfde kern (Almere Pampus) ontstaan. In structuurplannen en ontwikkelingsvisies werden deze kernen al vanaf 1977 aangegeven, zonder de vorm en ligging precies af te bakenen. Het gekozen model vertoont op het eerste gezicht overeenkomsten met het stadsregionale model (zes tuinsteden rond een

centrale stad) van Howard. De afstanden tussen de kernen (5-6 km) zijn identiek; het lijkt alsof dit geen toeval kan zijn. Toch is het dat wel. Later is Howard door planologen van de RIJP wel als referentie voor de planning van Almere naar voren geschoven, maar op dat moment was de keuze voor het polynucleaire model al gemaakt.³⁷

Een cruciaal verschil met Howard, waaraan meteen al te zien is dat het model van Almere niets met Howards stadsregionale model te maken kan hebben, is het feit dat in Almere de kernen geen bestuurlijke autonomie bezitten.³⁸

Is de bestuurlijke inrichting van Almere lijnrecht in tegenstelling met Howards stadsregionale model, bij de groenaanpak is de gelijkenis er wel. Het succes van het polynucleaire model hing in belangrijke mate af van het succes van de groenaanpak. De voordelen van het model zouden pas daadwerkelijk uit de verf komen wanneer de 'internucleaire ruimten' aantrekkelijk zouden zijn. Dat vereiste een ontwikkeling als recreatie- en groengebied, niet als landbouwgebied. De bevolking had met de landbouw niets te maken, die hoefde niet aan de woonwijken te grenzen. Daarmee is een belangrijk functioneel verschil met Howards model aangegeven. Bij Howard moest de agrarische productie juist dichtbij de stad gebracht worden. De gelijkenis in de groenaanpak is dus zuiver landschappelijk.

Om het groen in de internucleaire ruimten meerwaarde te geven voor de stad, bedachten de planners het concept van de landschapsontwikkelingszones. De eerste zone was het bos dat men aanlegde rondom de woonwijken. Daar kregen ook een aantal educatieve en recreatieve functies een plek, zoals stadsboerderij 'De Kempphaan'. In de tweede zone werd het landschap opener. Pas daarbuiten, in de derde zone, begon het echte open agrarische landschap. De zones schakelden zich aaneen als groene aders die in vier richtingen vanuit het centrum van de stad, tussen de woonbebouwing door, naar het buitengebied liepen.³⁹ De eerste zone (gerekend vanuit de centrale stad) bevatte naast bos en water ook tuinbouw, kassenteelt, kwekerijen en tuincentra. Deze agrarische functies vormden de kleinschalige en intensieve tegenhanger van de grootschalige en extensieve landbouw in de open, derde zone.

PLANNINGSMODEL OP KERNNIVEAU

Almere Haven was de eerst te ontwikkelen kern. De RIJP regelde dit in 1974 vanuit het document 'Ontwerp Almere Haven'.⁴⁰ Als doelstellingen voor de uitwerking van de ontwerpogave kregen de ontwerpers mee:

- 'Bijdragen aan oplossen regionale problemen' (opvangen van bevolking vanuit Amsterdam en Het Gooi);
- 'Mogelijkheden openhouden voor morgen' (flexibel plan);
- 'Plaats bieden aan eenieder' (voorzieningen voor alle leeftijdsgroepen, woningen in alle prijsklassen);
- 'Ontplooiing van ieder individu stimuleren' (aandacht voor goede onderwijsvoorzieningen en aantrekken van arbeidsplaatsen, ook voor gehuwde vrouwen);
- 'Ontstaan en behoud van het natuurlijk milieu bevorderen'.

De doelstellingen ademen de behoefte aan een sterke grip op de samenlevingsdimensie. Zo stelt het genoemde document 'Ontwerp Almere Haven':⁴¹

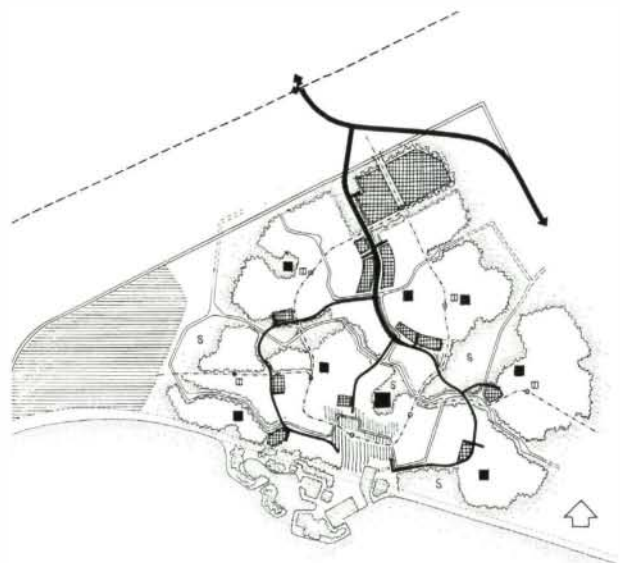
'Het lijkt nodig om voor Almere Haven te streven naar een bevolkingssamenstelling die qua leeftijd, inkomen en beroep niet belangrijk zal afwijken van die in de regio. Dat lijkt nodig om te voorkomen dat een eenzijdige bevolkingsopbouw ontstaat in de gebieden waar de toekomstige inwoners van Almere voornamelijk vandaan zullen komen. Het is ook gewenst voor Almere zelf. Zonder oude mensen en opgeschoten jeugd, zonder slordige naast keurige mensen, zonder mobiele naast minder mobiele mensen zou het leven in de stad maar schraal zijn.'

In deze woorden is het streven naar een complete dwarsdoorsnede van de bevolking naar leeftijd, beroep, rang en stand herkenbaar dat ook in het tuinstadmodel van Howard zo'n belangrijk uitgangspunt is.

De planners argumenteren dat een dergelijke evenwichtige en gedifferentieerde bevolkingsopbouw bijdraagt aan:

- Een evenwichtige, constante vraag naar voorzieningen (van peuterspeelzaal tot bejaardensoos);
- Het met elkaar geconfronteerd worden van verschillende groepen, zodat onderlinge steun en verdraagzaamheid mogelijk wordt gemaakt;
- De totstandkoming van verschillende woonmilieus op diverse, daartoe geschikte locaties;
- De aantrekkelijkheid als vestigingsplaats voor bedrijven (men hoopte in 1985 7000 arbeidsplaatsen aangetrokken te hebben);

Structuurplan Almere Haven - Schaal 1:50.000

- Het verkleinen van de conjunctuurgevoeligheid van de beroepsbevolking.

Voor de planning van de voorzieningen die voor Almere Haven nodig zouden zijn legde het document een serie richtlijnen vast in dezelfde sfeer van differentiatie, integratie en kleinschaligheid die de bevolkingsplanning ademt.

Allereerst is daar de begrenzing van de omvang van de kern Almere Haven. De planners voorzagen eerst een snelle (dat wil zeggen binnen tien tot vijftien jaar) ontwikkeling tot 25.000 inwoners. In een verder gelegen toekomst zou desgewenst een (langzamere) door-groei naar 40.000 inwoners mogelijk zijn. Om die latere groei mogelijk te maken, hield men 20% van de oppervlakte in reserve, waarvan de helft als een aaneengesloten terrein aan de westkant van de kern en de andere helft verspreid als nader te bestemmen terreinen in de woonbuurten. De plantoelichting geeft als motto bij de initiële begrenzing tot 25.000 inwoners: 'groot genoeg om een goed voorzieningenniveau te kunnen scheppen en klein genoeg om niet bij voorbaat een dominante functie van geheel Almere te vervullen'.⁴²

Het hoofdcentrum situeert men direct naast de geprojecteerde plezierhaven. Het centrum is 'het centrale ontmoetingspunt voor allen die in Almere

Haven wonen en werken'.⁴³ De voorzieningen moeten dus aan de integratie bijdragen.

Uit oogpunt van bereikbaarheid van de voorzieningen richtte men voor de verder van het centrum weg wonende inwoners 'buurtsteunpunten' in, één steunpunt per 1000 à 2500 inwoners die op meer dan 800 meter van het hoofdcentrum wonen. Deze steunpunten vervulden een cruciale rol in de sociale integratie. Daartoe koos men de schaal waarop men de steunpunten inrichtte dermate klein dat bewoners daar hun medebewoners zouden herkennen en ontmoeten. Het hoefde geen volwaardig buurtwinkelcentrum te zijn, maar het kon ook een 'superette' zijn, desnoods een mobiele winkel. Men trachtte de positie van het steunpunt te versterken door de winkel ruimtelijk te clusteren met de basisschool. Het idee was: boodschappen doe je samen met de burens, tegelijk met het ophalen van je kind bij de school. Verdere versterking van de steunpunten zocht men door deze een gunstige verkeersligging te geven: nabij een kruispunt van fietsroutes en nabij een bushalte. De gunstige verkeersligging vergrootte de levendigheid rond het steunpunt en maakte het makkelijker om het boodschappen doen en het kinderen van school halen te combineren met een (bus)trip van of naar een bestemming buiten de wijk. De plankaart laat vier van dergelijke

lijke buurtsteunpunten zien; drie daarvan vormen een cluster van winkel-school-bushalte, bij de vierde bestaat het cluster alleen uit winkel-bushalte.

Ook op het aspect werkgelegenheid is er een hang naar kleinschaligheid, integratie en differentiatie. De plantoelichting stelt 'Vervlechting van wonen en werken' letterlijk als doel. Als middel om dit doel te bereiken voorziet men in kleinschalige (1-2 hectare), dicht te bebouwen bedrijventerreintjes, geïntegreerd in de woonwijken en op maximaal 400 meter afstand van een bushalte. De plankaart laat zeven van dergelijke kleinschalige bedrijventerreintjes zien, naast een veel groter (ruim 20 hectare) bedrijventerrein bij de entree tot het stadsdeel, aan de noordkant. Met de kleinschalige terreintjes wordt ten opzichte van de eerder besproken voorbeelden Emmen en Eindhoven een nieuw type werklocatie geïntroduceerd. Van het totaal aantal arbeidsplaatsen wordt volgens plan 33% op dit soort bedrijventerreintjes gerealiseerd.⁴⁴ Door de integratie met de woonomgeving en de goede bereikbaarheid per openbaar vervoer konden arbeidsplaatsen bij bedrijven op deze bedrijventerreintjes ook voor vrouwelijk personeel aantrekkelijk zijn (aantrekkelijker dan arbeidsplaatsen bij bedrijven op een grootschalig, perifeer industrieterrein).

De integratie van bedrijventerreintjes in de woonwijk moet niet gezien worden als een poging om wonen en werken dichtbij elkaar te brengen. Men koesterde niet de illusie dat de wijkbewoners zouden werken in hun eigen wijk. Integendeel, de werknemers konden overal vandaan komen, daarom was die bushalte zo belangrijk.

Tot besluit van de paragraaf over het ontwerp van het stadsdeel Almere Haven een paar woorden over de groenaanpak. Omdat het landschap rond deze eerste woonkern nog vrijwel geheel moest worden aangelegd, kon niet worden uitgegaan van integratie van het stadslichaam met het omringende landschap. Dat landschap was kaal en winderig, het bos dat men daar vroegtijdig had aangeplant om de bebouwing beschutting te geven, moest nog tot ontwikkeling komen. Daarom plande men het wijkgroen niet aan de randen van de wijk maar er binnenin. Het groen zoekt als het ware de beschutting van de omringende bebouwing. Door die keuze was het wijkgroen al vrijwel direct na de aanleg bruikbaar voor de bewoners.

In het vijftien tot twintig jaar later ontwikkelde

stadsdeel Almere Buiten daarentegen kon worden teruggegrepen op het omringende landschap. Dat landschap was inmiddels zo ver ontwikkeld dat men landschappelijke gegevens zoals singels en bospercelen als structurerende elementen ('groene dragers') in kon zetten bij het ontwerp van de wijk.⁴⁵

PLANNINGSMODEL VOOR DE OPZET VAN WOONWIJKEN

Het planningsmodel voor de kernen werd vervolgens uitgewerkt in een model voor de woonwijken. Er is van meet af aan veel aandacht voor het ontwerp daarvan, dat wil zeggen voor de ruimtelijke dimensies van het wijkmodel. De RIJP produceerde in 1973-1974 twee basisstudies met uitgangspunten, richtlijnen en prototypen voor het ontwerp van de woonomgeving: 'programmering van woongebieden', deel 1 en deel 2.⁴⁶

De auteurs onderscheiden vijf menselijke behoeften die maatgevend dienen te zijn voor het ontwerp van de buitenruimte:⁴⁷

- De behoefte om constructief en creatief bezig te zijn (vooral bij kinderen);
- De behoefte aan lichamelijke activiteit;
- De behoefte aan rust;
- De behoefte aan contacten;
- De behoefte om waar te nemen.

Uit de laatste twee behoeften blijkt dat de planners via de ruimtelijke dimensies de sociale integratie wilden bevorderen. De nota's specificeerden deze integratiestrategie als volgt. Bij de 'behoefte aan contacten' wordt gesteld dat het gaat om contacten 'die niet gezocht hoeven te worden maar door de situatie ontstaan, de zogenaamde informele contacten voor elke leeftijdsgroep op eigen manier'.⁴⁸

Bij de 'behoefte om waar te nemen' wordt gesteld dat het gaat om waarneming van 'klimaat, natuur, kleur, ruimte, maar vooral ook andere mensen in hun gedrag en hun verschijning'.

Net als bij de uitwerking van de wijken in Emmen werd aan ontwerpmiddelen grote invloed toegekend waar het ging om het realiseren van de integratiestrategie. Daarbij hadden de planners in Almere net als in Emmen behoefte om de auto ondergeschikt te maken aan de speel- en ontmoetingsfunctie van de openbare ruimte.

De richtlijnen voor de ontwerpers van de wijken luiden op dit punt:

“Om het motto ‘overal moet kunnen worden gespeeld’ waar te maken, moet er allereerst verkeersveiligheid zijn; zelfs 50 km/u snelheden zijn voor het woongebied dan te hoog. De maximumsnelheden 30 km/u en 15 km/u zullen door de aanleg van straten meer dan juridische maatregelen moeten zijn, en daarnaast bestaan er geheel autovrije zones.”⁴⁹

Naast het streven naar integratie is het streven naar differentiatie een belangrijk ontwerpuitgangspunt. Deel 2 van de basisstudie ‘Programmering van woongebieden’ geeft richtlijnen en methoden om woongebieden een eigen karakter te geven, naargelang hun situering ten opzichte van bijvoorbeeld een weg, fietsroute, gracht of dijk.⁵⁰

LATERE ONTWIKKELINGEN IN HET WIJK-ONTWERP

Almere is, door de lange ontwikkelingsperiode (een kwart eeuw) niet een stad die vanuit één concept is ontworpen. Sinds de ontwikkeling van Almere Haven veranderde de conjunctuur, de woningbehoefte en de rol van de lokale overheid.⁵¹ Dit had zijn invloed op de planuitgangspunten. De sterke hang naar integratie, differentiatie en kleinschaligheid verwaterde. De conjunctuur ging in de jaren tachtig door een dal, waardoor op openbaar groen bezuinigd moest worden en de dichtheid moest worden opgevoerd. Winkelvoorzieningen werden geconcentreerd, buurtsteunpunten vervielen. De koppeling van de winkelfunctie met de schoollocatie werd losgelaten.

De kleinschalige, in de wijk geïntegreerde werklocatie verdween uit het programma voor de ontwikkeling van nieuwe werklocaties; deze werden gevonden in het centrumgebied en op meer perifeer gelegen, grootschalige bedrijventerreinen.

Er vond een verschuiving plaats van sociale woningbouw naar woningbouw door marktpartijen. Make-laars en projectontwikkelaars gingen de ontwikkeling van de woonomgeving meebepalen. Het schaalniveau waarop de integratiestrategie in belangrijke mate vormgegeven kan worden, de woonstraat, kwam in handen van partijen te liggen die in het algemeen weinig gewicht aan de integratiestrategie toekenden, zoals projectontwikkelaars. Voor de verkoopbaarheid van de woning legde een carport meer gewicht in de schaal dan contactmogelijkheden met de burens.

De opgave verschoof van ontwerp naar beheer. Het

te beheren areaal werd door de sterke groei van de stad steeds groter en ging steeds meer zorg geven. Dit leidde tot verdere versobering van de openbare ruimte. Het streven naar kostenbeheersing verdrong de eerder, op integratie gerichte beleidsdoelstellingen.

De ontmoetingsfunctie en de speelfunctie moesten daaronder lijden, de oorspronkelijk als richtlijn gestelde ‘vijf behoeften’ bepaalden niet langer primair het beleid.

ANALYSE

Almere kwam tot stand in een tijd waarin de dagelijkse leefwereld van mensen weer een stuk verder was uitgedijd ten opzichte van die in Eindhoven en Emmen. Niet de zelfstandige stadsregio zoals Emmen, maar een stad die een onderdeel zou vormen van een groter netwerk van steden (de noordvleugel van de Randstad) vormde het planningsuitgangspunt. Het rijk stelde daartoe de beleidskaders en de voorwaarden vast. Lagere overheden moesten de daaruit voortvloeiende ‘taakstellingen’ uitvoeren. Voor Almere was de overheid aanvankelijk de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, later was het de zelfstandige gemeente Almere. De RIJP was vrij om voor Almere naar eigen inzicht een planningsmodel te ontwikkelen en werd daarbij ook niet gehinderd door bestuurlijke versnippering van het grondgebied: de gehele polder waarin de stad moest komen, viel onder het gezag van de RIJP.

Op stadsregionaal niveau kreeg het model dat de RIJP ontwikkelde, een meerkernige opzet. Dat was echter net zoals in Emmen slechts op het oog een gelijkenis met Howards stadsregionale model. Naar dat model werd door de planners niet gekeken. Het zou ook niet aan de behoefte beantwoord hebben: men wilde de kernen gespecialiseerde, complementaire functies geven. Men koos er bovendien net als in Emmen voor om de bestuursfunctie centraal te houden, de kernen kregen geen autonomie. De productieve functies werden sterker gespreid dan in Emmen; door de aanleg van verschillende typen bedrijventerreinen, ook kleinschalige, werd de werkfunctie meer verweven met de woonfunctie dan in Emmen, waar de bedrijvigheid hoofdzakelijk uit industrie bestond, die zich uit oogpunt van milieuhinder nauwelijks voor menging met de woonfunctie leende.

De menging was echter geenszins bedoeld om de productiefunctie terug te brengen naar de lokale schaal. Doel van de menging was de woonomgeving

levendiger te maken en de bereikbaarheid van de werkgelegenheid per bus en fiets te optimaliseren; niet alleen vanuit de kern zelf, maar ook vanuit de andere kernen.

Almere hanteerde een bijzondere aanpak van het groen, ingegeven door de omstandigheid dat het omringende landschap nog geheel moest worden vormgegeven, en dat de sfeer tot die tijd kaal en winterig zou zijn. Men bedacht hiertoe het concept van de landschapsontwikkelingszones. De eerste zone was het bos dat men aanlegde rondom de woonwijken, waar ook een aantal stedelijke educatieve en recreatieve functies een plek kregen. In de tweede zone werd het landschap opener en pas daarbuiten, in de derde zone, begon het echte open agrarische landschap. Almere kent met de toepassing van deze landschapsontwikkelingszones, net als Emmen, een sterkere vervlechting van stad en ommeland dan bijvoorbeeld Eindhoven. Het directe ommeland van de stad herbergt hoofdzakelijk consumptieve functies; productieve (agrarische) functies zoals kassen en kwekerijen zijn in de ruimten tussen de kernen wel aanwezig, maar spelen een ondergeschikte rol. Daaruit blijkt opnieuw, hoezeer de gelijkenis met Howards stadsregionale model vooral een visuele gelijkenis is en niet een inhoudelijke. Bij Howard speelden agrarische en andere productieve functies juist de hoofdrol in de groene tussengebieden.

Bij de uitwerking van het planningsmodel op het niveau van de kernen en van de woonwijken binnen de kernen, is een model gevolgd dat méér dan op het oog gelijkenis vertoont met Howards tuinstadmodel; maar ook hier weer zonder dat de planners daadwerkelijk naar Howard hadden gekeken. De lokale, op zelfvoorziening gerichte productiefunctie en de bestuurlijke autonomie vormden weliswaar geen onderdeel van het model voor de kernen en wijken, maar wel de samenlevingsdimensie. Daarin speelde de integratiestrategie een grote rol, althans in de eerste periode van de planvorming.

Door kleinschalige concentraties van voorzieningen en inrichting van het woonmilieu op de speel- en ontmoetingsfunctie (terugdringen van de dominante rol van de auto) werd concreet invulling gegeven aan de integratiestrategie. Ook van de differentiatie van doelgroepen (menging van leefstijlen op kleine schaal) verwachtten de planners een bijdrage aan de integratie.

Kortom: Almere hanteerde een ander model dan dat

van Howard. Almere kent geen autonome, zelfvoorzienende kernen maar specialisatie van de kernen en een centrale bestuurlijke regie over alle kernen tezamen. Almere kent een werkgelegenheidsinfrastructuur die weliswaar gespreid is over alle kernen maar die in principe geen specifieke binding heeft met de bevolking van die kern. Alleen in de groendimensie (de vervlechting van stad en ommeland) is enige analogie te bespeuren met Howards stadsregionale model, maar zonder dat men er specifiek naar verwees.

In de aanpak van de planningsopgave op lokale schaal (de opzet van de afzonderlijke kernen en wijken) komt logischerwijze Howards model voor de lokale samenleving ook niet expliciet terug. Wel is er in het gehanteerde model (althans in de eerste jaren van de planning) gelijkenis met Howards aanpak te vinden, namelijk in de samenlevingsdimensie. Net als in Emmen zetten de planners voornamelijk vormgevingsmiddelen in, en daarnaast ook programmatische middelen, zoals het opnemen van voorzieningen in de wijk en de rangschikking daarvan. Organisatorische middelen, bijvoorbeeld het eigen beheer over voorzieningen, kwamen in Almere evenmin als in Emmen ter sprake.

Conclusie

De vraag in dit hoofdstuk was of er in planningsvraagstukken die het lokale schaalniveau te boven gingen, oog was voor het stadsregionale tuinstadmodel van Howard, en in het verlengde daarvan of het tuinstadmodel op het schaalniveau van het wijkontwerp (ook) terugkwam. De vraag is beantwoord aan de hand van een studie in drie Nederlandse gemeenten die in de twintigste eeuw een grote groei-impuls moesten opvangen: Eindhoven, Emmen en Almere.

Op het hogere schaalniveau, dat van de stadsregio, bleek dat door de planners in geen van de drie voorbeelden teruggegrepen werd op Howards stadsregionale model. De deelgebieden kenden een functionele specialisatie in woon-, werk- en centrumgebied. De bestuurlijke regie bleef centraal. Een meerkernige opzet van het ruimtelijke model, zoals bij Emmen en Almere, leek op Howards model gebaseerd, maar was er bestuurlijk noch economisch aan verwant. Wél vertoonden deze meerkernige modellen uit het oogpunt van groenaanpak analogie met Howards stadsregio-

nale tuinstadmodel, zij het dat de functies hoofdzakelijk beperkt bleven tot consumptieve functies, dat wil zeggen voorzieningen voor recreatieve en educatieve doeleinden. Agrarische productiefuncties kwamen in de groene gebieden tussen de kernen nauwelijks aan bod, terwijl die in Howards model juist de hoofdmoot vormden.

Ondanks de gesignaleerde analogie in de groenaanpak blijft onverkort gelden dat de planners in de onderzochte groeigebieden niet teruggrepen op Howards stadsregionale model. Er was in die gebieden behoefte aan functionele specialisatie van deelgebieden. Bedrijven moesten uit de voeten kunnen op goed per spoor, kanaal en weg ontsloten bedrijventerreinen, waar zij konden groeien en produceren zonder hinder aan nabijgelegen woningen te veroorzaken. Er ontstond een scheiding in woon-, werk- en centrumgebied. Die gebieden moesten met elkaar verbonden worden door een goede infrastructuur. De planning en realisatie daarvan vroeg om een centrale bestuurlijke regie. Met autonome deelgebieden zou het realiseren van een infrastructuur die de stadsregio als een complete machine kon laten functioneren lastiger zijn geweest. Howard gaf ook het antwoord niet op de vraag, hoe de planning en realisatie van de bovenlokale infrastructuur zou moeten worden aangepakt onder gelijktijdige instandhouding van de lokale autonomie. Alleen al om die reden hadden de planners van groeigebieden niets aan Howards stadsregionale model.

Op het lokale schaalniveau (de opzet van de woonwijken) kwam gezien het voorgaande Howards model voor de lokale samenleving logischerwijze evenmin terug. Wel is er in de aanpak op lokale schaal in de samenlevingsdimensie en in de vormgeving enige gelijkens met die van Howard te bespeuren: de modellen hebben de integratiestrategie gemeen met Howards model. De modellen stellen verschillende middelen in dienst van de integratiestrategie, bijvoorbeeld functiemenging, het opnemen van kleinschalige wijkvoorzieningen in het wijkconcept en een zodanige vormgeving van openbare ruimten dat deze uitnodigt tot spelen en sociaal contact tussen wijkbewoners.

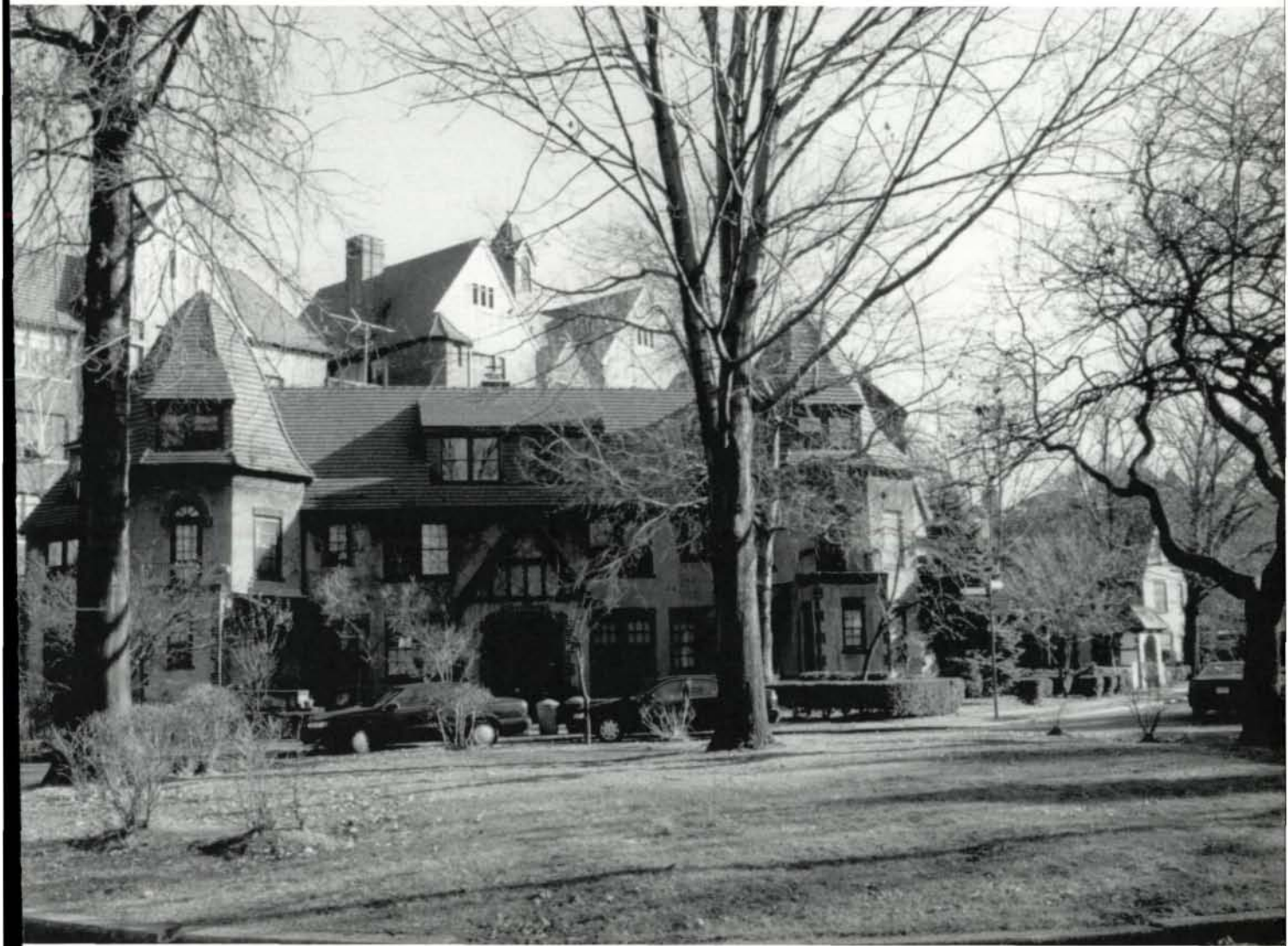
Essentieel is de notie dat men met deze wijkaanpak niet beoogde om van de wijk een complete en autonome samenleving te maken. Dat zou lijnrecht ingaan tegen de aanpak op de grotere (stadsregionale) schaal, waar centrale regie het uitgangspunt was. Men be-

oogde eenvoudigweg met de aanpak op lokale schaal: de wijken kwaliteit te geven.

De slotsom van het voorgaande luidt: toen vanaf 1920 schaalvergroting in de ruimtelijke planning aan de orde kwam, grepen planners in Nederland niet terug naar het stadsregionale model van Howard. Gelijkenissen met dat model zijn voornamelijk visueel en nauwelijks inhoudelijk. Gezien het voorgaande kwam op het lokale schaalniveau (de woonwijken) Howards model voor de lokale samenleving logischerwijze evenmin terug. Er zijn in de aanpak van de lokale schaal wel gelijkenissen te bespeuren met Howards model, namelijk in de samenlevingsdimensie en in de vormgeving, maar die beogen de wijken kwaliteit te geven, en niet om een complete lokale samenleving gestalte te geven.

Nieuwe tuinsteden tussen utopie en realiteit

10

Forest Hills Gardens, New York

Onderzoeksconclusies in kort bestek

Tot besluit van een studie naar het tuinstadmodel in het verleden en de beleving ervan in het heden, is een discussie over de bruikbaarheid van het model in de toekomst een aantrekkelijke onderneming. Een dergelijke discussie dient vanzelfsprekend te vertrekken vanuit de hoofdconclusies van het voorafgaande onderzoek.

De hoofdconclusies luiden, in kort bestek:

- Het tuinstadmodel van Howard, de complete en autonome stad-in-het-groen van rond 30.000 inwoners, is in Nederland geminiaturiseerd tot tuindorpmodel. De kleinste is 60 woningen, de grootste 1900 woningen, en de gemiddelde grootte ligt rond 300 woningen. Vanaf dit punt in de studie wordt derhalve alleen nog over tuindorp gesproken.
- Deze tuindorpen zijn gebouwd in de periode 1900-1925. Nadien werd niet meer naar het model gekeken. Het uitgangspunt van autonomie en bundeling van functies verhield zich niet met de centrale planning op regionale schaal, die noodzakelijk was geworden om schaalvergrotings- en functiespreidingsprocessen in goede banen te leiden.
- Miniaturisering van het model betekende geen karikaturisering. Het model werd, binnen de kleinschalige context waarin men in de periode 1900-1925 werkte, natuurgetrouw toegepast, zij het dat de meest progressieve elementen van het model, de bestuurlijke autonomie en de economische autarkie, werden weggelaten.
- De toewijding aan het tuinstadmodel blijkt uit de wijze waarop men de lokale samenleving organiseerde (informeel, veel gezamenlijke activiteiten, veel eigen verantwoordelijkheid voor het culturele

leven), het ruimtegebruik (de lage woningdichtheid, de leefruimte en de bewegingsvrijheid), de groenvoorziening en de vormgeving (toepassing van ambachtelijke, traditionele, gevarieerde en decoratieve architectuur in een groene, besloten en intieme stedenbouwkundige context).

- De toewijding aan het model leverde een hoge woonsatisfactie op, ook 75 jaar later nog.
- De hoge woonsatisfactie is mede te danken aan typische tuindorpkwaliteiten: homogeniteit, sociale cohesie, identiteit, geborgenheid; ondersteund door ruimtelijke kenmerken die de cohesie, identiteit en geborgenheid belichamen: pleinen, hoven, besloten straatbeelden en een ambachtelijke architectuur.

Kortom, het tuindorp is een vitaal woonconcept gebleken; het levert duurzaam een hoog gewaardeerd woonmilieu op.

De vraag die zich voor de discussie in dit slothoofdstuk aandient, is: wat kun je met dit gegeven in de toekomstige bouwopgave? Dat zijn in feite twee vragen: waar kun je iets met het tuindorpmodel doen en hoe kun je dat doen?

Waar is het tuindorpmodel toepasbaar?

Twee rijksnota's die rond het jaar 2000 verschenen, zijn bruikbaar voor het vinden van een antwoord op de vraag 'waar is het tuindorpmodel toepasbaar':

- De Nota Wonen; die zegt waar het moet.¹
- De Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening; die zegt waar het mag.²

De Nota Wonen kwantificeert nauwkeurig de discrepanties tussen vraag en aanbod van verschillende woningtypen in verschillende woonmilieus. Deze discrepantie noemt de Nota Wonen 'kwalitatieve woningnood'. Mensen hebben weliswaar een dak boven hun hoofd, maar niet het dak dat ze willen, en vaak op een andere plek dan ze willen.

Vooraf in stedelijke woonmilieus is de discrepantie tussen vraag en aanbod een probleem. De nota onderscheidt drie typisch stedelijke woonmilieus: centrumstedelijk, buitencentrum en groenstedelijk.³ Een centrumstedelijk milieu is bijvoorbeeld de Nieuwmarktbuurt in Amsterdam. Buitencentrum-milieus zijn de negentiende- en twintigste-eeuwse wijken die als een schil om het centrum heen zijn gebouwd. Groenstedelijke milieus zijn de meest recente nieuwbouwggebieden aan en om de stad, bijvoorbeeld Nieuwegein bij Utrecht en Prinsenland bij Rotterdam.

Er is op stedelijke woningmarkten een hang naar de extreme milieus: echt groen of echt stedelijk. In de extreme milieus overtreft de vraag het aanbod: er is een tekort. In het 'middenmilieu' (buitencentrummilieus) daarentegen is een overschot, en dit overschot neemt de komende jaren toe.⁴ Deze woonmilieus zijn minder populair, mede omdat er niet de meest gewilde woningen staan (veel flats), maar ook omdat de woonomgeving vlees noch vis is. Buitencentrum-milieus hebben doorgaans niet het aantrekkelijke van de stad maar evenmin het aantrekkelijke van buiten wonen.

Tuindorpen waren destijds de groenstedelijke milieus van toen: ze werden aan de rand van de stad (of op enige afstand van de stad) gebouwd. Inmiddels zijn de tuindorpen ingekapseld geraakt door nieuwere wijken en maken ze deel uit van het 'buitencentrum-milieu'. Tuindorpen volgen, zo bleek uit hoofdstuk 8, niet de hierboven vermelde trend in buitencentrum-milieus. Tuindorpen blijven populair. De woonsatisfactie is er hoog en de verhuisgeneigdheid laag. Er is een tekort aan woningen in plaats van een overschot: "Er zijn lange wachtlijsten, we zouden er nog wel een half dorp bij kunnen bouwen", zoals een betrokkene bij de renovatie van tuindorp Vreewijk zei (zie hoofdstuk 8). Met andere woorden: tuindorpen weten succesvol te zijn op een markt waarop andere wijken het moeilijk hebben!

Er kan met behulp van cijfers in de Nota Wonen

Het nieuwe tuindorp Finlandia, Almelo

gecontroleerd worden of dat succes wellicht algemeen geldt voor goedkope eengezinshuurwoningen; men zou immers kunnen veronderstellen dat het vooral de flatwoningen zijn waarvan de populariteit daalt, of eengezinswoningen maar van een hoger huurprijsniveau. Geen van beide veronderstellingen blijkt echter juist. Er blijkt namelijk een aanzienlijk overschot aan eengezinshuurwoningen te bestaan, vooral in de goedkope huurklasse – precies dus de klasse waarin ook de tuindorpwoningen vallen.⁵

De populariteit en duurzaamheid van het tuindorpmodel mag worden toegeschreven aan specifiek 'tuindorpse' kwaliteiten; kwaliteiten die andere wijken niet, of in mindere mate bezitten: een echt groenstedelijk woonmilieu, geborgenheid en sociale cohesie.

Om het probleem van het aanbodoverschot in buitencentrum-milieus op te lossen, pleit de Nota Wonen voor differentiatie. 'De woonvoorkeuren illustreren de betekenis van een scherpere woonmilieudifferentiatie en de betekenis van groen als belangrijke kwaliteitsdrager in stedelijke woonmilieus.'⁶ De Nota pleit ervoor dat gemeenten aan de stadsranden echt groene milieus toevoegen, en niet als het ware de schil van buitencentrum-milieus nog wat dikker maken. Daarnaast bepleit de Nota dat gemeenten de overschotten in buitencentrum-milieus verkleinen door een transformatieproces in gang te zetten: herstructureren en daarbij kiezen voor verdichten (echt stedelijk bouwen) of juist verdunnen (echt groen bouwen).

Tuinstad De Vijfhoek, Deventer

Met het bovenstaande ontstaat een beeld van het antwoord op de vraag waar het tuindorpmodel toegepast zou moeten worden: aan de stadsrand en in herstructureringswijken; daar waar de opgave ligt om een echt groen-stedelijk woonmilieu te realiseren. Voor dit soort ontwikkelingslocaties kan het tuindorpmodel behulpzaam zijn om die opgave aan te pakken.

Een voorbeeld daarvan is de aanpak van de Sibeliuswijk in Almelo. De wijk bestond vóór de transformatie uit drie flats van twaalf verdiepingen in een verwaarloosd park. De wijk had een slechte reputatie. De woningbeheerder besloot tot een rigoureuze ingreep: sloop van twee flatblokken en nieuwbouw van 37 eengezinswoningen op het vrijkomende terrein. Het project werd gerealiseerd in 2001. Voor 168 weinig gewilde woningen kwamen 37 gewilde woningen terug. De overblijvende flat werd gerenoveerd. Het park werd opgeknapt. De eengezinswoningen werden geclusterd in een nieuw tuindorp, waarbij de ontwerper zich liet inspireren door het bestaande Almelse tuindorp De Riet van omstreeks 1920. Het nieuwe tuindorp, genaamd Finlandia (naar een muziekstuk van Sibelius) vormt een compact en samenhangend stedenbouwkundig geheel, met besloten straatbeelden en vloeiende overgangen naar het parkgroen. Door die beslotenheid en compactheid beogen de planners de sociale cohesie binnen het tuindorp te bevorderen. Bij de renovatie van de overblijvende flat is datzelfde doel nagestreefd. De oorspronkelijke entree, 'die niet meer

was dan een muizengaatje', is vervangen door een ruime, lichte en uitnodigende hal, die tevens een ontmoetingsfunctie voor de bewoners heeft.

Dit soort voorbeelden maakt duidelijk waar het tuindorpmodel toegepast zou moeten worden, maar dat is nog geen antwoord op de vraag waar het tuindorpmodel toegepast zou mogen worden. Om na te gaan of er misschien nog méér mogelijkheden zijn voor toepassing van het tuindorpmodel dan alleen in buiten-centrum herstructureringswijken, dient het rijksbeleid op het gebied van de ruimtelijke ordening erop nageslagen te worden. Dit is neergelegd in de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening.⁷ Uit de nota blijkt dat het rijk, teneinde verdere aanslagen op de schaarse open ruimte tussen de steden te voorkomen, het oppervlak van de bebouwde kom zo veel mogelijk constant wil houden. Dat betekent voor gemeenten, dat zij de ruimte voor groene woonmilieus dienen te vinden binnen de bebouwde kom. Dat kan onder meer gerealiseerd worden door herbestemming van vrijkomende terreinen aan de stadsrand (sportvelden, bedrijventerreinen) en door realisering van meer echt groene woonmilieus binnen de nieuwe uitleg die al gepland is aan de stadsranden.

Het antwoord op de vraag 'waar is het tuindorpmodel toepasbaar' luidt dus: in de stad, aan de rand. Daar levert het een bijdrage aan de bitter noodzakelijke woonmilieudifferentiatie en daar mag het ook.

Hoe moet het tuindorpmodel worden toegepast?

VOORAF

De prikkel tot het ondernemen van deze studie (zie hoofdstuk 1) was de observatie dat de Rotterdamse uitbreidingswijk Prinsenland claimde een tuinstad te zijn terwijl er alleen een verhaal over vormgeving verteld werd; geen verhaal over bestuur, economie of samenleving. In recentere voorbeelden gebeurt hetzelfde: in tuindorp Finlandia te Almelo, maar ook in grootschaliger projecten zoals tuinstad De Vijfhoek te Deventer. Voor deze nieuwe wijk van 4700 woningen is als overkoepelend thema 'tuinstad' gekozen.

De ontwerpers hebben zich voor de vormgeving laten inspireren door het tuinstadmodel. Zij bezochten klassieke Engelse tuinstadvoorbeelden zoals Port

Sunlight, Welwyn en Letchworth, en in Nederland lieten zij zich onder meer inspireren door tuindorp 't Lansink in Hengelo.

Planners blijken voor de aanpak van de huidige bouwopgave klassieke voorbeelden te gaan bekijken. In Almelo deed men dat in de eigen gemeente, in Deventer ging men naar het land van oorsprong van de tuinstadbeweging, maar in beide gevallen kopieerde men vervolgens alleen het vormconcept.⁸

Uit deze studie blijkt echter dat de vormgeving in het oorspronkelijke model nooit doel is geweest maar middel, namelijk om sociale kwaliteiten van het model (zoals sociale cohesie) te belichamen. Juist die sociale kwaliteiten dragen aanzienlijk bij aan de gemeten hoge woonsatisfactie, zo bleek uit het onderzoek.

Is er nu aanleiding om in de komende bouwopgave ook iets te doen met die sociale kwaliteiten? Die aanleiding is er. De sociale kant van het tuindorpmodel blijkt namelijk aan te sluiten op twee trends in de volkshuisvesting: particulier opdrachtgeverschap en domeinvorming in de woonomgeving.

TREND 1: PARTICULIER OPDRACHTGEVERSCHAP
Bewoners konden tot nu toe beperkt grip op hun woonsituatie hebben. Wie in een huurwoning woonde, had vaak de buurt en de woonvorm niet zelf kunnen kiezen (de woning werd letterlijk 'toegewezen') en als bewoner mocht hij er niets aan veranderen of was hij gehouden de woning bij vertrek weer in de oude toestand te herstellen. Wie in een koopwoning woonde, mocht lang niet alle veranderingen en verbouwingen aanbrengen die hij zou willen, hij kreeg met ingewikkelde procedures te maken en een ondoorzichtig welstandstoezicht, met een aanzienlijke kans op vertraging of zelfs het vastlopen van zijn initiatief. Het zelf bouwen van een woning op een vrije kavel was al helemaal moeilijk, alleen al omdat gemeenten in de uitbreidingswijken doorgaans relatief kleine gebieden bestemmen voor vrije kavels; in tuinstad De Vijfhoek bijvoorbeeld, maken de woningen op vrije kavels maar 5% uit van het totaal aantal woningen.⁹

Het rijk wil met dit verleden afrekenen en bewoners veel meer zeggenschap geven over hun woning en woonomgeving. De Nota Wonen doet voorstellen om de teugels van de regelgeving te laten vieren en het percentage woningen dat in particulier opdracht-

'EVA-Lanxmeer', Culemborg

geverschap gebouwd wordt, aanzienlijk op te krikken.

Op het moment van verschijnen van de nota werd 18% van de nieuwbouwwoningen gebouwd in particulier opdrachtgeverschap.¹⁰ Dat aandeel moet omhoog naar 30%, stelt de nota.¹¹ Dat kan door meer individuele kavels uit te geven, zodat op meer plekken in Nederland 'het Wilde Wonen' mogelijk wordt, een begrip dat door de architect-hoogleraar Carel Weeber werd geïntroduceerd en in 1998 door hem werd gedocumenteerd in een gelijknamige publicatie.¹² De Nota Wonen wil echter naast dit individuele opdrachtgeverschap ook vormen van collectief opdrachtgeverschap bevorderen, bijvoorbeeld via een vooraf opgerichte vereniging van eigenaren die als groep opdracht geeft tot realisatie van een woningcomplex.¹³ De nota laat dit groepsgewijze opdrachtgeverschap meetellen in de genoemde doelstelling '30% particulier opdrachtgeverschap'. Voor deze studie is groepsgewijs opdrachtgeverschap interessanter dan individueel opdrachtgeverschap. Groepsgewijs opdrachtgeverschap sluit het best aan op de autonomiegedachte van het tuindorpmodel: de bewonersgroep vormt een (quasi-) autonoom geheel ten opzichte van de buitenwereld.

Er zijn, vooral in het buitenland, legio voorbeelden van particulieren die destijds als groep een woningcomplex realiseerden en daarbij kozen voor het tuindorpmodel: de 'Tenant Societies' in Engeland (zie hoofdstuk 2) en de 'Genossenschaften' in de Duitstalige landen (zie hoofdstuk 3). In Nederland heeft groeps-

gewijs opdrachtgeverschap destijds geen opgang maakt, of althans niet tot de realisering van complete tuindorpen geleid (zoals dat in Duitstalige landen het geval is). Van de schaarse voorbeelden van tuindorpen waarbij de bewonersgroep zelf opdrachtgever was (een woningbouwvereniging waarvan bewoners zelf het bestuur vormden) zijn in hoofdstuk 5 en 6 twee voorbeelden behandeld: Zuilen in Utrecht en tuinwijk Zuid in Haarlem. Het enige andere voorbeeld dat daarnaast nog aangetroffen is (zie de overzichten van tuindorpvorbbeelden die aan het begin van de hoofdstukken 5 en 6 zijn opgenomen) is het Papaverhof in Den Haag.

In de huidige maatschappelijke context daarentegen zou in het groepsgewijze particuliere opdrachtgeverschap best eens een groeimarkt kunnen liggen. Groepsgewijs particulier opdrachtgeverschap is geschikt voor huishoudens die in hun eentje de stap om zelf te gaan bouwen niet kunnen zetten, maar die dat als groep wel zouden kunnen. Bovendien kunnen via groepsgewijs opdrachtgeverschap behoeften vervuld worden van groepen mensen die iets specifiek willen, bijvoorbeeld ecologisch wonen. Een voorbeeld daarvan is het project EVA-Lanxmeer te Culemborg. Voor de realisatie van deze ecowijk werkten gemeente, de plaatselijk actieve woningcorporatie en de bewonersvereniging samen. 'EVA' staat voor Ecologisch Centrum voor Educatie, Voorlichting en Advies. De bewonersvereniging, die al in de ontwerpfase actief werd, fungeerde als initiatiefnemer en hoofd-opdrachtgever.

Het project bevat 200 woningen (zowel koop als huur), kantoorgebouwen, een congrescentrum met hotel, groenvoorzieningen en een stadsboerderij met een educatieve functie. De koopwoningen zijn voor rekening en risico gebouwd van de bewoners zelf, de huurwoningen zijn voor rekening en risico van de woningcorporatie gebouwd.

De woningen zijn gegroepeerd in complexen van 25 woningen rondom een gemeenschappelijke binnentuin, die gezamenlijk wordt ingericht en onderhouden.

De privé-kavels meten 110 m², daarnaast heeft elk huishouden nog 50 m² grond in gemeenschappelijk eigendom. Die kaveltjes van 50 m² vormen samen het gemeenschappelijke binnenterrein. De privé-tuin en de gemeenschappelijke tuin lopen zonder erfscheidingen in elkaar over.

Voor groepen die dit soort projecten willen realise-

ren, kan het tuindorpmodel een geschikte inspiratiebron zijn. Het model is kleinschalig en ademt de geest van een autonome samenleving. Daarnaast heeft het model (en dat is interessant voor groepen die accenten willen leggen op thema's zoals duurzaamheid en ecologie) een sterk uitgewerkte groendimensie.

TREND 2: DOMEINVORMING IN DE WOON-OMGEVING

Een woondomein is een gebied waarin bewoners het beheer gezamenlijk en met eigen spelregels geregeld hebben.¹⁴ De spelregels kunnen betrekking hebben op het grondgebruik (regels voor het toevoegen van bebouwing en regels voor de toegestane functies in de bebouwing), het gebruik van de openbare ruimte, het onderhoud van de gebouwen (regels voor vormgeving van toegevoegde bebouwing of veranderingen aan gebouwen, regels voor materiaal- en kleurgebruik) en de samenstelling van het bewonersbestand (regels voor de toewijzing van leegkomende woningen). De spelregels zijn vastgelegd in een convenant dat bewoners met elkaar of met de overheid ondertekenen. Bewoners vormen daartoe administratief en juridisch een rechtspersoon, bijvoorbeeld een Vereniging van Eigenaren (VVE). Om verschillende redenen is het aantrekkelijk de woonomgeving te organiseren als eigen domein:

- Om het schoon en netjes te houden, zodat de waarde van het onroerend goed in stand blijft;
  - Om controle te houden op veranderingen aan openbare ruimten en de architectuur van gebouwen, zodat de identiteit behouden blijft;
  - Om zeggenschap te verwerven over het beheer van de openbare ruimte, zodat dit naar eigen wens kan worden geregeld;
  - Om de interactie, de sociale controle en de plezierige omgang tussen bewoners te stimuleren, zodat ook in sociaal opzicht een prettig woonklimaat ontstaat.
- Domeinvorming heeft een protectieve kant (waarden beschermen) en een expressieve kant (status en leefstijl uitdrukken). In 'gated communities' (wooncomplexen op geprivatiseerd, soms afgesloten terrein) ligt het accent op de protectieve kant. In andere woondomeinen (bijvoorbeeld in een plattelandsdorp met karakteristieke boerderijbebouwing) ligt het accent op de expressieve kant.

FOREST HILLS GARDENS

Een klassiek voorbeeld van een woondomein is Forest Hills Gardens in New York City (zie ook hoofdstuk 2). Forest Hills Gardens (1500 woningen) werd gebouwd vanaf 1908. Aanvankelijk bleef het beheer van de openbare ruimte in handen van de bouwmaatschappij, maar in 1922 hadden de aandeelhouders daar ineens geen interesse meer in en boden zij hun aandelen te koop aan. De eigenaar-bewoners besloten toen de aandelen zelf, als groep, over te nemen. Zij richtten in datzelfde jaar de Forest Hills Gardens Corporation op en brachten daar de aandelen in onder.¹⁵ Daarmee werd Forest Hills Gardens een typisch voorbeeld van een woondomein; op zijn Amerikaans: 'private community'.¹⁶ De taak van de Forest Hills Gardens Corporation is de waarde van het onroerend goed op peil te houden door de zorg voor de openbare ruimte en de uitstraling van de architectuur. De Forest Hills Gardens Corporation is eigenaar van alle openbare ruimte en regelt daarvan het beheer. Dat beheer behelst zelfs het parkeerregime: de Forest Hills Gardens Corporation ziet erop toe dat er geen auto's geparkeerd worden die er niet horen; wie fout parkeert wordt in opdracht van de Corporation weggesleept.

De Forest Hills Gardens Corporation heeft een 'architectural committee' dat alle plannen voor wijzigingen aan de woningen toetst aan de hand van 'architectural guidelines'. Daardoor hoeft het complex niet onder monumentenzorg te worden geplaatst: bewoners zien er zelf op toe dat het goed geconserveerd blijft.¹⁷ De bestuursfuncties in de Forest Hills Gardens Corporation worden op vrijwillige basis door bewoners ingevuld. Het lidmaatschap is echter verplicht voor alle eigenaar-bewoners, iedereen moet meebetalen aan het beheer en heeft daardoor ook medezeggenschap over de wijze waarop dit wordt ingericht.¹⁸

Naast de zakelijke taak die door de Forest Hills Gardens Corporation wordt vervuld, hebben bewoners ook behoefte aan een organisatie die voor een plezierig sociaal klimaat zorgt. Daarvoor is de Forest Hills Gardens Association opgericht, die wijkvoorzieningen exploiteert en activiteiten organiseert, waarvan de jaarlijkse 'Childrens Day' op 6 juni de belangrijkste is.¹⁹

Door de activiteiten van beide wijkorganisaties op zakelijk en sociaal vlak ontstaat wat men in Forest Hills Gardens zelf 'community ownership' noemt. De Forest Hills Gardens Corporation beroept zich erop

Woondomein Forest Hills Gardens, New York.

Borden waarschuwen de bezoeker ervoor dat wie fout parkeert, in opdracht van de beheerorganisatie wordt weggesleept.

dat Ebenezer Howard destijds al 'community ownership' propageerde om het type paternalisme te vermijden dat andere in die tijd opgerichte 'planned communities' kenmerkte. Beheer door een fabrieksdirecteur levert geen 'community ownership' op, beheer door zelforganisaties doet dat wel.²⁰

WOONDOMEINEN IN NEDERLAND

In Nederland zijn nog geen voorbeelden van wooncomplexen die georganiseerd zijn als 'private community' in de vergaande vorm zoals Forest Hills Gardens die laat zien. Een voorbeeld dat enigszins in de buurt komt is tuindorp 't Lansink, waar bewoners een vereniging hebben opgericht (zie hoofdstuk 8) die waakt over het behoud van de kwaliteit van de oorspronkelijke vormgeving.

Woondomein Park Welgelegen, Driebergen

In een verdergaande variant is het beheer van de openbare ruimte ondergebracht in een Vereniging van Eigenaren (VVE). Bij appartementengebouwen is de VVE een gebruikelijke constructie. Daar delen bewoners met elkaar ook een deel van het gebouw en moet je wel een gemeenschappelijk orgaan hebben om het beheer van die gemeenschappelijke onderdelen van het gebouw behoorlijk geregeld te krijgen. Interessanter voor deze studie zijn VVE-en in wijken die bestaan uit eengezinswoningen. Daar delen mensen geen gebouw met elkaar en toch zetten zij de stap om een VVE op te richten. Dat is bijvoorbeeld zinvol wanneer de woningen in een park liggen en de bewoners gezamenlijk het park willen beheren. Voorbeeld daarvan is Woondomein Park Welgelegen, Driebergen.

Dit is een complex van 30 woningen in een park, gebouwd in 1953. De vereniging van eigenaren beheert de straten en het groen op eigen kosten. De straten en het groen zijn geprivatiseerd.

Naast het gezamenlijk beheren van het groen kan ook het gezamenlijk regelen van geschillen met een projectontwikkelaar, een aannemer of de gemeente een aanleiding zijn om in wijken met eengezinswoningen een VVE op te richten. Klikt het tussen bewoners en is er ook op langere termijn een zinvolle taak voor de VVE weggelegd, dan ziet men dat de VVE duurzaam stand houdt en ook in sociaal opzicht een functie gaat vervullen.²¹ De voordelen van de VVE in eengezinswoningwijken zouden op veel meer plaatsen genoten kunnen worden. Eigenlijk is elke wijk met een eigen identiteit en een kleinschalige opzet er geschikt voor.

Retrowijk te Amersfoort. Oplevering: februari 2002

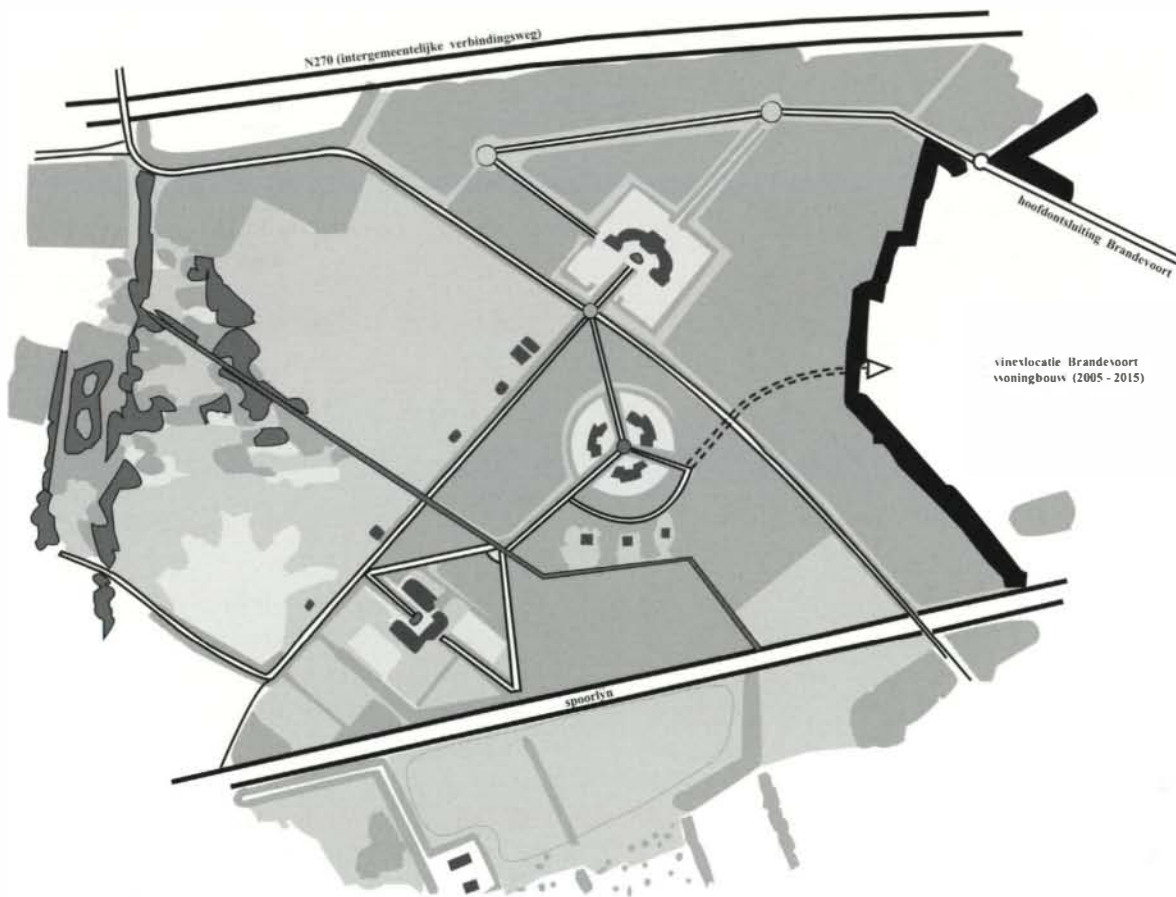
Het tuindorp is echter een buitengewoon geschikt voorbeeldmodel. Door zijn beslotenheid, geborgenheid en eigen identiteit voelt een tuindorp uit zichzelf al als een woondomein.

Bovendien is het tuindorp specifiek uitgewerkt op de groendimensie. Het gezamenlijke beheer van het gemeenschappelijke groen bevordert de sociale cohesie. Het groenbeheer geeft (anders dan het technisch beheer van de woningen) kansen om niet alleen dingen samen te regelen maar ook om dingen samen te doen. Samen dingen doen schept nog meer een band dan samen dingen regelen.

De geschiktheid van het tuindorp als model voor een woondomein betekent echter niet, dat dit het enige model is dat geschikt is voor domeinvorming. Elk populair thema dat in staat is een min of meer homogene groep bewoners aan te trekken kan de grondslag van een woondomein vormen. Voorbeeld van een rond het jaar 2000 populaire themawijk is de retrowijk, waarin de woningen gebouwd zijn onder een architectuurstijl die rond 1930 gebruikelijk was, zoals onder meer is gerealiseerd in Amersfoort.

De retrowijk heeft een andere architectuurstijl en een minder besloten stedenbouwkundige structuur dan het tuindorp, maar dat hoeft het succesvol opereren van een VVE niet in de weg te staan. De retrowijk is, op het moment dat er een succesvolle VVE is, een volwaardige tuindorpvariant.

Een andere tuindorpvariant is de 'nieuwe buitenplaats'; daar is het thema dat de mensen bindt: landgoedwijk. De realisatie van een dergelijke wijk is gestoeld op het 'groen voor rood' principe: er wordt

Ontwerp voor de nieuwe buitenplaats Mierlose Dijk, Helmond
Schaal 1:10.000

gebouwd aan de stadsrand, maar dit beslag op de open ruimte wordt gecompenseerd door het areaal openbaar groen te vergroten. De eis wordt gesteld dat 80-90% van het complex openbaar toegankelijk is voor (recreatie) publiek.²²

Een voorbeeld is het ontwerp voor de nieuwe buitenplaats Mierlose Dijk bij Helmond. Dit project bevat vier vrijstaande woningen, drie appartementengebouwen met in totaal 24 woningen en één stoeterij. Het totale terreinoppervlak bedraagt 47,5 hectare, waarvan 7,5 hectare eigen terrein en 34,7 hectare openbaar park/bos. Het eigen terrein beslaat dus 15% van het totaaloppervlak en blijft daarmee binnen de norm van 80%. Een nieuwe buitenplaats zoals Mierlose Dijk is een 'private community', maar dat betekent geenszins dat het een 'gated community' is. Integendeel, er wordt openbaar toegankelijk groen toegevoegd aan de stadsrand, waar

ook mensen van elders van kunnen profiteren. Daarmee wordt recht gedaan aan de eerder geciteerde ambitie in de Nota Wonen: profilering van 'de betekenis van groen als belangrijke kwaliteitsdrager in stedelijke woonmilieus'.

Morfologisch staat een landgoedwijk verder af van het tuindorpmodel dan bijvoorbeeld een retrowijk, maar organisatorisch staat hij er juist weer dichterbij. De landgoedwijk wordt gekenmerkt door een sterke profilering van de groendimensie. Bovendien is er een intense betrokkenheid van de bewoners bij het beheer van het park. Dat gegeven stimuleert op zijn beurt de sociale cohesie (een heel park samen met je medebewoners mogen beheren, dat moet wel een geweldige band scheppen). Op die wijze krijgt het sociaal-ruimtelijke model van de landgoedwijk belangrijke kenmerken van het tuindorp mee.

HET NIEUWE TUINDORP: DE OMVANG EN DE EIGEN VOORZIENINGEN

Uit het voorgaande valt als tussenconclusie te trekken: het tuindorpmodel is op laag schaalniveau uitstekend toepasbaar in de huidige maatschappelijke en woningmarktcontext. Er is behoefte aan, het mág (aan de stadsrand) en het sluit aan op twee actuele trends: particulier opdrachtgeverschap en domeinvorming. Door die aansluiting te zoeken hoeft toepassing van het model niet beperkt te blijven tot het kopiëren van de ruimtelijke vorm van het klassieke tuindorp, maar kan ook de sociale kant van het model tot zijn recht komen en een nieuwe inhoud krijgen.

Hoe groot is nu zo'n nieuw tuindorp? Wat betekent 'laag schaalniveau', waar gaat dat over in een hoger schaalniveau? Getallen zijn niet heilig, maar om de gedachten te bepalen is een indicatie nodig: 50-1500 woningen. De vraag is: hoe ver kun je het model nog uitrekken en opblazen? Moet er voorbij een bepaalde omvang een eigen voorzieningenpakket in het tuindorp komen?

In De Vijfhoek te Deventer is gepoogd een tuinstad te maken (4700 woningen), met een eigen voorzieningenpakket centraal in de wijk. Ook internationaal wordt gepleit voor het creëren van welvoorzienige nieuwbouwwijken en -steden. In de Verenigde Staten pleiten de vertegenwoordigers van de stroming The New Urbanism voor de aanpak van nieuwbouw in de vorm van Traditional Neighborhood Development, en het basispakket van eigen voorzieningen is een cruciaal onderdeel van de 'traditional neighborhood'.²³ In Engeland pleit Peter Hall voor het opvangen van de woningbehoefte in nieuwe tuinsteden van rond 10.000 woningen, die door een compleet basispakket van eigen voorzieningen 'balanced communities' zouden vormen.²⁴

Ondanks de praktische voordelen van eigen voorzieningen en de bijdrage die een voorzieningencentrum zou kunnen leveren aan de sociale cohesie, moet de conclusie luiden: het tuindorp kan niet opgeblazen worden tot een complete wijk of stad. Dan zou de essentie, namelijk de homogene groep die een eigen identiteit kan bewaren en territorium kan beheren, verloren gaan. Voorzieningen vormen geen kritische factor voor het succes van het tuindorp. Uit hoofdstuk 7 bleek de binding van de bewoners aan de woonomgeving groter dan in het vergelijkingscomplex, ook

wanneer deze tuindorpen nauwelijks eigen voorzieningen hebben. En uit hoofdstuk 8 bleek dat de succesvolle tuindorpvoorbeelden net zo goed voorkomen in de groep die niet of nauwelijks eigen voorzieningen heeft (bijvoorbeeld tuindorp Maarn en tuinwijk Zuid in Haarlem), als in de groep met een compleet voorzieningenpakket (bijvoorbeeld Treebeek in Brunssum en tuindorp Heyplaat in Rotterdam).

Wanneer voorzieningen in het geval van particulier opdrachtgeverschap totstandkomen op eigen verzoek en initiatief van de bewonersgroep dan past dat uitstekend in het model, maar wanneer het om een gepland wijkcentrum gaat zoals bij tuinstad De Vijfhoek in Deventer, introduceer je in feite weer de 'top-down' benadering in de stedenbouw, ten koste van de 'bottom-up' benadering, die eigen is aan particulier opdrachtgeverschap en domeinvorming in de woonomgeving.

Het devies luidt dus: hou het tuindorp klein zodat het overzichtelijk en homogeen kan zijn. Bekommer je niet om voorzieningen zolang de bewonersgroep daar niet zelf om vraagt.

Uit de klassieke voorbeelden van tuindorpbouw door 'Genossenschaften' (zie hoofdstuk 3) valt te voorspellen dat als bewonersgroepen om voorzieningen vragen, dit veeleer wijkvoorzieningen zullen zijn (verenigingsgebouw, speelplaats, terrein voor een moestuincomplex) dan winkels of scholen. In Nederland valt dit ook op te maken uit de schaarse voorbeelden van woningbouw op initiatief van bewonersgroepen, bijvoorbeeld in tuinwijk Zuid in Haarlem, waar een verenigingsgebouw is opgenomen in het complex maar verder geen enkele andere voorziening (zie hoofdstuk 6).

Tuindorpiniciatieven van gemeenten of fabrikanten laten bredere voorzieningenpakketten zien (zie hoofdstuk 5 en 6) maar daar is de bestuursvorm top-down en niet, conform het oorspronkelijke model, bottom-up. Het nieuwe tuindorp zal een zuivere bottom-up ontwikkeling moeten zijn. Dan komen de kwaliteiten van het tuindorpmodel het best tot zijn recht en wordt de beste aansluiting bereikt met actuele trends zoals particulier opdrachtgeverschap en domeinvorming.

Eindconclusies

- Het tuinstadmodel is in Nederland toepasbaar op laag schaalniveau: wooncomplexen van 50-1500 woningen. Tuinstad is een utopie, tuindorp kan realiteit zijn.
- De stadsrand is de aangewezen plaats voor de bouw van nieuwe tuindorpen. Het tuindorp hoort bij de stad als de toren bij de kerk.
- Homogeniteit, identiteit en sociale cohesie zijn de hoofdkenmerken van het (nieuwe) tuindorp. Het tuindorp trekt een groep bewoners met grofweg dezelfde status, leefstijl en culturele voorkeur.
- De sociale kant van het tuindorpmodel kan nieuwe en betekenisvolle inhoud verkrijgen door het complex te organiseren als woondomein ('private community'). Bewoners verwerven juridisch geregelde zeggenschap over het beheer van gebouwen, voorzieningen, openbare ruimte en gemeenschappelijk groen. Die beheervorm past uitstekend bij de autonomie-gedachte die kenmerkend is voor het tuindorpmodel.
- Het nieuwe tuindorp kan gerealiseerd worden in collectief particulier opdrachtgeverschap. Bewoners onderhandelen als groep met de gemeente en met de door hunzelf gekozen architect en aannemer. Een dergelijk tuindorpproject brengt particulier opdrachtgeverschap binnen bereik van een doelgroep die daar voorheen niet aan toe kwam. Particulier opdrachtgeverschap wordt daarmee bereikbaar voor een grotere doelgroep. Bovendien biedt groepsgewijs opdrachtgeverschap mogelijkheden voor mensen die iets specifieks willen, bijvoorbeeld ecologisch beheer van het groen, om die specifieke woonwensen samen met anderen te realiseren. Door de gemeenschappelijke interesse en de veelvuldige interactie ontstaat een hoge mate van sociale cohesie (een van de meest typische kenmerken van het tuindorpmodel) en kan de groendimensie van het model een betekenisvolle eigentijdse uitwerking krijgen.
- Voorzieningen kunnen de woonsatisfactie en de sociale cohesie in het nieuwe tuindorp ten goede komen, maar vormen geen kritische factor. Zonder die voorzieningen kan het project ook succesvol zijn en een duurzaam vitaal woonmilieu bieden. Voorzieningen hoeven er alleen te komen wanneer ze

door bewoners gewenst zijn. Het zal dan veeleer gaan om wijkvoorzieningen, zoals een verenigingsgebouw of een speelplaats, dan om voorzieningen zoals scholen en winkels.

- De ruimtelijke inrichting kan de sociale cohesie helpen bevorderen. Dat kan door speel- en ontmoetingsmogelijkheden in het plan op te nemen, bijvoorbeeld in de vorm van pleinen en hoven, door de eventuele (wijk)voorzieningen centraal in het project te situeren, en door gemeenschappelijk groen aan te leggen, dat zich leent voor gezamenlijk beheer door bewoners zelf.
- Het nieuwe tuindorp zal écht groen moeten zijn, het zal zich moeten onderscheiden van bestaande half-groene woonmilieus waar langzamerhand een woningoverschot ontstaat. Dat wil zeggen: woningen met eigen tuin, groen ingerichte openbare ruimten en een dichtheid die niet boven de 40 woningen per hectare uitkomt.

Wie zouden het initiatief moeten nemen voor realisering van nieuwe tuindorpen?

In de eerste plaats bewonersgroepen zelf. Groepen die een eigen wooncomplex willen realiseren, zouden daarvoor zelf een mooie plek aan de stadsrand moeten zoeken, en bij voorkeur zelf die grond moeten verwerven (want dat maakt hun positie in het planproces sterker). Waar nuttig of nodig, sluit de groep een alliantie met een woningcorporatie of projectontwikkelaar, die de noodzakelijke expertise en projectmanagement-capaciteit levert.

De bewonersgroep huurt zelf de ontwerpers in (een architect en eventueel ook een stedenbouwkundige en een landschapsarchitect), die het plan uitwerken aansluitend op de behoeften van de groep. De bewonersgroep formuleert voor de ontwerpers een duidelijke opdracht, bijvoorbeeld: 'Maak voor ons een wooncomplex met een parkachtige allure en veel ontmoetingsmogelijkheden voor alle leeftijden. Zorg ervoor dat ons complex straks goed door onszelf te beheren is.'

Het idee om van het complex een nieuw tuindorp te maken kan afkomstig zijn van de bewonersgroep zelf, maar het kunnen ook de ontwerpers zijn die dat aan dragen en daarmee hun opdrachtstelling concreter weten te maken.

Met het plan dat uit de samenwerking tussen toe-

komstige bewoners, architect en de eventuele andere partijen ontstaat, stappen bewoners naar hun gemeente om die te overtuigen dat het een goed plan is, en om (uiteindelijk) een bouwvergunning te krijgen. Gemeenten zouden zich overtuigd moeten weten van de waarde van dergelijke initiatieven en deze volop moeten ondersteunen. Dat betekent bijvoorbeeld: soepel meewerken aan een bestemmingsplanwijziging wanneer de huidige bestemming het realiseren van een woonfunctie in de weg staat. De bouwvergunning moet dan binnen enkele jaren na het ontstaan van het initiatief afgegeven kunnen zijn.

Wanneer het plan eenmaal gerealiseerd is, gaat de beheerfase in. Het beheer van het nieuwe tuindorp kan georganiseerd worden als in een woondomein. Bewonersgroep, gemeente en de eventuele andere partijen die in het spel zijn, komen met elkaar overeen welk deel van het beheer door bewoners wordt overgenomen, welke voorwaarden de gemeenten daaraan stelt, en hoe de bewonersgroep financieel wordt gecompenseerd voor hun inspanningen in het beheer.

Met een dergelijke invulling van particulier opdrachtgeverschap en zelfbeheer is de op het eerste gezicht utopische autonomie van het tuinstadmodel op een eigentijdse wijze alsnog tot een – zij het kleinschalige – realiteit te maken.

Hoofdstuk 1 Kennismaking met het tuinstadmodel

1. Palmboom, F., 'Prinsenland: de transformatie van een verstedelijkt landschap', in: *De Architect*, themanr. 39, mei 1990.
2. Bramhas, E., *Der Wiener Gemeindebau*, Basel, 1987; en Weihsmann, *Das Rote Wien, sozialdemokratische Architektur und Kommunalpolitik 1919-1934*, Wenen, 1985.
3. Onder een 'sociaal ruimtelijk model' wordt verstaan een ontwerpmodel waarin een concept ten aanzien van de maatschappelijke organisatie ter plaatse het uitgangspunt vormt voor het ontwerp en waarin het ruimtelijk ontwerp:
(1) als constellatie van condities fungeert voor de beoogde maatschappelijke organisatie.
(2) de uitdrukking vormt van diezelfde beoogde maatschappelijke organisatie.
Een sociaal-ruimtelijk model kan op elk schaalniveau van toepassing zijn. In deze studie staat de lokale schaal centraal, d.w.z. de beloofbare afstand vanuit de woning.
4. Howard, E., *To-morrow, a Peaceful Path to Real Reform*, Londen, 1898; en Howard, E., *Garden Cities of To-morrow*, Londen, 1902. De laatste is een herziene versie van *To-morrow, a Peaceful Path to Real Reform*. De editie van 1902 beleefde verschillende heruitgaven, waarvan de laatste in 1985 bij Attic Books in Wales, met een introductie-essay door Ray Thomas. In deze heruitgave zijn verschillende illustraties opgenomen die alleen in de editie van 1898 voorkomen.
5. op. cit. p. 14 (heruitgave 1985).
6. Bruin, W., Ebenezer Howard, 'Tuinsteden van morgen', inaugurele rede Landbouwniversiteit Wageningen, 15 december 1947.
7. Howard, *Garden Cities of To-morrow*, pp. 14-18 (heruitgave 1985).
8. Literatuur over de verbreiding en uitwerking van de tuinstadgedachte:
. Voor de Angelsaksische wereld zie noten bij hoofdstuk 2
. Voor de Duitstalige wereld zie noten bij hoofdstuk 3
. Voor Nederland zie noten bij hoofdstuk 5 en 6
Literatuur over tuinstadprojecten in overige landen:
Ward, S.V., *The garden city, past, present and future*, E. & F.N. Spon, Londen, 1992. Breed georiënteerd en rijk geïllustreerd overzicht van de verbreiding van de tuinstadgedachte. Bevat behalve hoofdstukken over tuinstadprojecten in Engeland, Duitsland en Amerika ook hoofdstukken over tuinstadprojecten in Frankrijk, Japan en Australië.

België

Cités-Jardins 1920-1940 en Belgique, Archives d'Architecture Moderne, Brussel, 1994. Catalogus bij gelijknamige tentoonstelling. Behandelt 10 voorbeelden van tuinstadprojecten in België: Waterloo, Roeselare, Brussel-Haren Noord, Dour, Brussel-Watermael/Boitsfort, Brussel-Berchem, Brussel-Woluwe/St Lambert, Ukkel, Luik, Lier. De beroemdste tuinwijk van België, waarin het oorspronkelijke sociaal-ruimtelijke model het trouwst gevolgd wordt, is Le Logis-Floréal in Brussel-Watermael/Boitsfort (beschrijving op pp. 55-66).
Kuipers, M., *Bouwen in Beton*, Den Haag, 1987. Kuipers geeft naast voorbeelden van tuinstadprojecten in Nederland ook voorbeelden uit België. Het werk bevat ook een beknopt overzicht van de Belgische volkswoningbouwpolitiek. Daarin speelde onder meer de in 1919 opgerichte Nationale Maatschappij voor Goedkope woningen een rol. Planinhoudelijke inbreng werd geleverd vanuit een al eerder opgericht orgaan, het Comité Neerland-Belge d'Art Civique, een Nederlands-Belgisch samenwerkingsverband van architecten.

Zweden

Johan Radberg, *Den svenska tradgardsstaden*, Stockholm 1994
Italië:

Grandi, M. en A. Pracchi, Milano, *Guida all'architettura moderna*, Bologna, 1980. Dit omvattende werk geeft in het hoofdstuk 'Volkswoningbouw, 1900-1930' een scherpe analyse van de sociale en politieke omstandigheden waaronder in Milaan, naast interessante experimenten in gestapelde bouw, een zestal kleine tuindorpachtige nederzettingen aan de stadsrand tot stand kwamen. Daarvan is 'Milanino' de meest betekenisvolle.

Frankrijk

Propagandaliteratuur van de Franse tuinstadvereniging, waarvan in dit kader de volgende delen van belang zijn:
Benoit-Levy, G., *La Cité Jardin*, Association des Cités Jardin de France, Parijs, 1911. De auteur geeft de stand van zaken in de Franse volkshuisvesting weer en beklagt zich over de geringe belangstelling voor de tuinstadgedachte. Er is slechts één voorbeeld op te voeren, de mijnbouwerskolonie Dourges in Hénin-Lietard (bij Lens, Noord-Frankrijk). De hervormingen bleven daar niet beperkt tot het model-wonen, men trachtte de mijn ook een voorbeeld van model-werken te laten zijn.

Benoit-Levy, G., *Art et cooperation dans les cités jardins*, Association des Cités Jardin de France, Parijs, 1911. Dit deel bevat een uitgebreide rondgang langs tuinstadprojecten buiten Frankrijk, waaronder Italië (Milanino) en Zweden.

Hoofdstuk 2 De praktijk in de Angelsaksische wereld: liberalisering

1. Hall, P., *Cities of tomorrow*, Basil Blackwell Inc., Oxford UK en Cambridge MA, 1988, hoofdstuk 2, 'The city of the dreadful night'. Dit hoofdstuk bevat een indringende beschrijving van de slechte, onhygiënische woontoestanden in de grote steden in de U.K., waaronder deze: "De wijk bestaat uit vele smalle straatjes en vierkante pleintjes en in het midden van ieder pleintje is een vuilnishoop. Hoewel het er van buiten al verschrikkelijk uitzag, was ik toch niet voorbereid op de smerigheid en de ellende in de huizen. In een van de slaapkamers die wij 's nachts bezochten, vonden wij een kluwen mensen op de vloer uitgestrekt. Er waren dikwijls 15 tot 20 mensen, mannen en vrouwen door elkaar, samengepakt in één kamer." (Uit: Rapport van regeringscommissaris volksgezondheid bij een bezoek aan Glasgow, ca. 1850). Hall vermeldt tevens cijfers over het verschil in levensverwachting van bewoners in gezonde, respectievelijk ongezonde wijken. De gemiddelde levensverwachting bedroeg in ongezonde wijken slechts 29 jaar, tegen 55 jaar in welvarende, ruimer opgezette wijken. Voor cijfers over kindersterfte en algemene sterfte zie ook noot 20.
2. Buder, S., *Visionaries and Planners, the garden city movement and the modern community*, New York, Oxford University Press, 1990. Dit werk bevat veel gegevens over de invloeden die Howards tuinstadmodel mede hebben bepaald, inclusief de Amerikaanse perioden 1871-1876 en een tweede verblijf van enkele maanden in 1884.
3. op. cit. Buder benadrukt de invloed van de spiritualistische Cora Richmond en de religieuze beweging waar zij het boegbeeld van was, aangeduid als 'New Dispensation'. Deze beweging had als een van haar doelen de wereld om te vormen in een 'co-operative commonwealth'. Buder stelt dat Howard zijn gehele leven een spiritualistische levenshouding bleef aanhangen. Dat blijkt onder meer uit het feit dat hij in zijn laatste levensjaren spiritualistische sessies bijwoonde om contact te krijgen met zijn twintig jaar eerder overleden eerste echtgenote.
4. Klerk, L.A. de, *Op zoek naar de ideale stad*, Deventer, 1980. Overzichtswerk van utopische sociaal-ruimtelijke modellen sinds de klassieke oudheid.
5. *Sixty Years of planning*. Jubileumboek ca. 1950 over Bournville.
6. Howard, E., *Garden Cities of To-morrow*, Londen, 1902; heruitgave 1985. De kolonisatievoorbeelden uit de Romeinse tijd baseert Howard op E.G. Wakefields *Art of Colonisation*. Wakefield pleitte voor kolonisatie van Australië en Nieuw-Zeeland door hier groepen emigranten heen te sturen, die qua samenstelling uitgebalanceerde groepen vormden, dat wil zeggen een representatieve afspiegeling van de bevolking van de donorstaat. De passage is niet oorspronkelijk van Wakefield, zo vermeldt de heruitgave van 1985 in een voetnoot bij Howards tekst (pp. 83-84). Wakefield blijkt te citeren uit een appendix van Dr. Hind, Dean of Carlisle, bij diens werk *Thoughts on secondary punishment*, 1832.
7. op. cit. p. 11 (heruitgave 1985)
8. Stuyt, J., 'De tour door Engeland met de Garden Cities Association', in: *Bouwkundig Weekblad* 1914, nr. 34-38. Het citaat komt uit nr. 34 (22 augustus 1914). Stuyt en zijn groep bezoeken behalve Letchworth ook Wembley Hill Garden Suburb, Ealing, Bournville, Harborne, Port Sunlight en Wavertree Garden Suburb.
9. Buder, S., *Visionaries and Planners*; en Beevers, R., *The Garden City Utopia, a critical biography of Ebenezer Howard*, Mc Millan Press, Londen, 1988.
10. Buder, S., *Visionaries and Planners*.
11. Howard, E., *Garden Cities of To-morrow*, p. 11 (heruitgave 1985).
12. Beevers, R., *The Garden City Utopia*. De grondaankopen bleven met dit bedrag van f 0,11 per m² beneden het bedrag van f 0,12, waar Howard in zijn berekeningen van uit ging. In Welwyn kocht men de grond overigens nog voordeliger, f 0,09 per m²).
13. Benoit-Levy, G., *La Cité Jardin*.
14. Stuyt, J., *De tour door Engeland met de Garden Cities Association*
15. Beevers, R., *The Garden City Utopia*. Rond 1960 werd de First Garden City Limited omgezet in een corporatie waarin ook de overheid deelnam. Voor de invloed van bewoners maakte dat niet uit: die was er ook in de corporatie niet of nauwelijks. Pas rond 1980 kwam er een bestuursvorm waarin ook toezicht door bewoners geregeld was
16. op. cit. De sociale bouwonderneming droeg de naam Howard Cottage Society en kon van de grond komen door invoering van een gegarandeerd dividend van 4% door de moedermaatschappij. Die zekerheid maakte het voor kleine beleggers aantrekkelijk om in woningbouw te investeren.
17. Buder, S., *Visionaries and Planners*.
18. op. cit.
19. op. cit. In zijn hoofdstuk over de totstandkoming van

Letchworth geeft Buder kritiek op de uitwerking van de sociale kant van het tuinstadmodel en op de gebrekkige integratie tussen de sociale en ruimtelijke kant van het model. Zijn oordeel is dat Letchworth veel meer een mijlpaal is in de potentie van de maatschappij om compleet nieuwe uit één hand geplande steden van enige omvang te realiseren dan een mijlpaal in het realiseren van een geïntegreerd sociaal ruimtelijk model. 'Schuldig' is in zijn ogen vooral de meest invloedrijke architect van Letchworth, Raymond Unwin; die droeg openlijk uit dat hij de hervormingsidealen van Howard op sociaal gebied wel steunde, maar dat deze realiseerbaar waren los van de plaats en schaal; dus net zo goed in een suburb als in een nieuwe, zelfstandige stad.

20. Feenstra, G., *Tuinstdeden en volkshuisvesting in Nederland en in het buitenland*, Amsterdam, 1920; en Purdom, C.B., *The Building of satellite towns*, Londen, 2nd edition 1949 (1st edition ca. 1925). Feenstra documenteert in zijn uitgebreide handboek over tuinstadbouw in afdeling 2, "Tuinstdeden in het buitenland", hoofdstuk 2, nauwgezet een aantal Engelse volksgezondheidsstatistieken. Op p. 61 staat een tabel over de kindersterfte (<5 jaar) uitgesplitst naar aantal kamers in de woning voor de Londense wijk Finsbury. De kindersterfte bedroeg in 1-kamerwoningen in 1905 22%, in 4-kamerwoningen 10%. Ter vergelijking: in 1992 bedroeg de zuigelingensterfte (<1 jaar) in Nederland 0,6%, de kindersterfte (<15 jaar) slechts 0,06% (Statistisch Jaarboek, Centraal Bureau voor de Statistiek, 1993). Op p. 82 staat een tabel die onder meer de algemene sterfte weergeeft (volwassen en kinderen tezamen), en waarin de tuinstad Letchworth vergeleken wordt met industriële metropolen. In Letchworth is de algemene sterfte 5,2 per 1000, in een metropool zoals Liverpool 19 per 1000. Dit grote verschil kan mede samenhangen met de bevolkingsopbouw naar leeftijd. Letchworth bestond op dat moment nog maar ruim 10 jaar, en zal als immigratiestad een relatief jonge bevolking hebben aangetrokken. Betekenisvoller is het om de kindersterftecijfers te vergelijken: 31,7 per 1000 in Letchworth, 143 per 1000 in Liverpool; eveneens een overtuigend verschil. Op p. 68 staat een tabel waarin de volksgezondheid wordt uitgedrukt in de groei-ontwikkeling van kinderen (omvang en gewicht). Daarbij worden kinderen van scholen in wijken met verschillende welstand in Liverpool vergeleken met elkaar en met Port Sunlight, het tuindorp van de zeepfabrikant Lever bij Liverpool. Allereerst blijkt een aanzienlijk verschil in de indicatoren omvang en gewicht tussen scholen in goede respectievelijk arme buurten: arme kinderen waren 13-25% magerder en/of lich-
- ter dan rijke kinderen. De kinderen uit Port Sunlight daarentegen scoorden op de groei-indicatoren zelfs beter dan de kinderen uit Liverpools rijke wijken (verschillen tot 15%). Op pp. 360-362 vergelijkt Purdom de gezondheid van kinderen uit Letchworth met die uit de buurgemeente Hitchin. Het onderzoek vond plaats in 1919. Beide gemeenten telden toen rond 10.000 inwoners. Het onderzoek toonde minimale verschillen aan. Hoewel niet alle indicatoren in het voordeel van Letchworth wijzen, trekt Purdom uit het materiaal toch de conclusie dat Letchworth een gezonder woonmilieu is dan Hitchin. Interessant is dat de longconditie van Letchworths kinderen gemiddeld iets slechter was dan van die uit Hitchin. Purdom veronderstelt dat dit komt doordat veel tuberculose-patiënten uit Londen aangeraden werd te verhuizen naar Letchworth, vanwege de goede leefomstandigheden aldaar.
21. Castex, J. et al., *De rationele stad*, Nijmegen, 1984 (oorspronkelijk: Parijs, 1980). Dit werk bevat ontwerpanalyses en korte oprichtingsgeschiedenissen van Hampstead (2.3) en Welwyn (2.4).
22. Unwin, R., *Town Planning in Practice, an Introduction to the Art of Designing Cities and Suburbs*, Londen, 1909. Dit standaardwerk voor het toenmalige, nog ontlukende vak 'stedenbouw' geeft een analyse van de kwaliteiten van de organisch gegroeide middeleeuwse stad. Deze analyse vormt het vertrekpunt voor de ontwerppuitgangspunten van de tuinstad. Het werk bevat een uitgebreide documentatie van de eerste tuinstadexperimenten in Letchworth en in Hampstead.
23. Buder, S., *Visionaries and Planners*
24. Beevers, R., *The Garden City Utopia*
25. op. cit.
26. Castex, J. et al., *De rationele stad*
27. Osborn, F.J., *GreenBelt Cities*, Londen, 1946.
28. Buder, S., *Visionaries and Planners*. Er is volgens Buder geen schriftelijk bewijs, zoals bij Pullman City (zie noot 33), dat Howard Riverside kende. Waarschijnlijk is het wel, aangezien het plan rond 1871 veel publiciteit kreeg. Niet alleen positief: door de grote brand van Chicago in 1870 vluchtten vele dakloos geraakte gezinnen naar Riverside en ontstond daar overbevolking, met als gevolg dat er besmettelijke ziekten uitbraken.
29. Fisher, I.D., *Frederick Law Olmsted and the city planning movement in the United States*, KUMI Research Press, Ann Arbor, 1986 (bewerking van Ph D thesis 1976).
30. Nuhn, R. (Editor), *New Braunfels Comal County, Texas, A pictorial History*, Sophienburg Museum and Archives, New Braunfels (TX), 1993. New Braunfels is ook heden ten dage

- nog een centrum van Duirse cultuur en tradities, waaronder de worst- en bierfeesten. De structuur van de stad is behouden gebleven, evenals een aantal monumentale panden, waaronder vakwerkhuisen.
31. Fisher, I.D., *Frederick Law Olmsted and the city planning movement in the United States*. Olmsted baseerde zijn weerstand tegen centraal beheer van de suburb, op de wijze van een 'residential park', op zijn analyse van Lewlyn Park, New Jersey, 1850.
  32. Crawford, M., *Building the workmans paradise, the design of American company towns*, Verso, Londen/New York, 1995. Uitvoerige beschrijving van Pullman City. Bespreking van Gary, Indiana, en Forest Hills Gardens, New York. Crawford noemt nog één company town waarin sociale doelstellingen zoals die golden bij Pullman City weer terugkwamen: Indian Hill (van de firma Norton) in Worcester, Massachusetts, 1916.
  33. Buder, S., *Visionaries and Planners*. De zekerheid dat Howard met Pullman City bekend was bestaat doordat er een tijdschriftartikel over Pullman City in Howards archieven (met persoonlijke aantekeningen van Howards hand) is aangetroffen.
  34. Crawford, M., *Building the workmans paradise*.
  35. op. cit.
  36. op. cit.
  37. op. cit.
  38. Buder, S., *Visionaries and Planners*. Buder geeft een uitgebreide beschrijving van de RPAA: samenstelling en werkwijze, publicaties, voorbeeldprojecten en ten slotte het uiteenvallen van de organisatie.
  39. Ward, S.V., *The garden city, past, present and future*, E. & F.N. Spon, Londen, 1992. De auteur geeft een toelichting op het Radburn-verkavelingsprincipe, dat wil zeggen de opzet in 'neighborhood units', zoals in de Amerikaanse tuinsteden toegepast werd. De auteur haalt ook de regionale studie voor de staat New York aan en vermeldt dat deel 7 van deze studie een uitleg bevat van de 'neighborhood unit'.
  40. op. cit. en Buder, S., *Visionaries and Planners*.

Hoofdstuk 3 De praktijk in de Duitstalige wereld: radicalisering

1. Die Deutsche Gartenstadtbewegung, *zusammenfassende Darstellung über den heutigen Stand der Bewegung*, Verlag der Deutschen Gartenstadt-Gesellschaft, Berlin-Schlachtensee, 1911.
2. op. cit.
3. *Gartenstädte in Sicht*, Jena, 1907.
Dit was de eerste Duitstalige versie van Howards *Garden Cities of To-morrow*. In 1968 verscheen er een Duitstalige heruitgave onder de titel *Gartenstädte von morgen, das Buch und seiner Geschichte*, uitgegeven door Julius Posener, Berlijn/Frankfurt am Main.
4. Die Deutsche Gartenstadtbewegung. De publicatie documenteert veertien voorbeelden van tuinstadbouw in Duitsland. Tien daarvan betreft bouw door coöperaties, driemaal is een fabrikant de opdrachtgever en in één geval (Gartenstadt München-Perlach) is het project nog in de initiatieffase en is het opdrachtgeverschap nog niet duidelijk. De fabrikantentuinstituten liggen bij Dresden, Essen en Güstrov. De coöperaties bouwden in Karlsruhe, Königsberg, Neurenberg, Neumünster, Hamburg, Straatsburg (het initiatief ging daar van de gemeente uit, een coöperatie werkte het uit), Magdeburg, Mannheim, Hüttenau en Berlijn.
5. op. cit. De coöperatieve bewegingen werden in het bestuur van DGG vertegenwoordigd door Heinrich Kaufmann, secretaris van het 'Zentralverband der Konsumgenossenschaften' en Hans Muller, Sekretaris van de 'Internationale Genossenschaftsbund'.
6. op. cit.
7. op. cit.
8. op. cit. Een van de leden van de DGG die de gedachte aan de oprichting van zelfstandige tuinsteden niet opgaf, was bestuurslid Hans Kampffmeyer. Deze schrijft op p. 7: 'De DGG houdt de oprichting van zelfstandige tuinsteden voor wenselijk, in het bijzonder overal daar, waar door benutting van waterkracht of delfstoffen, dan wel door de aanleg van nieuwe verkeerswegen, spoorwegen en kanalen, gunstige voorwaarden voor nieuwe nederzettingen geschapen zijn.'
9. Rössger, M., *Die Baugenossenschaft Hellerau*, in: *Gartenstadt Hellerau, der Alltag einer Utopie*, Dresdner Hefte 51, 1997.
10. Gerlach, H., *Kleiner Führer durch die Gartenstadt Hellerau*, Kursächsische Wanderungen heft 6, Hellerau Verlag Dresden, 1999.
11. Schreijnders, R. (red.), *De Droom van Howard*, Amsrerdam, 1991. In dit werk is een overzicht van de bouwgeschiedenis en het ontwerp van de Siedlung Hellerau en van de niet gerealiseerde grootschalige tuinstadontwerpen van Bruno Taut opgenomen.
12. Hartmann, K., *Deutsche Gartenstadtbewegung, Kulturpolitik und Gesellschaftsreform*, München, 1976. Dit werk bevat een uitvoerige beschrijving van de bouwgeschiedenis en het ontwerp van de Siedlung Hellerau, waarbij ook de enquête

onder toekomstige bewoners naar woonwensen uitgebreid ter sprake komt.

13. Gerlach, H., *Kleiner Führer durch die Gartenstadt Hellerau*.
14. op. cit.
15. op. cit.
16. Schreijnders, R. (red), *De Droom van Howard*.
17. Feenstra, G., *Tuinstdeden en Volkshuisvesting in Nederland en in het buitenland*, Amsterdam, 1920. In de tweede afdeling, 'Tuinstdeden in het buitenland', hoofdstuk 4, zijn de arbeiderskolonies van Krupp in Essen uitvoerig gedocumenteerd, alsmede de tuinstad Staaken bij Spandau (Berlijn) voor werknemers van de staatsmunitiefabriek.
18. Feenstra, G., *Tuinstdeden en Volkshuisvesting in Nederland en in het buitenland*, Amsterdam, 1920; en Metzendorf, R., en A. Mikuscheit, *Margarethenhöhe, Experiment und Leitbild, Margarethe Krupp Stiftung für Wohnungsfürsorge*, Essen, 1997. Er is tevens een video uitgebracht (1998), waarin (oud)bewoners worden geïnterviewd: *Margarethenhöhe, das Lebenswerk des Prof. Georg Metzendorf*.
19. Kloss, K.P., *Siedlungen der zoer Jahre*, Berlin, 1982. Dit werkje bevat de documentatie van vier tuinstadwijken in Berlijn uit de tijd van het Nieuwe Bouwen (1924-1928), waaronder de Hufeisensiedlung van Bruno Taut.
20. Berning, M., *Berliner Wohnquartiere: ein Führer durch 40 Siedlungen*, Berlijn, 1990. Van de modernistische architectuurvoorbeelden zijn de volgende Siedlungen beschreven: Lindenhof, Tempelhofer Feld, Hufeisensiedlung, Onkel Tom Siedlung, Weisse Stadt, Friedrich-Ebert-Siedlung en Siemensstadt (in chronologische volgorde, gebouwd tussen 1920 en 1931). Siemensstadt is een voorbeeld van een Siedlung die in zijn geheel uit gestapelde bouw bestaat. De dichtheid is daar 67 won/ha, nog inclusief een royaal schoolterrein. Exclusief dit terrein komt de dichtheid op 75 won/ha.
21. op. cit. De gemiddelde grootte van de Siedlungen in Berlijn (1030 woningen) is bepaald op grond van 8 voorbeelden: Staaken (804), Lindenhof (983), Tempelhofers Siedlung (300), Hufeisensiedlung (1027), Onkel Tom Siedlung (1105), Weisse Stadt (814), Friedrich Elbert Siedlung (1849), Siemensstadt (1370).
22. Mohr, C. en M. Müller, *Funktionalität und Moderne*, Frankfurt am Main, 1984; en Castex, J. e.a., *De rationele stad*, Nijmegen, 1984.
23. Novy, K., et al, *Wohnungsreform in Köln, Geschichte der Baugenossenschaften*, catalogus bij de tentoonstelling 'Anders Leben, Genossenschaftliches Wohnen, Geschichte der Wohnreform in Köln', 1986.
24. op. cit. De gemiddelde grootte van de coöperatieve Siedlungen was 350 woningen. Dit gemiddelde is bepaald op grond van 12 tuinstadachtige projecten van coöperaties in Keulen: Bickendorf (500), Dellbrück, (260), Poll (251), Kölner Gartensiedlung (287), Höhenberg (1160), Nordfriedhof (1072), Königsforst (149), Merkenich (67), Professorensiedlung (14), Gremberg (206), Worringen (59), Iddelsfeld (178).
25. Mohr, C. en M. Müller, *Funktionalität und Moderne*.
26. Novy, K., et al, *Wohnungsreform in Köln. De in 1932-1937 gebouwde 'Erwerbslosensiedlungen' lagen in Volkhoven, Höhenberg, Poll en Vogelsang*.
27. op. cit.
28. Posch, W., *Die Wiener Gartenstadtbewegung*, Wien, 1981. Posch heeft origineel bronnenmateriaal gebruikt, waaronder tijdschriften die de koepel van de Oostenrijkse Siedlerbeweging, de ÖVSK, uitgaf. Dit tijdschrift bestond van 1923 tot 1934 en heet 'Siedler und Kleingartner, Zeitschrift für Kleingartner, Kleintierzüchter und Wohnungsreformer'. Daarnaast gebruikte Posch het blad *Die Neue Wirtschaft* (1926, 1927).
29. op. cit.
30. Novy, K., W. Förster, *Einfach Bauen*, Wenen, 1985. Uitgebreide documentatie van Weense 'Siedlungen' (46 stuks) en biografieën van leidersfiguren in de Siedlerbeweging. De nadruk ligt op de politieke, economische en organisatorische kant van de beweging; de architecten en het ontwerp krijgen wat minder aandacht.
31. op. cit.
32. op. cit.
33. op. cit.
34. Rukschcio, B., R. Schachel, *Adolf Loos, Leben und Werk*, Salzburg, 1981. Omvattende biografie met een hoofdstuk over Loos' 'Siedlungsperiode', 1921-1924. Uit de biografie blijkt de Siedlerbeweging voor Loos een grote persoonlijke betekenis te hebben gehad. Hij koesterde de droom dat de beweging een nieuwe tijd met een nieuwe mens zou inluiden, met een veel grotere mate van autonomie en directe democratie voor kleinschalige sociale eenheden (in concreto: de grootte van een Siedlung) en een veel grotere verbondenheid van de mens met de grond en de natuur.
35. Novy, K., W. Förster, *Einfach Bauen*.
36. Rukschcio, B., R. Schachel, *Adolf Loos, Leben und Werk*. Loos sloot zich in Parijs aan bij de joodse beweging 'Ezra Israël'.
37. Novy, K., W. Förster, *Einfach Bauen*.
38. Weihsmann, *Das Rote Wien, sozialdemokratische Architektur und Kommunalpolitik 1919-1934*, Wenen, 1985.
39. Novy, K., W. Förster, *Einfach Bauen*. Het marginaliseren van de rol van coöperaties in de nieuwbouw betekende geenszins

dat de coöperatieve beweging dood was. De coöperaties beheerden de complexen immers ook. De koepelorganisatie bleef ook actief. In 1929 organiseerde deze een manifestatie op het Raadhuisplein met 30.000 deelnemers, 32 muziek-korpsen en 59 wagens, waarmee men zich als een volksbrede beweging wilde presenteren. De organisatie heette sinds 1926 ÖVKSK: Österreichische Verein für Kleingärtner, Siedler und Kleintierzüchter.

40. Winkler, K.J., *Der Architekt Hannes Meyer*, Berlin, 1989. Meyer werkte in 1919-1924 aan het ontwerp van de Siedlung Freidorf in Basel, waarvan Winkler een uitvoerige documentatie geeft. Meyer woonde tot 1927 zelf in Freidorf. In dat jaar verhuisde hij naar Dessau, omdat hij door het daar gevestigde Bauhaus als docent was gevraagd.
41. Novy, K., *Genossenschaftsbewegung*, Berlijn, 1983. Dit werk geeft een overzicht van woningbouw door Baugenossenschaften in Duitstalige landen (Duitsland, Oostenrijk, Zwitserland). Het hoofdstuk over Zwitserland behandelt de Siedlung Freidorf bij Basel.
42. Winkler, K.J., *Der Architekt Hannes Meyer*.

Hoofdstuk 4 Het tuinstadmodel uitgewerkt tot analysemodel

1. Parsons, T., *Structure and process of modern societies*, Free Press of Glencoe, Illinois, 1960, hoofdstuk 4 (in Part II, Social Structure and Economic Development): *Some principal characteristics of industrial societies*. In dit hoofdstuk (pp. 164-168) wordt het AGIP-paradigma uiteengezet.
2. op. cit. Hoofdstuk 8 (Part IV, The structural Setting of some social Functions): *The principle structures of community*. In dit hoofdstuk besteedt Parsons logischerwijze aandacht aan de begrenzing van het territorium van het systeem, omdat de 'community' op de een of andere manier hoe dan ook met een gebied verbonden moet zijn. Vooral aan de begrenzing van territoria zoals die zijn te definiëren vanuit de dimensies bestuur en handhaving besteedt Parsons veel aandacht in dit hoofdstuk.
3. Burgers, J.P.L., *De schaal van solidariteit, een studie naar de sociale constructie van de omgeving*, proefschrift Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg, 1988.
4. op. cit. Bij het culturele samenlevingsaspect werkt Burgers met de begrippen 'ruimtelijke symboliek' en 'cultuurspreiding'. Voor deze studie is vooral het eerste begrip van belang. Het gaat daarbij om de ruimtelijke uitdrukking van waarden en normen; bijvoorbeeld de plaats en locatie van heiligdommen (tempels, kerken) in de (stedelijke) ruimte, of

de uitdrukking van een nationalistische staatsvorm in de architectuur, dan wel de uitdrukking van de industriële economie in de architectuur (functionalisme), of juist de hang naar kleinschaligheid en romantiek.

5. Pahl, R.E., *Divisions of labour*, Basil Blackwell, Oxford/New York, 1984. Van belang voor de operationalisering van de dimensie 'bestaanswijze' is hoofdstuk 1-5, 'New Ways of Looking at Work', pp. 114-140. De geciteerde typologie van werk staat op p. 125.
6. Calmthout, A.B.M., *Over verbruiks-coöperaties en de Nederlandse Coöperatieve bond*, Den Haag, 1916. Rond 1915 waren er naar schatting 13.000 coöperatieve verenigingen in de hele wereld, waarvan 1385 in Engeland. In Engeland hadden deze verenigingen 3 miljoen leden, dat was 20% van de toenmalige bevolking. Die verenigingen hadden een omzet van 1,5 miljard gulden, te vergelijken van 30 miljard gulden anno 2000, en 83.000 man eigen personeel in dienst. Daarnaast zijn cijfers te ontleen aan *De coöperatie bouwt een betere wereld*, auteur onbekend, 1946. Dit is een vlugschrift dat oproept tot het stichten van nieuwe coöperaties, en dat de volgende cijfers geeft: het ledental van de Engelse coöperaties is toegenomen tot 11 miljoen (vergelijk Calmthout: in 1915 3 miljoen). De landelijke koepelorganisaties hebben zich verenigd in een koepelorganisatie op wereldschaal met de naam 'Internationale Coöperatieve Alliantie', die in 1946 naar schatting 100 miljoen coöperatielieden vertegenwoordigde.
7. Treub, M.W.F., *Over coöperatie*, Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, Amsterdam, 1898. Treub geeft een toelichting op de financiële opbouw van de coöperatie. Al in 1876 had de regering een wettelijke regeling voor coöperatieve verenigingen uitgevaardigd. Leden betaalden bij toetreding een bescheiden inleg als beginkapitaal, die in gedeelten kon worden gestort. Bij uitreding ontving een lid zijn inleg terug. De coöperatie bepaalde jaarlijks na het opmaken van de jaarrekening welk deel van de winst verdeeld werd onder de leden, welk deel naar andere doelen ging (en welke doelen), en welk deel in de pot bleef zitten als algemene bedrijfsreserve. Elk lid had daarin één stem, doorgaans ongeacht de grootte van het aandeel. Het verdelen van de winst onder de leden kon gebeuren naar rato van het ingelegde kapitaal, maar ook naar rato van het gewerkte aantal uren of naar rato van de waarde van de door elk lid geproduceerde goederen. Bij een verbruikerscoöperatie werd de winst doorgaans verdeeld naar rato van de waarde van de ingekochte goederen. De wet bepaalde dat de coöperatie in zijn statuten moest vastleggen, voor welk deel van hun inleg de leden

aansprakelijk waren jegens derden, bijvoorbeeld jegens de crediteuren van de coöperatie, en dat de coöperatie de statuten openbaar moest maken. Zo wisten derden waar zij aan toe waren als zij zaken deden met de coöperatie. Doorgaans bepaalden de statuten dat de leden voor meer dan 100% van hun inleg aansprakelijk waren, bijvoorbeeld voor 200% of 300%. Dat voorkwam enigszins dat leden massaal zouden uittreden wanneer de zaken slechter gingen, en bevorderde dat leden in zo'n situatie hun stem zouden laten horen in het bestuur van het bedrijf en hun schouders eronder zouden zetten om de zaak er weer bovenop te helpen. Een dergelijke regeling maakte het voor derden aantrekkelijker om zaken met de coöperatie te doen.

8. Calmthout, A.B.M., *Over verbruiks-coöperaties en de Nederlandse Coöperatieve bond*. Calmthout geeft in zijn werk ook inzicht in de opbouw van de verzameling coöperaties, die zich toelagden op productie. Daaruit blijkt dat deze relatief veel voorkwamen in de landbouw en relatief weinig in de industrie. Een van de belangrijkste drijfveren om zuivel- en andere landbouw coöperaties op te richten was te verhinderen dat winsten die met de melkfabricage te behalen waren, zouden toevallen aan buiten de boerenstand staande derden.
9. Howard, E., *To-morrow, a Peaceful Path to Real Reform*, Londen, 1898, hoofdstuk 9: 'administration - a birds eye view'.
10. Calmthout, A.B.M., *Over verbruiks-coöperaties en de Nederlandse Coöperatieve bond*. De doelen van de coöperatie waren in de eerste plaats economisch: produceren en consumeren naar de behoeften van velen in plaats van voor de winst van enkelen. Naast deze economische doelen had de coöperatie ook morele en sociale doelen. Het verbeteren van het vertrouwen in elkaar en in zichzelf was een belangrijk moreel doel. Dat vertrouwen was door de scheve verhoudingen in die tijd behoorlijk ondermijnd en had een oppepper nodig. Het gemeenschappelijk eigendom en de winstdeling naar economische inbreng dwong tot samenwerking op basis van (herwonnen) wederzijds vertrouwen. Het neutraliseerde bovendien belangentegenstellingen en droeg bij aan het ontstaan van een democratische cultuur waarin mensen meer voor zichzelf kunnen opkomen en minder afhankelijk zijn van werkgevers. De coöperaties steunden in het verlengde van hun doelstelling allerlei welzijnsdoelen, zoals zomerkampen voor stadskinderen die anders nooit in de gezonde buitenlucht kwamen, of de bouw van een bibliotheek. Soms spekte de coöperatie de kas van de politieke partij waar de leden lid van waren.
11. De coöperatie tegen machtsconcentraties, publicatie van de

Nederlandse Verbruikscoöperaties te Rotterdam, 1954. Door de verbetering van de welvaart, de opkomst van de verzorgingsstaat, de internationalisering van de handel en de verscherping van overheidstoezicht op prijskartels tussen producenten, nam de betekenis van de coöperatieve sector in de economie na de Tweede Wereldoorlog geleidelijk af. De marktperfecties die destijds de prikkel gaven tot het oprichten van coöperaties, verdwijnen geleidelijk.

Producenten van bijvoorbeeld dagelijkse consumptie-artikelen beconcurreren elkaar hevig in verschillende supermarktformules, waardoor consumenten een ruime keuze in artikelen en kwaliteiten krijgen, met een doorgaans gunstige prijs-kwaliteitverhouding. Gelegenheid voor fabrikanten om woekerwinsten te maken, doen zich nauwelijks meer voor. Uitzonderingen daarop waren er in de vroeg-naoorlogse jaren nog wel, en dan kreeg de coöperatieve sector betekenis als correctiefactor in de aanbiedersmarkt. Zeepoeder, rubberbanden en gloeilampen bijvoorbeeld, werden een tijdlang verhoudingsgewijs veel duurder dan nodig was aan de consument aangeboden. De inkooprijzen van de grondstoffen daalden, maar de consumentenprijzen bleven op gelijk niveau. De coöperaties namen zich dan voor om de machtsconcentratie bij de producenten te breken, begonnen dezelfde producten te maken en boden deze aan voor een veel redelijker prijs, daarbij toch nog winst makend. Gevolg was dat de andere fabrikanten ook omlaag gingen met hun prijs: zij wilden hun marktaandeel niet kwijtraken aan de coöperaties. Overigens was het vervaardigen van dit type producten voorbehouden aan grootschalige en kapitaalsintensieve fabrieken, die opgezet waren door de koepelorganisatie van verbruikscoöperaties (in Nederland waren in 1954 in 5 steden dergelijke fabrieken); dit was geenszins de kleinschalige bedrijfsvorm die Howard in de tuinstad beoogde.

12. Christoff Badelt, *Sozio-ökonomie der Selbstorganisation, Beispiele zur Bürgerselbsthilfe und ihre wirtschaftliche Bedeutung*, Campus Verlag, Frankfurt am Main/New York, 1980. Dit werk is gebaseerd op ongeveer 600 titels over het onderwerp 'zelforganisaties'. De aangehaalde voorbeelden staan op pp. 76 en 79. Badelt besteedt ook aandacht aan de vraag, hoe de dichtheid van zelforganisaties varieert met de mate van verstedelijking. Hij behandelt een Brits onderzoek, waaruit blijkt dat op het platteland de dichtheid van zelforganisaties driemaal zo hoog ligt als in grootstedelijke metropolen. Howard scheidt met de begrenzing van de omvang van de tuinstad (maximaal 30.000 inwoners) dus een gunstige voorwaarde voor de opbloei van zelforganisaties. De juistheid van het

- uitgangspunt van Howard om bij het bereiken van het maximum de tuinstad niet verder te laten groeien, maar een tweede tuinstad te stichten, wordt door dit onderzoek bevestigd. De tabel met de variatie in dichtheid van zelforganisaties naar verstedelijking is te vinden op p. 248.
13. Fennema, M., *De moderne democratie, geschiedenis van een politieke theorie*, Amsterdam, 1995, hoofdstuk 9, 'Slotbeschouwing', paragraaf 'Machtenscheiding', en hoofdstuk 10, 'Epiloog', de paragrafen 'Provo, de vernieuwing van het anarchisme' en 'Burgers bij het bestuur?'
  14. Mamadouh, V., *De stad in eigen hand; provo's, kabouters en krakers als stedelijke sociale beweging*, SUA, Amsterdam, 1992.
  15. Howard, E., *Garden Cities of To-morrow*, Londen, 1902. In Howards model kozen de inwoners van de tuinstad de directeur en de adjunct-directeur van elke 'municipal group'. Deze managers vormden gezamenlijk de centrale raad. Er waren dus geen aparte verkiezingen voor de centrale raad. Beleidsvoorbereiding en beleidstoetsing waren in Howards model niet gescheiden. De raad was eerder een coördinatie-overleg van managers dan een controlerend orgaan, zoals die functie in het parlementaire stelsel door de gemeenteraad wordt vervuld. De leden van de centrale raad vormden samen meer een managementteam dan een politieke elite. Zij waren politiek onafhankelijk en hun optreden moest hoofdzakelijk gebaseerd zijn op hetgeen zij hoorden uit de diverse 'raden'.
  16. Haan, I. de, *Zelfbestuur en staatsbeheer, het politieke debat over burgerschap en rechtsstaat in de twintigste eeuw*, Amsterdam University Press, 1993.
  17. op. cit. p. 176
  18. Hall, Peter, *Cities of Tomorrow*, Basil Blackwell Inc., Oxford UK en Cambridge MA, 1988. Omvattende beschrijving van de wereldgeschiedenis der verstedelijking. Hoofdstuk 4 ('The City in the Garden'), pp. 86-135, over het tuinstadmodel. De vergelijkbare modellen met lokale autonomie als uitgangspunt zijn opgenomen in de hoofdstukken 'Sweat equity' (zelfbouw wijken bij Zuid-Amerikaanse metropolen) en het hoofdstuk over 'community architecture' in Engeland. Hoofdstuk 7 ('The city of towers'): over het model voor de hoogbouwstad van Le Corbusier.
  19. Posch, W., *Die Wiener Gartenstadtbewegung*, Wien, 1981.
  20. König, R., *Grundformen der Gesellschaft: die Gemeinde*, Rowohlt, Hamburg, 1958. Deze auteur baseert zijn analyse van de sociale structuur van 'de gemeente' op uitgebreide literatuurstudie (hij heeft zelf geen nieuwe gegevens verzameld). Zijn bibliografie bevat 295 titels. Dit betreft studies naar de sociale structuur van gemeenten en gemeenschappen in onder andere Duitsland, Engeland, de VS, Frankrijk, Nederland en Italië.
  21. op. cit. p. 28. In het Duits luidt de definitie van 'Gemeinde' als volgt: 'Gemeinde ist eine globale Gesellschaft vom Typus einer lokalen Einheit, die eine unbestimmte Mannigfaltigkeit von Funktionskreisen, sozialen Gruppen und anderen sozialen Erscheinungen in sich einbegreift, welche zahllose Formen sozialer Interaktionen und gemeinsamer Bildungen sowie Wertvorstellungen bedingen; ausserdem hat sie neben zahlreichen Formen innerer Verbundenheiten selbstverständlich auch ihre sehr handgreifliche institutionell-organisatorische Aussenseite.' Het begrip 'Funktionskreisen' behoeft nadere beschouwing. In de tekst op pp. 51-53 verstaat König onder 'Funktionskreisen' alle instituties die uit sociologisch oogpunt voor het reilen en zeilen van een gemeente van belang zijn. Zuiver bestuurlijke en economische instituties, zoals het gemeentebestuur, nutsbedrijven en commerciële bedrijven, blijven daardoor buiten beschouwing. Een 'Funktionskreis' kan een afzonderlijke instelling zijn, bijvoorbeeld een kerk of een school, maar het kan (dat is bij grotere steden aan de orde) ook een gebied zijn binnen de gemeente, dat zich specialiseert in een bepaalde functie, bijvoorbeeld het winkelcentrum, het uitgaanscentrum of het zaken centrum.
  22. op. cit. In de analyse van de samenhang tussen waardenstelsel en klassensysteem (p. 107) volgt König de auteur G.C. Homans (*The human group*, 1951). König behandelt het scenario van een stabiele gemeente, waarin een groep binnenkomt (bijvoorbeeld vluchtelingen) die in waarden en normen afwijken van het voorbeeld dat de zittende elite stelt. Wanneer het gaat om een kleine groep, zal de zittende elite zijn waarden en normen niet aanpassen. Er zijn dan twee mogelijkheden: de nieuwkomers passen zich aan, of zij marginaliseren (er ontstaat een onderklasse, dus de integratiegraad neemt af). Wanneer het gaat om een grote groep, zijn er wederom twee mogelijkheden: de elite past zijn normen niet aan, dan ontstaat er tweespalt en desintegratie; of de elite doet een toenadering naar de nieuwkomers, dan ontstaat er alsnog integratie op basis van aangepaste waarden en normen. Voor inzicht in de invloed van de elite in het sociale systeem is ook de door König aangehaalde studie van W.M. Williams (*The sociology of an English village*, 1956) relevant. Hij analyseerde het gehele aanbod van sociale instituties in het studie-object, het dorp Gosforth. Hij ontdekte onder meer dat verenigingen wat betreft de leden vaak wel

- uit verschillende klassen waren samengesteld, maar dat de bestuurders van de verenigingen vrijwel zonder uitzondering uit de hogere klassen afkomstig waren. De hogere klassen stelden het voorbeeld, en gaven via de verenigingsactiviteiten de normen en waarden, en de bijbehorende gedragscode, door aan de rest van de leden.
23. op. cit. Een voorbeeld dat König geeft van een gemeente waarin antagonisme de dagelijkse realiteit was, is Nouville in Frankrijk. De studie naar het functioneren van deze gemeenschap, waarin het maar niet wilde boteren tussen de oorspronkelijke boerenbevolking en de later binnengekomen industrie-arbeiders, is van L. Bernot en René Blanchard, 1953. Een voorbeeld dat König geeft van een verzuilde gemeente, waarin er nauwelijks integratie plaatsvond tussen de zuilen, is Sassenheim in Nederland. De studie naar het functioneren van deze gemeente is van I. Gadourek, 1956. De studie is gepubliceerd in het Engels (*A Dutch Community*, Leiden, 1956), waardoor König in staat gesteld werd de resultaten te gebruiken.
  24. op. cit. König haalt onder meer (p. 66) de studie van T.S. Simey aan (*Neighborhood and community*, 1954). Simey onderzocht de mate waarin huisvrouwen aangeven in noodsituaties een beroep te doen op burens. Dit lag bij 'tekort aan brood' op 63%, bij 'ernstige ziekte' op 48%. Bij 'ernstige ziekte' gaf 41% aan eerder een beroep te doen op verwanten. Wanneer er verwanten in de omgeving wonen, kan men in dit soort noodsituaties snel over de hulp van familie beschikken en zal het gevoel van veiligheid groter zijn dan in gevallen dat familie op grotere afstand woont.
  25. Howard, E., *To-morrow, a Peaceful Path to Real Reform*, Londen, 1898, hoofdstuk 9: 'administration - a birds eye view'.
  26. Howard, E., *Garden Cities of To-morrow*, Londen, 1902. De waarde 'free rights of association' komt duidelijk naar voren wanneer Howard zijn tuinstadmodel vergelijkt met 'Buckingham's City' (pp. 90-91). Beide modellen zijn een stad op een groot landbouwareaal, maar 'yet the inner life of the two communities would be entirely different - the inhabitants of Garden City enjoying the fullest rights of free association, and exhibiting the most varied forms of individual and co-operative work and endeavour, the members of Buckingham's city being held together by the bonds of a rigid cast-iron organisation, from which there could be no escape but by leaving the association, or breaking it up into various sections'.
  27. Dignum, K. *Senior en stad, de betekenis van stedelijke woonmilieus voor de sociale netwerken van minder draagkrachtige ouderen*, proefschrift Universiteit van Amsterdam, AME, 1997.
  28. Gottschalk, Shimon, *Communities and Alternatives, an exploration of the limits of planning*, Cambridge MA, 1975, hoofdstuk 3, 'Definition of community', en hoofdstuk 4, 'Classification of community types'.
  29. Lofland, L.H., 'Private lifestyles, changing neighborhoods, and public life: a problem in organized complexity', in: *Tijdschrift voor economische en sociale geografie* 1989 nr. 2, pp. 89-95.
  30. Wirth, L., 'Urbanism as a way of life', in: *American Journal of sociology* nr. 44, pp. 1-24. 1938.
  31. Howard, E., *Garden Cities of To-morrow*, Londen, 1902 (heruitgave 1985), hoofdstuk 5, p. 51: 'With regard of police rates, it is not believed that these can be largely increased by the coming into the town of 30.000 citizens, who, for the most part, will be of the law abiding class; for there being but one landlord, and this the community, it will not be difficult to prevent the creation of those surroundings which make the intervention of the police so frequently necessary.' Met 'surroundings' bedoelt Howard horecagelegenheden, waar alcohol wordt geschonken; hij verwijst naar zijn hoofdstuk 7, waar het onderwerp 'temperance reform' (alcoholmatiging) aan de orde komt.
  32. Grünfeld, F., *Habitat and Habitation, a pilot study*, proefschrift sociologie, universiteit van Amsterdam, Samson en Sijthof, 1970.
  33. Flügge, C., *Grossstadtwohnungen und Kleinhaussiedlungen in ihrer Einwirkung auf die Volksgesundheit: ein kritische Erörterung für Ärzte, Verwaltungsbeamte und Baumeister*, Jena, Fischer, 1916.
  34. op. cit. Flügge constateert aan de hand van statistieken dat het sterftecijfer in de periode 1875-1910 een duidelijke daling vertoont. Die heeft niet of nauwelijks met woontoestanden te maken, maar is hoofdzakelijk te danken aan betere voeding, hygiëne en medische verzorging. Dit geldt ook wanneer ingezoomd wordt op de kindersterfte. In Berlijn bijvoorbeeld (tabel op p. 32) liep de sterfte van zuigelingen in het eerste levensjaar terug van 30,4% in 1876-1880 naar 16,5% in 1906-1910. Flügge traceert uit de statistieken één sterftefactor voor zuigelingen, die wel direct met de woonvorm te maken heeft: de verdieping waarop de woning ligt. Op de hoogste etages van de woonkazernes bleek in hete zomers de zuigelingensterfte beduidend hoger te liggen dan elders. De temperatuur bereikte daar waarden tot 35 graden Celsius. Deze hoge temperatuur ontstond niet alleen door de opwarming door de zon, maar ook doordat de rookkanalen van alle lager gelegen woningen door de hogere verdiepingen heen

- liep. Hoe hoger de woning, des te warmer de schoorsteen. Vooral bij woonkazernes die vele kleine, overbewoonde woningen bevatten, deed dit effect zich voor. De warmte bleef door de accumulatie in de muren en door de geringe ventilatiemogelijkheden nog lang in de woningen hangen, nadat de hittegolf zelf geweken was. Het bleek onder deze omstandigheden moeilijk de zuigelingen te vrijwaren van warmtestuwing. De hoge ligging van de woningen maakte het de verzorgers moeilijk om met de baby de avondkoelte op te zoeken. Door de dichte bebouwing werd het in de woonomgeving bovendien 's avonds ook minder koel dan op het platteland. Voor zuigelingen die flesvoeding kregen gold dat de melk moeilijk goed te houden was bij deze warmte (koelkasten had men nog niet). De baby stierf dan aan een maag-/darminfectie.
35. op. cit. p. 123.
  36. op. cit. pp. 140-1.
  37. Unwin, R., *Nothing gained by overcrowding, how the garden city type of development may benefit both owner and occupier*, Garden City and town planning association, Londen, 1912, in: Creeze, W.L., (editor), *The legacy of Sir Raymond Unwin*, MIT, 1967.
  38. König, R., *Grundformen der Gesellschaft: die Gemeinde*. Het onderscheid tussen 'fysieke afstand' en 'functionele afstand' is oorspronkelijk gemaakt door L. Festinger e.a., in 'Social pressures in informal groups' (1950).
  39. Unwin, R., *Nothing gained by overcrowding*.
  40. Hall, Peter, *Cities of Tomorrow*.
  41. Festschrift '130 Jahre Kleingärtnerverein Dr. Schreber', Leipzig, 1994. Beschrijft de oprichtingsgeschiedenis van deze oudste Schrebergartenvereniging en bevat beknopte biografieën van zowel Ernst Hauschild als van Karl Gesell.
  42. Daniel Gottlieb Moritz Schreber, Leipzig 1808-1861, was arts en leidde van 1843-1859 een door Tarus opgericht orthopedisch kuuroord. Schreber heeft zich vooral door zijn activiteit inzake de hervorming van de fysieke opvoeding en de invoering van de heilgymnastiek onderscheiden. Hij publiceerde onder meer *Het boek der gezondheid* (1839), *Die planmäßige Scharfung der Sinnesorgane* (1859), *Ärztliche Gymnastik* (1855, 26e druk 1896), *Kallipädie oder Erziehung zur Schönheit* (1858). Uit: Meyers *Konversationslexicon*, Leipzig/Wien, 1897.
  43. Migge, L., *Gartenkultur des 20en Jahrhundert*, Hamburg, 1913, hoofdstuk 'Grossstadt und Garten', paragraaf 'Kleingärten' (pp. 7-12), en p. 161, tabel 4.
  44. Saebens, H., *Worpswede, Geschichte und Geschichten*, Bremen, 1968. Beknopte monografie over de sfeer, het dagelijks leven en de kunstproductie in Worpswede. Worpswede was oorspronkelijk een dorp van kleine boeren en turfstekers; rond 1900 vestigden zich hier enkele kunstenaars, die integreerden met de oorspronkelijke bevolking. Thans is Worpswede uitgegroeid tot toeristische trekpleister, vergelijkbaar met Giethoorn.
  45. Mohr, C. en M. Muller, *Funktionalismus und Moderne*, Frankfurt am Main, 1984, pp. 136-143.
  46. Migge, L., *Gartenkultur des 20en Jahrhundert*, Hamburg, 1913, pp. 41-43.
  47. Howard, E., *Garden Cities of To-morrow*, Londen, 1902. Howard maakt bij de opzet van Washington (p. 40) de kanttekening dat parken en scholen op de verkeerde plekken liggen; de loopafstanden zijn daardoor langer dan nodig. In zijn eigen model probeert hij dat te optimaliseren.
  48. Choay, F., *L'urbanisme, utopies et réalités, une anthologie*, Paris, 1965. Dit werk bevat een analyse van verstedelijkingsmodellen. Op de analyse volgt een bloemlezing ('anthologie') van teksten van de auteurs die genoemde stromingen vertegenwoordigen. Veel van deze teksten (waaronder die van Howard) zijn uit het Engels in het Frans vertaald.
  49. op. cit. De naturalistische stroming gaat uit van het dogma dat bundeling van functies en activiteiten in welke verstedelijkingsvorm dan ook onnodig en onwenselijk is. Het naturalistische model laat totale spreiding van functies en activiteiten over het platteland zien. Frank Lloyd Wright laat dit principe zien in zijn model 'Broadacre City'.
  50. Sitte, C., *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*, Wenen, 1889. Uitgave in het Nederlands: *De stedenbouw volgens zijn artistieke grondbeginselen*, vertaald en van een nawoord voorzien door Auke van der Woud, Uitgeverij 010, Rotterdam, 1991.
  51. Unwin, Raymond, *Town Planning in Practice*, Londen, 1909.
  52. op. cit., hoofdstuk 11, 'Of Co-operation in site planning, and how common enjoyment benefits the individual'.
  53. op. cit.; Unwin wil de gemeenschappelijke voorzieningen niet aan bewoners opdringen; hij stelt dat de behoefte daaraan door bewoners zelf moet worden gevoeld en kenbaar gemaakt moet worden aan de architect, die daar dan een samenhangend en aansprekend geheel van maakt. Het gemeenschappelijke moet zo min mogelijk kunstmatig aandoen en zo veel mogelijk ontstaan lijken uit spontane groei.
  54. Klerk, L.A. de, *Op zoek naar de ideale stad*, Deventer, 1980.
  55. Choay, F., *L'urbanisme, utopies et réalités*, p. 18. Choay citeert hier het werk 'Description du Phalanstère' van

V. Considerant, 1848: "De taak van de architect is niet meer om het krot van de proletariër te bouwen, het huis van de middenstander of het herenhuis van de markies. Het is het paleis waar de mens dient te verblijven."

Hoofdstuk 5 Tuinstadprojecten van Nederlandse fabrikanten

1. Gepkens, M., *Negentiende-eeuwse volkswoningbouw in ons land, het Snouck van Loosenpark in Enkhuizen en de Veenkolonie Griendtsveen in de Peel*, doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis, Utrecht, 1978.
2. Melle, M. van, *Nirwana aan de Vecht, de initiatieven van cacao-fabrikant Van Houten voor een parkdorp in Weesp eind 19e eeuw*, Weesp, 1991. Beschrijving van een woningbouwproject in parkachtige aanleg (550 woningen), naar een ontwerp van Hugo Poortman. Het project werd door de directie van Van Houten in een vergevorderd stadium van voorbereiding (het bouwrijp maken was al begonnen) afgeblazen.
3. Faber, J.H., *Sprekende cijfers, woningtoestanden in Nederland*, Zwolle, 1904. Faber was inspecteur van de volkshuisvesting in de noordelijke provincies. Het overzicht dat hij geeft over de woningtoestanden heeft echter betrekking op geheel Nederland. Uit het overzicht blijkt dat overbewoning (gezinnen met kinderen op een éénkamerwoning) in Nederland rond 1900 sterk verschilt per provincie. In Drente leeft 54% van de bevolking in een te kleine woning (om de gedachten te bepalen: 6 personen op een éénkamerwoning of 9 personen op een tweekamerwoning). In Limburg is dit percentage 10%. Overbewoning kwam op het platteland meer voor dan in de steden. De noordelijke provincies waren het ergst. Na Drente komen Friesland en Groningen met 41% en 39% van de bevolking in overbewoonde woningen. Bij de overige provincies lag deze waarde als volgt: Zeeland 32,5%, Overijssel 30,5%, Gelderland 28%, Zuid-Holland 27,5%, Utrecht 23,5%, Noord-Brabant 22%, Noord-Holland 20%.
4. Fockema Andraea, S.J., 'The Garden City Idea in the Netherlands before 1930', in: *Stedenbouw en Volkshuisvesting*, mei 1963, 44^e jaargang nummer 5. De auteur beschrijft de verspreiding van de tuinstadgedachte onder opdrachtgevers en architecten. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, die als eerste propaganda maakte voor het tuinstadmodel, werkte hierin samen met de vereniging 'Gemeenschappelijk Grondbezit'. D. de Clercq uit Haarlem hield op een bijeenkomst van deze vereniging een lezing over tuinsteden.
5. Gepkens, M., *Negentiende-eeuwse volkswoningbouw in ons land*. De wegbereider van de veenexploitatie was Jan van de Griendt (1804-1884). Hij publiceerde in 1876 het propagandaschrift voor veenexploitatie 'Wat zal er worden van de Noord Brabantse en Limburgse Peel?' Zijn twee zoons waren de feitelijke initiatiefnemers van de fabriek en de woningbouw in Griendtsveen. Josef van de Griendt (1849-1917) was directeur van de fabriek, Eduard van de Griendt (1858-1935) was directeur van de land-exploitatiemaatschappij (de tak van het bedrijf die de exploitatie van de landbouwgrond na de veenafgraving tot doel had).
6. Pouls, J., *Fabriekswoningbouw in Nederland; een voorbeeld: de veenkolonie Griendtsveen in de Peel*, doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis, Katholieke Universiteit Nijmegen, 1981. Griendtsveen had een openbare school en een katholieke school. De meeste inwoners waren katholiek, maar er waren door Van der Griendt ook veenarbeiders uit Drente geworven die protestant waren. De kinderen van deze families bezochten de openbare school, waar zowel jongens als meisjes op zaten. De katholieke school was niet gemengd naar geslacht, daar zaten alleen meisjes op. De katholieke jongens zaten daarom óók op de openbare school. Aan de katholieke school zat ook een kleuterafdeling vast. De openbare school had geen kleuterafdeling. Toen rond 1950 het kinderaantal terugliep in Griendtsveen werd de openbare school gesloten en verbouwd tot woningen. De katholieke school liet inmiddels ook jongens toe.
7. Gepkens, M., *Negentiende-eeuwse volkswoningbouw in ons land*.
8. Pouls, J., *Fabriekswoningbouw in Nederland*.
9. op. cit.
10. Gepkens, M., *Negentiende-eeuwse volkswoningbouw in ons land*. De woeste grond waarop Griendtsveen verrees was eigendom van de gemcente Horst. In 1885 kochten de gebroeders Van der Griendt een gebied van ruim 409 ha voor f 32.000,-. Ongeveer 20 hectare was bestemd voor de ontwikkeling van de dorpskom, het overige gebied was voor veenafgraving en ontginning.
11. Hoogenberk, E.J. en B.D. Verbrugge. *Bedreigde gebouwen Delft 1840-1940*, Delft, 1982, pp. 19, 47, 125-132. Het Agnetapark wordt nauwgezet gedocumenteerd in dit werk. Ten aanzien van de gemeenschapsvoorzieningen is het volgende vermeld:
* gebouw 'De Gemeenschap' (1892, architect Schelling) huisvestte onderwijsfaciliteiten (kleuterschool, naai- en breischool, kantoorleerlingen-opleiding), een leeszaal, vergaderzalen en een podium voor concerten en dergelijke.
* gebouw 'De Tent' (1914, architect Evers, ter vervanging van houten gebouw uit 1886) huisvestte recreatieve voorzieningen (toneelzaal, biljartzaal, kegelbaan).

- * een apart gebouw huisvestte de coöperatieve drukkerij 'Van Marken' (1891).
12. Marken, J.C. van, *Levensidealen*. Herinneringen uit het leven van J.C. van Marken, verzameld door A. van Marken-Matthes, Delft, 1907.
  13. Vries, W. de, 'J.C. van Marken en het Agnetapark te Delft', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 1978 / 10, pp. 3-34.
  14. Marken, J.C. van, *Levensidealen*.
  15. Eck, H.J. van, *Boeren en fabrieksarbeiders, een sociografie van de gemeente Ede*, Amsterdam, 1938.
  16. op. cit.
  17. op. cit.
  18. op. cit. De vorming van de bedrijfsgemeenschap mislukte in Ede. In 1938 bestond er al geen enkele vereniging meer onder de naam 'Vooruit' en was het ontspanningscentrum 'De Reehorst' door de fabriek verkocht aan een andere exploitant, waardoor het in organisatorische zin los van de fabriek was komen te staan. Als verklaring van de mislukking kan gelden het gebrek aan geld dat er in de crisisjaren was om dit soort bedrijfs-eigenlijke activiteiten overeind te houden. Een tweede reden was de geringe behoefte bij de arbeiders aan voorzieningen vanuit de fabriek.
  19. op. cit. Rond 1935 kampte men met een leegstand van rond 30%. In 1938 was deze echter weer ingelopen. Op kosten van de gemeente waren de woningen opgeknapt en de huren verlaagd, waardoor weer nieuwe huurders (ook van buiten de ENKA) waren toegestroomd.
  20. Onderzoeksrapport Poortgebied Ede-Zuid, Monumentencommissie Ede, mei 1992.
  21. op. cit.
  22. Eck, H.J. van, *Boeren en fabrieksarbeiders*
  23. *Rails en Rangen*, 1990, hoofdstuk 6: Het Tuindorp, nu Oosterhaar I.
  24. Notulenboek Woningbouwvereniging Maarn, 1921 en verder.
  25. op. cit. Een eerste schets van de gemeente ging uit van lintbebouwing (vrijstaande woningen met kavels van 1000 m² langs een nieuw aan te leggen weg). Dit was echter voor de Spoorwegen niet acceptabel, omdat het te duur uitkwam. In overleg met de architect, H.A. Pothoven, die door de Spoorwegen in de arm genomen was, werd een plan voor een meer geconcentreerde opzet van de woningbouw gemaakt. De architect presenteerde dit als een 'tuindorp'. Het tuindorplan had naast een kostenvoordeel ook een stedenbouwkundig voordeel: het vormde een betere aanzet voor verdere komvorming van het dorp dan de oorspronkelijk getekende lintbebouwing.
  26. Notulenboek Onner Woningstichting, 1916 en verder.
  27. op. cit.; en Notulenboek Woningbouwvereniging Maarn.
  28. Brief van 9 februari 1922 van de voorzitter van de Onner Woningstichting, burgemeester Boerema, aan de secretaris, de heer Jonckers Nieboer van de Staatsspoorwegen.
  29. Notulenboek Woningbouwvereniging Maarn.
  30. Brief van 26 juni 1919 van architect Hamers aan de secretaris van de Onner Woningstichting, de heer Jonckers Nieboer van de Staatsspoorwegen.
  31. Notulenboek Onner Woningstichting.
  32. op. cit.
  33. *Een halve eeuw 'droogdok', 1902-1952*, een uitgave ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de RDM, Rotterdam, 1952.
  34. op. cit.
  35. Gelder, M.G. de, *Tuindorp Heyplaat*, Rotterdam, 1916. De Bouwmaatschappij Heyplaat had naar het Engelse voorbeeld de structuur van een Vennootschap die haar aandeelhouders een vast dividend van 4% aanbood. Was er meer winst, dan werd dit niet aan aandeelhouders uitgekeerd, maar werd aan sociale doelen binnen Heyplaat besteed. In de jaren dat de Bouwmaatschappij verlies leed, moest de RDM het tekort bijpassen, omdat het dividend van 4% aan de aandeelhouders gegarandeerd was.
  36. op. cit.
  37. Feenstra, G., *Tuin- en Volkshuisvesting in Nederland en in het buitenland*, Amsterdam, 1920, afdeling 'Hollandse toepassingen'. Uitgebreid fotomateriaal over de vele openbare voorzieningen.
  38. Gelder, M.G. de, *Tuindorp Heyplaat*.
  39. op. cit.; en Herk, J. van, *Heyplaat, net even anders*, Leiden, 1994. Complete kroniek van Heyplaat vanuit een sociologisch/antropologische invalshoek; beschrijft onder meer de opbouw van de woongemeenschap en de werking van het verenigingsleven.
  40. op. cit. De invloed van de werkgever RDM op het verenigingsleven krijgt speciale aandacht bij Van Herk.
  41. *Een halve eeuw 'droogdok'*.
  42. Herk, J. van, *Heyplaat, net even anders*.
  43. Gelder, M.G. de, *Tuindorp Heyplaat*.
  44. *Ons Limburg 1911-1951, 40 jaren arbeiderswoningen in Limburg*, Pater Drs. O.F.M. Remigius Dieteren, Heerlen, 1951.
  45. Rooyen, E. van, *De woningvoorziening in de Limburgse Mijnstreek als sociaal beheersinstrument; afstudeerscripte* Rijksuniversiteit Utrecht, vakgroep geschiedenis, 1981.
  46. Starmans, J.C.J.M., *Thuis in Brunssum, een geschiedenis van 75*

- jaar wonen en werken, 1987; jubileumuitgave van de Woningvereniging Brunssum. In 1919 wees de gemeenteraad van Brunssum vrijwel zonder zich te verantwoorden een compleet uitgewerkt plan af voor een tuindorpwijk van 324 woningen en 5 winkels van de bouwvereniging 'Lada' ('Limburg aan de arbeiders').
47. Dinger, A.E., Inleiding tot het bezoek van de Koninklijke Ingenieurs Vereniging aan de woningkolonie der Staatsmijnen, Den Haag, 1918.
  48. Rooyen, E. van, De woningvoorziening in de Limburgse Mijnstreek als sociaal beheersinstrument.
  49. op. cit.
  50. Dinger, A.E., 'Arbeidershuisvesting in de Mijnstreek', in: Tijdschrift voor Volkshuisvesting, 1921, pp. 1-46.
  51. 60 jaar Barbara, 60 jaar Treebeek geschakeld, 1980; jubileumuitgave van de Barbaraparochie te Treebeek.
  52. 50 jaar De Bazuin, een protestants-christelijke harmonie in Treebeek; Heerlen/Brunssum 1979.
  53. op. cit.
  54. Dinger, A.E., Inleiding tot het bezoek van de Koninklijke Ingenieurs Vereniging aan de woningkolonie der Staatsmijnen.
  55. Dinger, A.E., Arbeidershuisvesting in de Mijnstreek.
  56. op. cit.
  57. Dinger, A.E., Inleiding tot het bezoek van de Koninklijke Ingenieurs Vereniging aan de woningkolonie der Staatsmijnen.
  58. op. cit.
  59. Schelven, A.C. van, 'Hengeler Wind', de ontwikkeling van het industrieel klimaat van Hengelo sinds 1865, Haarlem, 1965. Het was toeval dat juist bij Hengelo het spoorwegknooppunt kwam te liggen: daar kruisten twee gelijktijdig aangelegde lijnen, dus moest er een station komen, doch niet zozeer speciaal voor het dorp Hengelo. De spoorlijnen kwamen er overigens niet primair voor de ontsluiting van Twente, maar voor de import van Duitse kolen naar industrialiserend West-Nederland (de Limburgse mijnen waren toen nog niet in exploitatie). Binnen enkele jaren na de opening van de spoorwegen kwamen er fabrieken en begon de bevolking te groeien.
  60. Klerk, L.A. de, Particuliere plannen, denkbeelden en initiatieven van de stedelijke elite inzake de volkswoningbouw en de stedebouw in Rotterdam, 1860-1950, NAi Uitgevers, Rotterdam, 1998. Deze publicatie bevat ook een paragraaf over 't Lansink.
  61. Piek, M., K.J. Muller (1857-1942), sportcomplexen, buitenplaatsen en tuindorpen - gezondheid als leidraad, Rotterdam, 2001.
  62. Tuindorp Het Lansink, oorspronkelijke uitgave door Stork Machinefabrieken, Hengelo, 1918, heruitgave 1981. Plan-documentatie van Tuindorp 't Lansink; en Tuindorp Courant, Speciale uitgave 80 jaar 't Lansink, Stichting Tuindorp, 1991. In deze laatste publicatie is een iets afwijkende (specifiekere) omschrijving van de opdracht aan de architect geciteerd dan in de eerstgenoemde: 'door aanleg eener kolonie van goede woningen voor arbeiders en beambten, eene frissche woonomgeving te scheppen waar elke benauwdheid van smalle straten of eng gebouwde huizen plaats moet maken voor licht en lucht, zulks met betaalbare huur'.
  63. Tuindorp Het Lansink. De aanvangshuren liepen uiteen van f 2,40 per week voor een arbeiderswoning tot f 9,- per week voor een directiewoning; een verschil van een factor 4 derhalve.
  64. op. cit.
  65. Piek, M., K.J. Muller. Piek vermeldt dat bij de uitvoering van de latere fasen, (gedeeltelijk na de Tweede Wereldoorlog) postuum woningontwerpen van Muller tot uitvoering werden gebracht. Mullers invloed op de vormgeving van 't Lansink bleef dus tot na zijn dood in 1942 doorwerken.
  66. Tuindorp Het Lansink.
  67. op. cit.
  68. Tuindorp Courant.
  69. Wit, C. de, Niet bij staal alleen, over sociaal-culturele en ruimtelijke veranderingen in het dagelijks leven te Zuilen, Proefschrift Rijksuniversiteit Utrecht, 1987.
  70. Architectuur en stedebouw in de gemeente Utrecht, 1850-1940, Monumenten Inventarisatie Project, Uitgeverij Waanders, Zwolle en Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, 1990, pp. 36 en 74-77. In Elinkwijk is naast K. Muller ook C.B. Posthumus Meijes als architect werkzaam geweest.
  71. Feenstra, G., Tuinsteden en Volkshuisvesting in Nederland en in het buitenland, Amsterdam, 1920, afdeling 'Hollandse toepassingen'.
  72. Architectuur en stedebouw in de gemeente Utrecht.
  73. Feenstra, G., 'Tuindorp Elinkwijk Utrecht', in: Bouwwereld, 1919, nr. 14 en 15. Het artikel besteedt aandacht aan de stedenbouwkundige opzet van Elinkwijk en aan de architectuur van enkele woonblokken. Ook worden de winkelvoorzieningen besproken in Elinkwijk en Zuilen I. Aan de Amsterdamse straatweg was een blok van 5 winkels, waarvan de coöperatieve bakkerij de meest centrale functie vervulde. Verspreid in de beide complexen, bijvoorbeeld op straathoeken, bevonden zich hier en daar ook kleine winkels.
  74. Wit, C. de, Niet bij staal alleen.
  75. op. cit.
  76. Feenstra, G., Tuindorp Elinkwijk Utrecht.

Hoofdstuk 6 Tuinstadprojecten van Nederlandse woningbouwverenigingen en gemeenten

1. Vreeze, N. de, *Woningbouw, inspiratie en ambities*, Almere, 1993.
2. op. cit., hoofdstuk 3.2; analyse van de trage start van de volkswoningbouw na het aannemen van de Woningwet en de daaraan nauw verbonden Gezondheidswet van 1901. Daarbij wordt veel cijfermateriaal verstrekt over gerealiseerde nieuwbouw en verleende overheidssteun in Nederland. Deze laatste had eigenlijk alleen in de periode 1918-1923 voldoende volume om de volkswoningbouw door woningbouwverenigingen werkelijk te stimuleren. Deze periode valt precies samen met de bloeiperiode van de tuinstadbouw.
3. op. cit.
4. op. cit., p.183: 'De tuinstadbeweging is in kwantitatieve en kwalitatieve zin de belangrijkste ideologische stroming in de Nederlandse sociale woningbouw voor de Tweede Wereldoorlog. Er zijn maar weinig uitzonderingen gerealiseerd op het architectonische en stedenbouwkundige idioom van deze beweging. En die uitzonderingen hebben meestal te maken met een ander soort opgave. Daar waar niet het eengezinshuis in een relatief ruime suburbane verkaveling aan de orde was, maar het meergezinshuis in een compacte stedelijke woonvorm, daar moesten ontwerpers wel op zoek naar andere verkavelingsschema's en bouwblokmodellen.'
5. Bos, G., 'Herinneringen aan Tuindorp', in: *De Biltse Grift*, februari 1993.
6. Gemeentearchief De Bilt/Bilthoven, documentatie tuindorp, dossier 1-5. Dossier 3, ongedateerd artikel (1). Dit artikel vermeldt de bouwjaren en grootte van de verschillende complexen, waarbij ook een complex van 112 woningen dat in 1938 min of meer in tuindorpsstijl door een commerciële projectontwikkelaar werd gebouwd in enkele aangrenzende straten, tot het tuindorp gerekend wordt. Deze projectontwikkelaar had echter niet de bedoeling deze woningbouw op het tuindorp te laten aansluiten. Het eigenlijke tuindorp bevat derhalve 109 woningen ABW + 30 woningen Patrimonium = totaal 139 woningen.
7. op. cit.
8. op. cit., ongedateerd artikel (2). Verondersteld kan worden dat de oververtegenwoordiging van bouwvakkers zijn oorzaak vindt in het feit dat de Bouw- en Houtbond in 1913 in De Bilt een afdeling oprichtte. Uit deze kring werd vervolgens in 1917 de Algemene Biltse Woningbouwvereniging opgericht.
9. op. cit., dossier 5. De activiteiten van Buurtvereniging Tuindorp sloten voor een deel aan op de dimensie 'groen' in het tuinstadmodel (tuinenwedstrijd, bloemencorso), maar voor het grootste deel waren de activiteiten gericht op het organiseren van spelen voor volwassenen en kinderen. Vanaf 1958 gebeurde dit voor een breder publiek dan alleen de bevolking van Tuindorp. De plaats van handeling van bijvoorbeeld de 'zomerspelen' is dan ook niet meer de speeltuin in Tuindorp, maar een voetbalveld buiten Tuindorp. In 1953 werd de Buurtvereniging Tuindorp omgevormd tot Wijkvereniging Tuindorp, waarbij de doelstelling werd verruimd tot educatieve doelen. In 1973 werd Buurtvereniging Tuindorp omgevormd tot een Vereniging voor Samenlevingsopbouw. De doelstelling werd toen verruimd tot opbouwwerk: helpen bij vragen en problemen, mensen mondiger maken.
10. op. cit., dossier 1, diverse artikelen met gegevens over de oprichting van de buurtvereniging en de overdracht van het beheer van de gemeente aan de buurtvereniging.
11. op. cit., dossier 4, artikel uit het *Utrechts Nieuwsblad* 11.6.88; beschrijft de geschiedenis van de muzikent aan de Brandenburgseweg.
12. Gemeentearchief Ede: ongerubriceerd materiaal van woningbouwverenigingen 'Patrimonium' en 'Ede' uit de oprichtingstijd, 1917-1925, en notulenboeken van raadsvergaderingen der Gemeente Ede, jaargangen 1918 tot en met 1925.
13. Feenstra, G., 'Woningbouw in Ede', in: *Tijdschrift voor volkshuisvesting*, jaargang 1921, p. 89 en verder.
14. Feenstra, G., *Tuinsteden en Volkshuisvesting in Nederland en het Buitenland*, Amsterdam, 1920, laatste afdeling, 'Hollandse toepassingen'.
15. Kamerbeek, E., *Het belang van de gemeente zeer ter harte, bestuur en bestuurselite in een Veluws dorp, Ede 1795-1914*, proefschrift Utrecht, 1992.
16. Feenstra, G., *Tuinsteden en Volkshuisvesting in Nederland en het Buitenland*. Door de gedeeltelijke realisatie wordt het complex in het spraakgebruik door beheerders en bewoners in het algemeen niet als 'tuindorp' aangeduid. De benaming 'Tuindorp' is in de beschrijving desondanks aangehouden, omdat dit de oorspronkelijke naam van het plan was, zoals onder meer blijkt uit een gevelsteen, die bij gelegenheid van de eerstesteenlegging van het complex van de Woningbouwvereniging 'Ede' ingemetseld is in de zijmuur van de woning Kolkakkerweg 14.
17. op. cit.
18. op. cit.
19. op. cit.
20. Valten, D., *Tuindorp Vreewijk, een geschiedschrijving over de ven-*

- nootschap, haar woningen en haar huurders, 1913-1988, Rotterdam, 1988.
21. op. cit.
  22. Granpré Molière, M.J., 'Een rondgang in het eerste Rotterdams Tuindorp', in: *Tijdschrift voor volkshuisvesting*, 1921, pp. 124-129, 158-166.
  23. 'Het onderhoud van tuinen en aanplantingen van tuindorp Vreewijk, Rotterdam', in: *Tijdschrift voor volkshuisvesting en stedebouw*, mei 1933, pp. 205-210.
  24. op. cit.
  25. *Quelques communications concernant la cité jardin 'Vreewijk'*, N.V. Maatschappij voor Volkshuisvesting 'Vreewijk', 1936. De arbeidersbevolking maakte in 1936 83% van de bevolking uit, de middenklasse 15% en de intellectuelen 2%. Er is dus sprake van menging naar rang, stand en beroepsgroep, zij het dat de arbeidersklasse sterk de overhand heeft.
  26. Bos, A., *De stad der toekomst, de toekomst der stad*, Rotterdam, 1946.
  27. *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting*, tweemaandlijks orgaan van arbeiderswoningbouwverenigingen nummer 14, tuindorpnummer, april 1921. Bevat een eerste beknopt woon-satisfactie-onderzoek. In grote lijnen blijken bewoners zeer tevreden met het wonen in Vreewijk. Hoog gewaardeerd werden: het groen in de wijk, de lage woningdichtheid, de eigen tuin en de ligging van slaapkamers aan de gevel. Minder gunstig gewaardeerd werden de grote afstand tot het centrum van Rotterdam, de slechte openbaarvervoer-verbindingen en de beperkte mogelijkheden om zelf veranderingen aan woning of tuin te mogen aanbrengen.
  28. De lage woningdichtheid was een van de gunstig gewaardeerde kenmerken van het tuindorp, zie noot 27.
  29. Granpré Molière, M.J., *Een rondgang in het eerste Rotterdams Tuindorp*.
  30. De beperkte mogelijkheid om zelf veranderingen aan woning of tuin te mogen aanbrengen was een van de minder gunstig gewaardeerde kenmerken van het tuindorp, zie noot 27.
  31. Wagt, W. de, *Van Loghem, Beelding van een levenshouding*, Haarlem, 1995.
  32. op. cit. Bebouwing met bouwblokken leverde de ontwikkelaar meer geld op dan bebouwing met villa's, dat vormde voor de projectontwikkelaar de drijfveer om aan de realisering van het plan van de woningbouwvereniging mee te werken. Aanvankelijk ging het om een initiatief voor een groter gebied (4 bouwblokken in plaats van 2), maar dat bleek financieel te hoog gegrepen voor de jonge woningbouwvereniging.
  33. Chapon, B.J., 'Bouwwerening Tuinwijk Heemstede', in: *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedenbouw*, 1922, pp. 182-188. De woningbouwvereniging moest voor de binnenterreinen erfpacht betalen aan de gemeente, die ze onderhield.
  34. op. cit. De structuur van de vereniging is neergelegd in het Koninklijk Besluit van 31 december 1919.
  35. 'Tuinwijk Zuid, een halve eeuw oud en nooit zo gewaardeerd', in: *Wonen TABK*, 1974/2. De erkenning van de woningbouwvereniging en de financiering van het plan lukte dankzij een motie die werd ingediend en aangenomen in de Tweede Kamer.
  36. Chapon, B.J., *Bouwwerening Tuinwijk Heemstede*. Een deel van de oorspronkelijke leden c.q. kandidaten voor een woning haakten ook af vanwege de hoog uitgevallen huren. Redenen voor de tegenvallende huurprijs waren het relatief hoge rentepercentage waarvoor geld geleend was, de gestegen materiaalprijzen en de kosten voor de erfpacht van de binnenterreinen, die via de huur doorberekend werden.
  37. Kuipers, M.C., *Bouwen in beton, experimenten in de volkshuisvesting voor 1940*, Staatsuitgeverij, Den Haag, 1987, p. 29-70.
  38. Truijens, A., 'Van werkmanshemd naar witte boord, de succesvolle idealen van vooroorlogs Amsterdams Betondorp', in: *Elseviers Magazine*, 8 juni 1996. Het artikel beschrijft de ont-plooiingsidealen van de Betondorp-bevolking, de 'bewust levende, andere arbeider'. Dit op basis van een gesprek met J. Knigge, die vanuit sociaal-pedagogische invalshoek de schoolprestaties en maatschappelijke loopbaan van mensen die in Betondorp opgroeiden vergeleek met mensen die in andere woonmilieus opgroeiden.
  39. op. cit.
  40. op. cit.
  41. op. cit.
  42. Kuipers, M.C., *Bouwen in beton, experimenten in de volkshuisvesting voor 1940*, Staatsuitgeverij, Den Haag, 1987, p. 148-149.
  43. Visscher, W. en M.A. van Wijnen, 'Ze moeten het wonen nog leren, Asterdorp en Zeeburgerdorp', in: *Ons Amsterdam*, 1991/1.
  44. Visscher, W. en M.A. van Wijnen, 'Ze moeten het wonen nog leren', Asterdorp en Zeeburgerdorp, tijdelijke tehuizen voor gezinnen', videoband, 1989.
  45. Visscher, W. en M.A. van Wijnen, 'Ze moeten het wonen nog leren, Asterdorp en Zeeburgerdorp'.
  46. op. cit.
  47. Hove, J. ten, *Een eeuw lang Deventer volkshuisvesting in ontwik-*

- kelling, Publicaties IJsselakademie nr. 88, Jubileumuitgave i.o.v. Woningbouwvereniging VtV te Deventer, Kampen, 1995.
48. Herdenkingskrant, Uitgave Buurtvereniging Wijk 16, Knutteldorp en omgeving, mei 1946.
  49. Wolters, G., 35 jaar 'wijk 16', Buurt- en speeltuinvereniging 'Wijk 16', Deventer, 1980. Deze lokale geschiedschrijvers leggen een oorzakelijk verband tussen de hoge integratiegraad en de toepassing van poorten in de stedenbouwkundige vormgeving: 'De nieuwe bewoners van deze nieuwe wijk zouden een hechte gemeenschap moeten vormen, daarom de poorten en poortjes.'
  50. Kers, R., 'Karakter Tuinstad Knutteldorp ondanks sloop behouden', in: *Heemschut*, december 1992.
  51. Voorden, F.W. van, Knutteldorp Deventer, sociaal woningbouw monument, Woningbouwvereniging VtV, Deventer, 1994.
  52. Bergeijk, H. van, Willem Marinus Dudok, architect-stedebouwkundige 1884-1974, V+K Publishing, Naarden, 1995.
  53. op. cit.
  54. 'Dudok in Hilversum', Themanummer *De Architect*, september 1993.
  55. Feenstra, G., Tuinsteden en Volkshuisvesting in Nederland en het Buitenland, Amsterdam, 1920, laatste afdeling, 'Hollandse toepassingen'.
  56. Bergeijk, H. van, Willem Marinus Dudok.

Hoofdstuk 7 Herkenning en waardering tuinstad-model door huidige bewoners

1. Galtung, J., *Theory and methods of social research*, Universiteitsuitgeverij Oslo, 1967, afdeling 2, *Data Analysis*, hoofdstuk 4, *Hypotheses*, paragraaf 4, *On the use of statistical tests*, subparagraaf 4, *pragmatic difficulties with statistical tests*. Hierin zegt Galtung over de bijdrage van een niet-statistisch significante uitkomst aan de onderbouwing van de hypothese: wanneer de betreffende uitkomst niet een geïsoleerde uitkomst is, maar (theoretisch) gerelateerd kan worden aan andere uitkomsten, dan moet men deze uitkomsten in gezamenlijkheid beschouwen. Met andere woorden: alle aan het onderwerp van de hypothese gerelateerde uitkomsten die in dezelfde richting gaan (ondersteunen dan wel verwerpen van de hypothese), dus zowel de statistisch significante als de niet-significante, dragen bij aan de beslissing of de hypothese houdbaar is dan wel verworpen moet worden.
2. Korthals Altes, H.J., *Tuindorpen in Nederland, 100 jaar na Ebenezer Howard, Treebeek bij Staatsmijn Emma*, februari 1995, hoofdstuk 5, 'Beheer en controle over Treebeek'.
3. Korthals Altes, H.J., *Tuindorpen in Nederland, 100 jaar na Ebenezer Howard, Tuindorpen Ede*, november 1993. Tot in 1982 de woningbouwverenigingen 'Patrimonium' en 'Ede' ook juridisch opgingen in de overkoepelende corporatie 'Woonstede' die voor heel Ede werkt, hadden 'Patrimonium' en 'Ede' nog een bestuur waarin bewoners een stem hadden. Sinds de oprichting van 'Woonstede' is dat veranderd: Woonstede kent geen directe vertegenwoordiging van complexbewoners in het bestuur. De belangenbehartiging loopt via de centrale Woonbond Ede, die één afgevaardigde in het bestuur heeft.
4. In Maarn is de tevredenheid met het tuinooppervlak anders gemeten dat in Ede en Treebeek. In Maarn waren de antwoordmogelijkheden op de vraagstelling: 'Hoe beoordeelt u het oppervlak van uw tuin: "ruim", "normaal" en "krap"'. In Ede en Treebeek waren de antwoordmogelijkheden op die vraag: 'te ruim', 'prima', 'te klein'. De antwoordpatronen zijn dus wel vergelijkbaar tussen Ede en Treebeek, maar niet tussen Maarn en Ede of tussen Maarn en Treebeek. Het vermelde percentage in tabel 7.6 is in Maarn berekend door optelling van de categorieën 'ruim' en 'normaal'. In Ede en Treebeek zijn de categorieën 'prima' en 'te ruim' opgeteld (de laatste groep is overigens in alle complexen zeer klein of zelfs afwezig).
5. Korthals Altes, H.J., *Tuindorpen in Nederland, 100 jaar na Ebenezer Howard, Treebeek bij Staatsmijn Emma*. Er bestaat in de bewonersenquête die in Treebeek gehouden is een negatieve correlatie tussen de satisfactie met de woonomgeving en de tevredenheid over het groenonderhoud ($r = -0,25$). Met andere woorden: tref je iemand die tevreden is over de woonomgeving dan is de kans groot dat deze bewoner ontevreden is met het groenonderhoud. Dat lijkt paradoxaal, maar kan erop wijzen dat juist de mensen die het sterkst gehecht zijn aan het oorspronkelijke (groen)model, het meest gevoelig zijn voor verwaarlozing daarvan door de beheerder.
6. Feenstra, G., 'Woningbouw in Ede', in: *Tijdschrift voor volkshuisvesting*, jaargang 1921, p. 89 en verder. Feenstra verklaart dat hij de bouwmuren in het project Kolkakker aan de voorzijde heeft opgetrokken tot de bovenrand van de vensters op de verdieping om ruimte op de slaapverdieping te winnen. Letterlijk zegt hij daarover: 'Door weinig dakvensters toe te passen heeft een en ander misschien een stug karakter gekregen, maar de bewoning heeft hierdoor bijzonder gewonnen, en ... een huis is nu cenmaal niet alleen voor voorbijgangers.'

Hoofdstuk 8 Algehele woonsatisfactie en de rol van het tuinstadmodel

1. Korthals Altes, H.J., *Tuindorpen in Nederland, 100 jaar na Ebenezer Howard, Treebeek bij Staatsmijn Emma*, februari 1995. In Treebeek blijft de woonsatisfactie iets achter bij de andere tuindorpen. Mogelijk wordt de score van de tevredenheid met de woonomgeving omlaag gedrukt door leefbaarheids- en veiligheidsproblemen. In het vergelijkingscomplex zegt 79% van de inzenders 'ja' op de vraag 'Voelt u zich veilig in u w woonomgeving?', tegen 48% in Treebeek.
2. *Vooroorlogse wijken in beeld*, RIGO Research en Advies, in opdracht van het Ministerie van VROM, Amsterdam, 1997. De vraagstelling voor de drie tevredenheidsindicatoren was in het VROM-onderzoek (niet toevallig) identiek aan de vraagstelling die in de tuindorpen Maarn, Ede en Treebeek is gebruikt. Daardoor zijn de antwoordscores onderling te vergelijken.
3. op. cit. De wijken die in deze publicatie de gegevens voor het type 'vergrijsde tuindorpswijk' hebben opgeleverd (8 stuks), zijn de volgende:
Rotterdam: Vreewijk
Den Haag: Duindorp
Maastricht: Mariaberg
Amsterdam: Florapark, Nieuwendam, Volewijkspark, Oud Noord Zuid, Betondorp.
De wijken moesten minimaal de grootte hebben van een viercijferig postcodegebied (bijvoorbeeld 3075 = Rotterdam Vreewijk). De meeste tuindorpen in Nederland bereiken die grootte niet en vielen daardoor buiten de typologie.
4. Haastrecht, R. van, *Evaluatie van woonsituaties, tevredenheids-onderzoek als voorbeeld, een analyse van theoretische onderbouwing*, doctoraalscriptie Sociale Geografie, Universiteit van Amsterdam, 1982. Van Haastrecht constateert aan de hand van de door hem beschouwde onderzoeksliteratuur onder meer dat eigenaar-bewoners gemiddeld tevredener zijn dan huurders. De reden daarvoor is volgens Van Haastrecht gelegen in het feit dat een eigenaar-bewoner wanneer hij niet naar wens woont de fout gedeeltelijk bij zichzelf legt: hij voelt het alsof hij bij de koop een foute keuze heeft gemaakt en wil dat aan buitenstaanders niet graag toegeven. Dat kan voor hem een reden zijn om tegenover een buitenstaander de schijn op te houden, dat hij wél naar wens woont. Een huurder daarentegen kan zich erop beroepen dat hij afhankelijk is van instanties voor toewijzing en onderhoud van de woning en komt er daardoor makkelijker voor uit dat hij ontevreden is met zijn woonsituatie.
5. *Vooroorlogse wijken in beeld*, pp. 44-45. De leeftijdsopbouw, het opleidingsniveau, de verdeling koop/huur en het prijs-niveau scoren voor de drie nader vergeleken wijktypen als volgt (volgorde steeds: tuindorp - eigen huis-en-tuinwijk - onderhoudsarme laagbouwwijk).
Koopprijs (in duizenden guldens): 150-177-150.
Aandeel hoogopgeleiden: 25%-33%-41%.
Aandeel eigenaar-bewoners: 15%-55%-39%.
Aandeel ouderen: 58%-37%-31%.
6. *Uitslag enquête Knutteldorp op hoofdlijnen*, Woningbouw Vereniging VTV, Deventer, juni 1994. Van de 330 woningen waren er op het moment van de enquête 317 bewoond, daarvan zonden 309 huishoudens de enquête terug; slechts 4% gaf in de enquête aan Knutteldorp te willen verlaten.
7. *Uitslag Bewonerswensen Oud Ede Zuid*, Woningcorporatie Woonstede, januari 1993. (Oud Ede Zuid was voorheen 'Tuindorp Vooruit', zie hoofdstuk 5). In deze enquête, waarvan de respons 92% bedroeg, beantwoordde 91% de vraag of men in de wijk Oud Ede Zuid wilde blijven wonen. Van deze huishoudens antwoordde 66% onvoorwaardelijk 'ja', 33% zei 'hangt van het aanbod af' en slechts 1% gaf aan sowieso weg te willen uit de wijk.
8. Schreijnders, R. (red.), *De Droom van Howard, het verleden en de toekomst van tuindorpen*, Amsterdam, 1990, deel III: het tweede leven van tuindorpen, door A. Mulder. De beschreven tuindorpen zijn tuinwijk Zuid in Haarlem, tuindorp Nieuwendam in Amsterdam, Heveadorp in de gemeente Renkum, Duindorp in Den Haag, en Witte Dorp en Vreewijk in Rotterdam.
9. op. cit. p. 232
10. op. cit. pp. 233-239
11. op. cit. pp. 205-210
12. De statistische maat die voor het meetbaar maken van samenhang gebruikt kan worden heet Spearman's rho of Pearson's r. Deze grootheden kunnen variëren van +1 tot -1. Bij een positieve waarde is de samenhang positief. Scoort een inzender op variabele A positief, dan is de kans groot dat hij op variabele B ook positief scoort. Wordt er een negatieve correlatie gemeten tussen variabele A en B dan is de samenhang negatief: scoort een inzender op variabele A positief, dan is de kans groot dat hij op variabele B negatief scoort. Hoe dichter de correlatiewaarde bij een van de extremen (+1 of -1) ligt, hoe sterker de samenhang. Weet je de waarde die een respondent scoort op variabele A, dan kun je de waarde die de betreffende respondent scoort op variabele B met geringe kans op een misser voorspellen vanuit de waarde op variabele A (en omgekeerd). Hoe dichter echter de samen-

hangsmaat uitkomt bij nul, hoe geringer de voorspellende kracht van de variabele A voor variabele B, en omgekeerd. Een hoge score op de correlatiemaatstaf zegt dat er samenhang is, maar niet hoe die werkt. De interpretatie blijft handwerk. De correlatiemaat zegt niet welke variabele de afhankelijke is en welke de onafhankelijke. Het kan zijn dat de waarde van A de waarde van B bepaalt (causaliteit tussen A en B), of dat B de waarde van A bepaalt (causaliteit tussen B en A), of dat er een wisselwerking is tussen A en B (geen causaliteit, maar wederzijdse beïnvloeding). Het kan zelfs zo zijn dat er in het geheel geen verband bestaat, maar dat er een derde variabele op de achtergrond speelt. Die variabele beïnvloedt zowel A als B, waardoor het lijkt alsof A en B elkaar beïnvloeden. Dit wordt in de statistiekleer aangeduid met de term 'schijnverband'.

13. Overzicht van statistische correlatie tussen sociaal contact en ervaren hechtheid van de woongemeenschap:

	Maarn	Ede	Treebeek
Contact met medebewoners	0,53	0,42	0,39
Tevredenheid over invoeging nieuwkomers	0,36	0,39	0,30

De scores hebben betrekking op de totale verzameling ondervraagde bewoners (bewoners van tuindorp en vergelijkingscomplex tezamen).

14. Zie voorgaande tabel.

15. Overzicht van generatie-opvolging in de onderzochte complexen (cursief = tuindorp; niet-cursief = vergelijkingscomplex)

	Maarn		Ede		Treebeek	
Nooit eerder in complex gewoond	78%	100%	86%	88%	41%	92%
Eerder elders (bij ouders) in complex gewoond	7%	-	9%	3%	37%	8%
Woning van ouders overgenomen	15%	-	5%	9%	22%	-

16. Korthals Altes, H.J., *Tuindorpen in Nederland, 100 jaar na Ebenezer Howard, Treebeek bij Staatsmijn Emma*, paragraaf 6.4, 'Leegstaande gebouwen redden voor de gemeenschap?' Hier wordt aangegeven welke suggesties bewoners deden voor de herbestemming van leegstaande en leegkomende gebouwen in Treebeek. 51% van de inzenders had één of meer suggesties die zouden leiden tot versterking van de (buurt)voorzieningen:

sociale en culturele voorzieningen (33%), sportvoorzieningen (23%), jeugdherberg, onderwijsfunctie, kantoor (alledrie rond 6%), apotheek, bibliotheek, wijkcentrum voor ouderen (alledrie rond 1%). 49% deed de suggestie om de vrijkomende grond te bestemmen voor ouderenhuisvesting. Een hartekreet van een oudere bewoonster: 'Zou dolgraag willen dat hier seniorenwoningen gebouwd werden, daar hier heel veel oudere mensen wonen, dan kwamen er ook veel grote eengezinswoningen vrij'.

17. Heyplaat, een historische keuze, Crisisteam Heyplaat, Rotterdam, 1990. In de publicatie zijn cijfers opgenomen van de bevolkingsopbouw en de oriëntatie van bewoners op de eigen leefomgeving. Tuindorp Heyplaat is vergeleken met 6 vergelijkingsmilieus, onder andere op de variabele lidmaatschap van lokale verenigingen. Ook andere variabelen, zoals de gemiddelde woonduur en het percentage woningzoekenden dat liefst in de eigen woonbuurt herhuisvesting wil, vertonen in Heyplaat sterk afwijkende scores vergeleken met andere Rotterdamse wijken, in een richting die wijst op een sterke hang naar de lokaal georganiseerde samenleving.
18. Tuindorp Courant, Speciale uitgave 80 jaar 't Lansink, Stichting Tuindorp, 1991.
19. 60 jaar Barbara, 60 jaar Treebeek geschakeld, 1980; jubileumuitgave van de Barbaraparochie te Treebeek.
20. Zie noot 16: 51% van de inzenders had één of meer suggesties die zouden leiden tot versterking van de (buurt)voorzieningen.
21. 60 jaar Barbara, 60 jaar Treebeek geschakeld.
22. op. cit.
23. 50 jaar De Bazuin, een protestants-christelijke harmonie in Treebeek; Heerlen/Brunssum 1979.
24. Herk, J. van, Heyplaat, net even anders, Leiden, 1994.

Hoofdstuk 9 Planning op stadsregionaal schaalniveau en het tuinstadmodel

1. Cammen, H. van der, en L.A. de Klerk, *Ruimtelijke ordening, van plannen komen plannen*, Utrecht, Het Spectrum, 1986
2. Poelje, G.A. van, *Gewestelijke plannen*, N. Samson, Alphen aan den Rijn, 1925.

De publicatie bevat drie bijdragen:

'gewestelijke plannen', door Van Poelje; 'de behoefte aan gewestelijke uitbreidingsplannen' door P. Bakker Schut; en 'parken en natuur in Nederland', door H. Cleijndert. De regio's waarvoor een gewestelijk plan nuttig zou zijn worden aangeduid in de bijdrage van Bakker Schut. De vijf voornaamste zijn Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht en Zuid-Limburg. Minder urgent, maar ook nuttig acht de

- auteur het opstellen van een gewestelijk plan voor Arnhem, Twente en Groningen.
3. Cammen, H. van der, en L.A. de Klerk, *Ruimtelijke ordening*, p. 67. Het kader voor de Eindhovense uitbreidingsplannen na 1930 werd gevormd door een plan voor Zuidoost-Brabant dat J.M. de Casseres in 1930 maakte in opdracht van de provincie. Dit plan, dat het grondgebied van de gemeenten Eindhoven en Helmond in samenhang bekeek, vormde het eerste volwaardige streekplan in de geschiedenis van de Nederlandse planologie.
  4. Fockema Andreae, S.J., 'The Garden City Idea in the Netherlands before 1930', in: *Stedenbouw en Volkshuisvesting*, mei 1963, 44^e jaargang nummer 5.
  5. Angenot, L.J.H. en W.J. Bruyn, 'The garden city idea in the Netherlands since 1930', in: *Stedenbouw en Volkshuisvesting*, mei 1963, 44^e jaargang nummer 5.
  6. Cammen, H. van der, en L.A. de Klerk, *Ruimtelijke ordening*, p. 261. Onder meer bij de planning van nieuwe wijken in Almelo, Houten, Goirle en Deventer werd teruggegrepen op de Emmense aanpak, waarvan het respecteren en benutten van de waarden van het bestaande landschap het voornaamste kenmerk is dat navolging vond in de genoemde gemeenten.
  7. op. cit. De gemeenten waarin de hoofdkern de groeitaak moest opvangen waren Purmerend, Hoorn, Alkmaar, Haarlemmermeer, Amersfoort, Groningen, Zwolle, Breda en Helmond. Groeikernen die een onderdeel vormden van een groter geheel waren Huizen/Blaricum, Capelle aan den IJssel, Zoetermeer, Spijkenisse, Hellevoetsluis, Nieuwegein, Houten en Duiven/Westervoort. p. 274 geeft een tabel waarin de woningproductie voorgenoemde groeikernen, en ook die voor Almere en Lelystad, weergegeven wordt voor de jaren 1972 t/m 1984.
  8. Otten, A. en E. Klijn, *Philips' Woningbouw 1900-1990*, Zaltbommel, 1991.
  9. op. cit.
  10. op. cit.
  11. op. cit.
  12. op. cit.
  13. op. cit. De acht parochiebuurten die onder het plan van Kools werden gerealiseerd (1920-1930), waren: (1) Woensel West (2) Hendrik de Keijzerlaan en omgeving (3) Drents Dorp (4) Gestelsestraat en omgeving (5) Nicolaas Beetsstraat en omgeving (6) Stratum Noord (7) Mimosaplein en omgeving (8) Tivoli. Bij de buurten (2), (6) en (7) kreeg de R.K. kerk een prominente positie aan het plein/de pleinen in de buurt.
  14. Dosker, M., 'Eindhoven 1930, Algemeen Uitbreidingsplan', in: Bosma, K. en H. Hellings, *De Regie van de Stad*, catalogus bij de tentoonstelling De Regie van de Stad, deel 2, NAI Uitgevers/EFL Publicaties, 1997.
  15. op. cit.
  16. op. cit. De Casseres bekleedde vanaf 1930 in feite twee functies binnen de gemeente: hij leidde het werk voor het uitbreidingsplan van de gemeente Eindhoven zelf en daarnaast ook het werk voor het Streekplan voor Z.O. Noord-Brabant. De provincie zelf stelde het plan vast, maar het voorbereidende werk werd door de grootste gemeente in het streekplangebied gedaan. De Provinciale Planologische Dienst ontstond pas in 1943. De twee functies die De Casseres bekleedde beten elkaar wel eens. Kleine gemeenten vroegen zijn hulp in het afstemmen van hun uitbreidingsplannen op het streekplan. De Casseres bood die hulp, en was dan niet beschikbaar voor het werk aan het uitbreidingsplan van de gemeente Eindhoven zelf.
  17. op. cit. Dosker toont als voorbeeld van een herzien ontwerp het plan voor de woonwijk 't Schoot. In het oorspronkelijke plan zat geen duidelijke structuur. Straten liepen in verschillende richtingen, van pleintje naar pleintje. Elk pleintje was anders. In het nieuwe plan lopen de straten hoofdzakelijk in twee richtingen (gridstructuur). Er is bovendien een patroon in aangebracht van telkens terugkerende openbare ruimten (pleintjes) van dezelfde maat en vorm.
  18. Emmen, Overduk uit het januari-februarinummer 1959 van *Stedenbouw en Volkshuisvesting*; met bijdragen van: K.H. Gaarlandt (inleiding), L.S.P. Scheffer (Van Sylex tot Terlenka), G. Maas (Volkshuisvesting en woningbouw) en N.A. de Boer (De open groene stad, een structuurplan voor Emmen).
  19. op. cit. Uit de bijdrage van Scheffer zijn de volgende cijfers te halen over industrievestiging in Emmen. In 1946 waren er acht bedrijven met 400 werknemers, in 1958 waren er 28 bedrijven met 3600 werknemers. De werkgelegenheid in de industrie (exclusief bouwnijverheid) maakte in 1958 voor de mannelijke beroepsbevolking ruim een kwart van het totale aantal beschikbare arbeidsplaatsen uit. Op dat moment waren landbouw en veenderij nog goed voor bijna eenderde van het aantal arbeidsplaatsen, in 1946 was dat nog meer dan tweederde.
  20. Huygen, P., *Emmen, de bouw van een aangename stad in het groen*, NAI Uitgevers, Rotterdam, 1995.
  21. op. cit.
  22. op. cit.
  23. Göderitz, J., R. Rainer, H. Hoffmann, *Die Gegliederte und aufgelockerte Stadt*, Verlag Ernst Wasmuth, Tübingen, 1957.
  24. Boer, N.A. de, 'Emmen, planvorming in de kinderschoenen',

- in: Stedebouw en Volkshuisvesting, maart 1982.
25. Blijstra, R., 'Emmen, industriestad tussen es en bos', in: Tijdschrift voor architectuur en beeldende kunst, 25 (1968).
  26. Boer, N.A. de, Emmen, planvorming in de kinderschoenen.
  27. op. cit.
  28. op. cit.
  29. op. cit.
  30. op. cit.
  31. Almere 1985, aanzet tot een ontwikkelingsstrategie, 1970-1985-2000, Flevovericht nr. 90, Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, 1974.
  32. Verkenningen omtrent de ontwikkeling van de zuidweststad, Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, 1969-1970. Deze studie gaat ervan uit dat het woonforensenoverschot in de 'Zuidweststad' (de naam Almere werd pas later bedacht) geleidelijk kleiner zou worden. In 1980 zou Almere nog een uitgesproken woonstad zijn en nauwelijks een werkstad: 40-60% woonforensenoverschot, dat wil zeggen het saldo van inkomende en uitgaande pendel is 40-60% negatief. In 1990 zou het woonforensenoverschot al afgenomen zijn tot 10-13% en in 2000 tot 10%.
  33. op. cit.
  34. op. cit. De keuze voor een dermate gering percentage gestapelde bouw werd gemotiveerd vanuit het gegeven dat Amsterdam (de belangrijkste plaats van herkomst voor de bevolking van Almere) overwegend gestapelde woningen in zijn bestand had en dat ook in de nieuwbouw (bijvoorbeeld in de Bijlmermeer) overwegend gestapeld gebouwd werd; en dat terwijl bekend was, dat de bewoners die voor een suburbaan leefmilieu kiezen daarin het liefst een laagbouw-woning hebben.
  35. Almere 1985.
  36. Verkenningen omtrent de ontwikkeling van de zuidweststad, pp. 65-68). De 2e Nota RO onderscheidt een A-, B-, C- en D-milieu. Het A-milieu is landelijk of suburbaan (ca. 5000 inwoners), het B-milieu suburbaan (15.000 inwoners), het C-milieu kleinstedelijk (60.000 inwoners en het D-milieu is grootstedelijk (250.000 inwoners). Deze milieus kunnen binnen één stadsregio voorkomen. In Almere was het D-milieu geen haalbare kaart, maar wel het A-, B- en C-milieu. Het B- en C-milieu zou in onderscheidenlijke zelfstandige kernen gerealiseerd kunnen worden, het A-milieu zou eventueel een zelfstandige kern kunnen zijn maar vooral als buurt binnen het B- of C-milieu kunnen voorkomen.
  37. Ontwerp structuurplan Almere, Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, 1977; op p. 28 is het model van Howard afgebeeld. In de begeleidende tekst wordt gezegd: 'Het model van Howard lijkt thans nog actueel: het oplossen van slumproblemen van de grote steden en het voorkomen van eendelige uit-groei van de grote steden enerzijds, en de voorkeur voor kleine, overzichtelijke, intern goed bereikbare eenheden van waaruit een direct contact met de natuur mogelijk is (...) anderzijds.' Op dezelfde pagina wordt ook gerefereerd aan het in 1971 verschenen Masterplan voor de new town Peterborough ten noorden van Londen. In dit Masterplan wordt ook aan Howard gerefereerd bij de motivering van de keuze om rond de (bestaande) centrale stad Peterborough (op dat moment 88.000 inwoners), en op enige afstand daarvan, vier nieuwe stadsdelen te realiseren, elk voor 20-30.000 inwoners. Bij nadere beschouwing blijkt Almere op een aantal punten toch ook sterk te verschillen van Howards model. Bij Howard is de oppervlakteverhouding stad-land 1:5, in Almere 1:1,15. Volgens de tabel op p. 183 beslaat het gebied Almere (exclusief Randmeren en Oostvaardersdiep) namelijk 14.900 ha, waarvan 6900 ha voor bebouwing en infrastructuur, en 8000 ha voor groen (landbouw, recreatie en natuur).
  38. Nawijn, K.E., Almere, hoe het begon, achtergronden, herinneringen en feiten uit de eerste ontwikkelingsjaren van Almere, Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, Lelystad, 1988. Toen begin jaren tachtig de voorbereidingen voor de gemeentewording van Almere getroffen werden is de mogelijkheid overwogen om de kernen bestuurlijke autonomie te geven. Deze discussie wordt beschreven op pp. 19 en 20. De gedachte aan autonomie vond onvoldoende steun, mede door de eerder gemaakte keuze voor één dominante hoofdkern. Bij gelijkwaardigheid van de kernen zou de optie van bestuurlijke autonomie voor de kernen meer kans hebben gemaakt.
  39. Ontwerp structuurplan Almere. De exploitatie en globale inrichting van het landbouwgebied wordt beschreven op pp. 99-104. Het totale grondoppervlak dat binnen het grondgebied van Almere definitief bestemd werd voor landbouw bedraagt 3700 ha. Tot 1980 komt daar 8000 ha bij voor tijdelijke exploitatie (in afwachting van verstedelijking van het betreffende gebied), tot 2000 neemt deze grond voor tijdelijke landbouw af tot 3700 ha en op een zeker moment na het jaar 2000 zal deze reserve geheel vervallen zijn. De landbouw werd groot-schalig aangepakt. De terreinen voor tijdelijke exploitatie vormen ofwel een onderdeel van het 'grootlandbouwbedrijf' van de RIJP (gebieden van 1500 ha en meer) of een 'gesloten bedrijf' van 250-2500 ha dat op pachtbasis en met eigen machines door een elders wonende boer gerund wordt. Alleen de landbouwgrond bestemd voor permanente landbouwkundige exploitatie werd uitgegeven aan 'gezinsbedrijven' die 40-150 ha exploiteren als akkerbouw- of weidebouwgrond. De (per-

manente) vestiging van kleinschalige landbouwbedrijven, die bij Howard de ruggengraat vormen van de exploitatie van de internucleaire gebieden, is op het grondgebied van Almere maar heel incidenteel en op een qua oppervlak verwaarloosbaar deel van de landbouwgrond aan de orde.

Over alternatieve landbouw wordt geschreven (p. 104) dat gezien de ontwikkeling van Almere als ontginnings- en kolonisatiegebied, en gezien de betekenis die aan de buitenruimte wordt toegekend voor de identiteit van de stad, een 'experiment gerechtvaardigd is om op verantwoorde schaal aandacht te geven aan andere (milieuvriendelijke) manieren van omgaan met grond en gewas; hier kan met name een educatieve betekenis aan worden verbonden'. Een voorbeeld van een educatieve voorziening in agrarische sfeer, is stadslandgoed De Kempshaan. Deze voorziening bevat een modelboerderij, een opvangcentrum voor exotische dieren, een voorlichtingscentrum voor milieu- en bosbeheer, en een kindervakantiecentrum.

40. Ontwerp Almere Haven, Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, 1974.
41. op. cit.
42. op. cit.
43. op. cit.
44. op. cit. Bijlage 2-5 geeft een tabel met de geplande verdeling van arbeidsplaatsen over 3 typen werklocaties. De werkgelegenheid is ongeveer gelijk over de drie typen werklocaties verdeeld.
45. Pols, L., en B. Strootman, *De landschapstad, THOTH*, Bussum, 1998. Men ontwierp Almere Buiten vanuit een cascogedachte. Structurerende groene landschapselementen vormden de dragers van een raamwerk. Binnen dit raamwerk konden de ontwerpers van de afzonderlijke wijken zich aanzienlijke vrijheden veroorloven. Het raamwerk van landschapselementen waarborgde de samenhang.
46. Stassen, B.L., en B. Schipper, *Programmering van woongebieden, deel 1, woonomgeving Almere, een typologie en richtlijnen*, Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, 1973; en Nawijn, K.E., H.J. Laumans en A.J. Verbeek, *Programmering van woongebieden, deel 2, methode tot karakterisering van de verschillende situeringen van woongebieden in Almere Haven*, Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, 1974.
47. Stassen, B.L., en B. Schipper, *Programmering van woongebieden, deel 1*, p. 84.
48. op. cit.
49. op. cit.
50. Nawijn, K.E., H.J. Laumans en A.J. Verbeek, *Programmering*

van woongebieden, deel 2. Variabelen in de situeringen zijn: nabijheid van een groene wig, ligging aan een hoofdautoweg, ligging aan een gracht, ligging langs de vrije busbaan, ligging langs een fiets-/voetgangersroute, ligging aan de stadsrand, nabijheid van de IJsselmeerdijk, ligging aan een bedrijventerrein en nabijheid van de openbaar vervoerhalte.

51. Hartog, J.F. de, *Structuurnota's voor Almere van 1972 tot 2001, globale inventarisatie van akties en vervolgplannen voortkomend uit structuurbepalende studies, verslag slotconferentie 'Almere 2015'*, 1996. Op 1 A4 worden in trefwoorden de verschuivingen in planningscontext (tijdgeest, conjunctuur) en de gevolgen daarvan voor beslissingen over de verdere ontwikkeling van Almere samengevat en geïllustreerd door de opeenvolgende structuurplannen, stadsplannen en ontwikkelingsvisie op postzegelformaat weer te geven. In het kader van deze studie zijn van belang: de verschuiving van sociale woningbouw naar woningbouw door de marktsector, de noodzakelijke versobering in de uitvoering en dimensionering van de woonomgeving en de verschuiving van ontwerp naar beheer.

Hoofdstuk 10 Nieuwe tuinsteden tussen utopie en realiteit

1. *Mensen wensen wonen, wonen in de 21^e eeuw*, Ministerie van VROM, 2000.
2. *Ruimte maken, ruimte delen, Vijf de nota over de Ruimtelijke Ordening*, Ministerie van VROM, 2000.
3. *Mensen wensen wonen*, pp. 56-57.
4. op. cit. p. 60, en bijlage (afzonderlijk gepubliceerd), p. 34. Het overschot in buitencentrum-milieus neemt toe van 22.000 woningen in 2000 naar 129.000 woningen in 2010. In de andere twee stedelijke milieutypen (centrum-stedelijk en groen-stedelijk) is in 2000 een tekort, dat in centrum-stedelijke milieus iets toeneemt (van 62.000 naar 68.000) en in groenstedelijke milieus afneemt (van 52.000 naar 21.000).
5. op. cit. p. 60 en bijlage, p. 33. Het overschot aan goedkope eengezinshuurwoningen is in 2000 al aanzienlijk (24.000), terwijl op dat moment in de hogere huurklassen geen overschot was. In de periode 2000-2010 verdrievoudigt het overschot aan goedkope eengezinshuurwoningen naar 70.000. Ook in de hogere huurklassen is dan overschot ontstaan, maar het overschot in de goedkope huurklasse is altijd nog driemaal zo groot als dat in de twee duurdere huurklassen tezamen.
6. op. cit. p. 166.
7. *Ruimte maken, ruimte delen*.
8. Vollaard, P., en anderen, *De Vijfhoek, een nieuwe tuinstad in*

- Deventer, ARKO-uitgeverij, Nieuwegein, 2001; en 'Karelia en Finlandia, moderne vertaling van het tuindorpgevoel', in: *AEDES-magazine* 24/2001, pp. 24-27.
9. Vollaard, P., en anderen, *De Vijfhoek, een nieuwe tuinstad in Deventer*.
  10. *Mensen wensen wonen*, p. 99. Ter vergelijking: Duitsland = 30%, Frankrijk = 40%, België = 70%. Er zijn binnen Nederland grote verschillen: Friesland = 43% (hoogste), Zuid-Holland = 5% (laagste).
  11. op. cit., p. 100. 'Het Rijk wil (...) naar een situatie streven waarin vanaf 2005 bij ongeveer eenderde van de nieuwe woningen sprake is van particulier opdrachtgeverschap (...) Het geldt uiteraard voorzover er bij de burger ook echt behoefte aan is.'
  12. Weeber, C., *Het Wilde Wonen*, Rotterdam, Uitgeverij 010, 1998. De ondertitel luidt: *Het Wilde Wonen is het afscheid van het staatsdenken in de architectuur. Het is een aanzet om woonhuizen en woonomgeving voor een geëmancipeerde bevolking in een vrije markt gestalte te geven*.
  13. *Mensen wensen wonen*, p. 101. 'Het Rijk zal het particulier opdrachtgeverschap bevorderen door voorbeeldprojecten en experimenten te stimuleren. Het voortouw ligt daarbij nadrukkelijk bij bewoners (groepen), gemeenten en marktpartijen. Het accent in deze voorbeeldprojecten en experimenten zal worden gelegd bij bijzondere vormen van particulier opdrachtgeverschap, zoals collectieve vormen, particulier opdrachtgeverschap vanuit een Vereniging van Wijk-eigenaren en de mogelijkheden in de huursector.'
  14. Engelsdorp Gastelaars, R. van, *Nieuwe trends in verhuisbehoeften, een essay in opdracht van de Nederlandse Vereniging van Makelaars in Onroerende Goederen*, Universiteit van Amsterdam, Amsterdam Study Centre for the Metropolitan Environment, 1999.
  15. *Forest Hills Bulletin*, Forest Hills, Long Island (New York), december 1924, p. 14. De Forest Hills Gardens Corporation was opgericht door bewoners en nam in 1923 met 494 leden het grootste deel van de aandelen van de Russel Sage Foundation Homes Company over. Daarmee kwam het eigendom van de 'openbare' ruimte grotendeels bij de bewoners c.q. vereniging van eigenaren te liggen.
  16. *Forest Hills Gardens News*, Tribune Queens County Weekly Newspaper group, New York, 1998.
  17. op. cit.
  18. *Forest Hills Gardens Corporation by laws*, Forest Hills Gardens Corporation, New York, 1988 (amendement): 'All persons who are recorded owners of real estate in Forest Hills Gardens are ipso facto members of the corporation. Each member shall be entitled to one vote.'
  19. *Forest Hills Gardens News*.
  20. op. cit.
  21. Reijndorp, A., en anderen, *Buitenwijk, stedelijkheid op afstand*, NAI Uitgevers, Rotterdam, 1998. De beschrijving van de totstandkoming en het (soms) duurzaam voortbestaan van Verenigingen van Eigenaren wordt beschreven in hoofdstuk 8, 'Collectief organiseren van individualiteit'. Het onderzoek heeft plaatsgevonden in buitenwijken te Diemen, Breda, Amersfoort, Hoofddorp en Rotterdam. De gegevensverzameling vond plaats door middel van mondelinge interviews bij 100 bewoners thuis.
  22. *Experiment nieuwe buitenplaatsen*, Bureau Experiment Buitenplaatsen, Dienst Landelijk Gebied, Ministerie van LNV, 1998.
  23. Duany, A., E. Plater-Zyberk en J. Speck, *Suburban Nation, The Rise of Sprawl and the Decline of the American Dream*, North Point Press, New York, 2000.
  24. Hall, P. en C. Ward, *Sociable Cities, the legacy of Ebenezer Howard*, Wiley, New York, 1998. Uitgave ter gelegenheid van het honderdjarig jubileum van het tuinstadmodel. Bevat een beschouwing over de bruikbaarheid van het tuinstadmodel in de Engelse planningspraktijk. Belangrijk in Halls 'nieuwe' tuinstadmodel is een goed voorzieningsniveau, zoals dat hoort bij een nederzetting van deze omvang (hij neemt Howards 30.000 inwoners als richtlijn over). Hall ziet de beschikbaarheid van 'local jobs & services', die te bereiken zijn via 'short trips on foot', als een van de aantrekkelijke eigenschappen van de Nieuwe Tuinstad. Hall gaat dus iets verder dan alleen het aanbod van voorzieningen: bij hem telt ook het aanbod van lokale arbeidsplaatsen. De nieuwe tuinsteden liggen allemaal langs raillijnen die een snelle verbinding verzorgen met de metropool; daar is het te doen wat hoogwaardige werkgelegenheid en bijzondere voorzieningen betreft. Halls tuinstad is semi-autonoom, het is een quasi-autarkie: het basispakket van voorzieningen en arbeidsplaatsen is beschikbaar in de directe woonomgeving, alles wat bewoners méér nodig hebben is in de metropool, en is binnen een uur per openbaar vervoer te bereiken.

Geraadpleegde literatuur

- Alblas, R., en P. Bukman, *Wonen in een nieuwe polder*, Amsterdam, 1959.
- Almere 1985, aanzet tot een ontwikkelingsstrategie, 1970-1985-2000, Flevovericht nr. 90, Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, 1974.
- Angenot, L.J.H. en W.J. Bruyn, 'The garden city idea in the Netherlands since 1930', in: *Stedenbouw en Volkshuisvesting*, mei 1963, 44^e jaargang nummer 5.
- Architectuur en stedebouw in de gemeente Utrecht, 1850-1940, Monumenten Inventarisatie Project, Uitgeverij Waanders Zwolle en Rijksdienst voor de Monumentenzorg Zeist, 1990.
- Badelt, C., *Sozio-ökonomie der Selbstorganisation, Beispiele zur Bürgerselbsthilfe und ihre wirtschaftliche Bedeutung*, Campus Verlag, Frankfurt am Main/ New York, 1980.
- Barbieri, Umberto, J.J.P. Oud, Uitgeverij 010, Rotterdam, 1987.
- Beevers, R., *The Garden City Utopia, a critical biography of Ebenezer Howard*, McMillan Press, Londen, 1988.
- Benoit-Levy, G., *Art et cooperation dans les cités jardins*, Association des Cités Jardin de France, Parijs, 1911.
- Benoit-Levy, G., *Villages-Jardins et Banlieues-Jardins*, Association des Cités Jardin de France, Parijs, 1911.
- Benoit-Levy, G., *La Cité Jardin*, Association des Cités Jardin de France, Parijs, 1911.
- Berg, M.C. van den, 'Ontwikkeling nieuwe landgoederen, een bonte stoet van groene initiatieven', in: *De Landeigenaar*, juni 2002 (48/3).
- Bergeijk, H. van, Willem Marinus Dudok, architect-stedebouwkundige 1884-1974, V+K Publishing, Naarden, 1995.
- Berning, M., *Berliner Wohnquartiere: ein Führer durch 40 Siedlungen*, Berlin, 1990.
- Blijstra, R., 'Emmen, industriestad tussen es en bos', in: *Tijdschrift voor architectuur en beeldende kunst*, 25 (1968).
- Boer, N.A. de, 'Emmen, planvorming in de kinderschoenen', in: *Stedebouw en Volkshuisvesting*, maart 1982.
- Bos, A., *De stad der toekomst, de toekomst der stad*, Rotterdam, 1946.
- Bos, G., 'Herinneringen aan Tuindorp', in: *De Biltse Grift*, februari 1993.
- Bramhas, E., *Der Wiener Gemeindebau*, Basel, 1987.
- Bruin, W., Ebenezer Howard, Tuinsteden van morgen, inaugurele rede Landbouwuniversiteit Wageningen, 15, december 1947.
- Bruinwold Riedel, J., *Tuinsteden*, Utrecht, 1906.
- Buder, S., *Visionaries and Planners, the garden city movement and the modern community*, New York, Oxford University Press, 1990.
- Burgers, J.P.L., *De schaal van solidariteit, een studie naar de sociale constructie van de omgeving*, proefschrift Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg, 1988.
- Calmthour, A.B.M., *Over verbruikcoöperaties en de Nederlandse Coöperatieve bond*, Den Haag, 1916.
- Cammen, H. van der, en L.A. de Klerk, *Ruimtelijke ordening, van plannen komen plannen*, Utrecht, Het Spectrum, 1986.
- Castex, J. et al., *De rationele stad*, Nijmegen, 1984.
- Chapon, B.J., 'Bouwwereniging Tuinwijk Heemstede', in: *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedenbouw*, 1922, pp. 182-188.
- Choay, F., *L'urbanisme, utopies et réalités, une anthologie*, Parijs, 1965.
- Cités-Jardins 1920-1940 en Belgique, Archives d'Architecture Moderne, Brussel, 1994.
- Constandse, A.K., *Het dorp in de IJsselmeerpolders*, Zwolle, 1960.
- Crawford, M., *Building the workmans paradise, the design of American company towns*, Verso, Londen/New York, 1995.
- De coöperatie bouwt een betere wereld, vlugschrift, auteur onbekend, 1946.
- De coöperatie tegen machtsconcentraties, publicatie van de Nederlandse Verbruikcoöperaties te Rotterdam, 1954.
- De kolonie 'Treebeek' der Staatsmijnen, Amsterdam 1919.
- Die Deutsche Gartenstadtbewegung, zusammenfassende Darstellung über den heutigen Stand der Bewegung, Verlag der Deutschen Gartenstad-Gesellschaft, Berlin-Schlachtensee, 1911.
- Dignum, K., *Senior en stad, de betekenis van stedelijke woonmilieus voor de sociale netwerken van minder draagkrachtige ouderen*, proefschrift Universiteit van Amsterdam, AME, 1997.
- Dinger, A.E., 'Arbeidershuisvesting in de Mijnstreek', in: *VH & Stedebouw* 1921, pag. 1-46.
- Dinger, A.E.: Inleiding tot het bezoek van de Koninklijke Ingenieurs Vereniging aan de woningkolonie der Staatsmijnen, Den Haag, 1918.
- Dosker, M., 'Eindhoven 1930, Algemeen Uitbreidingsplan', in: Bosma, K. en H. Hellinga, *De Regie van de Stad*, catalogus bij de tentoonstelling De Regie van de Stad, deel 2, NAI Uitgevers/EFL Publicaties, 1997.

- Duany, A., E. Plater-Zyberk en J. Speck, *Suburban Nation, The Rise of Sprawl and the Decline of the American Dream*, North Point Press, New York, 2000.
- 'Dudok in Hilversum', Themanummer *De Architect*, September 1993.
- Durth, W. (ed.), *Entwurf zur Moderne*, Hellaue: Stand, Ort, Umgebung, Deutsche Verlags Anstalt, Stuttgart, 1996.
- Eck, H.J. van, *Boeren en fabrieksarbeiders, een sociografie van de gemeente Ede*, Amsterdam, 1938.
- Een halve eeuw 'droogdok', 1902-1952, een uitgave ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de RDM, Rotterdam, 1952.
- Emmen, Overduik uit het januari-februarinumnummer 1959 van *Stedebouw en Volkshuisvesting*, met bijdragen van: K.H. Gaarlandt, L.S.P. Scheffer G. Maas en N.A. de Boer
- Engelsdorp Gastelaars, R. van, *Nieuwe trends in verhuisbehoeften, een essay in opdracht van de Nederlandse Vereniging van Makelaars in Onroerende Goederen*, Universiteit van Amsterdam, Amsterdam Study Centre for the Metropolitan Environment, 1999.
- Experiment nieuwe buitenplaatsen, Bureau Experiment Buitenplaatsen, Dienst Landelijk Gebied, ministerie van LNV, 1998.
- Faber, J.H., *Sprekende cijfers, woningtoestanden in Nederland*, Zwolle, 1904.
- Feenstra, G., 'Tuindorp Elinkwijk Utrecht', in: *Bouwwereld*, 1919, nr. 14 en 15.
- Feenstra, G., *Tuinesteden en Volkshuisvesting in Nederland en het Buitenland*, Amsterdam, 1920.
- Feenstra, G., 'Woningbouw in Ede', in: *Tijdschrift voor volkshuisvesting*, jaargang 1921, p. 89 en volgend.
- Fennema, M., *De moderne democratie, geschiedenis van een politieke theorie*, Amsterdam, 1995.
- Festschrift '30 Jahre Kleingärtnerverein Dr. Schreiber', Leipzig, 1994.
- Fisher, I.D., *Frederick Law Olmsted and the city planning movement in the United States*, KUMI Research Press, Ann Arbor, 1986.
- Flügge, C., *Grossstadtwohnungen und Kleinhausiedlungen in ihrer Einwirkung auf die Volksgesundheit: ein kritische Erörterung für Ärzte, Verwaltungsbeamte und Baumeister*, Jena, Fisher, 1916.
- Fockema Andreae, S.J., 'The Garden City Idea in the Netherlands before 1930', in: *Stedenbouw en Volkshuisvesting*, mei 1963, 44^e jaargang, nr. 5.
- Forest Hill Garden news, New York, 1924.
- Forest Hill Garden news, New York, 1998.
- Galtung, J., *Theory and methods of social research*, Universiteitsuitgeverij Oslo, 1967.
- Gartenstädte in Sicht, Jena, 1907.
- Gelder, M.G. de, *Tuindorp Heyplaat*, Rotterdam, 1916.
- Gemeentearchief De Bilt/Bilthoven, documentatie tuindorp, dossier 1-5.
- Gemeentearchief Ede: Notulenboeken raadsvergaderingen Gemeente Ede, jaargangen 1918 tot en met 1925.
- Gemeentearchief Ede: Ongerubriceerd materiaal van woningbouwverenigingen 'Patrimonium' en 'Ede' uit de oprichtingstijd, 1917-1925.
- Gepkens, M., *Negeentiende-eeuwse volkswoningbouw in ons land, het Snouck van Loosenpark in Enkhuizen en de Veenkolonie Griendtsveen in de Peel*, doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis, Utrecht, 1978.
- Gerlach, H., *Kleiner Führer durch die Gartenstadt Hellaue, Kursächsische Wanderungen heft 6*, Hellaue Verlag Dresden, 1999.
- Göderitz, J., R. Rainer, H. Hoffmann, *Die Gegliederte und aufgelockerte Stadt*, Verlag Ernst Wasmuth, Tübingen, 1957.
- Gort, M., en A. van Oostrom, *Uitverkoren, de kolonisatie van de Noordoostpolder 1940-1960*, Zwolle, 1987.
- Gottschalk, Shimon, *Communities and Alternatives, an exploration of the limits of planning*, Cambridge MA, 1975.
- Grandi, M. en A. Pracchi, *Milano, Guida all'architettura moderna*, Bologna, 1980.
- Granpré Molière, M.J., 'Een rondgang in het eerste Rotterdams Tuindorp', in: *Tijdschrift voor volkshuisvesting*, 1921, pagina 124-129, 158-166.
- Grünfeld, F., *Habitat and Habitation, a pilot study*, proefschrift sociologie, universiteit van Amsterdam, Samson en Sijthof, 1970.
- Haan, I. de, *Zelfbestuur en staatsbeheer, het politieke debat over burgerschap en rechtsstaat in de twintigste eeuw*, Amsterdam University Press, 1993.
- Haastrecht, R. van, *Evaluatie van woonsituaties, tevredenheidsonderzoek als voorbeeld, een analyse van theoretische onderbouwing*, doctoraalscriptie Sociale Geografie, Universiteit van Amsterdam, 1982.
- Hall, P. en C. Ward, *Sociable Cities, the legacy of Ebenezer Howard*, Wiley, New York, 1998.
- Hall, Peter, *Cities of Tomorrow*, Basil Blackwell Inc., Oxford UK en Cambridge MA, 1988.
- Hartman, C., *Deutsche Gartenstadtbewegung, Kulturpolitik und Gesellschaftsreform*, München, 1976.

- Hartog, J.F. de, *Structuurnota's voor Almere van 1972 tot 2001, globale inventarisatie van akties en vervolgplannen voortkomend uit structuurbepalende studies, verslag slotconferentie 'Almere 2015'*, 1996.
- Herdenkingskrant, *Uitgave Buurtvereniging Wijk 16, Knutteldorp en omgeving*, mei 1946.
- Herk, J. van, *Heyplaat, net even anders*, Leiden, 1994.
- 'Het onderhoud van tuinen en aanplantingen van tuindorp Vreewijk, Rotterdam', in: *Tijdschrift voor volkshuisvesting en stedenbouw*, mei 1933, pagina 205-210.
- Heyplaat, *een historische keuze*, Crisisteam Heyplaat, Rotterdam, 1990.
- Hoogenberk, E.J. en B.D. Verbrugge. *Bedreigde gebouwen Delft 1840-1940*, Delft, 1982.
- Hove, J. ten, *Een eeuw lang Deventer volkshuisvesting in ontwikkeling*, Publicaties IJsselakademie nr. 88, Jubileumuitgave i.o.v. Woningbouwvereniging VtV te Deventer, Kampen, 1995.
- Howard, E., *Garden Cities of To-morrow*, Londen, 1902.
- Howard, E., *To-morrow, a Peaceful Path to Real Reform*, Londen, 1898.
- Huygen, P., *Emmen, de bouw van een aannamestad in het groen*, NAI Uitgevers, Rotterdam, 1995.
- Kamerbeek, E., *Het belang van de gemeente zeer ter harte, bestuur en bestuurselite in een Veluws dorp, Ede 1795-1914*, proefschrift Utrecht, 1992.
- 'Karelia en Finlandia, moderne vertaling van het tuindorpgevoel.' in: *AEDS-magazine 24/2001*, pagina 24-27.
- Kers, R., 'Karakter Tuinstad Knutteldorp ondanks sloop behouden', in: *Heemschut*, December 1992.
- Klerk, L.A. de, *Op zoek naar de ideale stad*, Deventer, 1980.
- Kloss, K.P., *Siedlungen der 20er Jahre*, Berlin, 1982.
- Knook, A.L., *Gedenkboek woningbouwvereniging Maarn 1921-1971*, Maarn, 1971.
- König, R., *Grundformen der Gesellschaft die Gemeinde*, Rowohlt, Hamburg, 1958.
- Korthals Altes, H.J., *Tuindorpen in Nederland, 100 jaar na Ebenezer Howard*, Tuindorp Maarn, maart 1993.
- Korthals Altes, H.J., *Tuindorpen in Nederland, 100 jaar na Ebenezer Howard*, Tuindorpen Ede, november 1993.
- Korthals Altes, H.J., *Tuindorpen in Nederland, 100 jaar na Ebenezer Howard*, Treebeek bij Staatsmijn Emma, februari 1995.
- Krupp Stiftung für Wohnungsfürsorge, Essen, 1997.
- Kuipers, M.C., *Bouwen in beton, experimenten in de volkshuisvesting voor 1940*, Staatsuitgeverij, Den Haag, 1987.
- Lofland, L.H., 'Private lifestyles, changing neighborhoods, and public life: a problem in organized complexity', in: *Tijdschrift voor economische en sociale geografie* 1989 nr. 2, p. 89-95.
- Mamadouh, V., *de stad in eigen hand; provo's, kabouters en krakers als stedelijke sociale beweging*, SUA, Amsterdam, 1992.
- Margarethenhöhe, *das Lebenswerk des Prof. Georg Metzendorf*, video, 1998.
- Marken, J.C. van, *Levensidealen. Herinneringen uit het leven van J.C. van Marken*, verzameld door A. van Marken-Matthes, Delft, 1907.
- Melle, M. van, *Nirwana aan de Vecht, de initiatieven van cacaofabrikant Van Houten voor een parkdorp in Weesp eind 19e eeuw*, Weesp, 1991.
- Mensen wensen wonen, *wonen in de 21^e eeuw*, ministerie van VROM, 2000.
- Metzendorf, R., en A. Mikuscheit, *Margarethenhöhe, Experiment und Leitbild*, Margarethe Krupp Stiftung für Wohnungs-fürsorge, Essen 1997.
- Migge, L., *Gartenkultur des 20en Jahrhundert*, Hamburg, 1913.
- Mohr, C. en M. Muller, *Funktionalismus und Moderne*, Frankfurt am Main, 1984.
- Nawijn, K.E., *Almere, hoe het begon, achtergronden, herinneringen en feiten uit de eerste ontwikkelingsjaren van Almere*, Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, Lelystad, 1988.
- Nawijn, K.E., H.J. Laumans en A.J. Verbeek, *Programmering van woongebieden, deel 2 methode tot karakterisering van de verschillende situeringen van woongebieden in Almere Haven*, Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, 1974.
- Notulenboek Onner Woningstichting, 1916 en verder, Gemeentearchief Haren.
- Notulenboek Woningbouwvereniging Maarn, 1921 en verder, en andere stukken uit het archief van de Woningbouwvereniging Maarn.
- Novy, K., et al, *Wohnungsreform in Köln, Geschichte der Bau-genossenschaften*, Catalogus bij de tentoonstelling. Anders Leben, Genossenschaftliches Wohnen, Geschichte der Wohnreform in Köln, 1986.
- Novy, K., *Genossenschaftsbewegung*, Berlijn, 1983.
- Novy, K., W. Förster, *Einfach Bauen*, Wenen, 1985.
- Nuhn, R. (Editor), *New Braunfels Comal County, Texas, A pictorial History*, Sophienburg Museum and Archives, New Braunfels (TX), 1993.

- Onderzoeksrapport Poortgebied Ede-Zuid, Monumentencommissie Ede, mei 1992.
- Ontwerp Almere Haven, Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, 1974
- Ontwerp structuurplan Almere, Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, 1977.
- Otten, A. en E. Klijn, Philips' Woningbouw 1900-1990, Zaltbommel, 1991.
- Pahl, R.E., *Divisions of labour*, Basil Blackwell, Oxford/New York, 1984.
- Palmboom, F., 'Prinsenland: de transformatie van een verstedelijkt landschap', in: *De Architect*, themanr. 39, mei 1990.
- Parsons, T., *Structure and process of modern societies*, Free Press of Glencoe, Illinois, 1960.
- Piek, M., K.J. Muller (1857-1942), sportcomplexen, buitenplaatsen en tuindorpen - gezondheid als leidraad, Rotterdam, 2001
- Poelje, G.A. van, *Gewestelijke plannen*, N. Samson, Alphen aan den Rijn, 1925.
- Pols, L. en B. Strootman, *De landschapsstad, thoth*, Bussum, 1998.
- Posch, W., *Die Wiener Gartenstadtbewegung*, Wien, 1981.
- Pouls, J., *Fabriekswoningbouw in Nederland; een voorbeeld: de veenkolonie Griendtsveen in de Peel*, doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis, Katholieke Universiteit Nijmegen, 1981.
- Purdom, C.B., *The Building of satellite towns*, Londen, 2nd edition 1949 (1st edition ca. 1925).
- Quelques communications concernant la cité jardin 'Vreewijk', N.V. Maatschappij voor Volkshuisvesting Vreewijk, 1936.
- Radberg, J., *Den svenska tradgardsstaden*, Stockholm 1994.
- Rails en Rangeren, Haren, 1990.
- Remigius Dieteren, Pater Drs O.F.M., *Ons Limburg 1911-1951, 40 jaren arbeiderswoningen in Limburg*, Heerlen, 1951.
- Reijndorp, A., e.a., *Buitenwijk, stedelijkheid op afstand*, NAI Uitgevers, Rotterdam, 1998.
- Rooyen, E. van, *De woningvoorziening in de Limburgse Mijnstreek als sociaal beheersinstrument*, afstudeerscriptie Rijksuniversiteit Utrecht, vakgroep geschiedenis, 1981.
- Rössger, M., 'Die Baugenossenschaft Hellerau', in: *Gartenstadt Hellerau, der Alltag einer Utopie*, Dresdner Hefte 51, 1997.
- Ruimte maken, ruimte delen, *Vijfde nota over de Ruimtelijke Ordening*, ministerie van VROM, 2000.
- Rukschcio, B., R. Schachel, Adolf Loos, *Leben und Werk*, Salzburg, 1981.
- Saebens, H., *Worpswede, Geschichte und Geschichten*, Bremen, 1968.
- Sarfert, H.J., *Hellerau, die Gartenstadt und Künstlerkolonie*, Kleine Sächsische Bibliothek 3, Hellerau Verlag Dresden, 1999.
- Schelven, A.C. van, 'HengelerWind', de ontwikkeling van het industrieel klimaat van Hengelo sinds 1865, Haarlem, 1965.
- Schreijnders, R. (red.), *De Droom van Howard, het verleden en de toekomst van tuindorpen*, Amsterdam, 1991.
- Sitte, C., *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*, Wenen, 1898.
- Sixty Years of planning*. Jubileumboek ca. 1950 over Bournville.
- Starmans, J.C.J.M., *Thuis in Brunssum, een geschiedenis van 75 jaar wonen en werken*, 1987, jubileumuitgave van de Woningvereniging Brunssum.
- Stassen, B.L., en B. Schipper, *Programmering van woongebieden, deel 1, woonomgeving Almere, een typologie en richtlijnen*, Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, 1973.
- Stuyt, J., 'De tour door Engeland met de Garden Cities Association', in: *Bouwkundig Weekblad* 1914, nr. 34-38.
- Tijdschrift voor de Volkshuisvesting*, tweemaandelijks orgaan van arbeiderswoningbouwverenigingen nr. 14, tuindorpnummer, april 1921.
- Treub, M.W.F., *Over coöperatie*, Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, Amsterdam, 1898.
- Truijens, A., 'Van werkmanshemd naar witte boord, de succesvolle idealen van vooroorlogs Amsterdams Betondorp', in: *Elseviers Magazine*, 8 juni 1996.
- Tuindorp Courant*, Speciale uitgave 80 jaar 't Lansink, Stichting Tuindorp, 1991
- Tuindorp Het Lansink*, oorspronkelijke uitgave door Stork Machinefabrieken, Hengelo, 1918, heruitgave 1981.
- 'Tuinstad Prinsenland', in: *De Architect*, juni 1990.
- 'Tuinwijk Zuid, een halve eeuw oud en nooit zo gewaardeerd', in: *Wonen TABK*, 1974/2.
- Tummers, L.J.M., en J.M. Tummers-Zuurmond, *Het land in de stad, de stedenbouw van de grote agglomeratie, thoth*, Bussum, 1997.
- Tijdschrift voor de Volkshuisvesting*, tweemaandelijks orgaan van arbeiderswoningbouwverenigingen nr. 14, ruindorpnummer, april 1921.
- Uitslag Bewonerswensen Oud Ede Zuid, Woningcorporatie Woonstede, Ede, januari 1993.
- Uitslag enquête Knutteldorp op hoofdlijnen, Woningbouw Vereniging VTV, Deventer, juni 1994.
- Unwin, R., *Nothing gained by overcrowding, how the garden city type of development may benefit both owner and occupier*, Garden City and town planning association, Londen, 1912, in: Creeze, W.L., (editor), *The legacy of Sir Raymond Unwin*, MIT, 1967.

Unwin, Raymond, *Town Planning in Practice, An Introduction to the Art of Designing Cities and Suburbs*, Londen, 1909.

Valten, D., *Tuindorp Vreewijk, een geschiedschrijving over de vennootschap, haar woningen en haar huurders, 1913-1988*, Rotterdam, 1988.

Verkenningen omtrent de ontwikkeling van de zuidweststad, Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, 1969-1970.

Vijftig jaar De Baziin, een protestants-christelijke harmonie in Treebeek, Heerlen/ Brunssum 1979.

Visser, W. en M.A. van Wijnen, 'Ze moeten het wonen nog leren, Asterdorp en Zeeburgerdorp, tijdelijke tehuizen voor gezinnen', videoband, 1989.

Vollaard, P., e.a., *De Vijfhoek, een nieuwe tuinstad in Deventer*, ARKO-uitgeverij, Nieuwegein, 2001.

Voorden, F.W. van, *Knutteldorp Deventer, sociaal woningbouw monument*, Woningbouwvereniging VtV, Deventer, 1994.

Vooroorlogse wijken in beeld, RIGO Research en Advies, in opdracht van het ministerie van VROM, Amsterdam, 1997.

Vreeze, N. de, *Woningbouw, inspiratie en ambities*, Almere, 1993.

Vries, W. de, 'J.C. van Marken en her Agnerapark te Delft', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 1978 / 10, p. 3-34.

Wagt, W. de, 'Restauratie Van Loghems Tuinwijk Zuid vrijwel zeker', in: *Heemschut*, 1990/3.

Wagt, W. de, *Van Loghem, Beelding van een levenshouding*, 1995.

Ward, S.V., *The garden city, past, present and future*, E. & F.N. Spon, Londen, 1992.

Weeber, C., *Het wilde wonen*, Rotterdam, Uitgeverij 010, Rotterdam, 1998.

Weihsmann, *Das Rote Wien, sozialdemokratische Architektur und Kommunalpolitik 1919-1934*, Wenen, 1985.

Winkler, K.J., *Der Architekt Hannes Meyer*, Berlin, 1989.

Wirrh, L., 'Urbanism as a way of life', in: *American Journal of sociology* nr. 44, pag. 1-24. 1938.

Wir, C. de, *Niet bij staal alleen, over sociaal-culturele en ruimtelijke veranderingen in her dagelijks leven re Zuilen*, Proefschrift Rijksuniversiteit Utrecht, 1987.

Wolters, G., *35 jaar Buurt- en speeltuinvereniging Wijk 16*, Deventer, 1980.

Wording en Opbouw van de Noordoostpolder, deel 4: ontwikkeling der dorpen, Rijkswaterstaat directie Flevoland, Lelystad, 1990 (Flevobricht 269).

Zestig jaar Barbara, zestig jaar Treebeek geschakeld, 1980, jubileumuitgave van de Barbaraparochie te Treebeek.

Personenregister

Vet gezette cijfers verwijzen naar een bijschrift bij een afbeelding.

- Aalberse, P.J.M. 126
Atterbury, G. 32
Baanders, H.A.J. 102
Bakker-Schut, P. 182
Ballou, Adin 17
Barnett, Henrietta 25
Barrett, N. 30
Bazel, K.P.C. 179
Beman, S. 30
Berlage, H.P. 122
Boer, N. de 184, 185, 186, 187
Bruinwold Riedel, J. 89
Burgers, Jacques 54
Burgh, P.J.W.J. van der 96, 96, 97, 122
Cadbury, George 18, 107, 114
Casseres, J.M. de 181, 182
Considérant, Victor 83
Corbusier, Le 66
Cuypers, J. 125, 180, 181
Damaschke, Adolf 37
Dinger, A.E. 105, 108
Dolfuss, J. 94
Dudok, W.M. 134, 135, 136
Duiker, J. 129
Ermers, Max 46
Eschauzier, F. 96, 96, 97, 122
Faber, J.H. 108
Fecnstra, G. 120, 121, 122
Fischer, Theodor 39
Flügge, C. 107
Fockema Andrea, J.P. 110, 111
Fourier, Charles 83
Gaarlandt, K. 184
Gelder, M.G. de 102
Geotge, Henri 18
Gesell, Karl 77
Gon, Denier van der 113
Granpré-Molière, M.J. 122, 123
Gratama, J. 94, 127, 128
Griendt, familie Van de 91, 93
Grippeling, R.A.M. 125
Groenendael, J. van 92
Grünfeld, F. 71
Gugel, E. 93
Hamers, Ph.J. 98, 100, 111, 112, 118, 121
Hammerschmidt, W. 37
Hauschild, Ernst 77
Howard, Ebenezer 8, 10, 11, 13, 14, 19, 19, 20, 21, 21, 22, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 34, 38, 45, 47, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 64, 65, 66, 67, 69, 71, 72, 76, 80, 102, 108, 113, 177, 178, 179, 183, 185, 188, 191, 195, 196, 198
Iterson, F.K.Th. 105
Jolles, H.M. 185
Jong, A. de 187
Kampffmeyer, Bernhard 37, 38, 46
Keppler, Arie 127, 130
Kerkhoff, F.M.L. 93
Klein, Franz 45
Knuttel, D. 132
Knuttel, W.P.C. 132, 134
Kok, A.J.Th. 182
Kooken, L.J.P. 92, 180, 181
Kools, A.C. 180, 181
Kropholler, A.J. 148
Krupp, Alfred 41
Krupp-Freiin van Ende, Margarethe 41
Leliman, J.H.W. 105
Lever, W.H. 18, 23
Loghem, J.B. van 125, 127
Lohuizen, Th.K. van 182
Loos, Adolf 47, 48
Mandele, K.P. van 122, 123
Marken, J.C. van 93, 94, 96
Marshall, Alfred 18
May, Ernst 41, 78, 79
Metzendorf, Georg 41
Meyer, Hannes 50, 51
Migge, Leberecht 77, 78, 85
Morris, William 80, 81, 93
Muller, K.J. 108, 111, 112
Müller, Adolf 46
Mumford, Lewis 32
Muthesius, Hermann 39, 46
Muyneck Keizer, J.M. de 110

Muysken, J. 110
 Neurath, Otto 46
 Neville, Ralph 20
 Olmsted, F.L. 29, 30, 32
 Osborn, F.J. 29
 Overcijnder 122
 Pahl, R.E. 57, 58, 59, 70, 84
 Parker, Barry 22, 80, 81, 82
 Parsons, Talcott 54
 Philips, Anton 179
 Pothoven, H.A. 98, 100
 Pullman, George 30, 31
 Reumann, J. 46
 Richmond, Cora 17
 Riemerschmidt, Richard 39
 Riphahn, Walter 44
 Roos, J.H. de 122
 Rousseau, Jean-Jacques 63
 Rowntree, J. 18
 Ruskin, John 80, 81, 93
 Salt, Titus 18
 Schmidt, Karl 39, 40
 Schreber, Daniel 77
 Scott, Bailie 39
 Sitte, Camillo 81
 Soissons, Louis de 28
 Springer, L. 125, 127
 Stein, Clarence 32
 Stork, C.T. 108, 111
 Stuyt, Jan 20, 22, 24, 104, 125
 Taut, Bruno 40, 41, 42
 Tessenow, Heinrich 39, 40, 46
 Tummers-Zuurmond, L.J.M. & J.M. 54
 Unwin, Raymond 22, 25, 26, 32, 46, 66, 74, 76, 80, 81, 82, 82, 93, 135
 Verhagen, P. 122
 Versteeg, D.F. 102, 127, 128
 Wattez, P. 110
 Webb, Sidney 20
 Weeber, Carel 201
 Wirth, Louis 70
 Wright, Henry 34
 Zocher, L.P. 93
 Zoelen, Van 120

Plaatsnamenregister

Vet gezette cijfers verwijzen naar een bijschrift bij een afbeelding.

- Agnctapark (Delft) 90, 93, 94, **94**, 95, 110, 127
Alkmaar 179
Almelo 200, 201
Almere 179, 188, 189, 190, **190**, 191, 193, 194, 195
Almere Haven (Almere) 190, 191, 192, **192**, 193
Amersfoort 179
Amsterdam 63, 64, 93, 123, 128, 131, 134, 136, 178, 188, 191, 199, 201
Angelslo (Emmen) 186, **187**
Asterdorp (Amsterdam) 130, 131, 132
Bargeres (Emmen) 187
Basel 50, 51, 52
Berlijn 40, 41, 42, 45, 46, 73
Betondorp (Amsterdam) 117, 127, 128, **128**, 129, 130, 132, 144, 168
Bilt, tuindorp De (Utrecht) 117, 118, **118**, 119, 119, 120, 121, 125, 164, 170
Bilthoven 119
Boschdrift (Hilversum) 117, 132, 134, 135, **135**, 136, 136, 164
Bournville (Birmingham, Groot-Brittannië) 18, 102, 107, 114
Brunssum 146, 155
Chicago 17, 29
Cleverpark 125
Culemborg 201, 202
Delft 90, 93, 94, **94**, 95, 110, 127
Den Haag 202
Deventer 201
Drents Dorp (Eindhoven) 181
Dresden 39, **39**, 40, 40
Driebergen 204, **204**
Ede 97, 98, 142, 144, 146, 147, **148**, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 161, 165, 166, 167, 168, 169, 171, 201
Eindhoven 178, 180, **180**, 181, **181**, 182, 183, 188, 194
Elinkwijk, tuindorp (Utrecht) 91, 108, 110, **111**, 112, 113
Emmen 178, 183, 184, **184**, **185**, **187**, 188, 189, 193, 194, 195
Emmerhout (Emmen) 186
Essen 40, 41
Eva-Lanxmeer (Culemborg) 201, 202
Falkenberg (Berlijn) 40
Finlandia, tuindorp (Almelo) **199**, 200
Florence 64
Forest Hills Gardens (New York) 32, **33**, **197**, 203, **203**
Frankfurt am Main 41, 42, 44, 45, 46, 50
Freidorf (Basel) 50, 51, 51, 52
Freihof (Wenen) **36**, **47**, **48**
Gary (Indiana, Verenigde Staten) 31
Geldermalsen 98
Goldstein (Frankfurt am Main) 44, 50
Gremberg (Keulen) 43
Griendtsveen 90, 91, **92**, 93, **93**, 94, 113, 114
Haansberg (Brunssum) zie Treebeek
Hampstead Garden Suburb (Londen) 16, 26, 26, 27, 28, 34, 39, 52, 80, 81, 82, 135
Haren 91, 98, 99, 100, **100**, 108, 118
Harlow (Groot-Brittannië) 185, **186**
Heemstede 125
Heerlen 145, 146, 155
Hellerau (Dresden) 39, **39**, 40, **40**, 41, 50, 52, 108, 109
Hengelo (Overijssel) 109, 120
Heyplaat, tuindorp (Rotterdam) 91, 101, **101**, 103, **103**, 106, 110, 122, 127, 128, 168, 169, 170, 171, **171**, 206
Hilversum 135, 136
Hoogezand 110
Hoogkerk **88**
Hopedale (Massachusetts, Verenigde Staten) 17, **69**
Hopel, kolonie De (Kerkrade) **140**
Houten 179
Hufeisensiedlung (Berlijn) 42, **42**, 52
Iddelsfeld (Keulen) 43, **44**
Keulen 43, 44, 50
Knutteldorp (Deventer) **53**, 117, 132, 133, **133**, 134, 164, 168, 172
Kolkakker, tuindorp (Ede) 117, 120, 121, **121**, 148, 164
Lansink, tuindorp 't (Hengelo) 90, 95, 98, 108, **109**, 110, 111, 112, 125, 144, 168, 169, 170, 203
Lelystad 179, 188
Leopoldau (Wenen) 50
Letchworth, Garden City (Groot-Brittannië) 20, **21**, 22, **22**, 23, **23**, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 34, 39, 52, 60, 69, 80, 81, 108
Liverpool (Groot-Brittannië) 15, 17, 24
Lockerwiese (Wenen) 48, **49**
Londen 17, 24, 27, 80
Maarn 91, 98, **99**, 100, 108, 120, 142, 144, 145, 146, 147, **147**, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, **156**, 157, 160, 161, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 206
Malaga 15
Manchester (Groot-Brittannië) 24

Märchensiedlung (Iddelsfeld, Keulen) 43, 44
 Margarethenhöhe (Essen) 40, 41, 41, 52
 Mierlose Dijk (Helmond) 205, 205
 Mulhouse 94
 New Braunfels (Texas, Verenigde Staten) 30
 New Earswick (York, Groot-Brittannië) 18
 New York 32
 Nicuwegein 199
 Onnen 98
 Oostzaan, tuindorp (Amsterdam) 115
 Papaverhof (Den Haag) 202
 Philipsdorp (Eindhoven) 179, 180
 Port Sunlight (Liverpool, Groot-Brittannië) 18, 23, 102, 201
 Professorensiedlung (Keulen) 43
 Pullman City (Chicago) 30, 31, 31
 Radburn (New Jersey) 32, 33
 Railroad Suburb 29
 Rerrowijk (Amersfoort) 204, 204
 Riet, tuindorp De (Almelo) 200
 Riverside (Chicago) 29, 29, 30
 Rochdale (Groot-Brittannië) 57
 Römerstadt (Frankfurt am Main) 42, 43, 43
 Roschaghe (Haarlem) 125
 Rosenhügel (Wenen) 48, 48
 Rotterdam 123, 130, 131, 179
 Saltaire (Bradford, Groot-Brittannië) 18, 30, 31
 Sheerness (Groot-Brittannië) 59
 Sheppey (Groot-Brittannië) 57, 59
 Siemensstadt (Berlijn) 42
 Spijkenisse 179
 Sunnyside Gardens (New York) 32
 Tivoli (Eindhoven) 181
 Tokio 15
 Treebeek (Brunssum) 91, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 127, 142, 143,
 144, 145, 146, 148, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157,
 161, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 169, 170, 206
 Tuinstad Prinsenland (Rotterdam) 9, 167, 199, 200
 Uppsala 15
 Utrecht 111, 134
 Venetië 64
 Vijfhoek, tuinstad De (Deventer) 200, 200, 206
 Vogelsangsiedlung 44
 Vooruit, tuindorp (Ede) 91, 95, 96, 96, 97, 97, 98, 99, 108, 118, 122,
 159, 164, 169, 171
 Vreewijk, tuindorp (Rotterdam) 122, 123, 123, 124, 125, 144, 164,
 199
 Washington (DC) 80
 Watergraafsmeer, tuindorp (zie Betondorp)
 Weisse Stadt (Keulen) 44
 Welgelegen, Park (Driebergen) 204, 204
 Welwyn 28, 29, 34, 52, 201
 Welwyn Garden City (Groot-Brittannië) 27, 27
 Wenen 9, 45, 46, 50, 66
 Westhausen (Frankfurt am Main) 43
 Witte Dorp (Rotterdam) 117, 127, 130, 131, 132, 132, 164, 169
 Worpswede (Bremen) 78
 Zeeburgerdorp (Amsterdam) 130, 131, 132
 Zuid, tuinwijk (Haarlem) 117, 122, 125, 126, 127, 137, 164, 165,
 168, 169, 202, 206
 Zuilen I, tuindorp (Utrecht) 91, 108, 110, 111, 112, 112, 118, 168, 202

Illustratieverantwoording

b = boven / o = onder / lb = linksboven / rb = rechtsboven / lo = linksonder / ro = rechtsonder / lm = linksmidden / rm = rechtsmidden
Bij de foto's is russen haakjes het jaar van opname vermeld.

- Barbieri, Umberto, J.J.P. Oud, 1987: p. 131
- Bergeijk, H. van, Willem Marinus Dudok, architect-stedebouwkundige 1884-1974, 1995: p.135 lb
- Bergh, M. van den, Altforst: p. 110 (2001)
- Berlage, H.P., Arbeiderswoningbouw in Nederland, 1921: p. 99 rb
- Bosma, K. en H. Hellinga, De regio van de stad, deel 2, 1997: pp. 176, 181
- Calmthout, A.B.M., Over verbruikscoöperaties en de Nederlandse Coöperatieve bond, 1916: pp. 59 lb, 59 rb
- Cate, A.M. ten, Aerdenhout (1996): pp. 94, 95 (1996)
- Crawford, M., Building the workmans paradise, the design of American company towns, 1995: pp. 31 lb, 33b
- Experiment nieuwe buitenplaatsen, 1998, bewerkt voor zwart-wit reproductie door M. Vlasič: p. 205
- Feenstra, G., Tuinsteden in Nederland en in het buitenland, 1920: pp. 111, 121, 135 rb
- Fisher, I.D., Frederick Law Olmsted and the city planning movement in the United States, 1986: p. 29
- Göderitz, J., R. Rainer, H. Hoffmann, Die Gegliederte und aufgelockerte Stadt, 1957: p. 186
- Heenschut, 1990/3: p. 126 lb
- Hartog, J.F. de, Structuurnota's voor Almere van 1972 tot 2001, 1996: p. 190
- Herk, J. van, Heyplaat, net even anders, 1994: pp. 101, 171 lb, 171 rb
- Hove, J. ten, Een eeuw lang Deventer volkshuisvesting in ontwikkeling, 1995: p. 133 lb
- Howard, E., To-morrow, a Peaceful Path to Real Reform, 1898: pp. 14 (bewerkt door M. Vlasič), 20, 62 (bewerkt door A. Gašpar)
- Howard, E., Garden Cities of To-morrow, 1902: pp. 11 (bewerkt door M. Vlasič), 13 (bewerkt door M. Vlasič), 19, 21 (bewerkt door M. Vlasič)
- Huygen, P., Emmen, De bouw van een aangename stad in het groen, 1995: pp. 184, 185 (bewerkt voor zwart-wit reproductie door M. Vlasič), 187 b, 187 ro
- Klerk, L.A. de, Op zoek naar de ideale stad, 1980: p. 31 rb
- Kloss, K.P., Siedlungen der 20er Jahre, Berlijn, 1982: p. 42
- Korthals Altes, H.J.: omslag, pp. 16 (1994), 25, 36 (1998), 48 (1995), 53 (1993), 83 (Letchworth, 1996), 88 (1996), 93 (2001), 97 (1992), 100 (1996), 103 (1991), 115 (1991), 118, 119 (1992), 126 o (1991), 132 (1986), 133 o (1993), 136 (1998), 140 (1991), 142 lb (1992), 142 rb (1992), 142 lm (1993), 142 rm (1993), 142 lo (1994), 142 ro (1994), 147 (1992), 148 lb (1993), 148 lm (1994), 156 (1992), 159 (1993), 163 lb (Wittevrouwen, Utrecht, 2004), 174, 180 rb, 197 (1998), 199 (2003), 200 (2003), 201 (2002), 203 (1998), 204 lb (2003), 204 rb (2002)
- Kuipers, M.C., Bouwen in beton, experimenten in de volkshuisvesting voor 1940, 1987: p. 128
- Letchworth Garden City Corporation, herdrukte ansichtkaart uit 1928/9: p. 23
- Metzendorf, R., en A. Mikuscheit, Margarethenhöhe, Experiment und Leitbild, 1997: p. 41
- Mohr, C. en M. Müller, Funktionalität und Moderne, 1984: pp. 43, 79
- Novy, K., et al, Wohnungsreform in Köln, Geschichte der Baugenossenschaften, 1986: pp. 44 lb, 44 rb
- Novy, K., W. Förster, Einfach Bauen, Wenen, 1985: pp. 47, 49
- Onderzoeksrapport Poortgebied Ede-Zuid, Monumentencommissie Ede, 1992: p. 96
- Ontwerp Almere Haven, 1974: p. 192
- Otten, A. en E. Klijn, Philips' Woningbouw 1900-1990, 1991: p. 180 lb
- Pahl, R.E., Divisions of labour, 1984: p. 58
- Plantoeilichting bij het project Treebeek-Haansberg, in: De ingenieur, 1919: pp. 104-105
- Pouls, J., Fabriekswoningbouw in Nederland; een voorbeeld: de veenkolonie Griendtsveen in de Peel, 1981: p. 92 (bewerkt door H.J. Korthals Altes)
- Purdom, C.B., The building of satellite towns, Londen, 1949: pp. 8, 22, 27, 28
- Rohde, W.: p. 163 rb (postcodegebied 1221, Hilversum-Oost, 2004)
- Rössger, M., 'Die Baugenossenschaft Hellerau', in: Gartenstadt Hellerau, der Alltag einer Utopie, Dresdner Hefte 51, 1997: p. 39
- Sarfert, H.J., Hellerau, die Gartenstadt und Künstlerkolonie, Kleine Sächsische Bibliothek 3, 1999: p. 40
- Tuindorp Courant, Speciale uitgave 80 jaar 't Lansink, 1991: p. 109
- Tijdschrift voor volkshuisvesting, 1921, p. 159: p. 123
- Tijdschrift voor volkshuisvesting en stedebouw, mei 1933: p. 124
- Unwin, R., Town Planning in practice, 1909: pp. 26, 82
- Vreeze, N. de, Woningbouw, inspiratie en ambities, 1993: p. 112
- Wal, L. van der, Beter Wonen 1913-1938, 1938: p. 99 ro
- Ward, S.V., The garden city, past, present and future, 1992: pp. 33 lo, 75 lb, 75 rb
- Woldendorp, T.: p. 129 (1993)
- Winkler, K.J., Der Architekt Hannes Meyer, 1989: p. 51
- Zestig jaar Barbara, zestig jaar Treebeek geschakeld, 1980: p. 169

Omstreeks 1900 lanceerde Ebenezer Howard een revolutionair model voor stedelijke ontwikkeling: de tuinstad. Hiermee wilde hij de arbeidersbevolking bevrijden uit de toenmalige misère van de industriële metropool. Het model behelsde de oprichting van een reeks zelfvoorzienende en autonome steden, met elk maximaal 32.000 inwoners, midden op het platteland. Het tuinstadmodel was een complete samenleving op lokaal schaalniveau, die een intensieve participatie van de bevolking in het bestuur en in het culturele leven moest gaan kennen, belichaamd in een besloten, intieme en geborgen vormgeving.

In de praktijk werden slechts enkele tuinsteden op die manier gerealiseerd. Des te meer vond het model in de jaren 1900-1925 echter toepassing als tuindorp of tuinwijk; aan de rand van de bestaande stad, dus niet als zelfvoorzienende nederzetting midden op het platteland. Die lokale inslag blijkt ook zeventig jaar later, in een totaal gewijzigde maatschappelijke context, nog door bewoners te worden herkend en gewaardeerd. Zij waarderen niet alleen de geborgenheid van het samenlevingsmodel zelf, maar ook de wijze waarop vormgevers dit model gestalte hebben gegeven.

Om tot die conclusie te komen, zijn enkele tientallen Nederlandse tuinstadprojecten beschreven en onderzocht. Naast bekende voorbeelden, zoals tuindorp 't Lansink in Hengelo en tuindorp Vreewijk in Rotterdam, worden ook minder bekende (maar zeker zo interessante) voorbeelden behandeld, waaronder de tuindorpen van de Staatsmijnen in Zuid-Limburg en de tuindorpen van de Staatsspoorwegen in Haren en Maarn.

Tuinsteden – tussen utopie en realiteit trekt ook de lijn door naar de toekomstige bouwopgave. Met de bouw van nieuwe tuindorpen kan worden aangesloten op actuele trends in de volkshuisvesting en de ruimtelijke ordening. Nieuwe tuindorpen kunnen worden gerealiseerd in groepsgewijs particulier opdrachtgeverschap; en voor het beheer kunnen die groepen ervoor kiezen om hun tuindorp te organiseren als een woondomein. Daarin beslist de groep in hoge mate zelf over de bestemming en het beheer van gronden en gebouwen in hun gebied.

WWW.THOTH.NL

ISBN 90 6868 356 X

9 789068 683561 9